

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (Print)
ISSN 2709-2453 (Online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення № 1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол № 23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 55

ВІННИЦЯ
2026

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 55. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 220 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-55

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія А), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)
Видання індексується у Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 12 від 25.02.2026 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний редактор: Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний секретар: Ольга Мурашова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Вітаутас Йокубаускас, доктор філософії в галузі історії та археології, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету (Литва); Тетяна Кароєва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корнюченко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету» (Україна); Янош Габор Ланьї, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Олександр Мушинка, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ірина Скубій, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Уманського національного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та публічного врядування Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; https://vspu.net/nzhist

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 55

VINNYTSIA
2026

UDC 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 55. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2026. – 220 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2026-55**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (**category A**), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1346 of October 10, 2025)

The collection is indexed in international databases: **Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.**

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.12 dated February 25, 2026).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Vytautas Jokubauskas**, PhD. (History and Archaeology), Associate Professor, Senior research fellow Baltic Region History and Archaeology Institute Klaipėda University (Lithuania); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Muřinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor, Acting Rector of Uman National University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Management and Public Governance, National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

Email: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ

Людмила Гуцало, Ольга Мурашова	
Роль жінок у суспільно-політичному житті Римської Республіки	9
Ігор Кривошея, Ірина Кривошея, Норберт Моравец	
Античність в історичній та культурній спадщині Умані: парк «Софіївка» та василіанська школа	18
Іван Хома, Андрій Павлишин	
Гранівський Преображенський монастир на Вінничині у XVII–XVIII ст.	29
Олександр Криворучко, Святослав Даниленко	
Боротьба за гетьманську булаву після смерті Івана Скоропадського (1722–1727 рр.)	37
Світлана Візер, Ірина Телегуз	
Архієпископ Варлаам Шишацький на тлі епохи та у вимірах української історіографії	47
Олена Бороденко, Віталій Тучинський	
Вікові особливості православного українського населення у повторних шлюбах наприкінці XVIII – першій половині XIX століть	58
Андрій Шевчук, Ольга Мельничук	
Голова та засідателі Житомирського уїздного суду (1831–1863 рр.): історико-правовий та соціальний виміри	72
Валентина Надольська, Світлана Гаверилук	
Розвиток чехами хмелярства у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	87
Ярослав Цецик, Ігор Винниченко	
Діяльність православного духовенства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Волинських єпархіальних відомостей)	96
Олена Верещагіна-Білявська, Наталія Мозгальова	
Постать Отторіно Респігі: трагедія митця в умовах режиму італійського фашизму	106
Ольга Зубко, Олег Мельничук	
Житлове питання української еміграції в Чехословаччині (1920-ті рр.)	116

Михайло Журба, Михайло Жолоб

Більшовицькі репресії проти сіоністських організацій та єврейської спільноти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) 126

Віктор Даниленко, Василь Марочко

Історіографічний дискурс концептуального тлумачення «колоніальної спадщини» України у 20–30-х рр. XX ст. 134

Володимир Комар, Анатолій Шваб

Діяльність антирадянської еміграції в організації «Прометей» у 1928–1939 рр. 143

Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд

Становище римо-католицької церкви на Вінниччині у другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах релігійних культів) 153

Олександр Потильчак, Ольга Перепелюк

Комеморативні монети України 1999–2005 років у трансформації дискурсу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» 161

Юрій Пащук

Трансформація організаційного навчання в збройних силах Німеччини: від імперської армії до Бундесверу (1914–2024) 173

Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька

Заручники свободи: українські військовополонені (2014–2024 рр.) 183

Вадим Беспека

Російські пропагандистські наративи проти України: когнітивна структура та стратегічні функції (2014–2025 рр.) 195

Олег Олійник, Олександр Марущенко

Позиція Китайської Народної Республіки щодо російсько-української війни: зовнішньополітичні концепти та стратегічні інтереси 206

CONTENTS

<i>Liudmila V. Hutsalo, Olha P. Murashova</i>	
The role of women in the socio-political life of the Roman Republic	9
<i>Igor I. Kryvosheia, Iryna I. Kryvosheia, Norbert Morawiec</i>	
Antiquity in the historical and cultural legacy of Uman: The “Sofiyivka” park and the Basilian School	18
<i>Ivan Ya. Khoma, Andrii M. Pavlyshyn</i>	
Hraniv Transfiguration monastery in Vinnytsia region in the 17th – 18th centuries	29
<i>Oleksandr I. Kryvoruchko, Sviatoslav V. Danylenko</i>	
The struggle for the hetman's mace after the death of Ivan Skoropadsky (1722–1727)	37
<i>Sviltana O. Vizer, Iryna O. Telehuz</i>	
Archbishop Varlaam Shishatsky against the backdrop of the era and in the context of Ukrainian historiography	47
<i>Olena A. Borodenko, Vitalii A. Tuchynskyi</i>	
Age features of the Orthodox Ukrainian population in remarriages at the end of the 18th – the first half of the 19th centuries	58
<i>Andrii V. Shevchuk, Olha F. Melnychuk</i>	
The head and assessors of the Zhytomyr district court (1831–1863): historical, legal, and social dimensions	72
<i>Valentyna V. Nadolska, Svitlana V. Havryliuk</i>	
The development of Hop Production by the Czechs in the Volyn province (the second half of the 19th – early 20th centuries)	87
<i>Yaroslav P. Tsetsyk, Ihor I. Vynnychenko</i>	
The activities of the orthodox clergy in Volyn at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on materials from the Volyn diocesan gazette)	96
<i>Olena Ye. Vereshchahina-Bilyavska, Natalia G. Mozgalova</i>	
The figure of Ottorino Respighi: the tragedy of an artist under Italian fascism	106
<i>Olha Ye. Zubko, Oleh A. Melnychuk</i>	
Housing issue of Ukrainian emigration in inter-war Czechoslovakia (1920s)	116

Mykhailo A. Zhurba, Mykhailo P. Zholob

Bolshevik repressions against Zionist organizations and the Jewish community in Ukraine (the 1920s and 1930s) **126**

Victor M. Danylenko, Vasyl I. Marochko

Historiographical discourse on the conceptual interpretation of Ukraine's 'colonial heritage' in the 1920s and 1930s. **134**

Volodymyr L. Komar, Anatolii H. Shvab

The activities of anti-Soviet emigration in the Prometheus organization in 1928–1939 **143**

Anatolii V. Voynarovskiy, Natalka V. Zhmud

The position of the roman catholic church in Vinnytsia region in the late 1940s – early 1950s (based on reports of the regional council for religious affairs) **153**

Oleksandr V. Potylchak, Olha M. Perepeliuk

Commemorative coins of Ukraine (1999–2005) in the transformation of the memory discourse of the “Great Patriotic War” **161**

Yuriy M. Pashchuk

Transformation of organisational learning in the German Armed Forces: from the Imperial Army to the Bundeswehr (1914–2024) **173**

Oleksandr Ye. Lysenko, Liudmyla M. Khoynatska

Hostages of freedom: ukrainian prisoners of war (2014–2024) **183**

Vadym Yu. Bespeka

Russian propaganda narratives against Ukraine: cognitive structure and strategic functions (2014–2025) **195**

Oleh M. Oliinyk, Oleksandr V. Marushchenko

The position of the People's Republic of China on the russian-ukrainian war: foreign policy concepts and strategic interests **206**

The role of women in the socio-political life of the Roman Republic

Liudmila V. Hutsalo

Zhytomyr Ivan Franko State University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: lyudmilagucalo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3577632>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58121434100>

Olha P. Murashova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AGH-3811-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014100>

Abstract.

*This article analyzes the role of Roman aristocratic women in the socio-political life of the Republican period. The study is based on the principles of historicism and objectivity, which enable a balanced analysis of the position of Roman women within the family and society. The research employs general scientific methods, including description, analysis, and synthesis, as well as specialized historical methods such as comparative-historical, historical-systemic, and problem-chronological approaches. The integrated application of these principles and methods provides a comprehensive examination of the role of elite women in the socio-political life of the Roman Republic. **The scientific novelty** of the article lies in a comprehensive analysis of the status and role of female citizens and their transformation in response to changes in various spheres of life in Ancient Rome, based on a comparison of historical sources. **Conclusions.** The findings confirm that the participation of Roman aristocratic women in the socio-political life of the Roman Republic was driven by the need to protect family and economic interests rather than by the pursuit of independent political objectives. Their political activity was episodic. Roman women did not possess formal political rights; however, historical evidence indicates that they were able to participate in the political life of the Roman civitas. In the 1st century BCE, elite Roman women sought to influence political developments, particularly during the civil wars and the transition from Republic to Empire. The instability of civil war created new opportunities for noble Roman women, especially Fulvia, who acted more decisively than her predecessors. Social status, education, and family ties enabled women to function as influential informal political actors and as conscious citizens concerned with the fate of the state.*

Keywords: *matron, mother, republican values, elite Roman woman, Roman Republic, familia.*

Роль жінок у суспільно-політичному житті Римської Республіки

Людмила Гуцало

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: lyudmilagucalo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3577632>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58121434100>

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AGH-3811-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014100>

Анотація.

Мета статті – проаналізувати роль римських аристократок у суспільно-політичному житті часів Республіки. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності, які дозволили зважено підійти до аналізу становища римлянки в сім'ї та суспільстві. При написанні статті використано загальні наукові методи: опис, аналіз, синтез, а також спеціально-історичні: порівняльно-історичний, історико-системний, проблемно-хронологічний. Комплексне застосування цих принципів та методів забезпечило всебічне дослідження ролі жінки вищого стану в суспільно-політичному житті в Римській Республіці. **Наукова новизна** статті полягає в комплексному аналізі становища та ролі жінок-громадянок, їх трансформації з урахуванням змін у різних сферах життя Стародавнього Риму на основі співставлення історичних джерел. **Висновки.** Результати нашої наукової роботи підтверджують, що участь римських аристократок у суспільно-політичному житті Римської Республіки обумовлена необхідністю захисту сімейних, економічних інтересів і не переслідувала власне політичних цілей. Їхня політична діяльність була епізодичною. Римлянки не були наділені політичними правами, але, як свідчать окремі історичні події, вони мали змогу брати участь у політичному житті римської *civitas*. Зазначено, що в I ст. до н.е. римлянки вищого стану намагалися впливати на політичну ситуацію в державі, особливо в період громадянських воєн, переходу від Республіки до Імперії. Хаос громадянської війни створив нові можливості для знатних римлянок, передовсім Фульвії, яка діяла рішучіше за своїх попередниць. Соціальний статус, освіта, сімейні зв'язки дозволяли жінкам бути потужним "тіньовими" політичними фігурами, свідомими громадянками, що турбувалися про долю держави.

Ключові слова: матрона, мати, республіканські цінності, римлянка вищого стану, Римська Республіка, *familia*.

Постановка проблеми. На сьогодні виокремлення гендерного аспекту в політиці та суспільній діяльності, обумовлене активним зростанням участі жіноцтва, підштовхує до переосмислення ролі жінок у цих сферах крізь призму звернення до історичного минулого людства. Доцільним у цьому плані є вивчення історії Стародавнього Риму, де вперше було зроблено спробу порушити гендерну асиметрію.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проаналізувати життя жінок-громадянок республіканського Риму дають змогу наративні джерела античної доби. Серед них важливу роль відіграють Закони XII таблиць, історичні твори Тіта Лівія, Полібія, Діона Кассія, Тацита, біографічні – Плутарха, комедії Плавта тощо. Доповнюють свідчення наративних джерел епітафії. Викладений у них перелік особистих якостей римлянок сприяє відтворенню образу ідеальної римської матрони. Але ці джерела висвітлюють позицію чоловіків, адже джерела, написані безпосередньо жінками, відсутні. Тому мотиви багатьох вчинків римських політиків трактуються найчастіше односторонньо, не враховуючи присутності та впливу жінок, їхньої оцінки подій.

М. Мейсон висловлює сумнів щодо інформації у будь-яких римських історичних джерелах про жінок та їх становище, оскільки всі вони були написані чоловіками і відповідно потенційно дискредитують жінок (Mason, 2018).

Багато сучасних науковців описують становище жінок у Стародавньому світі як повністю або частково безправних та залежних від чоловіків. М. Картрайт зазначає, що роль римлянки у суспільстві була дуже незначною, а за межами сім'ї її фактично не було (Cartwright, 2014).

Правове становище та соціальна роль римлянок у республіканський період проаналізовані Л. Пеппе (Perre, 1984). В іншому дослідженні, яке є фактично продовженням попередньої праці, представлено цікавий міждисциплінарний підхід до правового становища жінок у римському суспільстві (Perre, 2016). Значний інтерес вивченню правового становища римлянок приділяють українські науковці, зокрема, О. Пономаренко, К. Мешкова (Пономаренко, Мешкова, 2025), В. Гришко та С. Вознюк (Гришко, Вознюк, 2025).

Постаті видатних римлянок республіканського періоду привертають увагу сучасних дослідників. С. Діксон (Dixon, 2007), Браво Бош (Bravo Bosch, 2020), Ф. Черато (Cerato, 2023), П. Боттері (Botteri, 2022) присвятили свої наукові розвідки матері братів Гракхів Корнелії, Г.-Ф. Шітінгер – Цецелії Метеллі (Schietinger, 2013), С. Шульц (Schultz, 2021), Дж. Дрейкотт (Draycott, 2025) – Фульвії. Так, С. Шульц характеризує Фульвію як вольову, незалежну жінку, яка за багатьма традиційними мірками була надзвичайно успішною римською матроною, зазначаючи, що "вона була сміливішою і помітнішою за будь-кого з її сучасниць, окрім Клеопатри" (Schultz, 2021, р. 8). Відома історикня Дж. Дрейкотт у своїй монографії використала оригінальні джерела, щоб зібрати докупи життя Фульвії та відокремити факти від вигадок, а також дослідила роль жінок у римському суспільстві.

Мета статті – проаналізувати роль римських аристократок у суспільно-політичному житті часів Республіки.

Виклад основного матеріалу. У період Республіки римська сім'я (*familia*) пов'язувала всіх родичів, які походять від одного предка. Звісно, що римлянка завжди розглядалася як частина *familia* і через неї ж визначалася, тому логічно розглядати становище жінки з її народження, коли вона ставала частиною патріархальної римської сім'ї (Гуцало, 2023, с. 64).

Інститут влади батька став головною цивілізаційною особливістю римського суспільства. Батьківська влада над дітьми, зокрема над дівчатками, була необмеженою. Новонародженій дівчинці, якщо вона приймалася в сім'ю, на восьмий день давали ім'я, яке складалося спочатку лише з родового імені (*nomen*). Згодом вона отримувала особисте ім'я (*praenomen*). З посиленням патриціанської сім'ї у суспільстві утверджується трианомія, додається сімейне ім'я (*cognomen*), яке, як і *nomen*, передається жінці в спадок. Але традиційно головним залишалося родове ім'я, яким називали дівчат у часи Республіки. Дж. Франчозі трактує це як показник виняткової екзогамії роду (Franciosi, 1988, р. 149). Якщо дочок було декілька, то їх розрізняли додаванням слова "старша", "середня", "молодша" (*maxima, maior, minor*) або ж "перша", "друга", "третья" (*prima, secunda, tertia*). Пізніше, поряд з батьківським номеном, римлянка позначалася ще й ім'ям свого чоловіка.

Після одруження молода римлянка переходила з-під влади батька під владу свого чоловіка – "manus". Фактично все своє життя вона перебувала під постійною опікою чоловіків, закріпленою правом: "Предки (наші) стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності повинні знаходитися під опікою... Виняток допускався лише для дівчат-весталок, яких стародавні римляни в знак поваги до їхнього жрецького стану звільняли від опіки. Так було встановлено законом XII таблиць" (XII Tab. V.1; Gai. Inst., I, 144–145).

Проте Законами XII таблиць (XII Tab. VI. 4.) передбачалася можливість для заміжньої жінки уникнути повної влади чоловіка над собою (*manus mariti*). Це досягалось тим, що дружина щорічно відлучалася на три ночі з дому і так переривала перебіг давності спільного життя з чоловіком. Оскільки жінка обов'язково була під чиеюсь владою, слід вважати, що право трьох ночей (*trinoctium*) (Gai. I. 111) повертало, або, точніше, залишало її під владою батька (*pater familias*). Такі дружини, які, відлучившись із будинку свого чоловіка, не перебували під його владою, не могли бути матерями сімейства (*mater familias*), але вважалися цілком гідними і називалися матронами.

Зразковим втіленням ідеалу римської матрони може вважатися Корнелія, дочка Публія Корнелія Сципіона Африканського, мати братів Гракхів – плебейських трибунів, з якими пов'язаний фундаментальний етап економічного, сільськогосподарського та соціального розвитку пізньої республіканської епохи.

В античних джерелах Корнелія постає римською матроною зі зразковим способом життя, жіночими чеснотами (Val. Max. IV 4).

Овдовівши близько 153 р. до н. е., вона відмовилася виходити заміж, хоча серед женихів був навіть майбутній цар Єгипту Птолемеї VIII Евергет (Plut. Tib. 1, 7), і повністю присвятила себе вихованню трьох дітей (які з дванадцяти народжених залишилися в живих) – Тиберія, Гая і Семпронії. Своїх дітей Корнелія навчала в найкращих грецьких учителів (Plut. Gai. 19, 1–3), багато зусиль докладаючи до розвитку красномовства, передавала знання та цінності, які неминуче впливали не лише на освіту, а й на їхню особистість, громадське та приватне життя

Тиберія та Гая. Вона публічно підтримувала політичні проекти та дії своїх синів-трибунів і з гордістю про них говорила після їхньої загибелі (Plut. Tib. 8, 4; Gai. 4, 1–3; 13, 2).

В образі Корнелії поєднані класичні римські цінності з ідеалами освіти, яка сформувала майбутніх лідерів республіки. Вона відіграла неабияку роль у вихованні синів у дусі римських чеснот (*virtus*) та відданості суспільному благу, що зробило її прикладом для римської еліти (Bravo Bosch, 2020, pp. 5–6; Cerato, 2023).

Загалом визначальною рисою римської матері була не ніжність, а авторитет. Він частково походив від фінансової спроможності матері та загальної соціальної свободи римської матрони, що дозволяла їй користуватися повагою як поза межами сім'ї, так і всередині неї. Але авторитетна позиція матері була соціально визначеною і не могла бути ототожнена з позицією батька сім'ї.

Важливим джерелом для реконструкції образу добродісної римлянки служать похоронні епітафії.

Характеристика римської матрони добре представлена в епітафії Клавдії, датованій кінцем II ст. до н. е.: "Батьки назвали її Клавдією. Вона всім серцем кохала свого чоловіка. Народила двох синів, одного з яких залишила на землі, а іншого – поховала. Була приємна в розмові, мала поважну ходу. Вона утримувала будинок, пряла вовну" (CIL I2.1211 = CIL VI 15346 = ILLRP 973). Цей текст чітко окреслює модель матрони, що відповідає ідеалу традиції, римській системі цінностей.

Важливо зазначити й про скромність гробниці Клавдії, що пов'язано з відмовою від помпезності та звеличенням невибагливості власниці, значущих характеристик для матрон сенаторського походження.

Уже з перших рядків відчувається моралізаторський і консервативний відбиток в описі жіночого ідеалу. В епітафії окреслено основні етапи її життя, починаючи від народження та отримання сімейного номена (*nomen parentes nominarunt Claudiam* – родинного імені, яке було спільним для всіх жінок в одній родині. Далі зазначається про важливі етапи жіночого життя, згідно з ідеальною моделлю, а саме: заміжжя (*suum maritum corde deilexit suo*) та материнство (*gnatos duos creavit*).

У короткому описі Клавдії згадується *sermone lepido* (приємна розмова) з неявним, але відчутним посиленням на те, що жінка має бути дуже стриманою. Античні автори, зокрема Плутарх, зазначали, що римська матрона не могла виступати публічно, оскільки говорити – означало оголювати себе, згідно з правилом, яке мало місце ще за царя Нуми Помпілія, який встановив зв'язок між жіночим мовленням та поняттям "скромність". Та й жіноча поведінка мала бути поміркованою. Продиктований Нумою обов'язок мовчання зобов'язував жінок не розмовляти за відсутності чоловіків, навіть у найнеобхідніших справах (Plut., Num. 3).

Також в епітафії вказані види діяльності, якими могла займатися вдома поважна жінка: домашні справи та прядіння вовни. Не йдеться про її політичну участь чи ораторське мистецтво.

У подячно-поховальному тексті, що датується I ст. до н. е., від чоловіка своїй дружині Турії теж вказано на її "домашні чесноти": вірність і послух чоловікові, цнотливість, простоту в поведінці та одязі, працьовитість тощо. Вона пережила вбивство своїх батьків, громадянську війну 49–45 рр. до н. е., проскрипції. Також у надмогильному написі йдеться й про те, що дружина керувала сімейними справами за відсутності чоловіка. Так, після вбивства її батьків у судах вона боролася за спадщину. У шлюбі Турія, як чеснотлива дружина, довірила управління своїм майном чоловікові, а в разі його відсутності – опікувалася його статками (The Roman Household, 1990, p. 50). Турія навіть пропонувала чоловікові розлучитися через безпліддя, ймовірно, переймаючись через традиційний стереотип про материнство як мету шлюбу.

В іншому надмогильному написі чоловік лаконічніше підсумовує чесноти своєї померлої дружини Амімон: "найкраща, найгарніша, пряла вовну, віддана, хазяйновита, цнотлива, рада залишатися вдома" (Теслюк, 2021, с. 46).

Звісно, аналізуючи такого роду джерела, слід розуміти, що в них зафіксовано лише окремі аспекти життя та характеру жінок, щоб змалювати образ зразкової дружини; звеличено послух і цілковиту їх відданість.

У комедіях Плавта також неодноразово продемонстровано традиційні уявлення римлян про ідеальну жінку з найкращими якостями: добродісну, вірну, терпеливу, розумну, мужню в особистих негараздах. Такою, наприклад, є Алкмена в комедії "Амфітріон" (*Amphitruo*). Військова слава її чоловіка – головна нагорода для неї за вірність у розлучі. Вона пишається своєю бездоганністю (Plaut., Amph. 640–650, 839–843). Образ цієї жінки несхожий на інших дружин, які зазвичай зображувалися у Плавтових комедіях.

У "Вірші" комедіограф зазначає, що справжній матроні не годиться давати приводів для лихослів'я, потрібно утримуватися від поганих вчинків, не робити сьогодні того, що завтра викликати каяття, покірно миритися з погіршенням життєвих обставин (Plaut., Stich., 110–124).

Варто зауважити, що античні автори часто згадують жінок консулів початку Республіки, наприклад, Вітелію, дружину Луція Юнія Брута (Liv., II. 4.1; Plut., Popl. 3). Вона була серед жінок, які звинувачували товариша Брута по консулату Тарквінія Коллатіна у нерішучості, коли страчували процарських змовників, серед яких, до речі, були її сини (Liv., II. 4.1; Plut., Popl. 7).

У контексті процарської змови побіжно згадується ще одна знатна римлянка – жінка Публія Валерія Публіколи, обраного на 509 р. до н. е. консулом після вигнання Коллатіна за родинні зв'язки з царем Тарквінієм Гордим. Вона стерегла у закритій кімнаті Віндиція, який приніс Валерію звістку про змову, поки той шукав листи зрадників до царя.

Значно більшу роль у суспільному житті Ранньої Республіки серед римлянок відіграла сестра Валерія Публіколи – Валерія, яка згадується на тлі перипетій боротьби патриціїв і плебеїв. Вона звернулася до матрон із закликом врятувати Рим від вольських, бо їх наступ у 448 р. до н. е. деморалізував суспільство. За словами Діонісія, вона закликала жінок діяти не зброєю, а жіночою природою, промовами (Liv., II. 40).

До нашого часу дійшли імена двох жінок із сім'ї Фабіїв Амбургів, які активно проявили себе у політичному житті Римської Республіки IV ст. до н. е. Це доньки консулярного трибуна Марка Фабія Амбуста. Будучи проплебейськи налаштованим, він одружив старшу доньку з Сервієм Сульпіцієм – консулярним трибуном (Liv., VI. 32.3, 34.5; Flor., I. 26.2), а молодшу – з Гаєм Ліцинієм Столоном – багатим плебеєм, народним трибуном, який у 367 р. до н. е. разом із Луцієм Секстієм Латераном провів низку законів, аби сприяти досягненню рівності між патриціями і плебеями (Liv., VI. 34.5; Flor., I. 26.3). Відомо, що молодша донька вважала свій шлюб невдалим, порівнюючи із сестриним, яка стала дружиною поважного представника патриціанського роду.

Зауважимо, що в працях античних письменників містяться важливі відомості про становище римлянок у сім'ї і суспільстві в IV ст. до н. е., коли відбувалися процеси зрівняння у правах плебеїв із патриціями.

Взагалі у часи Республіки шлюб часто-густо був ціленаправленим на створення політичних союзів. Вдале одруження представників римського нобілітету дозволяло укласти альянс із впливовим кланом, тим самим отримати союзників в особі його представників.

Розглянемо політичний аспект одруження Луція Корнелія Сулли з Цецилією Метеллою, яка була представницею могутнього плебейського роду, однією з перших матрон Риму. Наречена була дочкою консуляра і верховного понтифіка Луція Цецилія Метелла Далматика, вдовою принцепса Марка Емілія Скавра. Вона народила диктатору нащадків, яких він не мав раніше, продовживши його рід. Цей шлюб сприяв входженню майбутнього диктатора до кола вищої знаті і був союзом Сулли з Метеллами (Schietinger, 2013, s. 217).

Окремі дослідники дещо по-іншому оцінюють важливість цього шлюбу. Зокрема, А. Ківені вважає, що Сулла вже до цього одруження був впливовою людиною і мав можливість просити руку представниці аристократичної сім'ї. Метелли ж, враховуючи свою відсутність в останні роки у фастах, частково втратили позиції, тому із задоволенням вступили в цей альянс (Keaveney, 2005, p. 45). На наш погляд, імовіріше, згаданий союз Метеллів і Сулли був рівноправним партнерством.

Вдалим політичним альянсом було й одруження Луція Сергія Катіліни з Аврелією Орестіллою. Як відомо, Катіліна мав знатне походження. Але в Римській республіці III–I ст. до н. е. знатність визначалася насамперед кількістю магістратур, пройдених найближчими родичами, а в цьому контексті в нього не було чим пишатися. Хіба що його дід, Марк Сергій Сіл – римський воєначальник часів Другої Пунічної війни – у 197 р. до н. е. став претором, але вищої за цю магістратуру його родичі не обіймали.

А от представники плебейського роду Авреліїв Орестів, до якого належала Орестілла, упродовж чотирьох поколінь підіймалися до консульської посади (Evans, 1987, p. 69), що сприяло їм бути потужною силою на політичній арені Риму до I ст. до н. е. Тому породичатися з Авреліями було вигідно для Катіліни. Одруження з Орестіллою підвищило його статус в очах інших нобілів і забезпечило підтримку знатної консульської сім'ї Авреліїв. Хоча попри це, Катіліна все ж програв на всіх консульських виборах, у яких брав участь.

Відомим є епізод із життя подружжя, інтерпретований античними авторами, зокрема Плутархом, у життєписі Катона Молодшого і Луканом у "Фарсалії", коли оратор Квінт Гортензій побажав бути не просто приятелем і другом Катона, а й поріднитися з ним. Будучи в похилому віці, з метою продовження свого роду, він попросив товариша віддати за нього доньку Порцію, апелюючи до громадянських чеснот Катона і його почуття обов'язку перед Римом. Отримавши відмову, Гортензій переключив увагу на дружину Катона. Марція покірно прийняла узгоджене рішення свого батька та чоловіка, і після розлучення з Катоном одружилася з Гортензієм. У шлюбі вони прожили до 50 р. до н. е., народивши сина – Квінта Марція Гортала Гортензіна.

У 49 р. до н. е. після початку громадянської війни Цезаря і Помпея Катон, залишаючи Рим, знову уклав шлюб із Марцією, яка успадкувала матеріальні статки, аби вона подбала про його будинок та доньок (Plutarch, Cat. Min. 25, 37, 39, 52; Lucan., II. 329; Perre, 1984, s. 71).

"Позичання" Гортензієм дружини в Катона було можливим через укладений подружжям шлюб *sine manu* ("без руки"), тобто Марція була під владою свого батька, який міг будь-якої миті перервати його. Цей союз сприяв зміцненню зв'язків її батька, Луція Марція Філіпа. Вчинок Катона відповідав давнім звичаям римлян, він був одним із виразників римських чеснот.

Логічно, що Є. Кантарелла визначає жінок, які дотримувалися правил і поважали традиції, як "слухняних" (Cantarella, 2015, p. 98), подаючи приклад дружини Катона Молодшого Марції.

Не менш згадуваною у джерелах є донька оратора Квінта Гортензія – давньоримська матрона Гортензія, зокрема, її заступництво та промови перед тріумвірами.

Відома її промова як "справа жінок", виголошена у 42 р. до н. е. перед Другим тріумвіратом, як протест багатих римлянок проти непомірного оподаткування, яке їм довелося витримувати через фінансування військових витрат (Rohr Vio, 2019, p. 192–193). Тріумвірам довелося зменшити кількість жінок, що оподатковувалися з 1400 до 400. Так, Гортензія є втіленням жінки, яка займається не лише домашніми справами, а й публічними, втручаючись у політичне та соціальне життя полісу.

Часи громадянської війни відкрили нові можливості для знатних римлянок, передовсім Фульвії, яка діяла рішучіше за своїх попередниць.

Будучи далекою від ідеалу матрони, головним обов'язком якої було сприяти гармонійному сімейному життю через покірність чоловікові, Фульвія стала успішно набувати впливу через шлюби. Спочатку вона стає відомою як дружина Публія Клодія Пульхра, нащадка однієї з найвпливовіших сімей Риму, харизматичного політика, захисника простого народу, який був жорстоко вбитий Титом Аннієм Мілоном.

Смерть Клодія викликала хвилю обурення та насильства, що зрештою призвело до підпалу будівлі римського Сенату. Саме Фульвія розпалила гнів народу, виставивши оголене понівечене тіло Клодія в Римі, всупереч поширеному звичаю на аристократичних похоронах, і, що незвично для жінки, виступила одним із свідків обвинувачення на суді над вбивцею Клодія. Фульвія відіграла ключову роль у розпалюванні громадського невдоволення та використанні емоційної сили жертви свого чоловіка для сприяння власним інтересам.

Це стало тривожним сигналом для політичних суперників її чоловіка – попередженням, що вона не вагатиметься повідомити на суді, хто саме скоїв його холоднокрівне вбивство, і послужило каталізатором, підживлюючи громадські настрої та викликаючи жорстокі протести в Римі.

Згодом Фульвія, уже будучи матір'ю двох дітей, стала дружиною Скрибонія Куріона, ще одного політичного і військового діяча, який загинув під час громадянської війни між Цезарем та Помпеем. Немає жодних записів про будь-які події, пов'язані з Фульвією під час її другого шлюбу. Відомо лише, що і цьому чоловікові вона народила сина.

У третьому, останньому шлюбі з Марком Антонієм, вона оберталася в найвпливовіших соціальних колах і до своєї смерті в 40 р. до н. е. накопичила безпрецедентний для жінки рівень політичного та військового досвіду. Зокрема, Фульвія була однією з найвизначніших постатей Перузінської війни, в якій тріумвір Октавіан протистояв консулу Луцію Антонію, зятю Фульвії (і брату Антонія). Її смерть сприяла примиренню між Антонієм та Октавіаном і перетворила жінку на цапа-відбувайла, "поклавши на неї відповідальність за найкривавіші та найганебніші епізоди цього часу" (Schultz, 2021, p. 74).

Однак археологічні знахідки (на місці Перузінської війни) свинцевих куль для праці з написами сексуальних образ на адресу Фульвії свідчать, що, з одного боку, Фульвія дійсно займала важливе місце у військовій історії свого часу, а з іншого – вона відповідала типовому римському архетипу провокативної "спокусниці", буквально ставши мішенню для чоловічого гніву. Дж. Дрейкотт обґрунтовує свинцеві кулі як доказ того, що "солдати вважали Фульвію рівною своїм союзникам і ворогам-чоловікам" (Draycott, 2025, p. 146). С. Шульц визначає її як людину справжньої політичної гостроти, яка не лише стійко захищала інтереси свого чоловіка, але й поводитися як справжня *mater familias* і стала взірцем для наслідування жінкам Римської імперії.

Фульвія була зневажена стародавніми істориками так, як жодна інша жінка республіканського періоду. Вороги її чоловіка зображували Фульвію як владну, жорстоку, мстиву, жадібну тощо. Її неодноразово висміювали за те, що вона наважилася вийти за межі домашньої сфери. Її звинуватили у розпалюванні громадянської війни, каліцтві оратора Цицерона та, найгірше, у створенні обставин до пізнішого поневолення її чоловіка Антонія Клеопатрою. Оскільки Цицерон був заклятим ворогом як Клодія, так і Антонія, його розповідь, ймовірно, вплинула на інші оцінки її постаті. У несприятливому світлі про неї писав Діон

.....
Кассій (Dio, 47.8.3). Веллей Патеркул критикував репутацію Фульвії й глузував, що вона "не мала нічого жіночного, крім свого тіла" (Paterkul, 2.74).

Поділяємо думку сучасних дослідників, що розповіді про Фульвію у джерелах належать до ворожих наративів щодо її чоловіків, є "продуктом уяви ворогів її чоловіків", особливо Цицерона та Октавіана (Schultz, 2021, р. 2), що Фульвія була лише "моральним прикладом найгіршої поведінки для римської матрони", створеним вправними риториками як засіб нападу на її чоловіків (Delia, 1991, р. 204).

Але попри це їй вдалося здобути безпрецедентний для жінки в Стародавньому Римі рівень військового та політичного впливу. Незважаючи на образи античних авторів, Фульвія була вірною дружиною для своїх трьох чоловіків, які оберталися у впливових колах, а також уважною матір'ю для п'ятих дітей, яка робила все можливе, щоб забезпечити їм успішне майбутнє. Вона не задовольнялася звичайною фоновою роллю, яка очікувалася від дружини, натомість кинула виклик римському патріархату та прагнула посилити свій вплив у кризовий період Республіки.

Варто зазначити, що в республіканський період шлюб мав на меті створення політичних альянсів і народження законних дітей. Для римських чоловіків народження законних нащадків було громадянським обов'язком, тому вони сприяли один одному задля його виконання поступаючись "плодовитою дружиною". За твердженням Ф. Мюнцера, у I ст. до н. е., коли під час громадянських воєн загинуло багато представників знаті, "турбота про продовження фамілії відтіснила на задній план все інше, і особливо жінки знаходили в цьому сенс життя" (Münzer, 1920, р. 425).

Висновки. Участь римських аристократок у суспільно-політичному житті Римської Республіки обумовлена необхідністю захисту сімейних, економічних інтересів і не переслідувала власне політичних цілей. Їхня політична діяльність була епізодичною. Римлянки не були наділені політичними правами, але, як свідчать окремі історичні події, вони мали змогу брати участь у політичному житті римської *civitas*. Деякі з них мали вплив на своїх чоловіків, підтримували синів як політичні радниці, а отже, через них опосередковано впливали на політичні процеси.

У I ст. до н. е. римлянки вищого стану намагалися впливати на політичну ситуацію в державі, особливо в період громадянських воєн, переходу від Республіки до Імперії. Хаос громадянської війни створив нові можливості для знатних римлянок, передовсім Фульвії, яка діяла рішучіше за своїх попередниць. Соціальний статус, освіта, сімейні зв'язки дозволяли жінкам бути потужними "тіньовими" політичними фігурами, свідомими громадянками, які турбувалися про долю держави.

Подяка. Висловлюємо слова вдячності членам редакційної колегії журналу і рецензентам за надані зауваження та побажання, отримані у період підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової допомоги для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Botteri, P. (2022). L'importanza di essere Cornelia: Africani filia o mater Gracchorum? *Gaia* [Online], 25. DOI: <https://doi.org/10.4000/gaia.3265>.
- Bravo Bosch, M.J. (2020). L'innegabile influenza sui Gracchi della madre Cornelia. *Anuario de la Facultad de Derecho-Alcalá*, XIII, 3–28.
- Cantarella, E. (2015). *Passato prossimo. Donne romane da Tacita a Sulpicia*. Milano: Feltrinelli. 192 p.
- Cartwright, M. (2014). The Role of Women in the Roman World. *World History Encyclopedia*, February 22.
- Cerato, F. (2023). Cornelia, la madre dei Gracchi. *Studia Humanitatis – παιδεία*, 13 novembre.
- Delia, D. (1991). *Fulvia Reconsidered*. In *Women's History and Ancient History*, edited by Sarah B. Pomeroy. Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 197–217.
- Dixon, S. (2007) *Cornelia: Mother of the Gracchi*. London and New York: Routledge, 128 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203392430>.
- Draycott, J. (2025). *Fulvia: Playing for Power in the Late Roman Republic*. London: Bloomsbury Academic, 228 p.
- Evans, R.J. (1987). Catiline's Wife. *Acta Classica*. Vol. 30, 69–72.
- Florus Lucius. (1967). *Annaeus. Bellorum romanorum libri duo*; [ed. P. Jal]. Paris, Belles lettres. 172 p.
- Franciosi, G. (1988). *Matrimonio, 'conubium' e classi sociali nel V secolo a.C.*, in *Società e diritto nell'epoca decemvirale*. Atti del Convegno di Diritto romano di Copanello 3–7 giugno 1984. Napoli. 147–165.
- Gaius. (1904). *Gai Institutiones: or, Institutes of Roman law*. 4th ed. / Oxford: The Clarendon press. 668 p.

- Hryshko, V.I., Vozniuk, S.S. (2025). The legal status and social role of Women in the Ancient World: from traditions to the origins of gender equality. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo*, 1(6), 37–43. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.5>.
- Hutsalo, L. (2023). The Status of the Roman Woman in the 1st Century AD. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 43, 63–67. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-63-67>.
- Keaveney, A. (2005). *Sulla: the Last Republican*. London and NY: Routledge, 233 p.
- Livy. (1919). *History of Rome*. Translated by Benjamin Oliver Foster. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://surl.li/slqfxo>.
- Lucanus. (1887). *Pharsalia*. London; Cambridge: George Bell and Sons; Deighton, Bell and Co., CXXXI, 398 p.
- Mason, M. K. (2018) *Ancient Roman Women: A Look at Their Lives*. URL: <http://www.moyak.com/papers/roman-women.html>.
- Münzer, F. (1920). *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart. 358 p.
- Peppe, L. (1984). *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano: Giuffrè. 182 p.
- Peppe, L. (2016). *Civis Romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*, Grifo, Lecce. 510 p.
- Plutarch. (1914). *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. [ed. by B. Perrin]. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://www.loebclassics.com/view/LCL046/1914/volume.xml>.
- Plutarch. (1921). *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*. [ed. by B. Perrin]. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://surl.li/bydvov>.
- Ponomarenko, O.M., Meshkova, K.O. (2025). The legal status of Women in marriage in Ancient Rome and the modern legal system of Ukraine. *Zbirnyk naukovykh prats KhNPU imeni HS Skovorody «Pravo»*, 41, 58–65. <https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.06>.
- Rohr Vio, F. (2019). *Le custodi del potere. Donne e politica alla fine della repubblica Romana*, Roma: Salerno Editrice. 268 p.
- Schietinger, G.-F. (2013). Ein politischer Ziehsohn der Caecilia Metelli? Biographische Anmerkungen zu Sulla. *Gymnasium*, 120 (3), 207–227.
- Schultz, Celia E. (2021). *Fulvia: Playing for Power at the End of the Roman Republic*. New York: Oxford University Press, 130 p.
- Tesliuk H., (2021). «Zhinky, koritsia svoim cholovikam»: 1 Pt 3:1–6 u hreko-rymskomu konteksti [“Women be Submissive to Your Husbands”: 1 Pet 3:1-6 in the Greco-Roman Context]. *Naukovi zapysky UKU: Bohoslovia*, 8, 39–60. <https://doi.org/10.47632/2075-4817-2021-39-60>.
- The Roman Household: A Sourcebook* (1991) / ed. Jane F. Gardner, Thomas Wiedemann. London; New York: Routledge. 210 p.
- Valerius Maximus. (2004). *Memorable Deeds and Sayings: one thousand tales from ancient Rome*. Translation of: Valerius Maximus., Henry J. Walker, Indianapolis: Hackett, 361 p.
- Velleius Paterculus. (1982). *Historia Romana*. [ed. J. Hellegouarc'h]. Vol. 1. Paris. 216 p.

References:

- Botteri, P. (2022). L'importanza di essere Cornelia: Africana filia o mater Gracchorum? *Gaia* [Online], 25. [in Italian]. <https://doi.org/10.4000/gaia.3265>.
- Bravo Bosch, M.J. (2020). L'innegabile influenza sui Gracchi della madre Cornelia. *Anuario de la Facultad de Derecho-Alcalá*, XIII, 3–28. [in Italian].
- Cantarella, E. (2015). *Passato prossimo. Donne romane da Tacita a Sulpiacia*. Milano: Feltrinelli. 192 p. [in Italian].
- Cartwright, M. (2014). The Role of Women in the Roman World. *World History Encyclopedia*, February 22. [in English].
- Cerato, F. (2023). Cornelia, la madre dei Gracchi. *Studia Humanitatis – παιδεία*, 13 novembre. [in Italian].
- Delia, D. (1991). *Fulvia Reconsidered*. In *Women's History and Ancient History*, edited by Sarah B. Pomeroy. Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 197–217. [in English].
- Dixon, S. (2007) *Cornelia: Mother of the Gracchi*. London and New York: Routledge, 128 p. [in English]. <https://doi.org/10.4324/9780203392430>.
- Draycott, J. (2025). *Fulvia: Playing for Power in the Late Roman Republic*. London: Bloomsbury Academic, 228 p. [in English].
- Evans, R.J. (1987). Catiline's Wife. *Acta Classica*. Vol. 30, 69–72. [in English].
- Florus Lucius. (1967). *Annaeus. Bellorum romanorum libri duo*; [ed. P. Jal]. Paris, Belles lettres. 172 p. [in French].

-
- Franciosi, G.** (1988). *Matrimonio, 'conubium' e classi sociali nel V secolo a.C.*, in *Società e diritto nell'epoca decemvirale*. Atti del Convegno di Diritto romano di Copanello 3–7 giugno 1984. Napoli. 147–165. [in Italian].
- Gaius.** (1904). *Gai Institutiones: or, Institutes of Roman law*. 4th ed. / Oxford: The Clarendon press. 668 p. [in English].
- Hryshko, V.I., Vozniuk, S.S.** (2025). The legal status and social role of Women in the Ancient World: from traditions to the origins of gender equality. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo*, 1(6), 37–43. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.5>.
- Hutsalo, L.** (2023). The Status of the Roman Woman in the 1st Century AD. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Series History*, 43, 63–67. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-63-67>.
- Keaveney, A.** (2005). *Sulla: the Last Republican*. London and New York: Routledge, 233 p. [in English].
- Livy.** (1919). *History of Rome*. Translated by Benjamin Oliver Foster. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://surl.li/slqfxo> [in English].
- Lucanus.** (1887). *Pharsalia*. London; Cambridge: George Bell and Sons; Deighton, Bell and Co., CXXXI, 398 p. [in English].
- Mason, M. K.** (2018). *Ancient Roman Women: A Look at Their Lives*. URL: <http://www.moyak.com/papers/roman-women.html>. [in English].
- Münzer, F.** (1920). *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart. 358 p. [in German].
- Peppe, L.** (1984). *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano: Giuffrè. 182 p. [in Italian].
- Peppe, L.** (2016). *Civis Romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenenza e dell'identità femminili in Roma antica*, Grifo, Lecce. 510 p. [in Italian].
- Plutarch.** (1914). *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. [ed. by B. Perrin]. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://www.loebclassics.com/view/LCL046/1914/volume.xml>. [in English].
- Plutarch.** (1921). *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*. [ed. by B. Perrin]. Cambridge, MA: Harvard University Press. URL: <https://surl.li/bydvov>. [in English].
- Ponomarenko, O.M., Meshkova, K.O.** (2025). The legal status of Women in marriage in Ancient Rome and the modern legal system of Ukraine. *Collection of scientific works of the KhNPU named after G.S. Skovoroda. "Law"*, 41, 58–65. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.06>.
- Rohr Vio, F.** (2019). *Le custodi del potere. Donne e politica alla fine della repubblica Romana*, Roma: Salerno Editrice. 268 p. [in Italian].
- Schietinger, G.-F.** (2013). Ein politischer Ziehsohn der Caecilii Metelli? Biographische Anmerkungen zu Sulla. *Gymnasium*, 120 (3), 207–227. [in German].
- Schultz, Celia E.** (2021). *Fulvia: Playing for Power at the End of the Roman Republic*. New York: Oxford University Press, 130 p. [in English].
- Tesliuk H.**, (2021). "Women be Submissive to Your Husbands": 1 Pet 3:1-6 in the Greco-Roman Context]. *UCU Scientific Notes: Theology*, 8, 39–60. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.47632/2075-4817-2021-39-60>.
- The Roman Household: A Sourcebook** (1991) / ed. Jane F. Gardner, Thomas Wiedemann. London; New York: Routledge. 210 p. [in English].
- Valerius Maximus.** (2004). *Memorable Deeds and Sayings: one thousand tales from ancient Rome*. Translation of: Valerius Maximus., Henry J. Walker, Indianapolis: Hackett, 361 p. [in English].
- Velleius Paterculus.** (1982). *Histoire Romaine*. [ed. J. Hellegouarc'h]. Vol. 1. Paris. 216 p. [in French].

Antiquity in the historical and cultural legacy of Uman: The “Sofiyivka” park and the Basilian School

Igor I. Kryvosheia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD. in History, Professor (Ukraine)

email: i.kryvosheia@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738>

Iryna I. Kryvosheia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: iryna.kryvosheia@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2583-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57432326300>

Norbert Morawiec

Jan Dlugosz University in Czestochowa

PhD in Humanities, adjunct (Poland)

email: n.morawiec@ujd.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-7988-2013>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58247510200>

Abstract.

The aim of the article. The paper explores the presence and cultural significance of elements of antiquity in the historical and symbolic space of the city of Uman. Its aim is to demonstrate how the heritage of ancient Greece and Rome, understood as two foundational pillars of European civilization, influenced the formation of the city's intellectual, artistic, and educational landscape. **Scientific novelty.** The article seeks to show that classical and mythological motifs appearing in Uman were not accidental borrowings, but rather conscious elements of cultural transfer characteristic of Enlightenment and post-Enlightenment Europe, adapted to the specific conditions of a borderland city. **Research methodology.** The study is based on an interdisciplinary analysis of diverse source materials, including literary texts, historical and archival documents, archaeological findings, iconographic evidence, and scholarly interpretations proposed by modern researchers. This approach allows for the examination of both material manifestations and symbolic meanings of Antique tradition within the urban space of Uman. **Conclusions.** The research demonstrates that the impact of ancient culture on Uman's city space was complex and long-lasting. It was not limited solely to the famous Sofiyivka Park, imbued with imagery of Greek gods, heroes, and philosophers, but also revealed itself through the category of *genius loci*. This spirit of place integrated historical memory, aesthetic ideals, and educational practices, endowing Uman with a multilayered symbolic dimension that reflects the city's role within the broader European cultural heritage.

Key words: antiquity, culture, Greece, Rome, Uman, Potocki, Basilian school, Sofiyivka

Античність в історичній та культурній спадщині Умані: парк «Софіївка» та василіанська школа

Ігор Кривошея

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, професор (Україна)

email: i.kryvosheia@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738>

Ірина Кривошея

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: iryna.kryvosheia@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2583-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57432326300>

Норберт Моравец

Університет Яна Длугоша в Ченстохові

Доктор філософії (Гуманітарні науки), ад'юнкт (Польща)

email: n.morawiec@ujd.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-7988-2013>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58247510200>

Анотація.

Мета статті. У статті досліджується присутність та культурне значення елементів античності в історичному та символічному просторі міста Умань. Її метою є демонстрація того, як спадщина Стародавньої Греції та Риму, що розуміються як два фундаментальні стовпи європейської цивілізації, вплинула на формування інтелектуального, мистецького та освітнього ландшафту міста. **Наукова новизна.** Стаття прагне показати, що класичні та міфологічні мотиви, які з'являються в Умані, не були випадковими запозиченнями, а радше свідомими елементами культурного перенесення, характерними для Просвітницької та пост-Просвітницької Європи, адаптованими до конкретних умов прикордонного міста. **Методологія дослідження.** Дослідження базується на міждисциплінарному аналізі різноманітних джерел, включаючи літературні тексти, історичні та архівні документи, археологічні знахідки, іконографічні свідчення та наукові інтерпретації, запропоновані сучасними дослідниками. Такий підхід дозволяє дослідити як матеріальні прояви, так і символічні значення античної традиції в міському просторі Умані. **Висновки.** Дослідження демонструє, що вплив античної культури на міський простір Умані був складним та тривалим. Він не обмежувався лише відомим парком «Софіївка», пронизаним образами грецьких богів, героїв та філософів, а й проявлявся через категорію *genius loci*. Цей дух місця інтегрував історичну пам'ять, естетичні ідеали та освітні практики, наділяючи Умань багатогарним символічним виміром, що відображає роль міста в ширшій європейській культурній спадщині.

Ключові слова: античність, культура, Греція, Рим, Умань, Потоцький, василіанська школа, Софіївка.

The Problem Statement. The phrase “omnia mutantur, nihil interit”, meaning “everything changes, nothing perishes”, is one of the most important thoughts in the ancient mythology and poetry. Justifications for this adage can be found in the works of both ancient Greek philosophers, like Democritus and Epicurus, and ancient Roman poets, e.g., Lucretius and Ovid (Korzh & Lutska, 1988, p. 133).

Indeed, in spite of technological progress and the IT revolution, not only has the heritage of antiquity not disappeared but rather continues to travel the world, finding itself quite comfortable in new conditions. It is attested to in the names of shopping malls, public food establishments in cities (“Zeus”, “Athena”, “Poseidon” etc.), sport clubs (“Ajax”, “Sparta”, “Spartak”, “Heracles” etc.). For a long time, mythological figures, gods, and legendary heroes of ancient Greece and Rome have inhabited the cinema space (“Spartacus”, “Cleopatra”, “Alexander”, “Troy”, and others) and the world of video

games (*Zeus: Master of Olympus, The Spartans, Alexander: The Heroes Hour, Asterix at the Olympic Games, Rome, Roman Empire* etc.) (GameShare, n.d.-a, n.d.-b).

This paper refers to the historical city of Uman, first mentioned in documents in 1616. Even though the Uman region lay outside of the expansion and domination area of the Antique civilization historically and geographically, there have been archeological findings of the Scythian, Sarmatian, and Chernyakhov cultures recorded there. The findings of gold, silver, and copper ancient Roman coins of Trajan, Nero, Marcus Aurelius, and Vespasian also attest to the region's trade connections with Rome (Didenko et al., 2006, pp. 289–290).

"The legacy of Plato and Aristotle has survived largely due to their persistent focus on education, their ability to talk to new generations of students" (Puchner, 2024, p. 62).

Limitations, such as beliefs in the "superiority" of the West and Center over the East, or vice versa, remain detrimental to the unity of present-day Europe (Mikołajczak, 2002; Mikołajczak & Walczak-Mikołajczakowa, 2003). The interest in Antiquity, however, revived in the Renaissance, did not disappear in the eighteenth century but remained decisive in art and education. It was the ancient culture of Greece and Rome that became the foundation for building a European identity. Latin influences were as crucial for the West and Center as Greco-Byzantine for the East, shaping the European mentality (Dinzelbacher, 2004). Even the art of park building was already developing in Antiquity (Gleeson, 2013).

"The era when the park was created was characterized by a new fascination with antiquity. Educated people of the time knew much more about antiquity than our contemporaries and could understand park allegories. Roman copies of ancient sculptures – gods and mythological heroes, philosophers and writers – 'populated' most parks of the era. The location of the statues follows the correct interpretation of the park's conceptual scenario. The marble busts of Homer, Socrates, Plato, and Aristotle had to be placed in an Athenian school, where huge blocks of stone were laid in rows like desks and benches for students. [...] The Assembly Square composition, according to Metzel's idea, symbolizes the gathering place on the island of the mythical Phaeacians – the nation of skilled sailors ruled by Alcinous, grandson of the sea god Poseidon. It was there that the sea waves washed Odysseus ashore, and the Phaeacians sent him to his homeland in Ithaca. The center of the island holds a pool with a constant water level and a magnificent decorative pot made of granite (the temple of Poseidon). The angry god turned the Phaeacian ship which carried Odysseus back home into a rock that lies in the water near the rocky shore of Ithaca. The well-known statue of 'The Old Man', also called 'Ahasuerus' ('The Eternal Jew') by various researchers, depicts, according to I. Kosenko, Odysseus returning from his travels" (Rodichkin & Rodichkina, 2005, p. 151).

Then another description reads as follows: "If you want to get a fair idea of what is usually referred to as the Elysian fields or earthly paradise, come to 'Sofiyivka' and marvel at its creative genius. There, nature and art combined all their forces to give birth to a magnificent creation... Majestic in its simplicity, 'Sofiyivka' makes you forget the gardens of Artemis and Babylon. Nothing can compare with what you see there, everything mesmerizes and enraptures you... I would like to bring Thomson, Virgil, and Delille to immortalize the image of 'Sofiyivka'..." (Dolgorukii, 1870, p. 236).

The Analysis of Sources and Recent Researches. The body of source materials and scholarly literature devoted to the history and cultural heritage of Uman is extensive and heterogeneous, encompassing historical, literary, architectural, and educational studies. Due to the scope and objectives of the present article, it is neither possible nor necessary to provide an exhaustive overview of this research field. Therefore, the following remarks are limited to selected works that are particularly relevant to the issues addressed here. Among many studies on the past of Uman, we would like to highlight a monograph that is the result of the ReHerit project and covers the entire history of the city. This publication focuses on both Sofiyivka and the Basilian educational center (Barvinok et al., 2021, pp. 109–113, 167–171).

"The mythological fabric of the park's semantics should be 'read' with reference to Homeric texts. This allows for a deeper understanding of the meaning of many park compositions and clarification of their names, which have been forgotten or changed over time" (Rodichkin & Rodichkina, 2005, p. 132).

This interpretation of the architectural concept of Sofiyivka is explored in publications by I. Kosenko, both individual (2000, p. 16–21) and co-authored with K. Shif (Kosenko & Shif, 2010, 2007). The Antique influences in the semantics of Sofiyivka, with a particular emphasis on the interaction of water and stone, were not absent from the monograph by S. Shubovich (Shubovich, 2012, p. 183–195). The publication by I. Kosenko and I. Kryvosheya "*Sofiyivka*" – *the Potockis' Odyssey* contains a brief outline of the history of the park and its founders (Kosenko & Kryvosheya, 2007).

In the monograph published in 1978, Ryszard Przybylski analyzed in detail the symbolism of Sofiyivka, which was "a figurative embodiment of paradise, Eden, where the eye should never see anything vulgar, a pearl of exquisite Western design, the pinnacle of civilization, lost on the edge of the 'Wild Fields'" (Przybylski, 1978, p. 28–54; Beauvois, 2020, p. 394).

.....

The culture of the Antique as the foundation of the Sofiyivka Park is reflected in several guidebooks and poetic works dated from the nineteenth century until today: S. Trembecki, S. Goszczyński, T. Themery, S. Groza, O. Lugantsev (1997), O. Kuzmenko (2003), Ya. Chornohuz (2025, p. 148).

Stanislav Trembecki's poem "Sofiyivka" is "a hymn to the art of gardening in the style of Delille. It contains numerous Antique allegories, which were so admired by members of high society, while the place itself was full of statues brought from Italy, dressed in Antique garments, streams, cascades, and valuable flower beds. They animated and created the illusion of paradise, far from the real world and politics..." (Beauvois, 2020, p. 394).

The Purpose of the Article. The purpose of the article will be to analyze the presence, functions, and meanings of Antique heritage in the historical and cultural space of Uman. The study will aim to demonstrate that references to ancient Greece and Rome in the city's landscape, architecture, education, and symbolic representations were not incidental decorative elements, but conscious cultural strategies rooted in Enlightenment thought. Special attention will be given to Sofiyivka Park as a key locus where classical mythology, aesthetics, and political imagination intersected, shaping a specific *genius loci*. The article will also seek to contextualize these Antique references within the broader borderland reality of Ukraine, marked by cultural plurality and shifting political frameworks, and to show how classical tradition contributed to the formation of intellectual, educational, and symbolic dimensions of Uman's urban space.

The Results of the Research. In his brief historical essay on Uman, Chrysanthus Yashchurzhynsky notes that "in the garden, we encounter many names inspired by classical mythology. It should be noted that the garden was laid out at the end of the eighteenth century, when pseudo-classicism reigned supreme in Western Europe and in our country" (Yashchurzhynskiy, 1913/1993, p. 36). "Even when precisely located on the map, Sofiyivka and its circle of images make us realize that one and the same place can belong to different geographies: imaginary, mythical, cosmopolitan, Mediterranean, Hellenistic, classicist, pastoral, idyllic, ones that transform Ukraine through the lens of biblical topos into a 'land flowing with milk and honey', Gothic, and even private geographies of memory. It clearly demonstrates how the cultural framework of the era and its perceptions either silence the Ukrainian *genius loci* or, conversely, reveal and emphasize it. It just as clearly demonstrates, however, that *genius loci* in literature is culturally conditioned. All texts also localize authors: they speak of their own geographies, their own positions. Trembecki speaks from a cosmopolitan, supra-local perspective, Siemieński takes a Ukrainian point of view and evaluates Sofiyivka, Trembecki and Potocki from that perspective, while Stempowski carries out a kind of synthesis in the form of 'Ukrainian Hellas,' a multilayered palimpsest of Eastern and Western cultures" (Rybicka, 2011, p. 66–67).

"The pearl of Ukrainian steppe, a museum of nature, a national treasure, a monument of landscape architecture of global significance, one of the seven wonders of Ukraine, a place to immerse oneself in the fairy-tale romantic world of nature, beauty, and love – all this has been said and written about the Sofiyivka Arboretum. It has become an important tourist attraction for Uman, a brand symbol the city is proud of and often uses in heraldry, on postcards, and in faleristics" (Barvinok et al., 2021, p. 109).

There is no doubt who came up with the idea to build a park in the style of ancient mythology: it was Countess Sophia Witt, as shown by her letter, kept in the Central State Archives of Ukraine in Kyiv, sent to her future husband S.S. Potocki in 1795 (Kosenko, 2000, p. 16). And while the idea of the park belonged to Sophia, who kept writing to Stanisław for two years, after visiting Arcadia in Neborovo, about her desire to have a similar park or even a better one (Łojek, 1970, p. 215–215), the author of the project (the topography, architecture, and hydraulics) was Ludwik Metzel (1764–1848), a well-educated and experienced man. It was he who told Stanisław Trembecki the story of the goddess Tethys (Oceanus' wife), had access to the Tulchin library, and was familiar with the best examples of eighteenth-century garden and park architecture (Jaroszewski, 1994, p. 313, 350).

"It seems that the main goal of Potocki and Metzel was to create an island of culture in the boundless ocean of barbarism that was Ukraine. Such are the sources of numerous references to mythology and, more broadly, Antiquity. (...) Sofiyivka should be interpreted not as a sign of Polishness but as a symbol of a magnate's power over the borderlands, scornful of all kinds of civil rights and obligations, a power that pursues its own goals, sometimes as fantastic as this one. A different perspective on Sofiyivka is necessary. It has to be seen not only as a work of art or a magical place but also as a mark of a magnate's seal impressed on Ukrainian soil" (Rudaś-Grodzka, 2005, p. 145).

The ancient epics "The Iliad" and "The Odyssey" have become world's masterpieces, despite the fact that Homer's authorship remains controversial, and the works themselves differ greatly in composition. "Homer's poetry had a significant influence on philosophical thought. The gods in his poems are human-like. All that separates them from humans is their immortality and superior strength.

.....
Fate and providence, the natural order of the Universe, govern both humans and gods" (Turunen, 2018, p. 19).

In the Potockis' residence in Uman, Antique tradition was not reduced to erudite ornamentation or garden-style decorations. It became an integral part of the lifestyle, particularly prominent in the spectacles and parades that Szczesny Potocki organized for his wife Sophia. The host sought inspiration from the mythology of ancient Greece and Rome, which in the Enlightenment culture of the time were considered as the source of exalted esthetic and moral standards (Loiek, 2005, p. 293–294). During Sophia's name day celebrations in 1800, the garden turned into a theatrical stage, on which mythological images came to life. A feast was held among arbors and tents made of light oriental fabrics, while the illumination on the lake in the evening was reminiscent of Antique celebrations of nature deities. The most extraordinary part of the show was the performance of water nymphs clad in silvery garments, who came ashore illuminated by the moon and lights reflected from the surface of water, carrying wreaths and praising the art of the maker of gardens, Ludwik Metzel, in a song (Ivashchenko, 1895, p. 52). The aesthetic act was thus combined with the praise of human work and genius, perfectly fitting the Enlightenment reading of the classical tradition. Sophia, who played the roles of both the main heroine and the priestess of beauty in those spectacles, was dressed in costumes inspired by the Antiquity. At the opening of the garden, she appeared in a guise which evoked associations with Roman Vestals or Greek goddesses. The hosts' participation in such performances was not just a parlor game: by tapping into the language of classical myths and symbols, the Potockis raised their project to a rank superior to ordinary magnate residences. The garden in Uman became a "temple of nature and art," and Sophia its goddess and chief priestess. For, in contemporary tales, Sophia was to become an integral part of Sofiyivka, her life infused with mythopoeic meaning. Graf de Lagard compared its history to that of Troy, and Sophia herself to Helen, imbuing the place with heroic and romantic aspects (Rolle, 1993).

Some opinions claim, however, that the garden's composition is not a simple reflection of "The Odyssey" but rather a romantic landscape, whose contents are focused on Stanisław Potocki's affection for his wife. Greek and Roman mythology appears in the park where it contributed to narrating about love symbolically or accentuated the meaning of landscape composition (Kuzmenko, 2003, p. 68). By the virtue of this design, the park became a symbolic journey – a space for reflecting upon fate, happiness, good, and evil – and an interpretation game for its owner and his guests. One should remember, however, that Sofiyivka was a testament to Potocki's magnate power and ambition. His actions, seen by some as a civilizing mission and as high treason by others, show the complexity of the borderlands' identity and the political implications of the late 18th century. In this light, the park becomes not a manifesto of Polishness but rather a sign of magnate domination and fantasy encoded in the landscape. It is the genius loci that combines those manifold meanings – romantic narrations, mythological allegories, and gestures of power – turning Sofiyivka into a space where history, love, and myth intertwine into a symbolic whole surrounded by cultural diversity. For, as Natalia Yakovenko argued, "The space that is now the territory of Ukraine was, over many centuries, divided by constantly shifting borders: between linguistic and ethnic groups, states, religions, political and cultural systems, and areas with radically different economic structures. This made it a clear-cut contact zone with a highly variegated spectrum of sociocultural phenomena" (Yakovenko, 2002, p. 333). These phenomena should certainly include the Uniate (Greek Catholic) Church and the monastic order of St. Basil the Great, which played an important role in the development of education in Ukraine. Thanks to this influence, one can speak of Basilian Enlightenment (Yakovenko, 2006, p. 490).

Sofiyivka, as already mentioned, was built after the arrival of Basilians in Uman. The Basilian monastery in Uman was founded in 1765 on the initiative of the Polish magnate Franciszek Salezy Potocki (1700–1772) (Zamoyska, 2021), who was called the "little king of Rus'" (Czernecki, 1939). Next year, in 1766, thanks to his special foundation, a school was opened by the Basilian monastery in Uman (Kryvosheia, 2009; Kryvosheia & Stetsyk, 2018; Krywoszeja & Morawiec, 2023b).

The educational institution of the Basilian monastery in Uman, the necessity of which was indicated in the founding act of 1765, operated intermittently since 1766. The monastery and its educational institution suspended their activities several times due to the events of 1768, the ban imposed by the Russian imperial authorities at the end of the 18th century, after the second partition of the Polish–Lithuanian Commonwealth, and in the autumn of 1830. At the end of 1830, classes at the Basilian school were suspended due to cholera, yet the main reason was the Polish uprising of 1830–31. The Basilian educational institution appears in sources under various names: collegium, academy (Ukr. 'uchylshche'), school. Besides the geopolitical upheavals of the eighteenth century, its transformation from a purely ecclesiastical school into a secular one was strongly influenced by the reform of the Commission of National Education (Komisja Edukacji Narodowej) and the liquidation of the Jesuit Order (1773) (Kryvosheia & Morawiec, 2023a).

During the operation of the Basilian school, between 1766 and 1830, the number of classes increased to six general education classes and one preparatory class. The teachers were mostly clergymen of the Basilian Order. Some of them taught in Uman for several years. The lowest number of students was 150 at the time of the opening of the school, and the highest was 600 (800) at the time it was suspended in 1830. Thus, several thousand young men were students of the Basilian school in Uman (Kryvosheia & Morawiec, 2023a). The students also learned under the supervision of foreign (secular) teachers, mainly foreign languages, music, dance, fencing, etc. Having graduated from the Basilian school, some students had the opportunity to continue their education abroad (Merder, 1903, p. 19; Illiashevich, 1892, p. 161–162).

The Basilians played an important role in the dissemination of books in the Polish-Lithuanian Commonwealth (Pidlypczak-Majerowicz, 2012, p. 85-90). The Basilian center in Uman also contended for the first place in the Uman region regarding book collecting and printing. It is known so far that the first library in the region was indeed organized by the Basilians (Giżycki, 1899, p. 1033; Pidlypczak-Majerowicz, 1995, p. 32). In the years around 1800, the library was small, and its collection included publications on mathematics, physics, and literature, mainly in Polish, Latin, French, and Italian (Giżycki, 1899, p. 943). In 1816 engineer Ludwik Metzelski, architect of the famous Sofiyivka Park, donated his mineralogical collection (his own cabinet with a cupboard) to the school library (BJ Rkp. 4502).

The catalog of books of the Basilian monastery in Uman for 1818 allows us to understand the basis on which were developed, for instance, the poetics of Seweryn Goszczyński, Józef Bohdan Zaleski, Michał Grabowski, and brothers Aleksander and Sylwester Groza. The library contained: 10 books of Holy Scripture, 121 theological, 290 historical, 43 legal, 15 medical, 20 geographical, 220 mathematical and philosophical books, 460 books of poetry and rhetoric, 48 grammar books, etc. A microscope and a barometer are mentioned among the devices used for teaching (IR NBUV, F. II, No. 3350, Ark. 1–2 zv.), together with globes, an electric machine, and a collection of coins (Pidlypczak-Majerowicz, 1995, p. 32).

The Basilians devoted a lot of attention to studying ancient heritage. Thus, in the years around 1800, passages from classical Latin authors were studied in the first three grades, in particular Cornelius Nepos (c. 100–25 BC), epistles of Cicero (106–43 BC) and Pliny the Elder (23/24–79 AD). The intellectual legacy of Latin scholars also laid the foundation for ethics (Giżycki, 1899, p. 943). While in the first-year students studied texts by classical authors and also learned Latin, in the second year they translated texts into Polish (1815). They also studied the life of Themistocles (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

In the third year, they translated from Polish to Latin the *Epitome of Roman History* by Florus (Lucius Annaeus Florus)*, relying on their knowledge of Latin expressions, and practiced their handwriting by making clean copies of these texts (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

In the fourth year, much attention was paid to the ability to speak, write, and create, therefore students were taught to identify metaphor, allegory, metonymy, synecdoche, hyperbole, etc. Since considerable attention was paid to the style of texts, they turned to the legacy of one of the most famous Roman educators and rhetoricians, Marcus Quintilian (c. 35–c. 100 AD) (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279). The students gained a broad knowledge of poetics, became acquainted with the differences between odes, elegies, fables and epics, tragedies, comedies, satires, as well as epigrams (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

In the fourth year, the students also learned the history of Ancient Greece, and the works of Cicero, Curtius, Livy, and Tacitus in the fifth, developing their skills in speaking and poetry. All this was supplemented with knowledge from Roman treatises on geography and morality, Pliny's writings on volcanoes and the animal world of southern countries. In the broad range of historical knowledge, special attention was paid not to contemporary history, which was not covered by lectures at all, but to ancient history, with a particular emphasis on ancient Greece and Rome (Giżycki, 1899, p. 944). Regarding Roman heritage, they translated Cicero's speeches "To the Citizens after his recall from exile" and "Against Catiline", Livy's "Veturia's appeal to Coriolanus leading Volscians against Rome", Virgil's "Aeneid", Horace's "Ode to Postumus", etc. (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

Greek literature was studied in detail, namely its state before Homer, the evolution of Greek science from Homer to Alexander the Great, then from Alexander the Great to Augustus, and further to Constantine the Great. The influences on Greek science and literature were emphasized, as was its subsequent decline after Constantine the Great. Greek grammar was also studied in this context, e.g. Aristophanes and Apollonius of Tiyana (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

* Lucius Annaeus Florus (circa 70–140 AD), a Roman historian who wrote in the time of Hadrian, was the author of the extant two-volume work *Epitome of Roman History* (*Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum septingentorum libri duo*).

Students often referred to Homer's poetic legacy, in particular studying the Iliad in Latin, Italian, English, French, German, Czech, and Polish translations. They applied the comparative principle, comparing the Iliad and the Odyssey (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

Methodological skills and philosophical thinking were formed by becoming acquainted with the lives and legacy of Hesiod, Pythagoras, Solon, Empedocles, and others. Aesop, Theocritus, Callimachus, Aeschylus, Sophocles, etc. also had their place in the curriculum (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

The historical knowledge acquired by students at the Basilian school was based on ancient history as well, namely the folios (books) by Herodotus, Thucydides, Xenophon, Polybius, Diodorus Siculus, Plutarch, Arian, and others. The history curriculum included a section on ancient history, namely: the founding of Rome, the Greco-Persian Wars, the conquests and empire of Alexander the Great, and the emergence of Christianity in the third year, and in the fourth the times from the spread of Christianity to the split of the Roman Empire into Western and Eastern parts (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

They also studied the philosophical works of Pythagoras, Socrates, Aristotle and Plato, Democritus, and various schools: the Sophists, Epicureans, Cynics, Sceptics and Stoics, Eclectics and Neoplatonists (TsDIAL, F. 684, Op. 1, Ref. 3279).

During the visit of Tadeusz Czacki in 1804, the curriculum included "folk" geometry with elements of Euclid, yet there were students who learned both geometry and Latin without enthusiasm (Giżycki, 1899, p. 1032).

Between 1815 and 1817, the teaching of elocution in combination with rhetoric and poetics was given an important place in the school curriculum. This subject, i.e., elocution, was taught extensively at that time (especially between 1815 and 1817), mostly in the history of ancient Roman and Greek literature. For example, in the 1815 curriculum, the Greek language and even the ancient Greek philosophical systems can be found accompanying the usual topics related to this subject (Giżycki, 1899, p. 1037).

Klemens Hryniewicz approached his teaching mission with much responsibility: thanks to his exemplary zeal and careful guidance, he was able to instill in many young people a taste and a noble zeal for studying Latin classics and for applying their own talents in emulating them. Thus, after successfully completing their studies at that school, some students left behind wonderful fruits of their labor, excerpts from which can be found in the "Diary" – from Virgil's "Georgics" and one about Orpheus and Euridice. These students will be discussed later. Hryniewicz, born in Volhynia around 1782, studied at a monastery and at Vilnius University. He was ordained as a priest around 1820 and then taught at various schools of his order (Giżycki, 1899, p. 1040–1041).

In 1824–25, under the guidance of the prefect of the Uman School, Father Tomasz Zabłocki, a candidate of philosophy and theology and a teacher of elocution, the Basilian pupils learned ancient history, practiced writing letters and replies, and translated the pastoral works of Vergil and other Latin authors. He taught fifth year students the precepts of oratory and various types of poetry, translated Cicero's speeches against Catiline and on behalf of Ligarius, some of Horace's odes, and gave writing exercises in verse and prose. In the sixth year, he taught "universal principles of fine arts" (which should be understood as literary theory), explaining them with examples from classical authors, from Horace, Virgil's Aeneid, the fourth book of Ovid's Metamorphoses, Cicero's speech in defense of Milo, and from written exercises in verse and prose (Giżycki, 1899, p. 1138).

Father Teodor Kazachyn'skyj, a candidate of philosophy and a teacher of history in the third year, having explained the basics and the general concepts of history and geography, proceeded to the examination of the history of the Assyrians, Medes, and Persians. He also translated "selected moral excerpts from classical authors" into Polish. He then gave lectures on Greek history to fourth year students using those "excerpts". In the fifth year he taught Roman history until Constantine the Great, and in the sixth the history of Poland and the history of Alexander the Great (Giżycki, 1899, p. 1139).

Rev. Anastasius Telezhynskyj was the elocution teacher in 1827. He taught Greek as an elective, based on the Buttmann and Grodeck textbook "Polonized by Hryniewicz", and also used excerpts from the works of Feliks Zhukovskij. He divided his lectures into two courses, in which he covered elementary grammar and translated Homer, assigning some passages to be memorized (Giżycki, 1899, p. 1142).

Józef Jeżowski, candidate of philosophical sciences, a native of The Vasilkov uезд born in 1794, member of the Philomath Society, studied at Vilnius University in 1820. He probably graduated from a charitable educational institution in 1816. A prominent philologist and scholar, whose works were published in Vilnius (1821–23, Horace's "Odes, more accurate for school use") and Moscow (1828–31, on the progress of philological research on the works of Plato, Homer's "Odyssey" published with annotations and index), Jeżowski taught at a university in Moscow. He died in 1855 (Giżycki, 1899, p. 1166).

Józef Bohdan Zaleski began to test his poetic abilities while still in Uman: "Vaclav's Pride" from a folk song, "Mary Stuart in Prison" – a translation from French, and two odes by Horace, which he submitted to *Dziennik Wileński* (Vilnius Journal) in 1819. Since his subsequent poetic work, widely known to be so majestic and enchanting, is beyond the scope of this paper, we shall not dwell on it. We shall only say, however, that in the cozy village of Villepreux, near Versailles and Saint-Cyr, in a quiet house shaded by a garden, on 31 March 1886, Zaleski gave his soul to God. The deep faith and high morality he acquired at the Basilian School in Uman remained with him until the very end and were always the fundamental tone of his sublime poetry (Giżycki, 1899, p. 1178).

Seweryn Goszczyński wrote in his memoirs in 1816, recalling the beginnings of his friendship with Bohdan Zaleski, who had already shown a talent for writing and poetry at that time and was making attempts at translating the Iliad into Polish. It was during that period that Goszczyński first read the Iliad (translated by F.K. Dmochowski, Warsaw 1791), which made an extraordinary impression on him. However, as he notes below, his poetic work had not yet reached the level required to create any poetry (Goszczyński, 1924, p. 16). In 1817 Goszczyński noted that he and his friends often started their day by visiting Sofiyivka, near which they lived. As early as at four in the morning, they would be reading literature in the park. At school, students were given tasks to translate ancient works into Polish, which trained not only their language skills but their poetic talents as well. Later, in *Dziennik Wileński*, a translation into Polish of one of Horace's Odes was published under the signature of Józef Prawdzic Zalecki. At the Basilian school, however, it was Goszczyński's version that was recognized as the best, which made him famous as a poet (Goszczyński, 1924, p. 17–18).

Translations became the foundation on which Seweryn Goszczyński's poetic skills developed. Even during his vacations in Illintsi in 1818, free from his studies, he worked on a verse translation of Numa Pompilius, which he has already read as a child in Staszic's translation (Goszczyński, 1924, p. 12, 21). He also translated the first book of the Iliad from French (in Anna Dacier's 1699 translation) (Goszczyński, 1924, p. 22). While students read the *Jagiellonida* by Dyzma Bończa Tomaszewski, which had a significant effect on the formation of patriotism, Goszczyński noted that he was dissatisfied with it (Goszczyński, 1924, p. 24–25). He most likely also worked in 1819 on the Meditations of Marcus Aurelius in the French translation by A. Thomas and in the Polish one by Staszic (1815) (Goszczyński, 1924, p. 26).

The influence of Sofiyivka on the daily life and creative works of the alumni of the Basilian school requires separate study. The description of the park published by Sylwester Wężyk Groza in 1843 is of particular note (Groza, 1843). There was also Teodor Themery, director of the local girls' academy, who taught at the Basilian school in Uman for a long time and later wrote one of the earliest descriptions of Sofiyivka (Themery, 1846).

The heyday of the Basilian monastery and schools in Uman coincided with the time when the famous trio of S. Goszczyński, B. Zaleski (Tretiak, 1911), and M. Grabowski studied there: "The years spent in Uman constitute a whole era in Goszczyński's ideological and literary development. He became one of the active participants and leaders of school youth's literary interests, together with his new close friends Bohdan Zaleski and M. Grabowski. Young people read new literature, follow periodicals, and reveal their independent literary talents. Already in his school years, Goszczyński published 'Duma na gruzach ojczyzny' [Duma on the Ruins of the Fatherland]" (Hnatiuk, 2003, p. 156–157). In the estate of Jan Krechowicki (the village of Leshchynivka), Goszczyński finished writing "Zamek Kaniowski" [Kaniv Castle] (Łopuszański, 1970, p. 263).

Seweryn Goszczyński would see a different Sofiyivka: a nocturnal, wintery, and ghostly "romantic antithesis" to Trembecki's "Sofiyivka." The poem "Night in Sofiyivka" was written in 1824, when Goszczyński was hiding from the tsarist police in Uman and only wandered around at night. One of the places he visited was Sofiyivka, with which the poet had become acquainted in his youth (Goszczyński, n.d., as cited in Przybylski, 1978, p. 248).

"The romantic poets B. Zaleski and S. Goszczyński were close to the life of the Ukrainian people and their folklore. They lived and were raised in Ukraine, became fascinated by Ukrainian nature, listened to the singing of kobzars from childhood, and studied Ukrainian songs. Polish literary scholar P. Chmielowski recalls that B. Zaleski, S. Goszczyński, T. Padura, and M. Grabowski, while still students at the secondary school in Uman, sang Ukrainian songs during their walks together. They were particularly captivated by the song "Soika, soika, hei letila Tai zwynula kryla: Hore zh meni, hore, Ne khochu za more" [Jay, jay, hey she flew And folded her wings: Woe is me, woe, I don't want to go overseas]. Grabowski, who took part in those walks and later became a literary critic, noted in an article about the Ukrainian element in Polish literature: "Our newest poets, born in Ukraine, became enamored with the songs of long gone and past centuries that sounded by their cradle and brought their scent and hue into the national poetry" (Grabowski, 1837, p. 101–102).

Ivan Franko claimed that "the name of Mykhailo Hrabovsky, one of the most prominent representatives of the Ukrainian-Polish school of writing, is also interesting to historians of the Ukrainian school for various reasons." However, as stated further in the review, the researcher of

.....
M. Grabowski's work cast aside his interest in Ukrainian folklore, the use of folklore in works on themes from Ukrainian life, and his connections with Ukrainian writers. Franko expresses "regret that the author [of the study on Grabowski – T.P.] did not adopt a broader perspective; M. Grabowski is, in any case, an important figure in the history of Ukrainian and Polish spiritual development." In Polish literary studies, only poets of the Romantic era and some of their followers were included in the Ukrainian school. Franko expressed his view on this question in his report "Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej" [The mutual relationship between the Polish and Ruthenian literature] he read in 1894 at the congress of Polish writers in Lviv, as well as in the introduction to his study of Antin Shashkevych, one of the representatives of the Ukrainian school (Pachovskyi, 2017, p. 681).

Here is what the Ukrainian scholar writes in his latest work: "What historians of Polish literature have come to call the 'Ukrainian school' – the poetry of Malczewski, B. Zaleski, and Goszczyński, the stories and poems of M. Czajkowski, T. Olizarowski, and Groza, some of Kraszewski's novels, some works of M. Grabowski, and others – are, on closer inspection, like the top of a large mountain, illuminated by the sun and visible from afar, but they actually rise above a large number of smaller hills and form, as it were, the effective end of a long mountain range, the origins of which are lost somewhere in the twilight of the sixteenth century." The works of the aforementioned poets abound with artistic representations of Ukrainian images and landscapes. Ivan Franko rightly believed that the works of romantic poets represent the pinnacle of a much broader Ukrainian school (Pachovskyi, 2017, p. 681).

Though the Basilian school was liquidated together with the monastery in the nineteenth century, the Antique trend remains popular in Uman today, and teachers conduct classes for history and philology students in Sofiyivka. Recently, in 2021, a new site with ancient imagery (Gorgon Medusa, Perseus, Poseidon, Pegasus, and others) was opened in one part of the park – the "Aegean Valley" (Procherk, 2021; Mazurenko, 2024, p. 25).

Conclusions. The reception of the Antique in Uman and Sofiyivka shows how the classical culture may have taken root in the space of the site and its memory, creating a multilayered landscape of meanings. The park, founded by Stanisław Szczęśny Potocki, became not simply a manifestation of magnate prestige but also an educational and symbolic space, wherein the spirit of the place – *genius loci* – combined manifold interpretation perspectives. The connection between Sofiyivka and the Basilian school in Uman was supported by three complementary planes: the systematic teaching of ancient history, the comprehensive study of classical literature, which had a significant impact on the creative work of the representatives of the Ukrainian school in Polish literature, and the direct contact with the park's scenery, where ancient statues, names, and allegories embodied educational and moral values. It was the *genius loci* that brought these experiences together, turning Sofiyivka into the space where history, education, and aesthetics met one another in one symbolic landscape and gave it a permanent dimension of culture and identity. Because for both Poles and Ukrainians, Sofiyivka is "a volatile spot of the old days, an ecological phenomenon, a recreational haven, a refuge for Muses, an artistic composition, a scientific institution, a lecture hall, an emotional niche, a cultural relay from the day before yesterday to the day after tomorrow, an optimistic gift from of a living to distant descendants, an expressive symbol of the relentless flow of fragile moments into the greedy perfection of the future" (Usenko, 1999, p. 138).

The Funding. The article partially incorporates material collected by Ihor Kryvosheia during his research within the "Research in Ukraine" (2024) and "Research in Poland" (2026) programs of the Mieroszewski Centre (Warsaw).

References:

- Matsevko, I.** (Ed.) (2021). Uman. (Un)known stories of the city. Collective monograph. Lviv: Tsentr miskoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Center for Urban History of East Central Europe, 280 p. [in Ukrainian].
- Beauvois, D.** (2020). The Right Bank Triangle: The Tsarist Russia, the nobility, and the people. 1793–1914. Kyiv: Vydavnytstvo "Klio", 870 p. [in Ukrainian].
- BJ** – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie [Jagiellonian Library in Kraków].
- Chornohuz, Ya.** (2025). Emerald paradise: A poetic excursion through Sofiyivka National Park. K.: Vydavnytstva «Ukrainskyi priorytet», 148 p. [in Ukrainian].
- Czernecki, J.** (Ed.). (1939). Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol: Z Pamiętnika klasztoru 1766–1787 i z innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki. Kraków. [in Polish].
- Didenko, O., Stefanovych, V. & Chornomaz, B.** (2006). Collection of archaeological monuments of the Uman region. Uman. T. 1, 344 p. [in Ukrainian].
- Dinzelbacher, P.** (Ed.). (2004). *History of European mentality*. Lviv: Litopys, 720 p. [in Ukrainian].
- Dolgorukii, I. M.** (1870). Glorious tambourines beyond the mountains, or my journey somewhere in 1810. Written by knyaz I. M. Dolgorukii. M.: v univ. tip. [in Russian].

- GameShare.** (n.d.-a) Games about Ancient Greece on PC – review and description. gameshare.com.ua – ihrovyi pidkhid [gaming approach]. Retrieved October 29, 2025, from <https://gameshare.com.ua/32-igry-pro-drevnyuyu-greciyu-na-pc---obzor-i-opisanie.html> [in Ukrainian].
- GameShare.** (n.d.-b) The best games about Rome and the Roman Empire on PC. gameshare.com.ua – ihrovyi pidkhid [gaming approach]. Retrieved October 29, 2025, from <https://gameshare.com.ua/62-luchshie-igry-pro-rim-i-rimskuyu-imperiyu-na-pc.html> [in Ukrainian].
- Giżycki, J. M.** (1899). O bazylianach w Humaniu. *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do "Gazety Lwowskiej"* 27, pp. 938–946, 1031–1043, 1136–1182.
- Gleeson, K.** (Ed.). (2013). A cultural history of gardens in antiquity. A cultural history of gardens, Vol. 1. London: Bloomsbury, xiii+287 p.
- Goszczyński, S.** (1924). Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika. 1801–1842. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie.
- Goszczyński, S.** (n.d.). Noc w Zofiówce. [in Polish].
- Grabowski, M.** (1837). O elemencie poezji ukraińskiej w poezji polskiej. In M. Grabowski, *Literatura i Krytyka*, T. 1, Part 2. Wilno. [in Polish].
- Groza, S.** (1843). Opisanie Sofijówki przez S. Gr. In J. Krzeczowski (Ed.), *Rimembranza*, Vol. 1 (pp. 44–67). Wilno. [in Polish].
- Hnatiuk V.** (2003). Predecessor of Shevchenko's "Haidamaks". In B. V. Hubsykyi (Ed.), *Cherkasy Region – Land of Bohdan and Taras: A Collection of Cultural Studies*. K.: Ukrainski propilei. [in Ukrainian].
- Illiashevich, V.** (1892). From the memoirs of Father Nikifor Khmelevsky about the abolished Basilian school in Uman. *Kievskaja starina – Kiev Antiquity XXXVIII*. [in Russian].
- IR NBUV** – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine].
- Ivashchenko, V.** (1895). Historical sketch of Uman and Tsaritsyn Garden (Sofievka). With photogravures. Kiev: Tip. S. V. Kulzhenko. [in Russian].
- Jaroszewski, T. S.** (1994). Wychowaniec pojętny Gradywa: Wiadomość o Ludwiku Chrystianie Metzllu. Materiały do Dziejów Zofiówki pod Humanem, *Rocznik Historii Sztuki*, T. 20, pp. 309–352. <https://doi.org/10.11588/diglit.13596.5>. [in Polish].
- Korzh, N. H. & Lutska, F. P.** (1988). From the treasury of ancient wisdom. K.: Vyscha shk., Holovne vydavnytstvo, 320 p., illustr. [in Ukrainian].
- Kosenko, I.** (2000). The materialization of images from Homer's Odyssey in the park compositions of Sofiyivka as the pinnacle of Ludwig Metzel's genius: Introduction of plants. Kyiv, № 2 [in Ukrainian].
- Kosenko, I. & Kryvosheia I.** (2007). «Sofiyivka» - the odyssey of the Potockis. Kyiv: Akadempriodyka, 48 p. [in Ukrainian].
- Kosenko, I. S. & Shif, E. M.** (2007) Myths and legends in Sofiyivka Park: Book two. Kiev: Akadempriodyka, 304 p. [in Russian].
- Kosenko, I. S. & Shif, E. M.** (2010). Myths and legends in Sofiyivka Park: Book one. Kiev: Akadempriodyka, 166 p. [in Russian].
- Kryvosheia, I.** (2009). Basilian monastery in Uman (1765–1834). Uman: PP ZhovtУмань: ПП Жовтий, 28 p. <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/5030> [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I. & Morawiec, N.** (2023a). History and Memory in the Basilian School in Uman (1765–1834). *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 1(41), pp. 43–61. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).621](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).621).
- Kryvosheia, I. & Stetsyk, Yu.** (2018). Sources of the history of the Basilian monastery in Uman: Geography, origin, and informational potential. In O. O. Salata (Ed.), *Historical sources in the Ukrainian information and educational space: Verification and interpretation: Monograph* (pp. 24–37). Vinnytsia: TOV "TVORY". <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/11914> [in Ukrainian].
- Krywoszeja, I. & Morawiec, N.** (2023b). Między szlachecką demokracją, rosyjskim samodziem a unicką duchowością – szkoła bazylianów w Humaniu. *Echa Przeszłości* 24(2), 55–88. <https://doi.org/10.31648/ep.9667> [in Polish].
- Kuzmenko, A. K.** (2003). Travel guide (your own tour guide). The mystery of love. Sofiyivka Park. Kiev: OOO «Klaks», 106 p., illustr. [in Russian].
- Loiek, Ye.** (2005). History of a beautiful Bithynian: Zofia Potocka. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
- Lugantsev, A.** (1997). The Capricious One's wreath is beautiful: A guide to the myths and legends of Sofiyivka in verse. Uman, 58 p. [in Russian].
- Łojek, J.** (1970). History of a beautiful Bithynian: The tale of Zofia de Witte-Potocka's life. Warszawa. [in Polish].

- Łopuszański, B. (1970). Krechowiecki Jan In *Polski Słownik Biograficzny* Vol. XV (Kozłowska Zofia-Kubacki Stanisław), Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk – Instytut Historii. [in Polish].
- Mazurenko, S. (2024). Sofiyivka Park: Travel Notes. K.: Akadempriodika. [in Ukrainian].
- Merder, A. (1903). Trivia from the archives of the southwestern region. *Kievskaiia starina – Kiev Antiquity* 1903 (7–8). [in Russian].
- Mikołajczak, A. W. (Ed.). (2002). *Być Europejczykiem [To be a European]*. Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense, 176 p. [in Polish].
- Mikołajczak, A. W. & Walczak-Mikołajczakowa, M. (2003). Europa na moście westchnień [Europe on the Bridge of Sighs]. Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense, 22 p. [in Polish].
- Pachovskyi, T. (2017). Ivan Franko on the “Ukrainian School” in Polish literature. *Kyivski polonistychni studii – Polish Studies of Kyiv* 29. [in Ukrainian].
- Pidłypczak-Majerowicz, M. (1995). Biblioteki prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII w. Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi 16, pp. 21–47. <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.1995.370> [in Polish].
- Pidłypczak-Majerowicz, M. (2012). Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania. *Hereditas Monasteriorum* 1, 85–97. [in Polish].
- Procherk. (2021, October 8). New sculptures have appeared in Uman's Sofiyivka Park (photo). What Cherkasy is talking about. <https://procherk.info/news/7-cherkassy/96295-v-umanskij-sofiyivtsi-zjavilisja-novi-skulpturi-foto> [in Ukrainian].
- Przybylski, R. (1978). *Ogrody Romantyków [Gardens of Romanticists]*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 404 p. + 21 illustr. inserts. [in Polish].
- Puchner, M. (2006). Culture: The story of us, from cave art to K-pop. K.: Tempora, 400 p. [in Ukrainian].
- Rodichkin, I. D. & Rodichkina O. I. (2005). Ancient estates of Ukraine: Book-album. Kyiv: Mystetstvo, 2005. 384 p.: illustr. [in Ukrainian].
- Rolle, I. (1993). The Fate of a Beauty (Sofia Glyavone-Witte-Pototskaya). K.: Ukrainskyi pysmennyk. [in Russian].
- Rudaś-Grodzka, M. (2005). Ogród na rozstajach rzeczywistości i wyobraźni poetyckiej. Metamorfozy Zofiówki. *Pamiętnik Literacki* 2005(4). [in Polish].
- Rybicka, E. (2011). Gdzie leżą “ogrody ziemskich rozkoszy”? Topika ogrodowa w perspektywie geopoetyki [Where do “the gardens of earthly delights” lie? The topic of the garden in the perspective of geopoetics]. *Prace filologiczne. Literaturoznawstwo*, T. LXI, 59–71. [in Polish].
- Shubovich, S. A. (2012). The mythopoetic phenomenon of the architectural environment. Kh.: KhNAGKh, 177 p. [in Russian].
- Themery, T. (1846). Guide de Sophiowka: Surnommé la merveille de l'Ukraine: Jardin de la couronne situé près d'Human, dans les colonies militaires. Odessa: A. Braun. [in French].
- Tretiak, J. (1911). Bohdan Zaleski do upadku Powstania Listopadowego 1802–1831: Życie i poezya: Karta z dziejów romantyzmu polskiego. Kraków, 1911. [in Polish].
- TsDIAL [CSHAL] – Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy v m.Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].
- Turunen, A. (2018). Forgotten stories of cities: How wealth and cultural development are achieved through tolerance. Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko – Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]
- Usenko, P. (1999). Sofiyivka – from him: Ruthenian voivode Potocki in Ukrainian space and Muscovite time. *Suchastnist* 1999 (6). [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2002). Research on the history of ideas and concepts in Ukraine in the 16th – 17th centuries. Kyiv: Krytyka. 415 p. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2006). An outline of the history of medieval and early modern Ukraine. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
- Yashchurzhytskyi Kh. P. (1993). *Uman: A short historical sketch*. Ulianovka. (Original work published 1913). [in Ukrainian].
- Zamoyska, O. (2021). *March 7, 1700 — birthday of Franciszek Salezy Potocki*. Krystynopol.info. <https://krystynopol.info/7-bereznya-1700-roku-den-narodzhennya-frantsishka-salezya-pototskogo/> [in Polish].

Hraniv Transfiguration monastery in Vinnytsia region in the 17th – 18th centuries

Ivan Ya. Khoma

Lviv Polytechnic National University
Doctor in History, Associate Professor (Ukraine)

email: ivan.y.khoma@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/J-4139-2018>

Andrii M. Pavlyshyn

Lviv Polytechnic National University

PhD in History (Ukraine)

email: andrii.m.pavlyshyn@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-2340>

Abstract.

The purpose of the article is to clarify the time and circumstances of the founding of the Hraniv Monastery, the features of its functioning, the establishment of the staff of its members in the 18th century, as well as the reconstruction of its architecture and economy with the involvement of new archival sources. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, analytical and synthetic criticism of sources. The author also used the historical-biographical method, which allowed reconstructing the biographies of the brethren of the Hraniv Monastery. **The scientific novelty** lies in the attempt to systematize materials on the history of the Hraniv Monastery, as well as highlighting its development and researching of members of its staff in the 18th century using new archival materials. **Conclusions.** The Hraniv Monastery arose around the late 1840s – the late 1850s of the 17th century, as a skete of Orthodox monks. When the monastic community grew, the monks turned to the local landowner Adam Mikołaj Sieniawski, who provided an oral order on the ownership of the lands on which the monastery was located, later this oral order was confirmed by Prince August Aleksander Czartoryski. In the late 20s – early 30s of the 18th century, the Hraniv Monastery entered the structure of the Union Church. This process was quite painful for the monastic community. The monastery probably once again underwent a process of changing its denominational affiliation against the background of social and religious movements in the Bratslav region in the 30s – 60s of the 18th century. Throughout the 18th century, the monastery remained a small monastic center: in 1745 it was administratively subordinated to the Sharhorod Basilian Monastery and subsequently mainly five or six monks lived here, which reflects the modest financial situation of the monastery. The inventory of 1764 allows us to get an idea of the architecture of the monastery, the dominant of which was the three-domed wooden church of the Transfiguration of the Lord with a bell tower, as well as the monastery wooden building, which in the 60s of the 18th century replaced the cells made of clay. The document also provides detailed information about the monastery's land holdings, agricultural implements, testifying to the importance of the monastery in the religious and economic life of the local community and the region.

Keywords: church history, Hraniv Monastery, monasticism, Orthodox Church, religious relations, Union Church.

Гранівський Преображенський монастир на Вінничині у XVII–XVIII ст.

Іван Хома

Національний університет «Львівська політехніка»

доктор історичних наук, доцент (Україна),

email: ivan.y.khoma@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/J-4139-2018>

Андрій Павлишин

Національний університет «Львівська політехніка»

доктор філософії в галузі історії (Україна),

email: andrii.m.pavlyshyn@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-2340>

Анотація.

Метою статті є з'ясування часу і обставин заснування Гранівського монастиря, особливостей функціонування, встановлення персонального складу його населеників у XVIII ст., а також реконструкція його архітектурного вигляду й господарства із залученням нових архівних джерел. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності, системності, аналітичної та синтетичної критики джерел. Автори також використали історико-біографічний метод, який дозволив реконструювати життєписи братії Гранівського монастиря. **Наукова новизна** полягає у спробі систематизувати матеріали до історії Гранівського монастиря, а також висвітлити його розвиток та персональний склад у XVIII ст. із використанням нових архівних матеріалів. **Висновки.** Гранівський монастир виник близько другої половини 40-х – другої половини 50-х рр. XVII ст., як скит православних ченців. Коли чернеча спільнота зросла, монахи звернулися до місцевого землевласника Адама Миколи Сенявського, який надав усне розпорядження про володіння землями, на яких розташований монастир, підтверджене пізніше князем Августом Олександром Чорторийським. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Гранівський монастир увійшов у структуру Унійної церкви. Цей процес був доволі болісним для чернечої спільноти. Ймовірно, монастир ще раз пройшов процес зміни конфесійної приналежності на тлі суспільно-релігійних рухів на Брацлавщині у 30–60-х рр. XVIII ст. Упродовж XVIII ст. монастир залишався невеликим чернечим осередком: у 1745 р. був адміністративно підпорядкований Шаргородському василіанському монастирю і надалі тут проживали переважно п'ять-шість ченців, що відображає скромне фінансове становище обителі. Інвентар 1764 р. дозволяє скласти уявлення про архітектурний вигляд монастиря, домінантою якого була трибання дерев'яна церква Преображення Господнього з дзвіницею, а також монастирський дерев'яний корпус, що у 60-х роках XVIII ст. замінив келії-ліплянки. Документ також докладно інформує про земельні володіння монастиря, реманент, орні землі, засвідчуючи значення обителі у релігійному й економічному житті локальної спільноти та регіону.

Ключові слова: Гранівський монастир, чернецтво, Унійна церква, Православна церква, релігійні відносини.

Problem statement. The history of the Hraniv Transfiguration Monastery in Vinnytsia region is a poorly researched page of the Ukrainian church past. Despite individual research attempts in the 19th century and fragmentary references in the works of the 21st century, there is no holistic scientific study based on a wide source base. At the same time, the history of the Hraniv Monastery is an important page not only in the context of studies of monasticism in Vinnytsia Region, but also of the church, regional and local history. Studying the history of this monastery also allows us to better understand the complex processes of confessionalization in the late 17th – in the es18th centuries in Eastern Podillia.

The purpose of the study is to clarify the time and circumstances of the monastery's foundation, the features of its functioning, the establishment of the members of its staff in the 18th century, as well as reconstruct its architecture and economy with the involvement of new archival sources.

Analysis of sources and recent research. Contemporary Ukrainian historiography has seen a growing interest in the history of monasticism, both in regional and thematic terms. Regional studies cover individual monasteries and local traditions (Kuznets, 2023; Laužikas, Pavlyshyn, & Kažuro, 2024), while thematic studies focus, in particular, on the social composition and regulatory framework of monasticism (Chuchalin, 2024a; Chuchalin, 2024b; Stetsyk & Bolhar, 2023), the cultural functions of monasteries (Kryvosheia, 2020), and interregional

ties, particularly between Ukraine and Mount Athos (Shumylo, 2023). At the same time, very few works are devoted to the monasteries of Vinnytsia Region (Eastern Podillia), which makes it relevant to study the history of the Hraniv Transfiguration Monastery as a little-studied centre of regional church history.

The history of the Hraniv Monastery has not been the subject of a separate comprehensive study yet. Some scholars have considered certain aspects of its history in the context of their own research. General data about the monastery were published in a work dedicated to the history of the Order of St. Basil the Great by M. Wawryk (Wawryk, 1979), and in a study about the Union Church in Podillia in the 18th century by B. Khikhlach (Khikhlach, 2010). The problem of the monastery's accession to the Russian Orthodox Church was raised, in particular, by V. Bilyk (Bilyk, 2011) and M. Salamakha (Salamakha, 2013). The most thorough study of the history of the monastery was carried out by the prominent historian Yu. Sitsynskyi. In his work on the history of the monasteries of Podillia, he attempted to outline the origins of the monastery and its incorporation into the structures of the Union Church, briefly outlined the state of the monastery during its membership in the Basilian Order, published documents on the history of the monastery in the 18th century, investigated its accession to the Russian Orthodox Church (ROC), and described its state in detail in the 19th century (Sitsynskyi, 1891). The above studies, however, do not exhaust all aspects of the functioning of the monastic community during the 17th – 18th centuries.

Presentation of the main material. It is very little known not only about the earliest period of the monastery's existence, but even about its location due to the lack of sources. Historian Yukhym Sitsynskyi, suggested that the monastery could originally have been located in a forest, 1.5–2 km northeast of the village of Rakhnivka basing on the legends of local residents. At this place in the 19th century bricks and other building materials were found, which, according to the researcher, could indicate the remains of a former monastery (Sitsynskyi, 1891, p. 84). Another location of the original monastery is contained in the visitation of the Hraniv Monastery in 1752, where it is stated that it was originally called Kiblych Monastery, which may indicate its location near village Kiblych (in the early modern period it was town), located about 5 km south of the Hraniv Monastery (Sitsynskyi, 1891, p. 85). It is worth noting that cases of moving monasteries to a new location were quite frequent. Such examples are known in the Lviv eparchy: in Hoshiv, Zolochiv and Pidhirtsi monasteries. And in Podillia: the monasteries were moved from Semenky to Bar and from Kalynivka to Sharhorod. In each case, the reasons for the transfers were different, but most often such a decision was influenced by the fact of granting new land holdings, or the factor of security for the monastery.

Another possibility regarding the different original names of the monastery should not be dismissed. Since Orthodox monasteries in this period were located mainly in remote areas, outside populated areas, they were named according to the nearest or most significant settlement in the vicinity – a city or town. Since the monastery is located almost at the same distance between Hraniv and Kiblych (both towns at that time), it received its names from these settlements. Perhaps the originally more important center of the region was Kiblych, named a town already in 1672, and later this primacy passed to Hraniv – hence the change of name. Finally, it should be noted that the document of 1773 indicates that the monastery is located on the lands of the village Mytkiv, and the document of 1795 adds that the monastery is also called Tyshkivka monastery because of its proximity to the village of Tyshkivka (Sitsynskyi, 1891, p. 78, 84).

No less problematic is the time and circumstances of the founding of the monastery. According to the legends published in the 19th century by the priest of the village of Mykhailivka, Haisyn district, Heorhii Borzakovskyi, the monastery was founded by Cossacks who lived in the vicinity of Hraniv. They allegedly turned to the owner of the Hraniv estate with a request to allow the establishment of a monastery near the town and provide land for it. The Cossacks themselves undertook to populate the monastery with monks. The landowner agreed and thus the Hraniv Monastery was founded (Sitsynskyi, 1891, pp. 83–84).

The problem of the lack of accurate information about the founding of the monastery prompted the search for appropriate documentary confirmation as early as the end of the 18th century. Yukhym Sitsynskyi published a document from 1773, in which the Smolensk stolnik Mamert Wislocki, the manager of the estates of the Ruthenian voivode, Prince August Aleksander Czartoryski, provided the prince with information about the founding of the monastery, which differs from the tradition recorded by Heorhii Borzakovskyi. The report states that during the uprising of Bohdan Khmelnytskyi, an Orthodox monk who came from Wallachia settled in the vicinity of Hraniv. Later, another monk joined him and they built cells. Over time, a monastic community formed around them, which gave rise to the monastery. Later, the monks applied for permission to own the land on which the monastery stood to its owner – Hetman Adam Mikołaj Sieniawski, from whom they received oral consent, confirmed after 1731 by the new heir of the aforementioned estates, Prince August Aleksander Czartoryski (Sitsynskyi, 1891, pp. 83–84).

.....

Researcher Bohdan Khikhlach, referring to the work of Illarion Chystovych, believes that the Hraniv monastery was founded by the faithful of the Union Church (Khikhlach, 2010, 37–38). It is worth noting, however, that in his work I. Chystovych does not refer to specific sources regarding this monastery. In addition, in the section in which he mentions the founding of the Hraniv Monastery, he also made mistakes by attributing the founding of certain monasteries in Volhynia and Podillia to the faithful of the Union Church, although it is known that these monasteries existed as the Orthodox as long before the Union Church (Chystovych, 1884, pp. 374–375). In particular, he includes the Zahoriv and Mylcha monasteries among them, although they are known from mentions as early as the 15th century, or the Dorohobuzh and Kolodiazhne monasteries mentioned at the beginning of the 16th century etc. (Horin, 2007, p. 117, 197). Finally, the founding of the Hraniv Monastery by Orthodox monks is indicated by the above-mentioned documents of the 18th century (Sitsinskyi, 1891, p. 76).

The above-mentioned legends about the foundation of the Hraniv Monastery, although they indicate different initiators of its foundation, nevertheless approximately equally outline the period when the monastery appeared: the middle - second half of the 17th century. This information is also confirmed by the inventory of the monastery from 1764. It states that “the monastery on the lands of Prince August Czartoryski has existed without any document or foundation for about 100 years” and additionally adds that the church in it is “very old” (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917, p. 249).

It is worth noting that the legend about the foundation of the monastery by a monk is quite plausible, because in this way many monasteries were founded in the 17th – 18th centuries, on the territory of the Kyiv Orthodox Metropolis (Pidhirtsi, Luka, Sokolets, etc.). The monk could probably have come from the Bratslav region, or even the vicinity of Hraniv, and took monastic vows in a monastery in Wallachia, and later returned to his homeland to found a monastery there. There are quite a few similar examples from this period, it is worth mentioning at least Job Kniahynytskyi – the founder of the Uhornyky Monastery and the Manyava Skete.

Summarizing the above facts, it can be stated that the Hraniv Monastery was founded by an Orthodox monk around the late 1640s – early 1650s. When the monastic community grew, the monks turned to Adam Mikołaj Sieniawski, who, after the death of his father Mikołaj Hieronim Sieniawski in 1683, inherited these lands and he provided an oral order allowing the monks to own the lands on which the monastery is located, later confirmed by Prince August Aleksander Czartoryski. Initially, the monastery was typical skete for the Kyiv Orthodox Metropolis of the 17th century, located in a forest.

An important institutional change in the history of the monastery was its accession to the Union Church. This event, however, is not reflected in documents and is known only from oral tradition. The Union Church spread to the territory of the Kyiv Metropolitan Eparhy in the historical Bratslav region only in the late 20s of the 18th century, and in some regions even later (Skochylas, 2011, pp. 104–105; Zinchenko, 2021, pp. 308–311). Probably in the late 20s – early 30s of the 18th century the Hraniv Monastery also joined to the Union Church. This is indirectly indicated in the biographical note of the monkpriest of the Basilian order, Vlasiy Zhukevych (born in 1708), who in 1732 took monastic vows at the Hraniv Monastery (Stecyk, 2018, p. 310). Although it is difficult to understand from the source whether Fr. Zhukevych entered the Hraniv Monastery during the Orthodox period or already during the Union period. His origin from the distant Belz Voivodeship more likely indicates that the monastery belonged already to Union Church, since the “rotations” of monks from such distant lands were a frequent occurrence for the Basilian order. As oral tradition shows, the process of changing the confession for the monastery was quite painful. According to a legend recorded by the already mentioned priest Heorhii Borzakovskyi, the refusal of the Orthodox monks to accept the Union provoked an attack on the monastery by supporters of Union Church. As a result, most of the monks died, and only three survived: the abbot, who fled with the monastery documents, and two monks. One of them secretly settled in the neighboring village of Hruzke (Mykolaiv) and died there, and the other lived in the village of Mykhailivka. Similar testimonies about the introduction of the Union in the monastery were recorded by the protopriest of the Haisyn, Hryhorii Perzhynskyi, who in 1795 joined the Hraniv Monastery to the Orthodox Church. According to him, the monastery was originally Orthodox, and when it was occupied by Basilian monks, the abbot, Fr. Meletii, took the monastery documents provided by the Sieniawski family and moved to Kyiv, where he lived until his death. Later, Orthodox monks returned to the monastery, among whom the local residents remembered Theodosii and Panteleimon. After some time, the monastery again became the Union Church (Sitsinskyi, 1891, p. 84). The fact that this legend is based on real historical events is confirmed by the inventory of the monastery of 1764, which states that “the monastery was granted rights, but one monk stole them and took them to Kyiv” (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917, p. 249). The episode about changes in denominational affiliation reflects the complex processes that took place in the Bratslav region in the 30s-60s of the 18th century – the Haidamak uprising and the Koliivshchyna. It is known that the Haidamaks devastated the surroundings of Hraniv in 1735 and 1737 and even captured the town in 1738, 1750 and 1768 (Kushnir, 2010, p. 93, 98, 165; Mirchuk, 1973, p. 71, 83). In 1768, as a result of the actions

of the Haidamaks, the union dean of Hraniv converted to the Orthodox Church and enrolled his entire deanery in it (Khikhlach, 2010, p. 43). It is likely that during one of these episodes the monastery temporarily returned to the Orthodox Church. Representatives of the Basilian Order also emphasized on the constant danger to the Uniate Church in this region, thus arguing for the need for the existence of the Hraniv Monastery as an important Uniate missionary center (Wawryk, 1979, p. 46). Finally, even representatives of the local administration in the second half of the 18th century noted that "the monastery was founded by Orthodox and it is not known how long the Uniate will last here" (Sitsynskyi, 1891, p. 76).

According to M. Wawryk, the monastery in Hraniv became part of the Basilian Order in 1739. Then the former Orthodox monasteries from the dioceses that accepted the union in the late 17th – early 18th centuries were included in the order and the Rus' Province was created from them (Wawryk, 1979, p. 194). In 1744, Pope Benedict XIV instructed the Kyiv Union Metropolitan Athanasii Sheptytskyi (1686–1746), together with the leadership of the Basilian Order, to reorganize the monasteries of the Rus' Province. In accordance with this instruction, the "Dubno meeting" took place in 1745, at which, based on documents on the income of the monasteries, it was decided to leave as independent only those monasteries that could support 8 monks. The remaining monasteries were decided to be united with richer ones, and some were liquidated. As a result of this decree, in 1745, the Hraniv Monastery, which did not have enough funds to support 8 monks, was joined to the richest monastery in the region, the Sharhorod Monastery (Stecyk, 2018, p. 127). Almost a decade later, in 1754, continuing to regulate monastic life in the Union Church, Pope Benedict XIV proposed to liquidate monasteries that could not support 6 monks, and accordingly, the Hraniv Monastery was to be liquidated. However, at the request of the leadership of the Basilian Order, the implementation of this decision was postponed for ten years. In 1763, the Bilostok Provincial Chapter of the Basilian Order adopted a resolution to pay contributions to the provincial treasury. The amount of 20 zlotys was determined for the Hraniv Monastery – a relatively small contribution compared to other monasteries, which testifies to its poverty (Stecyk, 2018, p. 87). In 1764, the leadership of the Basilian Order requested a postponement of the decision to liquidate small monastic communities for another decade and at the same time a ban on the liquidation of small monasteries on the border with Orthodox regions. Thus, the Hraniv Monastery continued its existence until the second partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, when in 1795–1796 the Basilian Monastery in Hraniv was again joined to the Kyiv Orthodox Metropolis.

An idea of the general view of the monastery as of the middle of the 18th century is given by the visitation of 1752. According to it, the territory of the monastery was surrounded by a palisade with a gate. Next to it was an old cell building, behind the church was the abbot's house with an alcove (bedroom) and a pantry, as well as some other small cells between the stable and the bakery. In the center of the monastery courtyard stood the wooden three-domed Church of the Transfiguration, which dates back to the times when the monastery was Orthodox, since the document emphasizes that it is "old and in need of repair". A "warm" (it was used in winter) chapel was being built to one of the cells, for the roof of which wood shingles were prepared. In the ancient iconostasis, which began to be restored, new Holy Gates were installed and the icon of the Incarnation and Crucifixion located above them was painted and gilded. In the altar there was a new painted and gilded tabernacle with a tin box for storing the Eucharist. Above the tabernacle there was a new large icon of the "Coronation of the Virgin Mary". Near the left wall of the church there was a gilded altar with an artistically painted icon of the Savior (Sitsynskyi, 1891, p. 89).

The most information about the monastery in the 18th century is contained in the inventory compiled in 1764. At that time, the monastery had, as mentioned in the visitation, a very ancient wooden three-domed church of the Transfiguration of the Lord with damaged log cabins, decorated with an ancient, "simple" iconostasis. The sacristy contained a silver, gilded Chalice with a silver Paten, Star-cover and Spoon, two tin Chalices with the same Patens, Star-covers and Spoons, a tin box and two brass Thuribles. 26 cords of small and large coral necklaces hung on the icons. There were also five phelonions: yellow with a blue background, blue made of Turkish fabric, dark color, two old half-silk, as well as five Sticharions made of linen and hemp fabric, two belts made of thread. Among the liturgical books of the monastery are mentioned the Kyiv edition of the Gospel in a regular cover and the new book of Act of Apostolos in folio. Missals: the Pochaiv edition and the Lviv edition. Psalters: Pochaiv edition and old Kyiv edition. Trefologion book (Kyiv edition), Octoechos book (Lviv edition), two Triodion books (Kyiv edition), two Euchologion books (Lviv and Univ editions) and Horologion book (Lviv edition). The bell tower was wooden: on four pillars, covered with a dome on which hung four small bells; two more bells were in the altar (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917, p. 249).

The cells were very old, thatched-roofed. Next to them, construction was underway on a monastery building made of oak with a corridor and six cells, as well as an abbot's house with an alcove and a refectory. The windows of the cells and the corridor had metal grilles, and one stove was

.....
supposed to heat two cells. In the center of the building was an entrance decorated with a pediment with double doors that were locked. The house was raised to the ceiling, but still without a roof. The monastery had no income, except for the funds collected during the temple festival – about 60 zlotys. The construction took place only thanks to the skillful management of the abbot, who attracted the monastery's neighbors to help him. There was a bakery in the garden, and behind it a very deep cellar, consisting of three rooms, each of which had its own door. The kitchen contained: two frying pans, five tin plates, metal spoons and two tin spoons, five table knives, a mortar and pestle (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917, p. 249).

The monastery's farm consisted of nine oxen, six cows, six three-year-old and two-year-old bulls, seven two-year-old heifers, four one-year-old calves, two young bay horses, one gray young horse, three bay old mares. Among the farm implements mentioned are: a plow with iron attachments, two iron harrows, two scythes, a cutter, three axes, three drills, two chisels, one two-handed saw, a hand saw with a duster, two shovels, two knives, four sickles, a hammer, iron rails, three ox carts, two horse wagons and two bridles (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917 p. 249 v).

Land holdings consisted of field for 300 days of plowing, hayfields for more or less 80 mowers, winter and spring crops for 120 days. There were 50 haystacks of old rye on the monastery threshing floor, 30 chetveryks of grain (about 800 liters). The monastery had an apiary – 23 stumps and three overgrown fish ponds (TsDIA Ukrainy, f. 201, op. 4b, spr. 1917, 249–249 v).

In 1765, the old wooden church of the Transfiguration of the Lord and the bell tower burned down. The monks rebuilt the church in 1767: it was also wooden (oak) three-domed, decorated with a new artistic gilded iconostasis. Also in 1767, a wooden two-tiered bell tower was rebuilt, on which there were five bells. The rebuilt church housed an ancient, revered icon of St. Onuphrius, decorated with votive offerings (Sitsynskyi, 1891, p. 87).

At the time of the monastery's return to the structures of the Orthodox Church in the mid-90s of the 18th century, the monastery owned plots of land for 200 days of plowing and haymaking for 100 mowers, as well as 84 peasants (Sitsynskyi, 1891, p. 85). Since the documents of the 50s – 60s of the 18th century do not mention the subjects of the monastery, it can be assumed that the monastery received them later, in the 70s – 80s, from local landowners, or it itself allowed peasants to settle on the monastery lands, which later gave rise to the village of Tyshkivs'ka Sloboda.

The sources contain fragmentary but valuable information about the number of the brethren of the Hraniv Monastery and its staff in the 18th century, which allows us to trace its dynamics during this period. The first abbot of the Hraniv Monastery of the Union period, whose name is known from documents, was Fr. Ippolyt Zavadskyi, who governed the monastery in the early 1740s. He was born in 1702 in the Peremyshl Land. He entered a Zavaliv Monastery in 1732, where in 1733 he took vows, and in 1738 he was ordained a priestmonk by the Peremyshl bishop Ieronymus Ustrytskyi (1658–1748) in the Lavriv Monastery. Then he spent a year in the St. George Monastery in Lviv. In 1740 he moved to the Bilyivka Monastery, where he served as a parish priest for a year. Around 1741 he was appointed abbot of the Hraniv Monastery and served there for three years. Later he was a preacher at the monastery in Semenky, abbot of the monastery in Koshovytzi, and a catechist at the Sataniv and Synkiv monasteries. Later he also served as a confessor at the Man'kivka and Sharhorod monasteries. Father Ippolit Zavadskyi returned to the Hraniv Monastery around 1757 and served as a vicar for over a year and a half. Later he moved to the monastery in Lysianka and was a confessor and parish priest in Man'kivka Monastery. Was killed on June 11, 1768 during the capture of Uman by the Haidamakas (LNNBU, f. 3, spr. 435, p. 527).

In 1752–1757, the monastery was inhabited by priestmonk Illarion Oleksynskyi, who was born in 1715 in Chernyliava, Peremyshl Land (Stecyk, 2015, p. 159).

In 1754, the Hraniv Monastery, which had the status of a residence (missionary center), that is, was not an independent monastery and did not have a parish, was inhabited by 5 monks: the abbot, Fr. Pakhomii Chyhyrskyi, Fr. Avksentii Sambirskyi, Fr. Meletii Fastivskyi, Fr. Inokentii Dychynskyi and brother Konstantyn Bereznyskyi. Since the monastery did not have adequate financial support and was threatened with liquidation, the leadership of the Basilian Order, asked the Roman Curia, emphasized that this monastic center should be preserved in view of the missionary work of the monks on the border with Orthodox Wallachia (Wawryk, 1979, p. 118).

In 1766–1767, the catechist of the monastery was 30-year-old deacon-monk Isaiah Tatarkevych, who came from Yavoriv in the Peremyshl Land (Stecyk, 2015, p. 217).

In 1770, Sebastian Smerechynskyi was appointed procurator of the monastery, who was born in 1725 in the Halych land and entered the monastery in 1758 in Pochaiv, and in 1759 he took vows there. In 1772 Sebastian Smerechynskyi was entrusted with the duties of the abbot of the Hraniv Monastery. He held this position until 1783 (LNNBU, f. 3, spr. 436. p. 998).

In 1772–1773, the Hraniv Monastery remained a residence, where only four priestmonks lived (Wawryk, 1979, p. 128).

.....

In 1776–1777, there were five monks in the monastery. The abbot was Sebastian Smerechynskyi, who was 52 years old at the time, of which 13 he had been a monk, including five years in this monastery. There were also three priestmonks: 50-year-old Philaret Ksenzhytskyi (25 years in monasticism, including a year in the Hraniv Monastery), 41-year-old Heorhiy Chuikovskiy (19 years in monasticism, a year in the Hraniv Monastery) and 41-year-old Emanuil Telezhynskyi (13 years in monasticism, a year in Hraniv). In the monastery also lived 49-year-old brother Taras Kondratskyi, who had been a monk for 14 years, including a year in the local monastery (Wawryk, 1979, p. 159).

In 1780, there were 5 monks in the Hraniv Monastery (Wawryk, 1979, p. 178).

In 1778–1779, the procurator of the Hraniv Monastery was Fr. Benedict Ulyanytskyi. He was born in 1742, entered the monastery in 1771, and in 1772 took vows in Pochaiv. After that, he was sent to the Hraniv Monastery. During 1773–1774 he served as procurator in Herezhanivka, which belonged to the Uman Monastery, and in 1774–1777 in Man'kivka Monastery (Stecyk, 2018, p. 262).

In September 1795, despite the resistance of the Basilian monks, the process of joining the Hraniv Monastery to the Russian Orthodox Church began. At that time, there were five monks in the monastery: priestmonks Pamvo Kozyarovskyi, Sylvester Zavadskyi, Hymnasiy Sushchynskyi, Fabian Dyatkovskiy, deacon-monk Ledukhovskiy and abbot Valerian Chyhulevych. The abbot finally left the monastery in March 1796 (Sitsynskyi, 1891, pp. 86–87). In 1799 he became a Roman Catholic chaplain in Mervyn near Orativ (Szczepaniak, 2023, p. 132).

Thus, as the documents show, the number of the brethren of the Hraniv monastery in the 18th century was relatively small: it consisted mainly of five or six monks, which reflected the modest financial situation of the monastery and its status as a residence without an independent parish. The staff of the monastery was formed from monks who came from different regions, often stayed in the monastery for a short time and who were repeatedly transferred to different monasteries, which was typical of the Basilian order.

Conclusions. The Hraniv Monastery arose around the late 40s – early 50s of the 17th century, as a skete of Orthodox monks. When the monastic community grew, the monks turned to the local landowner Adam Mikołaj Sieniawski, who gave an oral order on the ownership of the lands on which the monastery was located, later confirmed by Prince August Aleksander Czartoryski. In the late 20s – early 30s, the Hraniv Monastery entered the structure of the Union Church. This process was quite painful for the monastic community. The monastery probably once again went through the process of changing its denominational affiliation against the background of social and religious movements in the Bratslav region in the 30s – 60s of the 18th century. During the 18th century the monastery remained a small monastic center: in 1745 it was administratively subordinated to the Sharhorod Basilian Monastery and subsequently mainly five or six monks lived here, which reflects the modest financial situation of the monastery. The property inventory of 1764 allows us to get an idea of the architecture of the monastery, the dominant of which was the three-domed wooden church of the Transfiguration of the Lord with a bell tower, as well as the monastery wooden building, which in the 60s of the 18th century replaced the old cells. The document also provides detailed information about the monastery's land holdings, agricultural implements, arable land, testifying to the importance of the monastery in the religious and economic life of the local community and the region.

Funding. The authors did not receive any financial assistance for the research and publication of this article.

References:

- Arkhiv** (2011) Archive of the Ukrainian Church 1. History of the Union in the Kyiv Region 1596–1839. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
- Bilyk, V.** (2011). Regulation of the legal status of Basilian monasteries in Right-Bank Ukraine in the late 18th – 30s of the 19th century. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 23, 38–43. [in Ukrainian].
- Chuchalin, O.** (2024a). Monasteries and monasticism of Kyiv eparchy in the synodal period: regulation of activities in the system of Russian church law. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 48, 18–26. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-18-26> [in Ukrainian].
- Chuchalin, O.** (2024b). Exploring the population and social structure of the Kyiv Eparchy through monastery service records from the 19th to early 20th century. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 47, 119–125. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-119-125> [in Ukrainian].

-
- Chystovych, I.** (1884). An Outline of the History of the Western Russian Church (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Tipografiia departamenta udelov. [in Russian].
- Horin, S.** (2007). The monasteries of Western Volhynia: second half of the 15th – first half of the 17th centuries. Lviv: Vydavnytstvo "Misioner". [in Ukrainian].
- Khikhlach, B.** (2010). The Uniate Church in Podillia in the Ukrainian socio-cultural process of the 18th century. (PhD thesis in history). Kyivskyi natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.** (2020). Church and Monasteries in Funeral Culture of Cossack Officers. *Eminak*, 3 (31), 32–42. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).434](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).434) [in Ukrainian].
- Kushnir, O.** (2010). The Haidamak Movement of 1715–1760: its course and perception by contemporaries. (PhD thesis in history). Kyivskyi natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2023). The History Pages of Everyday Life of Saint George Monastery: on the Basis of its Contemporary's Ego-documents. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, 43, 90–100. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-90-100> [in Ukrainian].
- Laužikas, R., Pavlyshyn, A., & Kažuro, I.** (2024). Food culture and diet of the Basilian monks of the Lithuanian province in the second half of the eighteenth century. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej – The Quarterly of the History of Material Culture*, 72 (2), 187–208. <https://doi.org/10.23858/KHKM72.2024.2.003> [in Polish].
- LNNBU im. V. Stefanyka** – Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv].
- Mirchuk, P.** (1973). Koliivshchyna: the Haidamak Uprising of 1768. New York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Salamakha, M.** (2013). Basilian monasteries as the centre of the religious identity Ukrainian People (last quarter XVIII c. – 30 years XIXth c.). *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 21 (269), 16–21. [in Ukrainian].
- Shumylo, S.** (2023). "The Book of Alms-Gathering" for 1761–1764 from the Archive of Monastery Vatopedi as a Source to the History of Ukrainian-Athonite Relations in the Eighteenth Century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 164–175. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.164> [in Ukrainian].
- Sitsinskyi, E.** (1891). Materials for the history of monasteries in the Podillia eparchy. Kamianets-Podilsk: Tipohrafiia Podolskoho hubernskoho pravleniia. [in Russian].
- Skochylas, I.** (2011). Political, social and ecclesiastical circumstances of the spread of the Union in the Bratslav and Kyiv regions in the first third of the 18th century.
- Stecyk, Yu.** (2015). Basilian monasticism of the Peremyshl Eparchy (second half of the 18th century): dictionary of biograms. Zhovkva: Misioner. [in Ukrainian].
- Stecyk, Yu.** (2018). The monkhood of the Saint Protection province of OSBM (1739–1783): prosopographic research. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU im. Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Stetsyk, Yu., & Bolhar O.** (2023). State Registration of the Royal Privileges of Lishnia Monastery in Peremyśl Town Acts (the second half of the 17th – first half of the 18th century). *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 28, 29–37. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287557> [in Ukrainian].
- Szczepaniak, J.** (2023). A brief description of the parishes of the Diocese of Łatyczów incorporated into the Archdiocese of Mohylew, compiled in 1799: source edition. *Textus et Studia*, 1, 117–194. [in Polish].
- TsDIA Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].
- Wawryk, M.** (1979). An outline of the development and state of the Basilian Order of the 17th – 20th centuries. Rome. [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.** (2021). Russian parishes of the city of Vinnytsia in the 18th century. Vinnytsia: Tsentristorii Vinnytsi, Tvory. [in Ukrainian].

The struggle for the hetman's mace after the death of Ivan Skoropadsky (1722–1727)

Oleksandr I. Kryvoruchko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: krivoruchkoa62@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Sviatoslav V. Danylenko

Dragomanov Ukrainian State University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: s.v.danylenko@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Abstract.

The purpose of the article is to examine the struggle between representatives of various groups of Cossack leaders in the Hetmanate and beyond for the hetmanate government after the death of I. Skoropadsky. This Ukrainian resistance occurred during a tragic period in the history of the Ukrainian Cossack state, when Peter I intensified his attack on its rights, attempting to eliminate the hetmanate and replace it with the rule of an imperial institution – the Little Russian Collegium. Even during a certain liberalisation of Ukrainian politics by the governments of Catherine I and Peter II, the strategic goal of the Moscow rulers remained unchanged – to transform the Hetmanate into one of the provinces of the Russian state. The article highlights the opposition to this Moscow offensive by Cossack leaders, who balanced between defending the autonomy of the Hetmanate and realising their ambitions for power. One of the important components of the Cossack elite's resistance to imperial pressure was the desire to restore the hetmanate as an important attribute of the autonomy of the Cossack state. **The research methodology** is based on a combination of the principles of historicism, objectivity, polyfactoriality and systematicity with general scientific principles (generalization, synthesis and analysis) and special-historical (problem-chronological, historical-comparative) research methods, which created conditions for an unbiased interpretation of the course of historical processes. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive study and comparative analysis of the power aspirations of P. Polubotka, D. Apostol, and P. Orlyk against the background of the Cossack elders' resistance to imperial pressure. The author attempted to characterize a number of aspects of the struggle for the hetman's mace by representatives of various groups of Cossack officers in the 1720s, which remain insufficiently studied or require new rethinking. **Conclusions.** The confrontation between the Moscow authorities and the Cossack leaders regarding the autonomy of the Hetmanate, which began, in fact, as early as 1654, became especially acute at the end of the reign of Peter I. The tsar's actions (subordination of the Hetmanate to the Senate, restriction of the rights of the Cossack leaders, prohibition of electing a hetman, transfer of the territory of the Ukrainian regiments under the control of Velyaminov's board) actually undermined the autonomy of the Cossack state. The forms of resistance of the Ukrainian elders to imperial pressure were various actions aimed at preserving the rights and freedoms of the Cossack state: preserving Cossack institutions, seeking support and assistance from foreign states, and fighting to preserve their own power. It is a pity that during a difficult and responsible time for the Hetmanate, its sincere patriots P. Polubotka, D. Apostol, and P. Orlyk did not always manage to unite their efforts to protect the rights of the Ukrainian people. This only played into the hands of tsarism, which, by inciting enmity among the elders, implemented its aggressive policy of incorporating Ukrainian lands.

Keywords: Hetmanate, Petro I., P. Polubotok, D. Apostol, P. Orlyk, Hetman government.

Боротьба за гетьманську булаву після смерті Івана Скоропадського (1722–1727 рр.)

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: krivoruchkoa62@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Святослав Даниленко

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: s.v.danylenko@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Анотація.

Метою статті є дослідження боротьби представників різних груп козацької старшини в Гетьманщині та за її межами за гетьманський уряд після смерті І. Скоропадського. Цей український спротив припав на трагічний період в історії Української козацької держави, коли Петро I посилив наступ на її права, намагаючись ліквідувати гетьманську владу та замінити її правлінням імперської установи – Малоросійської колегії. Навіть під час певної лібералізації української політики урядами Катерини I та Петра II, стратегічна мета московських правителів залишалася незмінною – перетворити Гетьманщину в одну із провінцій російської держави. У статті висвітлено протидію цьому московському наступу козацьких старшин, що балансували між обстоюванням автономії Гетьманщини та реалізацією владних амбіцій. Однією з важливих складових протидії козацької еліти імперському тиску було прагнення до відновлення гетьманського правління як важливого атрибута автономії козацької держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів історизму, об'єктивізму, поліфакторності та системності із загальнонауковими (узагальнення, синтезу та аналізу) та спеціально-історичними (проблемно-хронологічним, історико-порівняльним) методами дослідження, що створило умови для неупередженої інтерпретації перебігу історичних процесів. **Наукова новизна дослідження** полягає в комплексному вивченні та порівняльному аналізі владних прагнень П. Полуботка, Д. Апостола та П. Орлика на тлі протистояння козацької старшини імперському тиску. Автором здійснено спробу охарактеризувати низку аспектів боротьби за гетьманську булаву представників різних груп козацької старшини в 1720-х рр., які залишаються недостатньо вивченими або потребують нового переосмислення. **Висновки.** Протиборство між московською владою та козацькою старшиною щодо автономії Гетьманщини, що розпочалося, по суті, вже з 1654 року, особливо загострилося наприкінці правління Петра I. Дії царя (підпорядкування Гетьманщини Сенату, обмеження прав козацької старшини, заборона обирати гетьмана, переведення території українських полків під управління колегії Вельямінова) фактично підривали автономію козацької держави. Формами опору української старшини імперському тиску були різноманітні дії, спрямовані на збереження прав і свобод козацької держави: збереження козацьких інститутів, пошук підтримки і допомоги іноземних держав, боротьба за збереження власної влади. Прикро, що у важкий і відповідальний для Гетьманщини час її щирим патріотам – П. Полуботку, Д. Апостолу і П. Орлику – не завжди вдавалося об'єднати зусилля для захисту прав українського народу. Це було лише на руку царизму, який, розпалюючи ворожнечу поміж старшинами, реалізовував свою агресивну політику інкорпорації українських земель. **Ключові слова:** Гетьманщина, Петро I, П. Полуботок, Д. Апостол, П. Орлик, гетьманський уряд.

Постановка проблеми. Незважаючи на вагомий внесок українських вчених у дослідження різних етапів історії Гетьманщини, низка важливих питань, які стосуються політичних процесів у 1720-х роках, залишаються недостатньо вивченими або вимагають нового переосмислення. Зокрема, більшої уваги потребує дослідження біографічного матеріалу претендентів на гетьманський уряд, які мали відношення до формування їх владних амбіцій. Це ж стосується й характеристик методів, до яких вдавалися претенденти для реалізації своїх планів. Недостатньо висвітленими є питання, що стосуються ставлення московської влади до різних кандидатів на гетьманський уряд та вплив суперництва українських старшин на перебіг політичних процесів у козацькій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою джерельної бази дослідження є збірники документів тієї епохи, що містять, зокрема, епістолярну спадщину П. Орлика, Д. Апостола, І. Мазепи (Павленко С. (упор.), 2007; Станіславський В. (упор.), 2002; Пришляк, 2010), універсали, накази, інструкції, листи та інші документи П. Полуботка (Ринсевич В. (упор), 2008). Не втратили актуальності праці з біографій українських гетьманів, що складають науковий доробок відомих українських істориків М. Грушевського (Грушевський, 2005), М. Костомарова (Костомаров, 1990), І. Борщака (Борщак, 1991), Б. Крупницького (Крупницький, 1991; Крупницький, 2004), В. Горобця (Горобець, 2009), О. Гуржія (Гуржій, 2004). Виникненню та становленню ранньомодерної Української держави (Гетьманщини) та героїчній боротьбі проти намагань московської влади обмежити її суб'єктність, уніфікувати самобутні державні порядки до загальноімперських зразків присвячена ґрунтовна праця В. Горобця «Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолення» (Горобець, 2024). Важливу інформацію про механізм формування і функціонування козацької еліти Гетьманщини протягом 1648–1782 рр., що, зокрема, включає цінні бібліографічні дані козацьких старшин, містить праця В. Кривошеї «Козацька еліта Гетьманщини» (Кривошея, 2008). Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях О. Кресіна (Кресін, 2003), Т. Чухліба (Чухліб, 2019), Т. Таїрової-Яковлевої (Таїрова-Яковлева, 2019), І. Кривошеї (Кривошея, 2023), О. Сліпушко (Сліпушко, 2024).

Виклад основного матеріалу дослідження. Петро І, маючи на меті обмеження, а згодом скасування інституту гетьманства та ліквідацію автономії козацької держави, 29 квітня 1722 р. підписав підготовлений Сенатом указ про запровадження Малоросійської колегії. Іван Скоропадський розгорнув активну діяльність щодо збереження українських політичних реалій. Упродовж кількох місяців перебування в Росії гетьман звертався із клопотання про збереження в Гетьманщині старих порядків до царя, намагався заручитися підтримкою впливових осіб: сенаторів, міністрів, духовних ієрархів – усі його зусилля виявилися марними. Розриваючись між державними справами і родинними конфліктами (майнові суперечки між його донькою від першого шлюбу Іриною та гетьманшею Анастасією Маркович (Кривошея, 2023, с. 69), І. Скоропадський в ніч на 04 липня 1722 р. помер.

Після смерті гетьмана в указі Сенату від 10 липня 1722 р. управління Гетьманщиною передавалося «чернігівському полковнику Полуботку» спільно з генеральною старшиною (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 404–405). На думку В. Горобця, це свідчило про запровадження в Україні колегіальної форми правління. До того ж принциповим нововведенням стало й зобов'язання козацького уряду погоджувати свої дії з Малоросійською колегією (Горобець, 2024, с. 88).

Такі дії російської влади свідчили про прагнення ліквідувати сам гетьманський уряд як важливий атрибут автономії козацької держави. На жаль, згодом у своїх листах (зокрема, до О. Меншикова) Полуботок називає себе не наказним гетьманом, а полковником (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 402–403). До речі, у відомих Коломацьких чолобитних Полуботок теж іменується полковником чернігівським (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 624).

Основними претендентами на гетьманську булаву після смерті І. Скоропадського були Павло Полуботок і Данило Апостол. Дослідники Гетьманщини кінця XVII – першої третини XVIII ст. неоднаково характеризують їх взаємини. В одних працях їх змальовують соратниками чи бодай однодумцями (Грушевський, 2005; Полонська-Василенко, 1995; Горобець, 2009), а в інших – опонентами (Липинський, 1995). Окремі дослідники наголошують, що, будучи конкурентами на гетьманський уряд, П. Полуботок та Д. Апостол спільно діяли проти московського наступу на Гетьманщину (Крупницький, 2004). Безумовним є те, що у справі захисту прав Гетьманщини їхні погляди збігалися, хоча життєві шляхи то перетиналися, то йшли врзнібіч.

На початку гетьманування Івана Мазепи група старшин, прибічників усуненого від влади І. Самойловича, розпочала боротьбу проти нового гетьмана. До змовників приєдналися й Леонтій і Павло Полуботки, що не дивно, зважаючи на їх родинні зв'язки з усунутим гетьманом – дружиною П. Полуботка була небага І. Самойловича Єфимія. Як зазначає Віктор Горобець, вже наприкінці 1687 р. Л. Полуботок, маючи на меті повалити чинного гетьмана, вступив у зносини з кримським ханом (Горобець, 2009, с. 11).

Про контакти Л. Полуботка з Бахчисараєм повідомляв Мазепу через свого посланця Василя Іскрицького (до речі, родича Данила Апостола) коронний гетьман Станіслав Яблоновський. Останній запевняв, що має листи переяславського полковника до кримського хана (Станіславський В. (упор.), 2002, с. 11).

Д. Апостол на той час теж займав антигетьманівську позицію. За свідченням Б. Крупницького, миргородський полковник писав «до запорожців без відома його Гетьманського противні на збурення народу малоросійського листи» (Крупницький, 2004, с. 22).

У протистоянні з старшинською опозицією І. Мазепа вдався до швидких і дієвих заходів. Ряд змовників позбавили урядів, частина була ув'язнена, інших вислали за межі Гетьманщини. Зокрема, до Москви відправили головного натхненника опозиціонерів М. Самойловича. Промовистий штрих до характеристики позиції московської влади: його там не переслідували, а навіть залишили йому чин царського стольника. Не оминули репресії й переяславського полковника Л. Полуботка, якого теж позбавили полковницького уряду й згодом вислали до Московії. Втратив полковницький пернач і Д. Апостол. Однак, напередодні війни з Кримом, І. Мазепа повернув частині переслідуваних старшин попередні уряди. Д. Апостол та Л. Полуботок теж отримали гетьманське прощення.

Згодом, у 1691 р. у ході слідства в так званій «справі ченця Соломона» прізвища П. Полуботка та Д. Апостола знову перетнулися. Як виявилось, Соломон, за яким стояла ворожа до Мазепи партія, яку очолював М. Самойлович, сфальсифікував антиросійські листи І. Мазепи до короля Речі Посполитої Яна III Собеського та великого коронного гетьмана С. Яблоновського (Павленко С. (упор.), 2007, с. 279–280). «Підміну» було розвінчано. Батька та сина Полуботків, викритих у причетності до «справи», за наказом гетьмана запроторено до в'язниці.

За свідченням М. Костомарова, П. Полуботок нібито намагався попередити І. Мазепу про змову проти нього через Д. Апостола (Костомаров, 1990, с. 405). Б. Крупницький наводить протилежну інформацію – у 1692 р. Д. Апостол «обвинувачує П. Полуботка перед гетьманом як людину, що має злі замисли на життя Мазепи» (Крупницький, 2004, с. 23).

У листі І. Мазепи до московських царів міститься пряме обвинувачення Полуботків у зраді: Павла – в тому, що, «перебуваючи в Москві, не застеріг нас, володаря свого, як йому належало, тільки помічником Мишкові став, шукали голови нашої і зла всій старшині, і незадоволення народу»; Леонтія – що «у Переяславі на полковництві перебуваючи, промишляв про гетьманство і бажав нам, гетьману, і всім, при нас будучим погибелі» (Горобець, 2009, с. 18).

Полуботків було покарано: ув'язнено, відібрано всі маєтності, хоча згодом їх випустили на волю. Л. Полуботок, що підірвав здоров'я у в'язниці, невдовзі помер, а П. Полуботок продовжував упродовж тривалого часу перебувати в опалі, виконуючи зрідка малозначні доручення гетьманського уряду. Тому блискавичний кар'єрний зліт П. Полуботка у 1705 році (він обійняв уряд чернігівського полковника після смерті Юхима Лизогуба) став певною загадкою для дослідників. Зокрема, Віктор Горобець наголошує на унікальності для номенклатурної традиції Гетьманату такого стрімкого службового злету П. Полуботка (Горобець, 2009, с. 19).

На час з'єднання І. Мазепи зі шведами Чернігівський полк разом із Стародубським, Ніжинським і Переяславським перебували у московському таборі під керівництвом наказного гетьмана І. Скоропадського (їх планували залучити до воєнних дій на півночі). Тому на скликаній Петром І Глухівській раді (1708 р.) П. Полуботок разом з іншими полковниками (стародубським І. Скоропадським, переяславським С. Томарою (Тамарою) та наказним полковником ніжинським Л. Жураківським (Гуржій, 2004, с. 56) представляли вищий прошарок козацької старшини. За цих обставин твердження М. Костомарова, що «Полуботок був одним із перших, хто відгукнувся на заклик царя» (Костомаров, 1990, с. 405), втрачає зміст осуду.

До речі, запорожці проігнорували указ царя взяти участь у Глухівській раді. Згодом, коли І. Скоропадський сповістив Січ про своє обрання, то його посланця кошовий К. Гордієнко побив мало не до смерті. У лютому 1709 р. Петро І у листі до Меншикова підтримав пропозицію Скоропадського щодо «переміни кошового», пропонуючи доручити виконання цієї делікатної справи Д. Апостолу. За вказівкою царя полковник особисто підібрав «добрих козаків», щоб організувати усунення від влади Гордієнка. Однак місія закінчилася невдачею (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 291).

На час проведення Глухівської ради Д. Апостол ще перебував у шведському таборі і до списку присутніх на раді був включений заочно московськими писарями (як і чимало інших старшин) для того, щоб штучно збільшити кількість її учасників (Гуржій, 2004, с. 64). У Сорочинці полковник прибув на другий день після зайняття їх росіянами (22 листопада 1708 р.). Командир російського загону Волконський у своєму донесенні Меншикову переповів твердження Апостола, «що він був при Мазепі вимушено» (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 284).

Н. Полонська-Василенко твердить про тогочасні наміри царя запропонувати гетьманську булаву Д. Апостолу (Полонська-Василенко, 1995, с. 70). Б. Крупницький теж наголошує на прихильності Петра І до Д. Апостола, на противагу І. Мазепі, який у той час вбачав у миргородському полковнику небезпечного супротивника (Крупницький, 2004, с. 23, 29). Натомість Т. Таїрова-Яковлева твердить, що оточення царя ще за часів «справи Кочубея» сумнівалося щодо лояльності Апостола. Дослідниця наводить свідчення сотника Іскри, що Кочубей, Апостол і Чуйкевич, яких поєднували родинні зв'язки (свояки і свати), обговорювали питання щодо повалення влади Мазепи й обрання гетьманом Д. Апостола (Таїрова-Яковлева,

2019, с. 264). Коли Мазепа направив своїх довірених осіб (Трошинського та Кожуховського) щоби заарештувати Іскру і Кочубея, то Апостол попередив їх про небезпеку (Кривошея, 2008, с. 300). Проте саме Мазепа рішуче став на захист миргородського полковника: категорично відмовився його заарештовувати, що врятувало останнього від долі Кочубея та Іскри (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 284).

На Глухівській раді І. Скоропадський кілька разів відмовлявся від гетьманського уряду, пропонуючи замість себе кандидатуру П. Полуботка. Однак Петро І настояв на його виборі. А невдовзі (після обрання Скоропадського на гетьманство) на святковій вечері в помешканні новообраного гетьмана нібито відбулася знакова подія: Настя Скоропадська зауважила на репліку сотника Забіли, що справа Мазепи програна: «Ми і гетьманству цьому не раді. Мазепа ще живий гетьман і ніхто не в силі взяти у нього булаву і гетьманства позбавити. А ми хоча і взяли гетьманство, так із примусу і це нам прощено буде» (Гуржій, 2004, с. 60). Такі обставини породжують обґрунтовані сумніви щодо щирості протекції Скоропадського Полуботку.

О. Гуржій, переповідаючи цю подію, посилається на свідчення О. Лазаревського. Однак до інформації останнього варто відноситися з певним сумнівом. Зокрема, М. Грушевський, аналізуючи працю історика «Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIII ст.», зазначав, що «школа Лазаревського, слідяча гріхи української старшини супроти козацтва і народних мас...забувала зазначити сю другу сторону медалі [йдеться про самопожертву старшини], й результатом була не раз односторонність. З цього боку характерне було становище самого Лазаревського супроти традиційного мученика старшини – Полуботка» (Грушевський, 2005, с. 575). На думку М. Грушевського, оцінку діяльності П. Полуботка як пригноблювача народних мас поділяли О. Єфименко та частково Я. Шульгін (Грушевський, 2008, с. 224).

Іншу характеристику П. Полуботка зустрічаємо в роботах В. Липинського. Так, на думку історіофоса, в Гетьманщині в добу Петра І суперничали дві течії (революційна і консервативна), що чинили спротив московському тиску, де «кандидатом першої течії був щирий і гарячий реформатор Полуботок; кандидатом другої, лояльний, розважливий, твердий консерватист – Іван Скоропадський» (Липинський, 1995, с. 318).

Варто зазначити, що І. Скоропадський більше симпатизував Д. Апостолу, ніж П. Полуботку. Так, у січні 1722 р., від'їжджаючи до Петербурга, І. Скоропадський висловив бажання призначити на уряд наказного гетьмана миргородського полковника. Той відмовився (на думку Б. Крупницького, через напружені стосунки з Анастасією Скоропадською (Крупницький, 2004, с. 30). Лише після відмови Д. Апостола наказним гетьманом визначено П. Полуботка.

У липні 1722 р. у зв'язку зі смертю І. Скоропадського частина старшин (Савич, Чарниш, Маркович) подала Петру І чолобитну з проханням про дозвіл на обрання нового гетьмана. У чолобитній чернігівський полковник П. Полуботок визначався як достойна кандидатура на гетьманський уряд. Д. Апостол на той час очолював козацький контингент у Низовому поході. Після повернення на нетривалий час до Гетьманщини наприкінці 1722 р. він, за посередництва Меншикова, звертається з черговою чолобитною до Петра І із проханням нагородити «за вірну службу в Малоросії гетьманом на місце покійного гетьмана пана Скоропадського» (Пришляк, 2010, с. 391).

Сенат наприкінці квітня 1723 р. надіслав розпорядження П. Полуботку прибути до Санкт-Петербургу із частиною генеральних старшин (Савичем і Чарнишем). Ігноруючи вказівку московського уряду, П. Полуботок у травні оголошує про скликання в Глухові старшинської ради для підготовки чергових чолобитних цареві про обрання гетьмана та відкликання з Гетьманщини колеги Вельямінова. Старшина, побоюючись царського гніву, не відгукнулася на цей заклик. З тієї ж причини невдачею закінчилася спроба Полуботка на початку червня зібрати підписи старшин під аналогічними проханнями до Петра І.

На початку червня 1723 р. Полуботок із старшинами від'їждять до Петербургу. А імператор 23 червня видає відомий указ, який стосувався українських справ. У ньому містилося звинувачення козацьких гетьманів (від Хмельницького до Скоропадського) у зраді; наголошувалося на тому, що вибори гетьмана відбудуться після підбору надійної кандидатури (отже, вибори набували формального характеру); найвищою владною інституцією визначалася колегія Вельямінова та містилася заборона надсилати царю прохання про гетьманські вибори. Фактично імператор ліквідував гетьманський уряд. До того ж саме нагадування про проведення нових гетьманських виборів відтепер ставало смертельно небезпечним (Горобець, 2016, с. 94).

У середині вересня Полуботок у столиці подає цареві нові чолобитні, де, зокрема, містилась пропозиція «замість Малоросійської колегії встановити генеральний суд із семи персон» (Горобець, 2016, с. 94). Розгніваний цар перевів справу козацьких старшин до Таємної канцелярії, а до Гетьманщини було відправлено лейб-гвардії майора Олександра Румянцева для ведення слідства щодо «зради» старшини (зв'язки гетьманців із П. Орликом).

Зі свого боку, Д. Апостол наприкінці серпня 1723 р. у козацькому таборі на р. Коломак ініціює направлення нових чолобитних цареві (з проханнями та аналогічними побажанням П. Полуботка) (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 618–624). Пропозицію Д. Апостола, незважаючи на пряму заборону таких дій царем (указ від 23 червня 1723 р.), підтримали майже всі старшини (окрім Ніжинського полку) (Кривошея, 2008, с. 291–293).

Наприкінці жовтня 1723 р. Коломацькі чолобитні були відправлені до Петербурга. Їх подання суперечило царській волі, то ж реакція імператора не забарилася. Отримавши 10 листопада чолобитні, цар одразу ж віддав наказ про арешт та ув'язнення в Петропавлівській фортеці тих старшин, які перебували у столиці. А згодом така ж доля спіткала й Д. Апостола та інших підписантів Коломацьких чолобитних.

Після смерті Петра I (січень 1725 р.) його наступники на російському троні – Катерина I та Петро II (а в дійсності «пташенята гнізда Петра», які засідали у Верховній таємній раді), під тиском внутрішніх і зовнішніх політичних чинників були змушені піти на певну лібералізацію суспільно-політичних відносин щодо України.

Так, у лютому 1725 р. указом Катерини I українських старшин, ув'язнених у Петропавлівській фортеці, звільнено з-під арешту, а в березні 1726 р. їм дозволено повернутися до Гетьманщини. Тоді ж на засіданні Верховної таємної ради обговорювалося питання про доцільність відновлення гетьманського уряду. Окремі царедворці виступали проти такого кроку. Зокрема, П. Толстой, який наголошував, що Петро I відмовився від виборів гетьмана після смерті І. Скоропадського «щоби Малу Росію до рук прибрати» (Мельник, 1998, с. 95). Варто зазначити, що в ході обговорення долі козацької старшини мова йшла «особливо про полковника миргородського Данила Апостоленка» (Крупницький, 2004, с. 63).

Після смерті Катерини I Петро II у травні 1727 р. ухвалив скасувати всі запроваджені Малоросійською колегією податки та відновити гетьманський уряд.

В. Горобець, аналізуючи праці попередників, виділяє ряд причин таких кардинальних змін у московській політиці щодо українських справ (Горобець, 1998, с. 282–284). По-перше, це зміцнення позицій опонентів петровським нововведенням, зокрема, родовитого боярства, що прагнуло ліквідувати колезьку форму управління та повернути дореформену одноосібну (Грушевський, 1990, с. 255 та ін.). По-друге, прагнення імперської влади заручитися прихильністю козацької верхівки перед загрозою чергової війни з Туреччиною (Грушевський, 1990, с. 254; Мельник, 1998, с. 95). Важливу роль відіграли скарги на зловживання Малоросійською Колегією (Грушевський, 1990, с. 255; Полонська-Василенко, 1995, с. 85). Промовистим у цьому плані був давній конфлікт між Меншиковим і Вельяміновим щодо визначення меж володінь князя в Україні та стягнення із них податків (витоки конфронтації – так звана «Почепська справа» (Горобець, 2016, с. 94). Слід виділити здійснення царським урядом заходів, спрямованих на нейтралізацію дій П. Орлика, який намагався привернути увагу до українських справ європейських правителів (наприклад, утворення Ганноверської коаліції) (Борщак, 1991, с. 92; Крупницький, 2004, с. 65; Крупницький, 1991, с. 57). Окреме місце займають особисті майнові та політичні інтереси Меншикова, який у боротьбі з іншими впливовими російськими сановниками намагався заручитися підтримкою української старшини (Грушевський, 1990, с. 255; Субтельний, 1994, с. 143; Горобець, 1998, с. 288–289).

Щодо останнього твердження, то досить цікавим є опубліковане Б. Крупницьким донесення польського посла у Петербурзі Ле-Форта. Посол інформував короля, що Меншиков, втрачаючи вплив на молодого царя та передбачаючи неминучу опалу, прагнув випросити для себе посаду гетьмана в Україні (іншими словами, Меншиков намагався реставрувати гетьманський уряд «під себе») (Крупницький, 2004, с. 79). Така версія здається цілком достовірною, особливо з огляду на інші відомі вдалі чи невдалі амбіційні проекти князя (наприклад, намагання посісти курляндський престол чи заручини його дочки Марії з Петром II).

Більшість істориків висловлюють думку, що на той час кандидатура Д. Апостола на гетьманський уряд була поза конкуренцією. Адже окрім визначних особистих якостей, авторитету в українському суспільстві, Апостол мав серйозну підтримку й багатьох впливових російських сановників (Голіцина, Толстого, Апраксина, Головіна, Ягужинського тощо). Однак вирішальний вплив на зміцнення позицій Апостола забезпечила протекція Меншикова. Близькість у стосунках українського полковника та царського фаворита і всесильного верховника простежується у різних сферах: майновій (ще з 1709–1710 рр. Меншиков займався скупівлею волів на Україні за посередництвом Д. Апостола, сплачуючи за одного вола смішно малі ціни – 8–16 коп. (Крупницький, 2004, с. 46); особистих відносинах (син Данила – Петро, впродовж тривалого часу перебував у Петербурзі при дворі Меншикова, виховувався і здобував освіту разом із дітьми князя (Крупницький, 2004, с. 21).

Більшість старшин, представників духовенства та інших станів Гетьманщини під час консультаційних зустрічей із міністром Наумовим, відрядженим для проведення козацької ради з

обрання гетьмана, продемонстрували цілковиту підтримку кандидатури Апостола, якого й було обрано верховним правителем козацької держави.

Як зазначають окремі дослідники (Борщак, 1991, с. 105; Субтельний, 1994, с. 126; Крупницький, 2004, с. 62; Крупницький, 1991, с. 46, 57; Кресін, 2003, с. 341), певні шанси на те, щоби посісти гетьманський уряд мав і Пилип Орлик. Такі висновки істориків ґрунтуються на аналізі перебігу подій, пов'язаних із діяльністю так званої Ганноверської коаліції та свідченнями самого П. Орлика про підтримку його планів впливовим при дворі Катерини I голштинським герцогом Карлом Фрідріхом, чоловіком дочки цариці Анни. Як згадуватиме Орлик у червні 1728 р., цариця внаслідок герцогських заходів поставилася прихильно до його кандидатури на гетьманство, але коли залишилося тільки підписати декрет, вона померла (Крупницький, 2004, с. 65).

Щодо характеристики особистих відносин між П. Орликом і Д. Апостолом, то вони впродовж років зазнавали кардинальних трансформацій. Певне заперечення викликає твердження О. Субтельного, що Орлик, характеризуючи Апостола як «молдавського негідника», «завжди був у поганих стосунках із колишнім миргородським полковником, якого вважав людиною низького походження та надзвичайно пристосовницької вдачі» (Субтельний, 1994, с. 130, 135). П. Орлик ще на посаді кафедрального писаря Київської митрополії відзначився панагіриком Д. Апостолу, приуроченому перемозі козацького війська під зверхністю миргородського полковника над кримськими татарами в 1692 р. (Пришляк, Гжеськов'як, Циганок, 2019). З часом відношення Орлика до Апостола змінилися.

А щодо «низького» походження полковника, то відомий дослідник козацької старшини В. Кривошея, посилаючись на генеалога Лобанова–Ростовського, зазначав, що Данило був сином Єфрема Апостола (шляхтича гербу «Юньчик» ротмістра у князя Я. Вишневецького) і доньки молдавського боярина Катаржи (Кривошея, 2008, с. 300).

Про напружені відносини, що згодом склалися між П. Орликом та Д. Апостолом, свідчить й лист П. Орлика своєму давньому протектору С. Яворському від 01 червня 1721 р., в якому він просить прощення і заступництва (Павленко С. (упор.), 2007, с. 346–364). Окрім того, Орлик обурюється діями старшин, які повернулися під зверхність царя, і звинувачують його одного у підтримці «зради» І. Мазепи. Він вказує на тих старшин, які не лише поділяли наміри Мазепи виступити проти царя, але нібито підбурювали гетьмана до такого спротиву (Іван Чарниш, полковники Дмитро Горленко, Данило Апостол та Дмитро Зелінський, генеральний осавул Іван Ломиковський) (Павленко С. (упор.), 2007, с. 351, 359). Зокрема, Орлик свідчить, що полковники та генеральні старшини, перебуваючи у Києві у 1706 р., для вироблення антимосковських дій часто збиралися у Ломиковського, «а особливо повсякденно до полковника миргородського, у якого і про засоби оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали, які той же полковник миргородський з бібліотеки Печерської взяв був» (Павленко С. (упор.), 2007, с. 352).

Варто зазначити, що у 1703 р. за дорученням І. Мазепи стародубський писар Опанас Покорський (нібито від імені полковника Михайла Миклашевського, тоді наказного гетьмана козацького війська в Литві) вів таємні перемовини з троцьким каштеляном Міхаїлом-Казимиром Котелом щодо майбутніх україно-польських взаємин. У пропозиціях польсько-литовської сторони, представленій Котелом, йшлося про перехід Гетьманщини до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди: «щоб Україна в той же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське» (Чухліб, 2019, с. 123–124). Д. Апостол пізніше засвідчував, що І. Мазепа лише в листопаді 1708 р. ознайомив полковників і генеральну старшину з універсалом С. Лещинського, де йшлося про надання «Україні вольностей як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському» (Чухліб, 2019, с. 116). Ця інформація, по суті, заперечує пізніше обвинувачення П. Орлика щодо безпосередньої (чи не першорядної) участі Д. Апостола у виробленні умов козацько-польської угоди.

Гетьман-вигнанець не виключав різних шляхів повернення до влади в Україні. У ноті до учасників Суасонського конгресу (1728 р.) він заперечує виборний характер влади Апостола, наголошуючи на тому, що його на посаду гетьмана призначив царський уряд. А в меморандумі до Шведського королівства Орлик пропонує добиватися від російської влади надання йому титулу товариша (заступника) гетьмана Апостола (після смерті останнього він мав обійняти гетьманську посаду) (Кресін, 2003, с. 341).

На думку Субтельного, обрання на гетьманство Апостола сприяло послабленню політичної напруги в Гетьманщині, що ставило під сумнів «підняти революцію в Україні» П. Орликом. Дослідник наголошує, що певна лібералізація української політики урядами Катерини I та Петра II «робило амністію дедалі привабливішою для запорожців» (Субтельний, 1994, с. 143–144). Враховуючи те, що Орлик відводив низовикам чільне місце у своїх політичних комбінаціях, послаблення впливу на них він мав би сприймати як серйозну втрату.

Відношення запорожців до Д. Апостола кардинально змінилося. У 1710 р. низовики вбачали одну з головних причин руйнації в Україні у «властолюбстві» і продажності

лівобережних старшин, передовсім Апостола, якого вони називали «здрайцею губитель ним отчизны» (Гуржій, 2004, с. 145). Про цілковиту підтримку П. Орлика запорізьким товариством доповідав гетьману генеральний бунчужний Ф. Нахимовський, який відвідав Олешківську Січ у квітні 1720 р. (Павленко, 2023, с. 93). Однак уже в 1732 р. П. Орлик у листі до сина Григора, застерігаючи його від зв'язків з низовиками, бідкається, що вони «в церковних службах згадують не моє ім'я, а миргородського полковника» (Субтельний, 1994, с. 138). На нашу думку, зміна у відношенні запорожців до Апостола була зумовлена як позитивними наслідками його правління, так і клопотаннями гетьмана перед російським урядом щодо повернення низового товариства під зверхність царя.

Варто наголосити, що П. Орлик не полишав боротьби за права Гетьманщини до кінця свого життя. Навіть незадовго до смерті у своєму останньому листі від 30 серпня 1741 р. до французького канцлера Флері гетьман визначає свою політичну місію в тому, щоби «заявляти мої права і права моєї нації на Україну» (Сліпушко, 2024).

Д. Апостол хоч і став гетьманом за підтримки московської влади, однак це не завадило йому проводити автономну політику. Упродовж нетривалого періоду гетьману вдалося добитися суттєвих успіхів в організації державного правління, суспільно-економічному та культурному житті Гетьманщини, що викликало занепокоєння російського уряду. Ще за життя Апостола російська влада прийняла рішення – після його смерті ліквідувати гетьманський уряд як форму політико-адміністративного устрою. Хоча після кончини Апостола імператриця видала маніфест, у якому обіцяла, що гетьманські вибори невдовзі буде проведено, в Гетьманщині було запроваджено нову інституцію – Правління гетьманського уряду, який за своїми функціями фактично був видозміненою Малоросійською колегією.

Висновки. Імперський уряд, відкидаючи основоположні засади козацько-московських домовленостей 1654 р., які гарантували збереження державного суверенітету Гетьманщини, розгорнув потужні інкорпораційні процеси щодо нівелювання козацької державності в загальноімперському середовищі. По суті, йшлося про трансформацію автономного статусу Гетьманщини в адміністративну одиницю імперії. У першій третині XVIII ст. козацька еліта ще мала сили протистояти московському тиску. Свідченням того є виступ І. Мазепи, спроби П. Орлика з допомогою іноземних держав відновити права Гетьманщини, опозиційна діяльність П. Полуботка, Д. Апостола та козацької старшини нововведенням Петра І. Форми українського опору були різноманітні: дії, спрямовані на збереження прав і свобод козацької держави, прагнення зберегти козацькі державні інститути, пошук підтримки і допомоги іноземних держав, боротьба за збереження власної влади. На жаль, у складний для Гетьманщини час козацька старшина не завжди проявляла консолідацію. З одного боку, намагалися протистояти московському тиску, з іншого – частина старшин співпрацювала з російською владою, прагнучи зберегти свої маєтки та статус. Це було лише на руку царизму, який, граючи на суперечностях поміж старшинами, реалізовував свою агресивну політику інкорпорації українських земель.

Джерела та література:

- Борщак, І. (1991). Гетьман Пилип Орлик і Франція. *Український історичний журнал*, (8), 97–111.
- Горобець, В. (1998). *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І*. Київ: Інститут історії України НАН України. 326 с.
- Горобець, В. (2009). *Павло Полуботок*. Київ, Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня». 64 с.
- Горобець, В. (2016). *Князі і гетьмани усієї Русі. "Через шаблю маєм право". Злети і падіння козацької держави 1648–1783*. Київ: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля». 352 с.
- Горобець, В. (2024). *Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля*. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»». 320 с.
- Грушевський, М. (1990). *Нариси історії українського народу*. Київ: Либідь. 400 с.
- Грушевський, М. (2005). Павло Полуботок. *Твори: у 50 т. Т. 3. Серія «Суспільно-політичні твори (1907 — березень 1917)»*. Львів: Видавництво «Світ». 792 с.
- Грушевський, М. (2005). Пам'яті Олександра Лазаревського. *Твори: у 50 т. Т. 7. Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)»*. Львів: Видавництво «Світ». 776 с.
- Грушевський, М. (2008). Нова розправа про українську шляхту (Задніпрянську). *Твори: у 50 т. Т. 14. Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)»*. Львів: Видавництво «Світ». 432 с.
- Гуржій, О. (2004). *Іван Скоропадський*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 312 с.
- Дорошенко, Д. (1992). *Нарис історії України*. Том II. Київ: Глобус. 355 с.
- Костомаров, М. (1990). *Історичні твори. Автобіографія*. Київ: Вид-во при Київ. ун-ті. 736 с.
- Кресін, О. (2003). Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 323–348.

- Кривошея, В.** (2008). *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 452 с.
- Кривошея, І.** (2023). Історія козацько-старшинської родини XVIII ст. крізь документи: тестаменти Марковичів. *Echa Przeszłości*. (1). 77–87. <https://doi.org/10.31648/ep.9297>.
- Крупницький, Б.** (1991). *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*. Київ: Дніпро. 78 с.
- Крупницький, Б.** (2004). *Гетьман Данило Апостол і його доба*. Київ: Видавництво «Україна». 288 с.
- Липинський, В.** (1995). *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*. Київ–Філадельфія. 470 с.
- Мельник, Л.** (1998). Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя). *Розбудова держави*. № 1–2. С. 93–97.
- Павленко, С.** (2023). Лист генерального булавничого Федора Нахимовського гетьману Пилипу Орлику від 20 червня 1720 р. *Сіверянський літопис*. № 6. С. 90–95. <https://doi.org/10.58407/litopis.230611>.
- Павленко, С. (упор.)**. (2007). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 1144 с.
- Полонська-Василенко, Н.** (1995). *Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року*. Київ: Либідь. 608 с.
- Пришляк, В.** (2010). З листування Данила Апостола. *Український археографічний щорічник*. Вип. 15. Т. 18. С. 384–413.
- Пришляк, В., Гжеськов'як, Р., & Циганок, О.** (2019). «Щасливе пророцтво», або «Прогностик щасливий»: панегірик Пилипа Орлика миргородському полковникові Данилу Апостолу. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 203–220.
- Ринсевич, В. (упор.)**. (2008). *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)*. НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. Київ: [б.в.]. 720 с.
- Сліпушко, О.** (2024). На пошану Великого українця: Пилип Орлик (1672–1742) і його Діярій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Вип. 2. С. 117–118. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.20>.
- Станіславський, В. (упор.)**. (2002). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691. Т. 1*. Київ: Інститут історії України НАН України. 480 с.
- Субтельний, О.** (1994). *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Київ: Либідь. 240 с.
- Таїрова-Яковлева Т.** (2019). *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*. Видання третє. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 403 с.
- Чухліб, Т.** (2019). *Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років*. Київ: Арії. 352 с.

References:

- Borshchak, I.** (1991). Hetman Pylyp Orlyk and France. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (8), 97–111. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T.** (2019). *Mace versus scepter. Ukraine in the Great Northern War, 1700–1721*. Kyiv: Arii. 352 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1992). *A sketch of the history of Ukraine. Volume II*. Kyiv: Hlobus. 355 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V.** (1998). *Twilight of the Hetmanate: Ukraine during the years of Peter I's reforms*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 326 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V.** (2009). *Pavel Polubotok*. Kyiv, Zhytomyr: OP «Zhytomyrska obldrukarnia». 64 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V.** (2016). *Princes and Hetmans of All Rus'. "By the Sabre I Have the Right." The Rise and Fall of the Cossack State 1648–1783*. Kyiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho dozvillia». 352 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V.** (2024). *Under the Hetman's Mace. Rights and Freedoms of the Hetmanate in Conditions of Imperial Subjugation*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»». 320 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1990). *Essays on the history of the Ukrainian people*. Kyiv: Lybid. 400 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005). In memory of Alexander Lazarevsky. *Tvory: u 50 t. T. 7. Seriya «Istorychni studii ta rozvidky (1900–1906)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 776 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005). *Pavel Polubotok. Tvory: u 50 t. T. 3. Seriya «Suspilno-politychni tvory (1907—berezen 1917)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 792 s. [in Ukrainian].

-
- Hrushevskiy, M.** (2008). A new massacre of the Ukrainian nobility (Transdnipryansk). *Tvory: u 50 t. T. 14. Seriya «Retsenzii ta ohliady (1888–1897)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 432 s. [in Ukrainian].
- Hurzhii, O.** (2004). *Ivan Skoropadsky*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». 312 s. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M.** (1990). *Historical works. Autobiography*. Kyiv: Vyd-vo pry Kyiv. un-ti. 736 s. [in Ukrainian].
- Kresin, O.** (2003). Constitutional autonomy of Ukraine in the Russian state: realities of political confrontation and its reflection in the socio-political thought of Ukrainian emigration in the 18th century. *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 323–348. [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (1991). *Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742): his life and fate*. Kyiv: Dnipro. 78 s. [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (2004). *Hetman Danylo Apostol and his time*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukraina». 288. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.** (2023). The history of the Cossack-starshin family of the 18th century through documents: the wills of the Markovichs. *Echa Przeszłości*. (1). 77–87. <https://doi.org/10.31648/ep.9297> [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.** (2008). *The Cossack elite of the Hetmanate*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 452 s. [in Ukrainian].
- Lypynskyi, V.** (1995). *Letters to the brother farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism*. Kyiv–Filadelfia. 470 s. [in Ukrainian].
- Melnyk, L.** (1998). The Tsarist attack on the state sovereignty of the Hetmanate (18th century). *Rozbudova derzhavy*. № 1–2. S. 93–97. [in Ukrainian].
- Pavlenko, S.** (2023). Letter from General Fyodor Nakhimovsky to Hetman Pylyp Orlyk dated June 20, 1720. *Siverianskyi litopys*. № 6. S. 90–95. <https://doi.org/10.58407/litopis.230611> [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (upor.).** (2007). *The era of Hetman Ivan Mazepa in documents*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademii». 1144 s. [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (1995). *History of Ukraine: In 2 vols. Vol. 2. From the middle of the 17th century to 1923*. Kyiv: Lybid. 608 s. [in Ukrainian].
- Pryshliak, V.** (2010). From the correspondence of Daniel the Apostle. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*. Vyp. 15. T. 18. S. 384–413. [in Ukrainian].
- Pryshliak, V., Gzheshkoviak, R., & Tsyhanok, O.** (2019). "Happy Prophecy" or "The Happy Forecaster": Pylyp Orlyk's panegyric to Myrhorod Colonel Danylo Apostol. *Siverianskyi litopys*. № 1. S. 203–220. [in Ukrainian].
- Rynsevych, V. (upor.).** (2008). *Universals of Pavlo Polubotko (1722–1723)*. NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho ta in. Kyiv: [b.v.]. 720 s. [in Ukrainian].
- Slipushko, O.** (2024). In honor of the Great Ukrainian: Pylyp Orlyk (1672–1742) and his Diary. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*. Vyp. 2. S. 117–118. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.20> [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V. (upor.).** (2002). *Letters of Ivan Mazepa. 1687–1691*. T. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 480 s. [in Ukrainian].
- Subtelnyi, O.** (1994). *Mazepintsy. Ukrainian separatism at the beginning of the 18th century*. Kyiv: Lybid. 240 s. [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva T.** (2019). *Ivan Mazepa and the Russian Empire. The History of "Treason". Third Edition*. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 403 s. [in Ukrainian].

Archbishop Varlaam Shyshatsky against the backdrop of the era and in the context of Ukrainian historiography

Sviltana O. Vizer

Drahomanov Ukrainian State University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: s.o.vizer@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
Web of Science ResearcherID: JDD-2761-2023

Iryna O. Telehuz

Drahomanov Ukrainian State University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5907-6347>
Web of Science ResearcherID: MFJ-2552-2025

Abstract.

The article explores the life and career of Archbishop Varlaam Shyshatsky against the background of transformations in Ukraine at the turn of the 18th and 19th centuries. The study aims to identify key trends in the interpretation of his figure in Ukrainian historiography. The study is grounded in the principles of historicism, objectivity, and systematic analysis, combining critical, comparative, and prosopographical approaches. **Scientific novelty.** The article attempts to analyze the state of Ukrainian historiography concerning the study of Varlaam Shyshatsky's activities in the context of social and political changes in the Ukrainian lands at the turn of the 18th and 19th centuries. Attention is drawn to the variety of interpretations offered by researchers regarding the archbishop's actions and views. **Conclusions.** The figure of Varlaam Shyshatsky represents a logical reflection of the historical, political, and cultural processes that unfolded in Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries. His activity as an archimandrite has been of particular interest to historians studying the Orthodox Church, religious education, and the intellectual elite of that period. As a lecturer and rector of the Pereiaslav Collegium, the Novhorod-Siversky Theological Seminary, and the Volhynian Theological Seminary, Shyshatsky is presented in academic studies as a key figure in the founding, administration, and intellectual influence of these institutions. Historians have variously portrayed him as a defender of Orthodoxy in Right-Bank Ukraine, an opponent of the Polish–Lithuanian Commonwealth and of the Union, and as a proponent of an independent Ukrainian Church. This multiplicity of interpretations highlights the complex identities of the Ukrainian elite within the political and religious space of the Russian Empire. As a descendant of Cossacks and an Orthodox clergyman, Varlaam Shyshatsky was a representative of the Ukrainian elite of the late 18th and early 19th centuries who operated within the realities of the Russian Empire. His life, therefore, like that of many Ukrainian intellectuals of that time, calls for reinterpretation through the prism of multidimensional identity, which could manifest itself both in loyalty to the empire and in adherence to the ideas of autonomy, as an expression of social and/or religious interests.

Keywords: Varlaam Shyshatsky, religious education, historiography, Orthodox Church, Russian Empire, the Polish–Lithuanian Commonwealth, seminary, ukrainian elite.

Архієпископ Варлаам Шишацький на тлі епохи та у вимірах української історіографії

Світлана Візер

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: s.o.vizer@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
Web of Science ResearcherID: JDD-2761-2023

Ірина Телегуз

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5907-6347>
Web of Science ResearcherID: MFJ-2552-2025

Анотація.

Метою статті є з'ясування основних віх життя архієпископа Варлаама Шишацького в ракурсі трансформацій, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., та визначення тенденцій трактування постаті Шишацького у вітчизняній історичній науці. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Застосовувалися методи критичного аналізу у поєднанні з порівняльним, системним та просопографічним підходами. **Наукова новизна.** Здійснено спробу проаналізувати стан української історіографії щодо висвітлення діяльності Варлаама Шишацького в контексті змін в українських землях на зламі XVIII–XIX ст. У роботі звертається увага на різні трактування дослідниками вчинків та поглядів владики. **Висновки.** Постать Варлаама Шишацького є логічним відображенням історико-політичних та культурних процесів, які розгорталися на території України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. З огляду на аналіз цих подій діяльність архімандрита представляла інтерес для істориків, які займалися дослідженням православної церкви в Україні, духовної освіти та діяльності української еліти цього часу. Як викладач та ректор Переяславського колегіуму, Новгород-Сіверської духовної семінарії та Волинської духовної семінарії діяч згадується в наукових працях у контексті заснування, діяльності та впливу вказаних закладів духовної освіти. У творах істориків православної традиції Шишацький подається як захисник та будівничий православної церкви в Правобережній Україні, активний борець проти Речі Посполитої та унії. В українській державницькій історіографії владики постає ще й в іпостасі поборника ідеї створення незалежної української церкви. Це дозволяє говорити про множинність ідентичностей української еліти в політичному та релігійному просторі Російської імперії. Варлаам Шишацький як виходець із козацького роду, православний священник, був представником еліти XVIII – початку XIX ст., яка реалізовувала свою діяльність у тогочасних реаліях Російської імперії. Тому його життєвий шлях, як і інших українських інтелектуалів того часу, потребує переосмислення крізь призму багатовимірності ідентичності, яка могла проявлятися через лояльність до імперії та прихильність до ідей автономії, як вираження станових чи/та релігійних інтересів.

Ключові слова: Варлаам Шишацький, духовна освіта, історіографія, православна церква, Російська імперія, Річ Посполита, семінарія, українська еліта.

Постановка проблеми. Остання чверть XVIII – початок XIX ст. стали часом великих змін в історії українських земель. У цей час Гетьманщина остаточно втратила залишки своєї автономії та була інтегрована в імперську структури Росії. Правобережна Україна переживала агонію Речі Посполитої та врешті-решт інкорпорацію до складу Російської імперії.

Саме в такий непростий час довелось жити і діяти Варлааму (Григорію Степановичу – до постригу) Шишацькому. Етапи його життя, сповненого стрімких злетів і падінь, є яскравою ілюстрацією тих процесів, що відбувались у різних частинах України на зламі XVIII–XIX ст.

Незважаючи на невелику кількість публікацій, присвячених владиці, в українській історіографії міцно укріпився образ В. Шишацького як борця проти російського самодержавства та генератора ідеї незалежної української церкви (Оглоблин, 1959; Рожко, 2004; Рожко, 2014). Дослідники обґрунтовують такі висновки лише посилаючись на факт переходу владики на сторону імператора Наполеона під час французько-російської війни 1812 р. З'ясувати причини

та мотивацію дій владики дозволили б його твори, проте В. Шишацький не залишив по собі духовних текстів чи якихось інших письмових свідчень. Тому можемо лише висувати припущення, посилаючись на його дії, при цьому будучи обмеженими у можливостях пояснити його вчинки: вони є усвідомленим вибором чи реакцією на обставини, в яких приходилось діяти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Постать Варлаама Шишацького не була предметом широкого зацікавлення дослідників. Тому маємо лише невеликі довідкові статті біографічного характеру О. Оглоблина (Оглоблин, 1959), В. Жук й З. Хижняк (Жук, Хижняк, 2001), Д. Вирського (Вирський, 2021). У контексті дослідження духовної освіти в Україні на межі XVIII–XIX ст. побіжно про владику згадували В. Рожко (Рожко, 2002; 2004), О. Костюк (Костюк, 2007), Л. Посохова (Посохова, 2011), Д. Рига (Рига, 2011). Також фрагментарні згадки про ієрарха містяться в статтях про Новгород-Сіверський гурток українських автономістів О. Яся (Ясь, 2010), Л. Горенко (Горенко, 2007). Цю прогалину в українській історіографії мала б закрити монографія В. Рожко (Рожко, 2014), присвячена безпосередньо діяльності архієпископа Шишацького, проте автор праці досить часто робить припущення чи навіть висновки, не підкріплені жодним фактичним матеріалом, що залишає і надалі потребу дослідження цієї неординарної особистості.

Мета статті. Мета наукової розвідки полягає у з'ясуванні основних віх життя архієпископа Варлаама Шишацького в ракурсі трансформацій, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., та визначенні тенденцій трактування постаті Шишацького у вітчизняній історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Народився майбутній архієпископ у 1750 р. в сотенному містечку Шишаки Миргородського полку, а його батько Степан Шишацький був паламарем місцевої Спасо-Преображенської церкви (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Традиційно в українській історіографії побутує думка, що Варлаам був вихідцем з козацької родини, що і обумовило його родинне виховання (Оглоблин, 1959, с. 301; Вирський, 2021). Водночас І. Власовський, а вслід за ним і деякі сучасні дослідники стверджують, що він був сином селянина села Красилівки Козелецького повіту на Чернігівщині (Власовський, 1977, с. 230; Боярчук, 2019, с. 145). В. Рожко, який спочатку теж вважав батьківщиною Варлаама с. Красилівку (Рожко, 2004, с. 22), в останніх своїх дослідженнях, посилаючись на записи метричних книг, спростував цю думку, вважаючи, що Шишацькі були давнім козацьким родом, члени якого в XIX ст. часто служили паламарями та дяками церкви Преображення Господнього в м. Шишаки (Рожко, 2014, с. 25).

Освіту Шишацький здобув в Переяславському колегіумі, а потім в Києво-Могилянській академії. Ми не маємо точних свідчень про роки вступу та навчання Варлаама в цих навчальних закладах, проте відомо, що він «прослухав повний курс академічних наук і закінчив навчання у числі найкращих випускників» (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). В. Рожко стверджував, що він «досконало володів грецькою, латинською, німецькою, польською та іншими мовами», проте автор ніяким чином не підтверджував свої слова (Рожко, 2004, с. 22).

Як один із найкращих учнів Шишацький отримав можливість за державний кошт продовжити навчання в Римі, але не зміг її зреалізувати через військові дії в Італії. З цього часу починається його викладацька та релігійна діяльність – Варлаам став викладачем Переяславського колегіуму та незабаром у 1776 р. прийняв чернечий постриг. Згідно з даними О. Оглоблина та І. Власовського в 1780 р. Шишацький став настоятелем Вознесенського Мошногірського монастиря (Оглоблин, 1959, с. 301; Власовський, 1977, с. 230). Проте З. Хижняк та В. Жук стверджують, що вже в 1779 р. він, будучи настоятелем цієї обителі, через хворобу попросився на спочинок і наступні два роки перебував у Переяславському Михайлівському монастирі, ставши в 1781 р. його ігуменом і настоятелем (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Водночас маємо свідчення, що в 1781 р. настоятелем Мошногірського монастиря вже був ігумен Арефсін (Ластовський, 2008, с. 182). Перебування Шишацького в Переяславі в 1781 р. підтверджує рапорт єпископа Кондратківського про відкриття класу богослов'я в колегіумі (Посохова, 2014, с. 158). В. Рожко датував ігуменство Варлаама в Мошногірському монастирі значно ранішим часом 1776–1779 рр. (Рожко, 2014, с. 46), тобто відразу після прийняття чернецтва.

Так чи інакше, але важливо інше. Мошногірський Вознесіння Господнього монастир належав до правобережної частини Переяславсько-Бориспільської єпархії і знаходився на території Речі Посполитої. Становище православної церкви на цих землях виглядало дуже непевним. Російська імперія протягом XVIII ст. під приводом захисту православного населення все більше втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої та посилювала свій вплив на її територіях. Православне духовенство, яке вбачало в імперії свого захисника, свідомо чи несвідомо виступало носієм наративів московської політики. Та й переважна більшість священників були підданими Російської імперії чи принаймні мали родинні та особисті зв'язки з підросійським Лівобережжям. Відповідно уряд Речі Посполитої намагався протидіяти цим впливам, обмежуючи права православних та надаючи підтримку католицькій та уніатській

церквам. У першій половині XVIII ст. до складу єпархії в Правобережній Україні належали лише Вознесенський Мошногірський і Троїцький Мотронинський монастирі та 30–40 церков (Ластовський, 2008, с. 135). Ситуація стала покращуватись для православних у 60-х роках, коли кількість церков значно збільшилась, було створено Чигиринське духовне управління, а Троїцький Мотронинський монастир став центром єпархії у регіоні, через який здійснювалися всі офіційні зносини з приходами і управління місцевим духовенством (Ластовський, 2008, с. 134). Після придушення Коліївщини, а особливо внаслідок першого поділу Речі Посполитої межі правобережної частини Переяславсько-Бориспільської єпархії значно розширились, зростала кількість вірян та храмів, які станом на 1769 р. вже були об'єднані в 10 протопопій. Однак становище православних відчутно погіршилось. Російська імперія, прагнучи зберегти свій вплив в Речі Посполитій, перестала підтримувати православних та дозволила сейму ухвалити кілька рішень, спрямованих на обмеження прав православного населення. Почастішали сутички між православними та уніатами, відбулося кілька погромів православних монастирів, зокрема Мошногірської обителі. Єпархіальне керівництво на чолі з єпископом Іларіоном практично самоусунулось від управління своїми закордонними територіями.

Саме за таких обставин Шишацький став настоятелем одного з правобережних монастирів. Очевидно, така складна ситуація та неможливість впливати на неї могли обумовити його прохання про повернення в Переяслав та відхід від церковних справ на певний час. Ми не маємо свідчень про якусь активність ігумена на Правобережжі. До того ж О. Оглоблін стверджував, що Шишацький, будучи настоятелем Мошногірського монастиря, навіть не залишав Переяслав (Оглоблін, 1959, с. 301). Проте, за інформацією В. Ластовського, у 1778 р. ігумен Варлаам перебував у монастирі і звертався з проханням до єпископа Іларіона надіслати копії документів, зокрема, «копії універсалу гетьмана І. Мазепи та фундуша комісара Романовського», що підтверджували межі землеволодіння монастиря (Ластовський, 2008, с. 181).

У Переяславі Варлаам Шишацький досяг перших успіхів у церковній кар'єрі. Очолюючи Переяславський Михайлівський монастир, він водночас був префектом, а з 1783 р. – ректором Переяславського колегіуму, цензором та членом Переяславської консисторії (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Очолюючи колегіум, Варлаам також викладав богословські дисципліни (Рожко, 2014, с. 50). Саме він став першим професором богослов'я в цьому колегіумі в 1781 р., про що свідчив єпископ Іларіон (Посохова, 2014, с. 158). У приміщеннях колегіуму було проведено капітальний ремонт, збудовано ще один клас для навчання богослов'я (Андрущенко, Кагамлик, 2001, с. 273). Очевидно, саме в цей час зав'язались досить близькі стосунки Варлаама з єпископом Іларіоном Кондратківським.

У 1785 р. відбулися вагомі зміни в церковній організації на українських землях, що мало безпосередню проєкцію на життя Варлаама Шишацького. Здійснено суттєве переформатування церковно-адміністративного поділу. На Лівобережжі була ліквідована Переяславсько-Бориспільська єпархія, значна частина її територій ввійшла до складу новоствореної Новгород-Сіверської єпархії. Ці зміни були логічним продовженням політичного курсу російської імператриці Катерини II по ліквідації залишків козацької держави. Саме тому після знищення полково-сотенного устрою в 1781 р. Новгород-Сіверський став центром намісництва, а згодом і нової єпархії. Нова адміністративна одиниця включала в себе значну частину колишньої Гетьманщини, зокрема, зліквідованих Стародубського, частково Ніжинського та Чернігівського полків, дві гетьманські столиці – Батурин та Глухів, і дуже швидко перетворилась на потужний культурно-політичний та інтелектуальний центр життя української знаті (Горенко, 2007, с. 50).

Єпископом новоствореної єпархії призначено владику Іларіона Кондратківського, разом з ним до Новгород-Сіверського переїхав і Шишацький. Одним із першочергових завдань для ієрархів стало відкриття духовної семінарії. Новий навчальний заклад розмістився на території Свято-Преображенського монастиря і очолити його мав саме Варлаам Шишацький. Фактично семінарія була створена на основі Переяславського колегіуму, оскільки частина його викладачів та вихованців переїхали вслід за своїм ректором до Новгород-Сіверська.

З моменту заснування в навчальному закладі діяли 4 класи: перший та другий класи граматики, класи риторики та піітики, в яких навчалось 283 учні (Рига, 2011, с. 49). Джерела не зберегли всі імена перших викладачів семінарії, знаємо лише, що ректор був водночас викладачем філософії та богослов'я, а Платон Романовський, який згодом стане наступником Шишацького на посаді ректора, був першим префектом семінарії та викладачем риторики й піітики (Рига, 2011, с. 48, 52). Початково семінарія утримувалась за рахунок надходжень з місцевих монастирів та пожертв благодійників, а з 1786 р. (у результаті секуляризаційної реформи в Російській імперії) на утримання навчального закладу держава почала виділяти 2 тис. рублів щорічно (Рига, 2011, с. 48).

Новгород-Сіверська семінарія стала важливим центром розвитку освіти Лівобережної України. І хоч Варлаам Шишацький очолював її лише 2 роки, очевидно, що він поряд із

.....
єпископом Іларіоном мав вагомий вплив та створення та функціонування цього навчального закладу. Короточасне перебування Шишацького в місті теж стало важливим періодом в його житті та формуванні світогляду.

У Новгород-Сіверську Шишацький потрапив в коло вищої козацько-старшинської еліти, зокрема тут проживали колишній гетьман К. Розумовський, генеральні судді І. Журман і О. Дублянський, генеральний писар В. Туманський та інші. Також у місті сформувався потужний інтелектуальний осередок, який представляли видатні громадсько-культурні та релігійні діячі того часу (Горенко, 2007, с. 51). Це дало підстави історикам, вслід за О. Оглоблиним, стверджувати про існування в 1770–1790-х рр. Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (Горенко, 2007; Ясь, 2010; Федірко, 1998; Ільїн, 1997). Проте в сучасній історіографії також є думка про досить скептичне ставлення до факту існування такого товариства (Плохій, 2013, с. 235–238). Так чи інакше Варлаам Шишацький відповідно до сфери своєї діяльності був невід'ємною частиною середовища інтелектуалів Новгород-Сіверська.

Зважаючи на це, цілком логічним виглядає усталене в українській історіографії твердження, що саме в Новгород-Сіверську сформувався національно-патріотичний світогляд В. Шишацького, який і визначив подальший його шлях (Оглоблін, 1959, с. 303; Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Як відомо, владику не мав власних творів, які б дозволили з'ясувати його погляди. Хоч В. Рожко вважав, що Шишацький «мав складати проповіді, писати науково-богословські трактати, але вони не збереглись» (Рожко, 2014, с. 44), проте поки що ніяких доказів існування духовних творів владики нами не виявлено. Можемо стверджувати, що люди, серед яких жив Шишацький в Новгород-Сіверську, з якими постійно спілкувався, та й загалом інтелектуально-патріотична атмосфера, що панувала в той час у місті, мали вплинути на формування його поглядів.

Однак досить швидко, уже в 1787 р. владику знову опиняється на теренах Речі Посполитої, отримавши призначення на ігуменство Віленського Свято-Духівського монастиря. Обитель увійшла до складу зреформованої російським урядом Переяславсько-Бориспільської єпархії, яка підпорядковувала собі ті нечисленні церкви на монастирі, які продовжували діяти в Правобережній Україні та Білорусії. Очолював єпархію архімандрит Троїцького Слуцького монастиря, єпископ Переяславський і Бориспільський, вікарій Київського митрополита Віктор Садковський. Незважаючи на складне становище православних у регіоні, Віленський Свято-Духівський монастир залишався потужним духовним центром, до нього приписано ряд дрібніших віленських православних обителей (8 чоловічих та 2 жіночих), що перетворювало ігумена монастиря на впливову особу в ієрархії православних Речі Посполитої. Безумовно, для В. Шишацького це було вагомою сходинкою в його релігійній кар'єрі.

Проте, як і при першому призначенні Шишацького в Речі Посполитій, владику потрапив у надзвичайно складні умови не лише для функціонування його обителі, а й для виконання душпастирських обов'язків і взагалі виживання. У другій половині 80-х років XVIII ст. міжконфесійні відносини, що прямо пропорційно залежали від політичної ситуації, значно загострились. Російська імперія все більше посилювала свій тиск на Річ Посполиту, розширювала свою присутність на її територіях, а православний владику Садковський та підпорядковане йому духовенство мали забезпечувати поширення російського впливу на місцеве населення. Незважаючи на обмежені можливості широкої діяльності та досить занедбане становище єпархії, В. Садковський здійснив кілька енергійних кроків: відкрив у Слуцьку консисторію, організував інспекційну поїздку по парафіях та монастирях краю, розгорнув активну пропаганду серед уніатів з метою їх переходу в православну віру (Власовський, 1977, с. 205–206). Це спровокувало гостру реакцію з боку польського уряду, в результаті чого єпископа та членів його консисторії заарештували. Ми не маємо свідчень про переслідування ігумена Варлаама, проте відомо, що в його монастирі та приписаних до нього дрібніших обителях були проведені обшуки (Ластовський, 2008, с. 147). Ігумен скаржився про це єпископу Георгію Кониському (Коялович, 1873, с. 331). Водночас сейм ухвалив рішення, зобов'язавши православне духовенство присягнути на вірність Речі Посполитій.

Більшість духовенства не чинили спротиву сеймовій ухвалі та змушені були скласти відповідну присягу. Натомість Шишацький, на думку О. Оглобліна, «демонстративно відмовився скласти присягу» (Оглоблін, 1959, с. 304) перед мінським гродським судом. У відповідь суд зобов'язав владику у двотижневий термін присягнути чи «виїхати із Польщі або очікувати неминучої страти, як порушника закону» (Коялович, 1873, с. 332). Очевидно, як і попереднього разу, владику готовий був залишити своє ігуменство та монастир, коли ситуація значно ускладнилась і потребувала визнання підданства Речі Посполитої. Щоб врятувати своє життя, Варлаам від'їждить до Могилева, залишивши все своє майно і велику бібліотеку (Коялович, 1873, с. 336).

Саме в цей час у Речі Посполитій було порушене питання про створення окремої православної церкви, незалежної від московського Синоду, а підпорядкованої безпосередньо

.....
константинопольському патріарху. До того ж у 1791–1792 рр. здійснено практичні кроки по реалізації цього проекту – Пінський з'їзд православного духовенства прийняв рішення про створення православної церкви Речі Посполитої у прямій юрисдикції Константинопольського патріархату, схвалено статут церковного управління та сформовано консисторію, отримано підтримку з боку сейму 1792 р. (Власовський, 1977, с. 216–219). Серед істориків залишається відкритим питання, чи знав про такі настрої в православному середовищі Шишацький. Основні події щодо проголошення окремої православної церкви в Речі Посполитій розгорнулися в той час, коли владика вже був далеко від України.

Проте на момент його від'їзду в 1789 р. ідеї запровадити свободу віросповідання для православних і надати їм право мати власну церкву вже активно обговорювались у політичних колах Речі Посполитої, принаймні чутки про це могли однозначно доходити і до православного духовенства. Як стверджує В. Ластовський, на Пінському з'їзді 1791 р. були присутні 45 представників від православного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії (Ластовський, 2008, с. 150). М. Коялович повідомляв, що в цій справі були задіяні відомі ієрархи правобережної православної спільноти протопопи Лука Романовський та Іван Радзимовський, дятловський ігумен Бугайло, мотронинський архимандрит Іринарх Балановський, котрий до речі й очолив Пінську конгрегацію (Коялович, 1873, с. 343). Тому погоджуємось, що все-таки ці події, принаймні їх відголоски, мали вплинути на Шишацького, на формування його світогляду і становлення системи переконань та бачення майбутнього православної церкви України. Значно далі пішов О. Оглоблин, стверджуючи, що Шишацький не підтримував ні Річ Посполиту, ні Російську імперію, а займав «незалежне становище», і що саме в цей час в нього «викристалізувалася ідея автокефальної руської православної церкви, незалежної від Москви і від Польщі...» (Оглоблин, 1959, с. 304). Цю ж думку повторюють В. Жук й З. Хижняк (Жук, Хижняк, 2001, с. 592) та В. Рожко (Рожко, 2014, с. 80). Д. Вирський в короткому довідковому нарисі також однозначно стверджує, що ієрарх був «прихильником автокефалії православної церкви колишніх земель Речі Посполитої», щоправда, при цьому не уточнює, коли саме сформувались такі погляди ігумена (Вирський, 2021).

Наступні декілька років В. Шишацький провів на півночі Росії, отримавши від петербурзького митрополита Гавриїла Петрова настоятельство в Новгородському Кирилівському монастирі (1789–1791 рр.), а з 1793 р. у Вяжицькому Миколаївському монастирі. Водночас з 1792 р. він виконував обов'язки префекта Новгородської семінарії (Жук, Хижняк, 2001, с. 592). Як бачимо, владика обіймав важливе місце в організації церковного життя в цьому регіоні, тому, на нашу думку, навряд чи можна розцінювати перебування Шишацького на півночі як заслання, про що стверджував В. Рожко (Рожко, 2014, с. 80).

Приєднання більшості земель Правобережної України до складу Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. привело до повної реорганізації церковної структури регіону. Всі новоприєднані землі були включені до складу новоствореної Мінсько-Ізяславсько-Брацлавської єпархії, яку очолив архієпископ В. Садковський. Єпархія охоплювала величезну територію, проте мала незначну кількість церков та священнослужителів. За свідченнями В. Рожка, який посилався на дані ревізії 1794 р., Мінська єпархія мала лише 148 протопопів, попів, протодияконів, дияконів та іподияконів, 12 заштатних священників та 250 дяків (Рожко, 2014, с. 83). Отже, владика гостро відчував нехватку духовних кадрів, тому згодом навіть запроваджено практику переведення священників із сусідніх єпархій (Петров, 1888, с. 237; Коялович, 1873, с. 359). Саме тому вже в 1794 р. (на думку В. Рожка, ще в 1793 р. (Рожко, 2014, с. 84) В. Шишацький отримав призначення в Правобережну Україну і став архимандритом Дятловського монастиря на Пінщині. Очевидно, Садковський добре знав Варлаама з попередніх років спільного служіння і викликав його до себе. До того ж завдяки протегуванню Садковського постановою Св. Синоду архимандрит був призначений його помічником та намісником у Правобережній Україні «як перший член Мінської духовної консисторії» (Петров, 1888, с. 238).

Отже, наступний, і досить тривалий період життя владики знову був пов'язаний з Правобережною Україною, зокрема Волинню. Наприкінці 1794 р. він приїхав до Житомира і приступив до виконання обов'язків управителя духовного відомства Ізяславської та Брацлавської губерній. Як стверджує І. Власовський, Шишацький після переїзду розгорнув активну діяльність та «проявив велику енергію, організовуючи церковне управління для тих, хто повернувся з унії» (Власовський, 1977, с. 230). У цей час на Правобережжі розгорнулась справжня битва за вірян. Православні священники, отримавши потужну підтримку російської держави, яка тепер володіла цими землями, всіляко пропагували перехід уніатів у православ'я. За наказом Св. Синоду архієпископ Садковський оприлюднив пасторську грамоту із закликом до місцевого населення «повертатися» в православ'я (Власовський, 1977, с. 229; Петров, 1888, с. 238). Катерина II видала спеціальний указ про викорінення унії та наказувала генерал-губернатору Тутолміну брати під захист новонавернених вірян. Водночас історики

.....
православного табору стверджують про поміркованість та обережність політичного курсу імперії щодо навернення уніатів у православ'я, пояснюючи таку політику страхом спричинити протести з боку католицького та уніатського населення, особливо на початковому етапі поглинення територій Речі Посполитої, коли ще Росія остаточно не закріпилась у регіоні.

На нашу думку, обережність у релігійному питанні обумовлена ще й тим, що для імперського уряду було важливим інтегрувати шляхту в політичний простір імперії. Можемо погодитися з думкою А. Каппелера, що «лояльність підданих щодо держави та правлячої династії – головний стрижень Російської імперії», при цьому лояльність і «становна приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи» (Каппелер, 2001). Це певною мірою пояснює чому унійна церква в Правобережній Україні була фактично ліквідована лише внаслідок подій першого польського повстання 1830-х років. Наприкінці XVIII ст. аналогічна політика проводилась і по відношенню до козацької старшини – мова не йшла про знищення чи навіть утиски козацької еліти. Навпаки, старшина отримувала такі ж права, що й російське дворянство, тобто мала стати частиною імперії.

Натомість місцеве панство, особливо в 1794 р., ще мало сподівання на вигнання російського війська в умовах повстання Т. Костюшка, тому намагалось всіляко протидіяти та не допускати відходу селян і парафіяльних священників з унії. Однак після поразки повстання, з початку 1795 р. Катерина II строго нагадала про виконання указу про «возз'єднання» і відібрання маєтностей за протидію цьому. З цього часу процес переходу православних значно прискорився.

І це відкривало для Варлаама Шишацького широкі можливості для пастирської діяльності. Спочатку владика розмістився в Житомирі. Саме сюди на початку 1795 р. прибули священники з інших єпархій для обіймання новоприєднаних приходів. Так, під його керівництво поступило 42 священники з Київської єпархії, 19 – з Чернігівської, 56 – з Брацлавської та декілька чоловік з Могилівської (Петров, 1888, с. 239). Саме в цей час спостерігався особливо інтенсивний відтік з греко-католицької церкви. До Шишацького зверталися уніатські священники, що «виявляли бажання» приєднатися до православної церкви. М. Петров свідчив, що до 1796 р. в Ізяславсько-Волинській губернії до православної церкви долучено 815 церков та ще 32 цвинтарні церкви, в них служили 9 протоієреїв і 767 священників, а також Загаєцький та Четвертинський василіанські монастирі (Петров, 1888, с. 244). І. Власовський подає ще більш масштабні цифри, очевидно, маючи на увазі територію всієї Мінської єпархії: станом на кінець лютого 1595 р. у православ'я перейшли 1607 церков, 2 монастирі, 1032 священники і мільйон парафіян (Власовський, 1977, с. 230). Через такий притік вірян уже в квітні 1795 р. створено Брацлавську єпархію на Поділлі та Житомирський вікаріат на Волині.

Саме Варлаам Шишацький і обійняв посаду житомирського вікарія. Його резиденцією стало місто Острог, де він розмістився в розлогих приміщеннях Преображенського монастиря, колишньої василіанської обителі, яка ще раніше належала єзуїтам. Хоч вікаріатство було підпорядковано Мінській єпархії, Шишацький діяв цілком самостійно, маючи в своєму розпорядженні повний штат третього класу і титулюючись як єпископ Житомирський (Костюк, 2007, с. 17). Єпископська хіротонія Варлаама відбулась 03 серпня 1795 р. у Києві (Рожко, 2014, с. 92). Новостворена консисторія під керівництвом Варлаама розгорнула активну діяльність. До того ж у жовтні 1799 р. була започаткована окрема Волинська єпархія, а Варлаам Шишацький став єпископом Волинським та Житомирським.

Одним із визначальних напрямків його діяльності стало створення в Острозі духовної семінарії. Очевидно, для владики ця справа не була новою і за плечима вже був досвід облаштування Новгород-Сіверської семінарії. Уже в травні 1796 р. Житомирська консисторія розглядала резолюцію єпископа про відкриття навчального закладу (Костюк, 2007, с. 81), а указ Св. Синоду від 12 липня 1796 р. свідчить про початок роботи семінарії (Теодорович, 1901, с. 1). За наказом Варлаама до семінарії набирались діти священників та церковнослужителів у віці від 9 до 15 років. Першопочатково на навчання зараховано 119 учнів та запущено чотири класи: риторики, піітики, вищий та нижчий класи граматики (Теодорович, 1901, с. 2).

Однак єпископ відразу зіткнувся з відчутними труднощами: більшість батьків не бажали віддавати дітей на навчання. Як стверджує О. Костюк, «майбутні учні часто теж не мали бажання здобувати знання, не розуміли важливості освіти і прибували на навчання лише з примусу батьків та за наказом єпископа Варлаама» (Костюк, 2007, с. 82). Частими були втечі учнів із семінарії, яких доводилось силою повертати назад до навчання. Врешті-решт батьки змушені були підкоритись волі владики, оскільки в разі відмови від навчання були передбачені не лише грошові стягнення, а й навіть загроза втрати парафії (Теодорович, 1901, с. 2; Костюк, 2007, с. 82).

Єпископ також активно працював над кадровим забезпеченням навчального закладу. Спочатку в семінарії працювали три викладачі: в класах риторики і піітики викладав священник І. Стрелецький, у вищому класі граматики – ієрей І. Севрук, а з нижчим класом граматики

..... працював студент Київської духовної академії А. Яворський (Теодорович, 1901, с. 2). Проте вже через декілька років викладацький штат розширився – додалися ще три викладачі ієреї В. Чумаковський, І. Шишковський та І. Фіалковський.

Варлаам Шишацький приділяв значну увагу функціонуванню семінарії, особисто займаючись її управлінням за допомогою консисторії. Лише після створення в 1799 р. самостійної Волинсько-Житомирської єпархії, коли коло його обов'язків значно розширилось, навчальний заклад був переданий під нагляд спеціально створеного правління. На той час і масштаби діяльності семінарії також значно розрослись: суттєво збільшилась кількість учнів та класів, які вже забезпечували не лише початковий рівень освіти, оскільки тепер функціонували і вищі класи богослов'я та філософії. На думку О. Костюк, Волинська духовна семінарія в часи Варлаама виступала одночасно як початковий, так і середній навчальний заклад. «Нижчий з її п'яти класів, граматичний, було розділено на три відділення: нижче, середнє і вище. Ці три класи, а також клас піітики, виходячи з обсягу програм викладання, були підготовчими», забезпечуючи рівень повітового духовного училища, яке згодом буде кваліфікуватись як попередній етап перед вступом до семінарії (Костюк, 2007, с. 85). Старші класи риторики, богослов'я та філософії забезпечували вищий семінарський рівень.

Постійно залишалось нагальним питання матеріального забезпечення семінарії. Потрібно було забезпечувати навчальний процес, утримувати вчителів та семінаристів, підтримувати в належному стані приміщення, особливо, якщо врахувати, що початково отримані будівлі монастиря перебували в досить занедбаному стані, а в квітні 1797 р. у монастирі сталася страшна пожежа, що потребувало здійснення масштабних ремонтних робіт. Також при семінарії діяли гуртожиток, їдальня та бібліотека. За свідченнями В. Рожка, «левову частку коштів ... виділяла Волинська духовна консисторія, бюджет якої поповнювався за рахунок парафій Волинської єпархії» (Рожко, 2004, с. 29). Певну допомогу надавали благодійники з числа місцевої знаті, проте значний тягар утримання учнів лягав на плечі їх батьків.

Ще однією проблемою, з якою владики змушений був зіткнутися, стало постійне протистояння між православними й уніатами та католиками. Безумовно, що ієрархи уніатської церкви та їх патрони намагалися протидіяти наверненню своїх парафіян у православ'я. Цьому сприяла і обережна політика офіційного Петербургу, особливо з приходом до влади імператора Павла І. Шишацький неодноразово повідомляв Св. Синод про конфлікти з уніатами. Складним було становище колишніх уніатських священників, які перейшли в православ'я. Між православним та уніатським духовенством постійно точилася війна за церковні землі та храми.

З 1805 р. починається новий етап в житті владики. Він був переведений на Могилівську кафедру, ставши єпископом Білоруським та Могилівським, а в 1808 р. отримав сан архієпископа. Це – апогей духовної кар'єри Шишацького. Імперська влада належним чином цінувала його заслуги в утвердженні православної церкви на новоприєднаних землях. Так, у 1805 р. владики отримав орден Св. Анни І ступеня. Призначення на Могилівську кафедру виглядає як цілком логічне підвищення по кар'єрній драбині, та й білоруські землі розглядались українським духовенством як своя територія. Попередниками Шишацького на цій кафедрі були також відомі українські архіпастірі Георгій Кониський та Анастасій Братановський (Рожко, 2002, с. 24).

Проте саме в Могилеві відбулися події, які забезпечили Варлааму Шишацькому місце в історії як духовної особи, що виступила проти Російської імперії. Під час французько-російської війни в 1812 р. владики здійснив вчинок, який і сьогодні викликає дискусію та різні трактування серед істориків. Коли територія Білоруської єпархії та Могилів були захоплені французькими військами маршала Даву, архієпископ Варлаам та підпорядковане йому духовенство присягнули на вірність імператору Наполеону. Так, у липні 1812 р. в соборній церкві Богоявлення Господнього м. Могилева архієпископ, члени консисторії та інше духовенство склали відповідну присягу та відслужили урочисту літургію за перемогу французького війська, здоров'я Наполеона та імператриці Марії-Луїзи. До того ж, як стверджував В. Рожко, під час богослужіння пом'януто ім'я вселенського патріарха, що на думку цього автора може свідчити про існування конкретного плану проголошення автокефалії українсько-білоруської церкви під патронатом константинопольського патріарха (Рожко, 2014, с. 126). Однак проблема в тому, що дослідник не підтверджував свої слова жодними документами чи іншими джерелами.

На нашу думку, залишається дискусійним ключове питання: Чому владики так вчинив? Враховуючи існування автономних настроїв серед частини української еліти, що могли в різних вимірах проявитися під час французько-російської війни, цілком логічно і усвідомлено виглядає крок архієпископа як виступ проти Російської імперії. Окремі епізоди його життя, що приводили його до контактів із переконаними послідовниками української ідеї, теж слугують підтвердженням цій думці. Водночас ми не можемо сказати те, наскільки Варлаам як ієрарх російської православної церкви залишався вірнопідданим імперії, особливо здійснюючи пастирську службу в Правобережній Україні. З іншого боку, владики насамперед мав дбати про свою церкву та вірян, особливо в умовах війни й чужоземного завоювання, тому мусив

.....
 визнавати владу завойовників. Перебуваючи під слідством владика наголошував на вірності імперії, підтверджуючи це прикладами зі свого попереднього життя, та пояснював власні дії відповідальністю за ввірену йому єпархію, духовенство й вірян, що потрапили під владу ворожого війська та опинились під тиском католицької церкви (Археографический сборник, 1867, с. XCIV). Саме так трактує дії Шишацького дослідник В. Ададуrow. Посилаючись на спогади французького штабного офіцера Раймона Емері Монтеcк'є де Фесенсака, він відкидає «гіпотезу про те, що заприсягнувши Наполеону, Варлаам діяв як свідомий український автономіст» (Ададуrow, 2018, с. 203). Обґрунтовуючи думку про лояльність малоросійського дворянства до Російської імперії під час війни 1812 р., автор навіть вживає термін «казус Шишацького», вважаючи помилковим трактування його вчинку як свідчення опозиційності до Росії.

Російська влада жорстко покарала архієпископа. Після відступу французької армії його усунуто з єпископської кафедри і віддано під церковний суд. За рішенням Св. Синоду в 1813 р. у Троїцькому кафедральному соборі в Чернігові він офіційно позбавлений сану та всіх державних й церковних відзнак. Як простого ченця його відправлено в Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Там, у келії над брамою, фактично ув'язненим, хворим, сліпим довелося доживати віку архієпископу Варлааму Шишацькому. Однак, навіть у таких умовах йому вдавалося зберігати свою гідність та користуватись великою повагою серед місцевої інтелігенції. Як влучно писав О. Оглоблин: «висока культура та освіта, багатий життєвий та громадський досвід, великий моральний авторитет, трагічна доля довічного в'язня...» притягували до нього людей аж до його смерті в 1820 р. (Оглоблин, 1959, с. 308).

Висновки. Так, постать Варлаама Шишацького є логічним відображенням історико-політичних та культурних процесів, які розгорталися на території України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У контексті аналізу цих подій діяльність архімандрита представляла інтерес для істориків, які займалися дослідженням православної церкви в Україні, духовної освіти та діяльності української еліти цього часу. Як викладач та ректор Переяславського колегіуму, Новгород-Сіверської духовної семінарії та Волинської духовної семінарії цей діяч згадується в наукових працях у контексті заснування, діяльності та впливу вказаних закладів духовної освіти. У творах істориків православної традиції Шишацький подається як захисник та будівничий православної церкви в Правобережній Україні, активний борець проти Речі Посполитої та унії. В українській державницькій історіографії владика постає ще й в іпостасі поборника ідеї створення незалежної української церкви. Це дозволяє говорити про множинність ідентичностей української еліти в політичному та релігійному просторі Російської імперії. Варлаам Шишацький як виходець із козацького роду, православний священник, був представником української еліти XVIII – початку XIX ст., яка реалізовувала свою діяльність у тогочасних реаліях Російської імперії. Тому його життєвий шлях, як і інших українських інтелектуалів того часу, потребує переосмислення крізь призму багатовимірності ідентичності, яка могла проявлятися через лояльність до імперії та прихильність до ідей автономії, як вираження станових чи/та релігійних інтересів.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ададуrow, В.** (2018). «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів. 624 с.
- Андрущенко, М., Кагамлик, С.** (2001). Кондратівський Іларіон. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання*. Київ. С. 273–274.
- Археографический сборник** (1867). Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси Т. II. Вильна. 409 с.
- Боярчук, А.** (2019). *Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність: дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Луцьк. 238 с.
- Вирський, Д.** (2021). Шишацький Варлаам [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Кн. 1: А–Я. Київ. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shyshatskyj_V.
- Власовський, І.** (1977). Нарис історії Української Православної церкви. Нью Йорк. Том 3. 390 с.
- Горенко, Л.** (2007). Новгород-Сіверський гурток «автономістів» кінця XVIII – початку XIX ст. як осередок українського національного відродження. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Науковий журнал*. Київ. Вип. 3. С.49–57.

- Жук, В., Хижняк, З. (2001). Шишацький Григорій Степанович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання*. Київ. С. 592–593.
- Ільїн, О. (1997). Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? *Сіверянський літопис*. № 6. С. 125.
- Каппелер, А. (2001). Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. № 5. С. 8–20. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kappeler_Andreas/Mazepyntsi_malorosy_khokhly_ukraintsi_v_etnichnii_iierarkhii_Rosiiskoi_imperii/.
- Костюк, О. (2007). *Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.): дисертація кандидата педагогічних наук: 13.00.01*. Острог. 195 с.
- Коялович, М. (1873). *Історія возсоединенія западнорусскихъ униатовъ старыхъ временъ*. С.-Петербургъ. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0015915.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Ластовський, В. (2008). Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ. 496 с.
- Оглоблин, О. (1959). *Люди старої України*. Мюнхен. 328 с.
- Петров, Н. (1888). *Волинь. Историческія судьбы Юго-Западнаго края*. С.-Петербургъ. 438 с.
- Плохій, С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука*. Київ, 440 с.
- Посохова, Л. (2011). На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія. Харків, 400 с.
- Рига, Д. (2011). Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті XVIII ст. *Сіверянський літопис*. № 4. С. 45–53.
- Рожко, В. (2002). Духовні православні освітні заклади Волині X–XX ст.: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк. 280 с.
- Рожко, В. (2004). *Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): Історичний нарис*. Луцьк. 256 с.
- Рожко, В. (2014). *Архієпископ Варлаам Шишацький: шлях до автокефалії*. Луцьк. 176 с.
- Теодорович, Н. (1901). *Волинская духовная семинарія. Історія первоначального ея устройства и подвѣдомственныхъ ей духовныхъ училищъ*. Почаевъ. 1029 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=5863>.
- Федірко, А. (1998). Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. *Український історичний журнал*. № 2. С. 77–83. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1998/2/5.pdf>.
- Ясь, О. (2010). *Новгород-Сіверський гурток [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О*. Київ. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_hurtok.

References:

- Adadurov, V. (2018). The «Napoleonide» in the East of Europe: Perceptions, Projects, and Actions of the French Government as Regarded the South-Western Borders of the Russian Empire in the Early 19th Century. Lviv. 624 s. [in Ukrainian].
- Andrushchenko, M., Kahamlyk, S. (2001). Kondrativskiy Hilarion. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia*. Kyiv. S. 273–274. [in Ukrainian].
- Arkheograficheskii sbornik (1867). Archaeographic Collection of Documents Relating to the History of North-Western Rus. T II. Vilna 409 s. [in Russian].
- Boiarchuk, A. (2019). Orthodox clergy of the Volyn province: formation, material support, public and pastoral activities: *dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01*. Lutsk. 238 s. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D. (2021). Shyshatsky Varlaam. *Encyclopedia of the History of Ukraine. Additional volume*. Kn. 1: A–Ia. Kyiv. 773 s. [in Ukrainian]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shyshatskyj_V
- Vlasovskiy, I. (1977). A brief history of the Ukrainian Orthodox Church. Niu York. Tom 3. 390 s. [in Ukrainian].
- Horenko, L. (2007). The Novhorod-Siversky Circle of «Autonomists» in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries as a Center of Ukrainian National Revival. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv: Naukovyi zhurnal*. Kyiv. 3. 49–57. [in Ukrainian].
- Zhuk, V., Khyzhniak, Z. (2001). Shyshatsky Hryhorii. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia*. Kyiv. S. 592–593. [in Ukrainian].
- Ilin, O. (1997). Did the Novhorod-Siverskyi Patriotic Circle Exist?. *Siverianskyi litopys*. 6. 125. [in Ukrainian].
- Kappeler, A. (2001). Mazepintsi, Little Russians, Khokhlas: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. *Kyivska starovyna*. 5. 8–20. [in Ukrainian]. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors>

-
[/Kappeler_Andreas/Mazepyntsi_malorosy_khokhly_ukrainsi_v_etnichnii_iierarkhii_Rosiiskoi_i_mperii/](#) .
- Kostiuk, O.** (2007). Formation and Development of Religious Education in Volhynia (XIX – Early XX Century). *dysertatsiia kandydata pedahohichnykh nauk*: 13.00.01. Ostroh. 195 s. [in Ukrainian].
- Koialovych, M.** (1873). The History of the Reunion of the Western Rus' Uniates in Former Times. S.-Peterburh. [in Russian]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&image_file_name=book/0015915.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0.
- Lastovskiy, V.** (2008). Between Society and the State: The Orthodox Church in Ukraine in the Late 17th and 18th Centuries in History and Historiography. Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1959). People of Old Ukraine. Miunkhen. 328 s. [in Ukrainian].
- Plokhii, S.** (2013). The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires. Kyiv, 440 s. [in Ukrainian].
- Petrov, N. (1888)**. The Historical Destiny of the South-Western Land. S.-Peterburg 438 s. [in Russian].
- Posokhova, L.** (2011). At the Crossroads of Cultures, Traditions, and Eras: Orthodox Collegiums in Ukraine from the Late 17th to the Early 19th Century. Kharkiv, 400 s. [in Ukrainian].
- Ryha, D.** (2011). The Novhorod-Siversky Theological Seminary (1785–1797): The Leading Center of Religious Education in the Chernihiv Region in the Late 18th Century. *Siverianskyi litopys*. 4. 45–53. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2002). Orthodox Religious Educational Institutions in Volhynia (10th–20th Centuries): A Historical and Regional Study. Luts'k. 280 s. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2004). Volyn Theological Seminary (1796–2004): Historical Essay. Luts'k. 256 s. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2014). Archbishop Varlaam Shyshatsky: The Road Toward Autocephaly. Luts'k. 176 s. [in Ukrainian].
- Teodorovich, N.** (1901). The Volhynian Theological Seminary: A History of Its Initial Organization and the Religious Schools Under Its Authority. Pochaev. 1029 s. [in Russian]. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=5863>.
- Fedirko, A.** (1998). The Patriotic Educated Elite of Novhorod-Siversky at the Turn of the 18th and 19th Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2. 77–83. [in Ukrainian]. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1998/2/5.pdf>.
- Yas, O.** (2010). The Novhorod-Siversky Circle. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: T. 7: Mi-O. Kyiv. 728 s. [in Ukrainian]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_hurtok.

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.2026

Age features of the Orthodox Ukrainian population in remarriages at the end of the 18th – the first half of the 19th centuries

Olena A. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: elena_bs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAL-7665-2021>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220862661>

Vitalii A. Tuchynskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: tuchinsky_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-7080-2018>

Abstract.

The purpose of the article. The article is based on materials from register of birth books and church searches of 23 parishes of the Poltava, Kharkov and Chernihiv provinces. The age indicators of newlyweds of both sexes are examined, who were remarried during 1783–1820 and 1836–1860. **The scientific novelty of the article.** The informative content of the sources made it possible for the first time in Ukrainian historiography to raise the problem of gender and age characteristics of persons who have accepted remarriage (late XVIII – first half of XIX century). **The research methods.** In the research, in addition to general scientific research, specially historical methods were used, primarily quantitative and critical analysis. The comparative approach is combined with the selective principle of selecting data for comparison. Historical and demographic analysis is based on quantitative indicators of marriages in general and repeated particulars, separately of men and women for the same marital status. The medieval data of newlyweds of both sexes, who created new couples, are presented in tables and graphs and compared with similar data of young people on Polish lands. Examples of the youngest and the oldest re-married men and women are given briefly. **Conclusions.** Considering the data obtained according to the information of two church registers of 1836–1860, a historical and comparative analysis of the average age indicators of persons who remarried was performed based on gender. The number of men and women who have formed new married couples is growing markedly in the middle of the XIX century. Widowers were distinguished by higher matrimonial activity, unlike widows. The average age of men who remarried, according to the materials of the metric books of the late 18 century. Amounted to 35.9 years, at the beginning of the 19th century. – 33.3 years old, at the end of the 19th century. – 36.4 years old. The corresponding figures for widows-brides are 31.7 / 30.3 / 33.8 years old. The materials of church searches of 1836–1860 also allowed calculating the medieval data of re-married men (36.7 years old) and women (32.6 years old). The yearly fluctuations in the average age of females who have remarried are distinguished by spasmodic male indicators. The youngest were 20-year-old widowed newlyweds of both sexes. The oldest among the re-married persons were 59 year-old man old and a 52 year-old woman.

Keywords: marriage, widow-bride, widower-groom, metric book, book of marriage searches, family, remarriage, average age of newly married persons.

Вікові особливості православного українського населення у повторних шлюбах наприкінці XVIII – першій половині XIX століть

Олена Бороденко

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: elena_bs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAL-7665-2021>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220862661>

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: tuchinsky_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/M-7080-2018>

Анотація.

Мета дослідження. У статті за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 23 парафій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній досліджено вікові показники наречених обох статей, які повторно вінчалися впродовж 1783–1820 та 1836–1860 рр. **Наукова новизна.** Інформативне наповнення джерел дало змогу вперше в українській історіографії порушити проблему статевовікових особливостей осіб, які взяли повторний шлюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). **Методологія дослідження.** У дослідженні, окрім загальнонаукових, використано спеціально-історичні методи, насамперед квантитативного та критичного аналізу. Компаративний підхід поєднано із селективним принципом добору даних для порівняння. Історико-демографічний аналіз ґрунтується на кількісних показниках шлюбів загалом і повторних зокрема, окремо чоловіків і жінок за цим же шлюбним статусом. Середньовікові дані наречених обох статей, які утворили нові подружні пари, представлено в таблицях, візуалізовано у графіках і зіставлено з аналогічними даними наречених на польських землях. Побіжно наведено приклади наймолодших і найстарших повторно вінчаних чоловіків і жінок. **Основні результати.** Ураховуючи отримані дані за відомостями двох церковних реєстрів 1836–1860 рр., проведено історико-порівняльний аналіз за гендерною ознакою середньовікових показників осіб, які взяли шлюб повторно. Кількість чоловіків і жінок, які утворили нові подружні пари, помітно зростає в середині XIX ст. Удівці відзначилися вищою матримоніальною активністю на відміну від удів. Середній вік чоловіків, які повторно уклали шлюб, за матеріалами метричних книг кінця XVIII ст. становив 35,9 роки, на початку XIX ст. – 33,3 роки, усередині XIX ст. – 36,4 роки. Відповідні показники вдов-наречених – 31,7 / 30,3 / 33,8 років. Матеріали церковних обшуків 1836–1860 рр. також дали змогу обрахувати середньовікові дані повторно вінчаних чоловіків (36,7 роки) та жінок (32,6 роки). Річні коливання середнього віку осіб жіночої статі, які повторно взяли шлюб, вирізняються стрибкоподібністю за чоловічі показники. Наймолодшими виявилися 20-річні овдовілі наречені обох статей. Найстаршими з-поміж повторно вінчаних осіб були чоловік 59 років і жінка 52 років.

Ключові слова: наречені, метричні книги, середній вік повторно вінчаних осіб, книги церковних обшуків, шлюб.

Problem statement. In the life of a person, according to the Polish researcher J. Kuchta, three stages can be distinguished: the premarital period, marriage and widowhood (Kuchta, 2008, p. 261–294). A long-term position in the extramarital status of a widow in Ukrainian society of the 18th–19th centuries was considered a deviation from the socio-cultural norm of a person who was in a marriage union (Кісь, 2008, с. 211). The death of one of the spouses violated the usual socio-economic structure of the family with clearly distributed household responsibilities. The difficult economic situation in the household, the prejudiced attitude of society towards the widowed, having children required remarriage, that is, the renewal of the representative composition of the house community on several other principles with a new mate.

The purpose of the article. The aim of the research is to reveal the age characteristics of persons of both sexes entering into marriage who were married again, based on the materials of registers of births and church searches of 1783–1820 and 1836–1860.

.....
The source base for the research was church books of an accounting and statistical nature, primarily parish registers and marriage/church searches, which contain historical and demographic information about a number of marriages in general and first and second marriages in particular. Such documentation was distributed on Ukrainian lands in the 18th – early 20th centuries in connection with the entry into force of the relevant decrees of 1697, 1722, 1724, 1765, 1779, 1806, 1831, 1837, 1838 and the gradual process of unification of documentation management within the Russian Empire (ПСЗРИ, 1830а, с. 422; ПСЗРИ, 1830b, с. 707; ПСЗРИ, 1830с, с. 266–267; ПСЗРИ, 1830d, с. 189; ПСЗРИ, 1830е, с. 883–884; ПСЗРИ, 1830f, с. 254–255; ПСЗРИ, 1832, с. 203 –204, 817; ПСЗРИ, 1838, с. 947–948; ПСЗРИ, 1839, с. 91–92; Borodenko, 2018, с. 117–121).

Registers of births recorded information about those who were born, married and died within a certain Orthodox parish. In contrast, church searches contained only data on persons of both sexes who decided to get married. Beginning in 1838, a mandatory item appeared in the records of church registers – an indication of the age of people entering into marriage. However, in separate metrics, such records of married persons were kept from the end of the 18th century. Age representations became the basis for conducting historical and demographic researches of marriage (Borodenko, 2019a, с. 186–197; Borodenko, 2020b, с. 89–117).

It should be taken into account that the indicators of remarriage calculated from the statistical data of individual parishes do not reflect the full picture, since it is impossible to study unknown remarriages. French researchers L. Henri and L. Blum note that part of the remarriages were in other parishes, and not in those in which widowhood began, and call them lost remarriages. Some widowed persons have remarried within other parish communities to avoid unwanted rumors about their personal lives (Anri & Blyum, 1997, с. 144–145).

Such marital relationships of people were predetermined by the characteristics of the marriage market, clearly expressed in the countryside, as well as by the Orthodox rules of the sacrament of the wedding, which were recorded in the documentation of the Holy Synod and were enshrined in traditional social norms (Borodenko, 2019b, с. 38–55; Borodenko, 2020b, с. 137–164, 257–276).

According to the traditions of that time and the requirements of the Orthodox Church, marriages were registered mainly in parishes whose parishioners were brides (Borodenko, Sitarchuk, 2021a, p. 42–55; Borodenko, Sitarchuk, 2022, p. 78–102). Illegal marriage relationships cannot be ruled out. Such marriages undeniably took place in Ukrainian society. A well-known phenomenon was bigamy, that is, a form of marriage in which a new marriage was created while the previous one was not dissolved (Borodenko, Sharavara, Walancik-Ryba, 2020, p. 16–27). Otherwise, divorced people, who were very few in number, or widowed people, remained without a married couple until the end of their lives. Sometimes widowed persons renounced worldly life and passed into monasticism (Borodenko, 2020b, с. 2020–237, 397–415; Borodenko, Sitarchuk, 2021b, с. 9–22).

The source study basis of the research is the materials of registers of births from fifteen parishes of the Left-Bank Ukraine (on the left bank of the Dnieper River) 1783–1820 and 1838–1856: Church of the Nativity of the Virgin in the town of Voronkov, Pereyaslav uyezd, Poltava province for 1798–1802, 1838, 1839; St. George's Church in the village of Galki, Romny uyezd, Poltava province for 1842–1844, 1849; Intercession Church, the village of Kalinovka, Romny uyezd, Poltava province for 1842–1843, 1848; Church of the Assumption, the village of Krasnopolye, Akhtyrka uyezd, Kharkov province for 1783–1799; Intercession Church, the village of Novitskaya Sloboda, Romny uyezd, Poltava province for 1842, 1843, 1848, 1849, 1853; Peter and Paul Church, the village of Protsovka, Romensk uyezd, Poltava province for 1842, 1843, 1848–1856; Nicholas, Peter and Paul churches in the town of Akhtyrka, Akhtyrka uyezd, Kharkov province for 1794–1809, 1849–1850; Church of the Ascension in the town of Romny, Romny uyezd, Poltava province, 1842; St. George's Church, the village of Rogintsy, Romny district, Poltava province for 1848; Church of Ivan the Warrior in the village of Rogoznoe, Sumy uyezd, Sloboda-Ukrainian province for 1790–1805, 1808–1820; Church of the Assumption in the village of Sorochintsy, Mirgorod uyezd, Poltava province for 1838, 1845–1848; Assumption Church, the village of Talalaevka, Romensky uyezd, Poltava province for 1853; Catherine Church, the village of Khoruzhevka, Romny uyezd, Poltava province for 1842, 1843, 1848, 1849; Cathedral of the Holy Archangel of Christ Michail, the village of Erkovtsy (Yurkovets), Pereyaslav uyezd, Poltava province for 1799 (ДАПО, f. 706, inv. 4, с. 6; f. 706, inv. 4, с. 111; f. 706, inv. 4, с. 112; f. 706, inv. 4, с. 195; f. 1011, inv. 1, с. 179; f. 1011, inv. 1, с. 180; ДАСО, f. 71, inv. 1, с. 5; f. 78, inv. 1, с. 1; f. 94, inv. 1, с. 1; f. 745, inv. 2, с. 16; f. 745, inv. 2, с. 39; f. 745, inv. 2, с. 42; f. 745, inv. 2, с. 48; f. 960, inv. 3, с. 537; f. 960, inv. 3, с. 546; f. 960, inv. 3, с. 571; f. 960, inv. 3, с. 575; f. 960, inv. 3, с. 576; f. 960, inv. 3, с. 581; f. 960, inv. 3, с. 582; f. 960, inv. 3, с. 591; f. 960, inv. 3, с. 594).

Additionally, for a comparative analysis, materials from church searches of 1836–1860 were used in eight parishes of the above region: Holy Cross Church the village of Volkovtsy of the Romny uyezd of the Poltava province for 1838–1847; Varvara church in the town of Krolevets, Krolevets uyezd, Chernigov province for 1836–1857; Church of the Intercession in the town of Krolevets, Krolevets uyezd, Chernihiv province for 1839–1853; St. Michail's Church, the village of Melnya,

Krolevetsky uyezd, Chernihiv province for 1846–1860; Church of the Nativity of the Mother of God in the village of Nikolaevka, Romny uyezd, Poltava province for 1838–1841 and 1854–1858; Church of the Intercession in the village of Reutintsy, Krolevetsky uyezd, Chernihiv province for 1836–1854; Ilyinskaya Church of the town of Sumy, Sumy uyezd, Kharkov province for 1843–1849; Exaltation of the Cross Church in the village of Khyzhki, Konotop uyezd, Chernihiv province, 1840–1857. In general, materials from church books of 23 parishes from three left-bank Ukrainian provinces were used: Poltava, Kharkov and Chernihiv (DASO, f. 71, inv. 1, c. 5; f. 834, inv. 2, c. 2; f. 834, inv. 2, c. 4; f. 844, inv. 1, c. 3; f. 844, inv. 1, c. 6; f. 855, inv. 1, c. 41; f. 865, inv. 1, c. 13; f. 1036, inv. 1, c. 5; f. 1036, inv. 1, c. 27; f. 1071, inv. 1, c. 3; f. 1187, inv. 1, c. 10).

To conduct a historical and comparative analysis of the age indicators of married persons of both sexes on the Left Bank of Ukraine, we used materials from individual parish registers and church search books on the Right Bank of Ukraine.

There are the metrics of 72 parishes of the Podolsk province, individual churches of the Bratslav diocese of the Vinnitsa archtopia for 1797; Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary the village of Gordeevka, Podolsk province for 1803–1809, as well as the books of marriage searches in the Kyiv and Podolsk provinces: Paraskeevskaya Church, the village of Balamutovka, Skvirsk uyezd, Kyiv province for 1847–1855; Church of the Intercession in the village of Voytovtsy, Skvirsk uyezd, Kyiv province for 1838–1855; St. Michail's Church, the village of Sorokotyazhentsy, Bratslav uyezd, Podolsk province for 1853–1863 (DAViO, f. 92, inv. 1, c. 1; f. 799, inv. 1, c. 5a; f. 800, inv. 1, c. 1; DAKO, f. 1455, inv. 1, c. 143; f. 1455, inv. 1, c. 161).

Thus, the research is based on the accounting and statistical documentation of the church direction, which has been preserved in the state archives of Vinnitsa, Kyiv, Poltava and Sumy regions of Ukraine.

Analysis of sources and research. Conducting a historical and demographic analysis requires the research of publications, where the authors investigated the problems of the peculiarities of the methods of historical researches, remarriage in the 18th – first half of the 19th centuries, sociocultural norms of the Ukrainian, Russian and Polish population. Taking into account the methodological foundations of the civilizational and comparative approaches, the works of famous scientists were studied: English – J. Hajnal, French – L. Henri and L. Blum, Polish – T. Wiślich, M. Wyżga, C. Kuklo, J. Kukhta, P. Kwapulińska, M. Surdacki, Ukrainian – O. Kis and I. Petrenko, Russian – B. Mironov (Хаджнал, 1979, с. 14–71; Anri, & Blyum, 1997; Wiślich, 2012; Wyżga, 2009, p. 245–278; Kuklo, 2009; Kukhta, 2008, p. 261–294; Kwapulińska, 2001, p. 111–155; Surdacki, 2007; Kis, 2008; Petrenko, 2010; Mironov, 2003).

The results of the research. By remarriage we mean a married couple in which one or both representatives at least once in their life were already in a family union, but then found themselves in the status of a divorced or widowed person (Rybakovskyi, 2003, c. 208). With a high mortality of the population, widowhood was a common phenomenon. Russian researcher B. Mironov notes that in the absence of remarriages, the proportion of widows and widowers under 45 years old would be 44%, under 55 years old – 65% of the total population (Mironov, 2003, c. 172).

Based on the materials of the metric documentation, 428 (22.4%) repeated unions out of a total of 1909 (100%) marriages were studied. Information from church searches made it possible to analyze 363 (26.5%) remarried couples from 1372 (100%) family unions.

It should be noted that in the quantitative ratio there were significantly fewer repeated weddings than the first ones. It is obvious that unions in which the bride and groom entered into marriage for the first time prevailed numerically. Based on the materials of metrics within three specific time periods 1783–1800, 1801–1820 and 1838–1856 remarriages accounted for 19.8% / 18.8% / 28.1% of the total number of family unions. Ukrainian indicators of the beginning of the XIX century. almost twice lower than similar Polish data presented by M. Surdatsky. Out of 134 marriages in Urzhedov 1797–1804 41 (31%) were repeat family unions (Surdacki, 2007, p. 514).

According to the materials of the church searches of the 30–50s in the 19th century we studied, the share of repeated weddings was 26.5% (see Tables 1–4). According to the results of the study of materials from individual parishes of the Right Bank of Ukraine, the number of repeated weddings in the late 18 – early 19 centuries ranged from 23.2% to 24.2%, in the middle of the 19 century. — from 22.7% to 32.7% (DAViO, f. 92, inv. 1, c. 1; f. 799, inv. 1, c. 5a; f. 800, inv. 1, c. 1; DAKO, f. 1455, inv. 1, c. 143; f. 1455, inv. 1, c. 161).

The named quantitative indicators demonstrate the growth of marital activity of widowed persons in the middle of the 19th century in comparison with the period of the late 18th – early 19th centuries. Obviously, this situation was associated with economic and demographic factors, primarily the growth of the population, the improvement of its well-being, the decrease in mortality and the increase in overall life expectancy. Based on the conducted historical and comparative analysis, we can talk about higher Polish indicators in the late 18th – early 19th centuries in the relatively the left-bank Ukrainian data on the number of remarriages. However, the number of such family unions in

individual settlements of the Right Bank of Ukraine was similar to the calculations of both the left-bank Ukrainian and Polish territories.

The average age of persons who remarried was determined by the method proposed by J. Hajnal to calculate the average age of persons who married for the first time. In the research, the age of only those persons of both sexes who were married again was taken into account. The widowed married those who married for the first time, or those who were equal in marital status (Khadzhal, 1979, c. 26). Therefore, the number of remarried men or women was less than the total number of remarriages. Masculine (male) representation among the widowed was greater than feminine (female).

The research as a whole is based on the study of age data of metric materials – 377 men and 252 women who remarried, and according to church search documents – 305/191 persons of both sexes.

In the three research periods, the number of men who remarried ranged from 18.0%, 15.4% to 25.1%. A similar picture of the growth in the number of women who registered their marriage again is observed with the following dynamics: 12.5%, 12.8% and 14.2%. In contrast to men, whose share increased by a margin of almost 10%, the percentage of widowed women increased by only 1–2%. The studied indicators indicate an increase in the matrimonial activity of widowed men during 1783–1820 and 1838–1856. Such men, unlike women, did not stay long in single status and rather quickly formed new family unions.

Similar tendencies of rapid remarriage and non-observance of the mourning period can be traced according to the materials of confession murals on the examples of rural families of the Romensky district of the Poltava province in the first half of the 19th century, as well as among the Polish population of the early 19th century, studied by P. Kvapulinskaya. Research by M. Gorny, conducted on the early modern materials of the Polish parish of Sharadovo in Poluki, showed the following feature: 64% of widowers got married before 6 months after the death of their wife, and 65% of widows got married a year after the funeral of their husbands. Note that the percentage of widowed brides in late 18th century (12.5%) was slightly higher than among women of the same status who formed repeated family unions in the Polish parish of Raciborowice near Krakow (9.44%) (Borodenko, 2019d, c. 84; Kwapulińska, 2001, p. 111–155; Borodenko, Tuchynskyi, 2023a, c. 31–38; Borodenko, Tuchynskyi, 2023b, c. 98–107; Wiślich, 2012, p. 57; Wyżga, 2009, p. 253).

Next, we analyze the average age changes in the remarriage rate of men and women based on the materials of registers of births (see Fig. 1 and Tables 1–3). A certain pattern is noticeable. The male curve line of the graph is located above the indicators of 35 years of age and exceeds the feminine line. Only in some areas does the masculine curve of the figure approach the age limit of 45 years old. For example: in 1805, the average age of men who remarried was 44.5 years old. The data for 1839 was slightly above the 45-year age mark, since the average age for that year was 46 years. The masculine line approached the lowest 25-year mark of the straight line in 1815. Then the average age of remarried men was 25 years old. In total, for these years, the data on masculine average-age remarriage fluctuated mainly within the 30–40-year lines of the graph.

The youngest person who remarried was a 20-year-old resident of the village of Sorochintsy in April 17, 1838, the widower, peasant Stefan Alekseevich Klochko of Count Kirill Ivanovich Gudovich created a new family union with a 20-year-old serf unmarried girl of the same landowner Pelageya Ivanovna Tenkina. Analysis of the age characteristics of the youngest widowed persons of both sexes who entered into a new marriage, based on the materials of church searches in the middle of the nineteenth century, shows similar 20-year-old representations. The oldest widower-groom, according to metric data, was a 59-year-old resident of the city of Voronkov, Kalenik Fedorovich Kisly. The widower by his first wife remarried on May 20, 1798 to the widow Ksenia Andreevna Divnikivna, aged of 41. For the woman, the marriage was also the second. Materials of marriage searches were presented by older than 65–67-year-old widowers-grooms. As a rule, such oversized grooms married women much younger than themselves, with a difference of 18–25 years.

Analyzing the descending sections of the masculine-feminine curves of the graph, as well as the data in tables 1–3, we can notice some features. Women who remarried were more likely to be absent from the registries for certain years, in contrast to men of the same marital status. This is reflected in the female lines of figure 1 descending to the abscissa axis in sections 1786, 1790, 1817–1818, 1851, 1854. Such masculine jumps of the curved lines of the graph are virtually absent. Only for 1817–1818 and 1854 they become noticeable due to the fact that only those persons who married for the first time were registered. For 1790 and 1840–1841, no materials of parish registers of the studied Orthodox parishes were found. If we do not pay attention to the falling masculine-feminine lines of the drawing on these segments, then we can state the high age-related activity of men in creating repeated family unions compared to women (DAPO, f. 1011, inv. 1, c. 179, p. 127 verso; f. 706, inv. 4, c. 6, p. 10 verso; Borodenko, 2019c, c. 9–20).

Table 1

Average age of men and women who remarried
(Based on materials from parish registers of 1783–1800)

Years	Total number of marriages	Number of first marriages	Number of remarriages	The number of men who remarried	Average age of men who remarried	The number of women who remarried	Average age of women who remarried
1783	7	6	1	1	32.0	1	25.0
1784	14	9	5	5	42.6	5	37.4
1785	4	-	4	4	42.5	4	34.0
1786	15	13	2	1	34.0	-	-
1787	6	4	2	2	38.5	2	25.5
1788	5	2	3	3	32.7	2	34.5
1789	20	16	4	4	42.8	4	35.8
1790	-	-	-	-	-	-	-
1791	35	33	2	2	33.0	1	26.0
1792	23	21	2	2	30.0	1	32.0
1793	30	24	6	5	31.6	3	34.7
1794	64	45	19	18	33.9	9	33.6
1795	42	33	9	7	39.1	6	40.1
1796	76	64	12	12	38.1	6	32.6
1797	65	51	14	11	34.1	9	27.1
1798	95	78	17	15	38.6	11	31.4
1799	127	107	20	18	34.6	15	29.3
1800	59	45	14	14	32.5	7	28.8
Bcero	687	551	136	124	35.9	86	31.7
Bcero %	100	80.2	19.8	18.0		12.5	

The table is based on the materials of the studied sources.

Table 2

Average age of men and women who remarried
(Based on materials from parish registers of 1801–1820)

Years	Total number of marriages	Number of first marriages	Number of remarriages	The number of men who remarried	Average age of men who remarried	The number of women who remarried	Average age of women who remarried
1801	55	45	10	8	37.8	5	33.5
1802	58	54	4	3	35.0	2	34.0
1803	61	49	12	9	27.9	7	31.3
1804	70	57	13	11	36.1	8	30.6
1805	46	39	7	7	44.5	7	33.5
1806	24	18	6	4	37.0	5	33.6

1807	15	11	4	3	36.3	4	25.8
1808	38	26	12	10	31.7	8	28.7
1809	28	20	8	7	29.6	6	26.1
1810	8	7	1	1	30.0	1	29.0
1811	16	11	5	5	38.2	4	31.8
1812	16	11	5	4	35.8	4	29.5
1813	11	9	2	1	31.0	1	29.0
1814	17	14	3	3	32.0	1	30.0
1815	16	14	2	1	25.0	1	30.0
1816	16	13	3	3	29.3	3	28.0
1817	14	14	-	-	-	-	-
1818	20	20	-	-	-	-	-
1819	15	11	4	2	28.0	1	27.0
1820	9	6	3	3	35.0	3	28.7
Всего	553	449	104	85	33.3	71	30.0
Всего %	100	81.2	18.8	15.4		12.8	

The table is based on the materials of the studied sources.

Table 3

**Average age of men and women who remarried
(Based on materials from parish registers of 1838–1856)**

Years	Total number of marriages	Number of first marriages	Number of remarriages	The number of men who remarried	Average age of men who remarried	The number of women who remarried	Average age of women who remarried
1838	32	22	10	10	32.4	2	41.0
1839	22	20	2	2	46.0	1	40.0
1840	-	-	-	-	-	-	-
1841	-	-	-	-	-	-	-
1842	93	77	15	13	37.2	9	30.3
1843	73	57	17	11	32.6	10	28.4
1844	16	10	6	5	38.4	4	36.5
1845	45	35	10	9	31.2	1	27.0
1846	35	19	16	15	37.1	4	38.8
1847	25	21	4	4	40.3	1	29.0
1848	139	89	50	50	36.5	32	33.2
1849	78	50	28	23	36.5	16	31.6
1850	30	23	7	6	35.5	3	29.5
1851	8	3	5	5	30.0	-	-
1852	14	10	4	2	39.5	3	29.7
1853	38	29	9	7	33.9	5	38.0
1854	6	6	-	-	-	-	-
1855	5	4	1	2	39.0	1	37.0
1856	10	6	4	4	35.8	3	36.7
Всего	669	481	188	168	36.4	95	33.8
Всего %	100	71.9	28.1	25.1		14.2	

The table is based on the materials of the studied sources.

Table 4

**Average age of men and women who remarried
(Based on the materials marriage searches of 1836–1860)**

Years	Total number of marriages	Number of first marriages	Number of remarriages	The number of men who remarried	Average age of men who remarried	The number of women who remarried	Average age of women who remarried
1836	13	9	4	4	34.5	1	42.0
1837	14	11	3	1	67.0	2	35.5
1838	30	27	3	2	28.0	1	29.0
1839	43	32	11	7	31.1	7	30.5
1840	34	17	17	9	31.4	13	29.8
1841	69	53	15	12	39.5	10	33.1
1842	65	53	13	12	36.4	6	33.1
1843	76	59	17	14	34.6	8	31.2
1844	64	55	9	9	34.4	2	35.0
1845	102	80	22	16	31.2	12	24.9
1846	86	68	18	14	37.0	8	32.2
1847	99	77	22	18	34.0	8	35.4
1848	121	77	44	40	35.1	22	31.2
1849	80	46	34	31	35.3	20	32.7
1850	80	58	22	13	37.7	18	31.0
1851	68	44	24	22	36.5	14	29.4
1852	44	27	17	13	36.5	8	31.5
1853	64	52	12	10	40.8	6	35.7
1854	44	31	13	14	39.8	5	35.3
1855	33	21	12	14	37.7	4	32.5
1856	46	39	7	9	37.5	4	34.8
1857	56	42	14	13	36.4	9	30.7
1858	18	15	3	3	45.7	1	40.0
1859	10	6	4	2	30.5	2	26.5
1860	13	10	3	3	29.3	-	-
Bcero	1372	1009	363	305	36.7	191	32.6
Bcero %	100	73.5	26.5	22.2		13.9	

The table is based on the materials of the studied sources.

The average age of men who remarried for the period from 1783 to 1800 was 35.9 years, for 1801–1820 – 33.3 years, for 1838–1856 – 36.4 years. Compared with similar values calculated from the materials of church searches of 1836–1860, we note almost identical data – 36.7 years. The difference in masculine indicators in both registries is minimal – 0.3 years (see Tables 3–4). Comparative analysis of masculine-feminine average age data of remarriages for the indicated periods showed some differences. Age indicators of women by metrics 1783–1800, 1801–1820 and 1838–1856 were 31.7 / 30.0 / 33.8 years, and according to church searches in 1836–1860 – 32.6 years. The difference in the age indicators of women in the middle of the 19th century in the two registries was 1.2 years. Thus, the average age masculine values varied in the range from 33.3 to 36.7 years. Similar feminine transformations ranged from 30.0 years to 33.8 years. The masculine and feminine age intervals of indicators are similar 3.4 and 3.8 years.

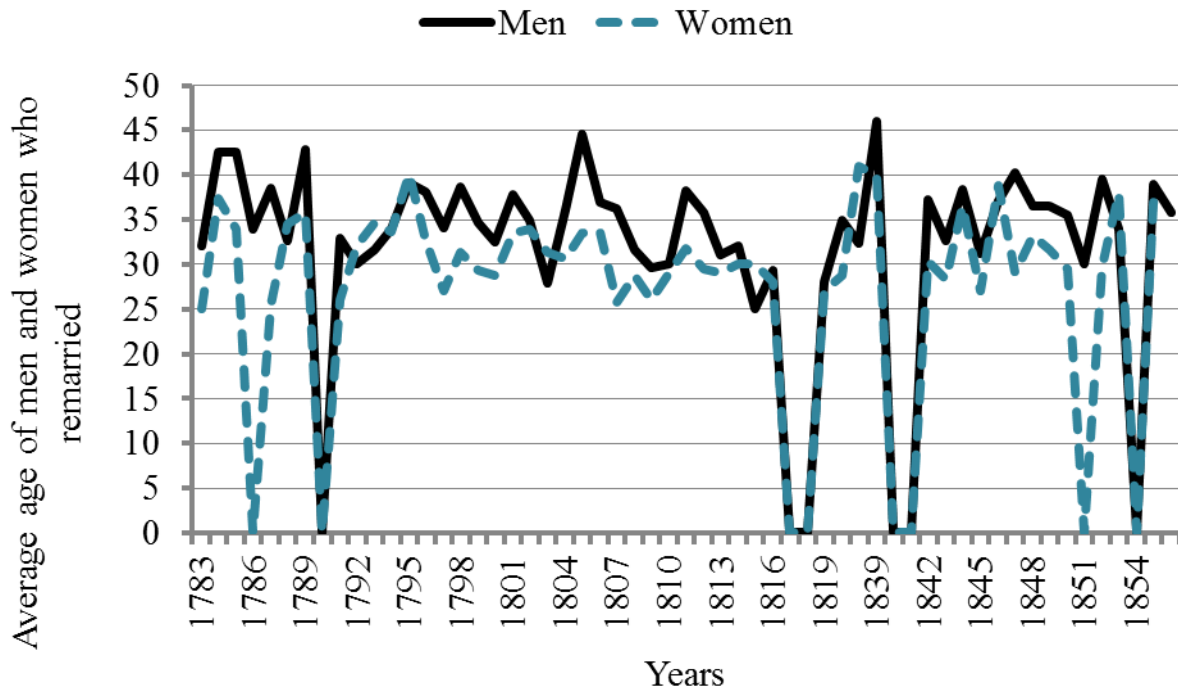

Figure 1. The average age of men and women who remarried (based on the registers of births of 1783–1856)

For men in certain parishes of the Right Bank of Ukraine, the average age of remarriage at the end of the 18th – beginning of the 19th century ranged from 34.5 to 37.3 years old, and for women – from 27.0 to 31.6 years old. Similar masculine calculations, calculated based on materials from the right-bank Ukrainian lands in the middle of the 19th century, are delimited from 32.9 years old to 37.4 years old, feminine – from 30.1 years old to 36.0 years old (DAViO, f. 92, inv. 1, c. 1; f. 799, inv. 1, c. 5a; f. 800, inv. 1, c. 1; DAKO, f. 1455, inv. 1, c. 143; f. 1455, inv. 1, c. 161). For example: Warsaw widows in the middle of the 18th century married at 32–35 years old, men – at 35–40 years old (Kuklo, 1987, p. 352). The data of the Polish Warsaw are similar to the revealed Ukrainian average age indicators of remarried persons at the end of the 18th century. Thus, the Ukrainian and Polish gender and age indicators of the average age of remarried persons differ slightly.

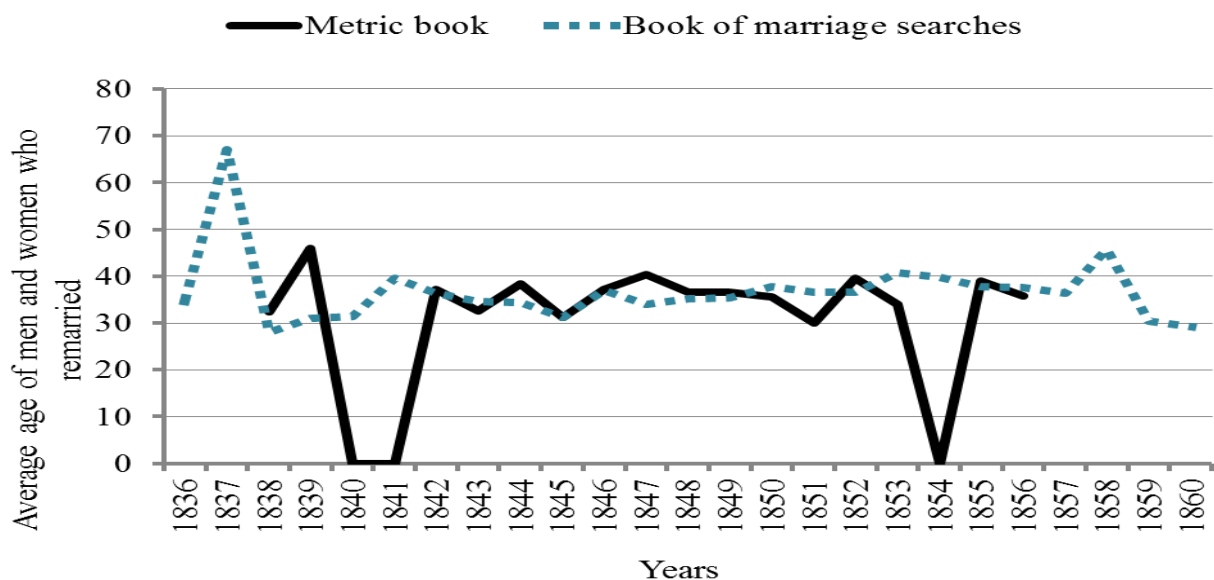

Figure 2. Average age of men who remarried (Based on the materials of registers of births and marriage searches of 1836–1860)

Certain features of widowed women and men are noticeable. First, the average age of widow-brides during 1783–1820 and 1838–1860. increased with a margin of 2–4 years. However, more pronounced feminine and age fluctuations were observed on the right-bank Ukrainian lands. In widowed men, such age indicators fluctuated within slightly smaller limits – 1–3 years.

Secondly, comparing the female indicators of the average age of remarriage in the middle of the 19th century studied based on the materials of two registers. (33.8 years old vs. 32.6 years old), as well as men's (36.4 years old vs. 36.7 years old), one can note abrupt fluctuations in female average age values (by 1.2 years) compared with masculine (by 0.3 of the year).

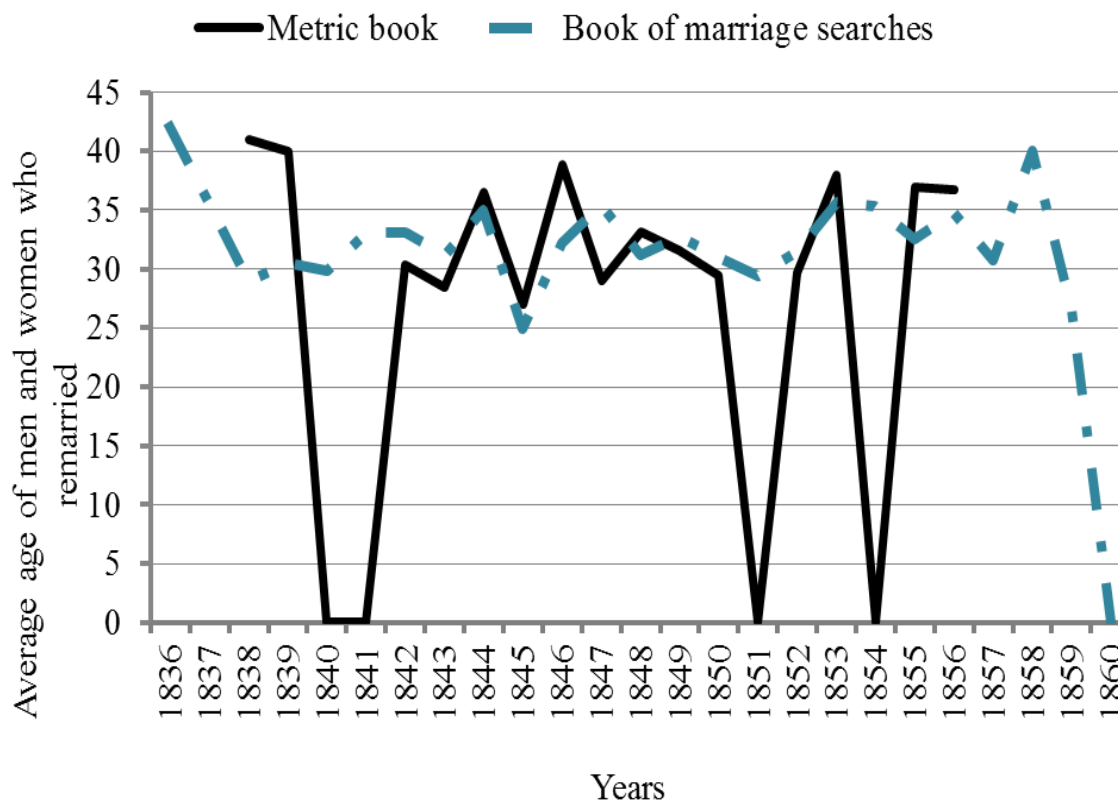

Figure 3. Average age of women who remarried
(Based on the materials of registers of births and marriage searches of 1836–1860)

Thirdly, the average age of women who got married again, determined by the values of the lines of graphs 2–3, fluctuated within 28–35 years old, which is slightly less than the average male age (30–40 years old).

Fourthly, like the masculine, the low feminine average age of remarriage was 25.0 years old in 1783, and the maximum was somewhat inferior to it – 41.0 years old in 1838. The youngest widows who married again, like widowers, were two brides in their twenties. The first was Anna Nikolaevna Brazhnikova from the village of Krasnopolye, who formed a new family union on May 15, 1789 with a 27-year-old fellow villager Daniil Nikolaevich (surname unknown). Another resident of the village of Rogoznoye, Evdokia Andreevna Kotenkova, married on February 10, 1799, Nikita Fedorovich Strizhenko, a 22-year-old widower. Both of them entered into a marriage union for the second time (DACO, f. 78, inv. 1, c. 1, p. 93 verso; f. 94, inv. 1, c. 1, p. 94). The oldest widow who entered into a remarriage was Fotina Pavlovna Gorobtsova, 52 years old, from the village of Sorochintsy, who married on April 21, 1846 with 44-year-old Ignatiy Yakovlevich Lisa. For both spouses, marriage was the second. It should be noted that the woman was on the verge of completing her reproductive age. In general, we can note that widows, starting from the age of 40 and by the end of the fertile age (50 years old), showed a decline in marital activity. The main reasons can be considered their inability to bear children and high mortality during childbirth of women of late childbearing age (DAPO, f. 1011, inv. 1, c. 180, p. 81 verso; Borodenko, 2019c, c. 9–20).

Next, we compare the above masculine data on fluctuations in the average age (from 33.3 years old to 36.7 years old), as well as feminine data (from 30.0 years old to 33.8 years old) with the average age indicators of first marriage, which were calculated from the materials researched registries 1783–1860 using the same technique of J. Hajnal. The average age of men entering into

marriage for the first time varied from 21.7 to 23.8 years old, and of women from 19.4 to 21.9 years old (Borodenko, 2020a, c. 78–93). Comparing the calculations of the average age of persons of both sexes who married for the first time and remarried, certain conclusions can be drawn. The masculine age interval between the two averages was 11.6–12.9 years, and the feminine – 10.6–11.9 years.

These data show that the average life expectancy of marriage partners in the first marriage was 11–13 years. It is possible to calculate the life time of spouses in first or second marriages through a rigorous analysis of the data of specific families based on confession records, birth records or marriage and search books of different years within the same or neighboring settlements, tracking their genealogical features and using the method of recreating the history of families (Borodenko, 2019c, c. 9–20).

In the next part of the study, using materials from two registers, we conduct a comparative analysis of the average age of persons who remarried during 1836–1860. (See Figure 2–3 and Table 3–4). Figure 2 demonstrates, on the whole, identical movements of the curved lines of the graph, reflecting the indicators of the average age of remarried men, in accordance with the parish and church search books. Only in certain sections of the graph in 1837, 1839 and 1858 did the average age values amount to 67.0 / 46.0 / 45.7 years old, which reflect the jumps in the curved lines of the figure. Such sharp increases are demonstrated by sporadic flashes over certain years of masculine averages and the rather advanced age of men who remarried. So, the smaller the number of remarried widowed persons for individual years and the older they are, the higher the average age of remarriages in these years. If we do not take into account the decline in the metric curve of the graph line in the sections 1840–1841 and 1854, then we can talk about similar dynamics of masculine indicators in the two registers.

The feminine graph indicates a large spread in the average age indicators of widow-brides (see Fig. 3). The indicators of female lines in the figure, built on the basis of the materials of metrics and marriage and search books, mainly vary within the range of 30–35 years old. The lowest data on the average age of remarried brides was recorded in 1845 and, according to metrical data, was 27.0 years old, and according to church searches – 24.9 years old. The high values of the average age of women who remarried somewhat exceeded or corresponded to the 40-year straight schedule of 1838 – 41.0 years old, 1839 – 40.0 years old, 1836 – 42.0 years old, 1858. – 40.0 years old.

So, a historical and comparative analysis of the average age data of persons who entered into remarriages, according to two registries, showed identical fluctuations in the male and female lines of the graphs, which indicates a pronounced systemic, rather than episodic, nature of the average age indicators of people who formed remarried couples during 1836–1860 in various Orthodox parish communities.

Conclusions. Summing up the results of the study, let us pay attention to the identified gender and age characteristics of the Orthodox Ukrainian population at the end of the 18th – the first half of the 19th centuries, studied according to the accounting and statistical documentation of the church direction, metrics and marriage search books. In church records of re-married persons for certain years, widow-brides were often absent, in contrast to widowers-grooms. The indicators of the number of remarriages show an increase in the number of new marital unions with the participation of widowed persons by the middle of the 19th century compared with the end of the 18th century. Widowed men showed higher matrimonial activity in the formation of new married couples compared to women: the proportion of widowed grooms increased by almost 10%, and widowed brides only by 1–2%.

The masculine data of the average age indicators of remarriages, based on the graphs, mainly fluctuated within 30–40 years old and slightly exceeded the feminine ones – 28–35 years old. The average age of men who remarried was determined based on the materials of parish registers and church search books at the end of the 18th – first half of the 19th centuries and showed fluctuations from 33.3 to 36.7 years old. Similar indicators of widowed brides showed age-related changes from 30.0 years to 33.8 years old. Historical and comparative analysis of data on materials from both registers of different settlements on the Left Bank of Ukraine indicates identical values of the average age of people remarrying in the middle of the 19th century. In general, the average age of widowed persons of both sexes who remarried increased during the first half of the century under study.

The average life expectancy in the first marital unions was 11–13 years. Obviously, the duration of the joint life of spouses in first marriages also gradually increased, and, as a result, the widowhood of one representative of a married couple came later, since widowed men and women in the middle of the 19th century remarried a little later compared to the end of the 18th century.

The difference in the masculine average age indicators of remarriage in the middle of the 19th century, based on the data of the two registries, was insignificant – 0.3 years, and for women it was slightly higher – 1.2 years, which indicates an abrupt dynamics for the studied years of the average age of women, who remarried. The smaller the number of widowed brides and grooms for individual years, and they themselves are older in age, the higher the average sex and age indicator of remarriage per year. The youngest men and women who remarried were 20 years old. The most

.....
 overage were 65–67-year-old widowers and widows within 50 years old. Age grooms predominantly married women who were much younger and still capable of childbearing.

A comparative analysis showed a slight variability in the age and sex data of the average age of persons who remarried in the Ukrainian lands of the Left Bank and the Right Bank, as well as Polish territories. In the context of the civilizational development of society, this fact points to similar trends in the historical and demographic processes of remarriage of neighboring peoples, which implies a socio-economic and socio-cultural mutual influence of the Ukrainian and Polish populations.

Acknowledgments. We express sincere gratitude to all members of the editorial board for consultations provided during the preparation of the article for publishing.

Funding. The authors did not receive any financial assistance for the research and publication of this article.

References:

- Anri, L., & Blyum, A. (1997). *Methods of analysis in historical demography; [translated from French by S. Hock and Y. Egorova]*. Moskva: RGGU, 207. [in Russian].
- Borodenko, O. (2018). Church Searches as Historical Sources in the Study of Marital Problems of the First Half of the 19th century. *Eminak*, 4 (24). V. I. 117–121. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. (2019b). Preparations for the wedding ceremony in the 18th – the first half of the 19th century (on the basis of resolving documentation). *Ukrainian Religious Studies*, 87, 38–55. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. (2019c). Age-Specific Features of Secondly Wedded People (on Materials of Church Searches in Left-Bank Ukraine 1836–1860). *Eminak*, 4 (28), 9–20. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).338](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).338).
- Borodenko, O. (2019d). Marital location: an attempt to reconstruct the histories of rural families in the Romny district of the Poltava province in the first half of the 19th century. *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 27, 82–87. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31.652/2411-2143-2019-27-82-87>.
- Borodenko, O. (2020a). Age Features of the First Marriage Among the Population in Left-Bank Ukraine According To the Materials of Registers of Birth and Church Searches in 1783–1820 and 1836–1860. *Ukrainian Historical Journal*, 2 (551), 78–93. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.078>
- Borodenko, O. A. (2019a). Metric books as a source in the study of the marriage of the second half of the 18th – the first half of the 19th century: possible research risks. *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Universum istorii ta arkheolohii = Unyversum ystorry y arkheolohy*, 2 (270), 186–197. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15421/26190213>.
- Borodenko, O. A. (2020b). *Marriage and family of the orthodox population of left bank ukraine in the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect: monograph*. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 622. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. A., & Sitarchuk, R. A. (2021b). Divorce conditions: features of legislative regulation and observance by the Ukrainian Orthodox population of the second half of the 18th – first half of the 19th centuries. *History Pages: the collection of academic papers*, 53, 9–22. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248440>.
- Borodenko, O., & Sharavara, T., & Walancik-Ryba, K. (2020). Illegal marriages: violation of the matrimonial requirements by the ukrainian orthodox population during the XVIIIth – the first half of the XIXth centuries. *East European Historical bulletin*, 16, 16–27. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.16.210880>.
- Borodenko, O., & Sitarchuk, R. (2021a). Orthodox parish communities as units of control over the marital mobility of the Ukrainian population of the XVIIIth – the first half of the XIXth centuries. *East European Historical bulletin*, 19, 42–55. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233802>.
- Borodenko, O., & Sitarchuk, R. (2022). Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42: Iss. 2, (MARCH) XLII, 78–102. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>.
- Borodenko, O., & Tuchynskyi, V. (2023b). The Confession Problem of the Ukrainian Orthodox Population in the 19th Century (on the Basis of the Confessionals of Kamianetsky District of the Podillia Province). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 44. 98–107. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>.
- Borodenko, O., & Tuchynskyi, V. (2023a). Peculiarities of Age Records of the Ukrainian Population Based on the Materials from Church and Financial Accounts of the Second Half of the 18th

Century. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 45. 31–38. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38>.

DAKO – State Archives of Kyiv region.

DAPO – State Archives of Poltava region.

DASO – State Archives of Sumy region.

DAViO – State Archives of Vinnitsa region.

Khadzhnal, D. (1979). European type of nuptiality in retrospect. *Marriage, fertility, a family for three centuries: Collection of articles* [pod red. A. G. Vishnevskogo i I. S. Kona]. Moscow: Statistika, 14–71. [in Russian].

Kis, O. (2008). *Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the XIX – early XX centuries)*. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 229. [In Ukrainian].

Kuchta, I. (2008). Pozycja majątkowa z wdów rodów szlacheckich w XVII–XVIII wieku. [The financial status of noble widows in the 17th and 18th centuries]. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Family and household in Poland in the 15th–20th centuries: demographic, social and economic structures*. Warszawa, p. 261–294. [in Polish].

Kukło, C. (1987). Badania demograficzne nad staropolską rodziną mieszczańską w XVIII wieku. [Demographic studies on the Old Polish bourgeois family in the 18th century]. *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Studies on the economy, society and family in late feudal Europe*. Lublin, 343–355. [in Polish].

Kukło, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. [Demographics before the partition of Poland]*. Warszawa. 521. [in Polish].

Kwapulińska, P. (2001). Rodzina w parafii kochłowskiej w XIX wieku. [The family in the Kochłowiec parish in the 19th century]. *Śląskie studia demograficzne. Rodzina. – Silesian demographic studies. The family*. Wrocław. 5, 111–155. [in Polish].

Mironov, B. N. (1999). *The social history of Russia during the empire (XVIII – early XX century): in 2 volumes. Vol. 1: the genesis of personality, a democratic family, civil society and the rural state*. S.-Peterburg: Izd-vo "Dmitrij Bulanin". [in Russian].

Petrenko, I. (2010). *Marriage and family relations in the everyday life of the laity of the Russian state of the XVIII century: monograph in 2 parts. Ch. I*. Poltava: RVV PUET, 581. [in Ukrainian].

PSZRI – Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy imperyy.

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830a). SPb.: Tip. II Otd. Sobstvennoy E.I. V. Kantselyarii. *Sobranie pervoe*. 3, 690. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830b). 6, 815. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830c). St. Petersburg: Printing house of the 2nd Department of the Own E.I. B. Offices.]. 7, 922. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830d). 17, 1115. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830e). 20, 1034. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Meeting first. (1830f). 29, 1370. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Second meeting. (1832). 6. Appendix. P. I, 790. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Second meeting. (1838). 12. P. II, 1067. [in Russian].

PSZRI. The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. Second meeting. (1839). 13. P. I, 1067. [in Russian].

Rybakovskyi, L. L. (2003). *Demographic thesaurus*. Moscow: TSP, 352. [in Russian].

Surdacki, M. (2007). *Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto – społeczeństwo – życie codzienne. [Offices in the 17th and 18th centuries. The city – society – everyday life]*. Lublin: Towarzystwo naukowe kul Katolicki uniwersytet lubelski Jana Pawła II, 656. [in Polish].

Wiślich, T. (2012). Upodobanie Małżeństwo i związki niformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia. [Preference Marriage and informal relationships in rural Poland in the 17th and 18th centuries. Social and individual perceptions.]. Wrocław: W-wo chromcon, 244 s. [in Polish].

Wyźga, M. (2009). Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku. [A Peasant Family in the Parish of Raciborowice near Cracow in the Seventeenth–Eighteenth

.....
Century]. *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Old Polish society. New series.* Vol. III.
[pod redakcja M. Kopczyński, in.]. War-wa: Wydawnictwo DIG, 245–278. [in Polish].
Yakovenko, N. (2007). *Introduction into History.* Kyiv: Krytyka, 375. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 17.01.2026

The head and assessors of the Zhytomyr district court (1831–1863): historical, legal, and social dimensions

Andrii V. Shevchuk

State University «Zhytomyr Polytechnic»

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Olha F. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in Law, Professor (Ukraine)

email: Olha_Melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4229-621X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HHT-0967-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58323245900>

Abstract.

The article aims to analyze the evolution of the legal status, appointment procedures, and social profile of the judicial corps of the Zhytomyr District Court in the pre-reform period in the context of imperial legislation and practices of administrative control over judicial power. **The methodological framework** of the study is based on the principles of historicism and scholarly objectivity, as well as on historical-legal and critical analysis of normative legal acts and clerical materials of judicial and administrative institutions. The research employs systemic, comparative-legal, and prosopographical approaches, which made it possible to reconstruct the career trajectories of judicial officials and to create a generalized sociological portrait of district court assessors. **The scientific novelty** of the study lies in a comprehensive historical-legal analysis of the legal status, mechanisms of formation, and social characteristics of the judicial corps of the Zhytomyr District Court in the pre-reform period, based on normative legal acts and service records, which allows for a new interpretation of the district court as an instrument of imperial personnel policy, administrative control, and bureaucratization of judicial power in Right-Bank Ukraine. **Conclusions.** The study demonstrates that the district court in Right-Bank Ukraine functioned not only as a judicial body but also as an administrative-integrative institution intended to ensure control over local elites and to implement imperial legal standards. Personnel policy in district courts was characterized by a combination of elected representatives of the local elite and officials appointed “from the Crown,” which enabled the authorities to balance the co-optation of loyal groups with administrative centralization. Analysis of service records indicates the predominance of nobles with experience in civil service, a lack of significant property holdings, and an orientation toward a bureaucratic career. In legal terms, this points to the gradual bureaucratization of the judicial system in the pre-reform period and the restriction of the autonomy of elective judicial institutions in favor of imperial administration.

Keywords: Zhytomyr District Court, assessors, judicial corps, personnel policy, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, legal history, pre-reform justice.

Голова та засідателі Житомирського уїздного суду (1831–1863 рр.): історико-правовий та соціальний виміри

Андрій Шевчук

Державний університет «Житомирська політехніка»

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Ольга Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор юридичних наук, професор (Україна)

email: Olha_Melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4229-621X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HHT-0967-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58323245900>

Анотація.

Метою статті є аналіз еволюції правового статусу, порядку призначення й соціального профілю суддівського корпусу Житомирського уїздного суду в дореформений період у світлі імперського законодавства та практик адміністративного контролю судової влади. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також історико-правовий і критичний аналіз нормативно-правових актів та ділових матеріалів судових і адміністративних установ. У роботі застосовано системний, порівняльно-правовий та просопографічний підходи, що уможливило реконструкцію кар'єрних траєкторій судових посадовців і створення узагальненого соціологічного портрета засідателів уїздного суду. **Наукова новизна** полягає у комплексному історико-правовому аналізі правового статусу, механізмів формування та соціальних характеристик суддівського корпусу Житомирського уїздного суду в дореформений період, на підставі нормативно-правових актів і формулярних списків, що дає змогу по-новому осмислити уїздний суд як інструмент імперської кадрової політики, адміністративного контролю та бюрократизації судової влади на Правобережній Україні. **Висновки.** Дослідження показало, що уїздний суд на Правобережній Україні виступав не лише судовою, а й адміністративно-інтеграційною інституцією, покликану забезпечити контроль над місцевими елітами та впровадити імперські правові стандарти. Кадрова політика в уїзних судах характеризувалася поєднанням виборних представників місцевої еліти з призначуваними чиновниками «від корони», що дозволяло владі балансувати між кооптацією лояльних груп і централізацією управління. Аналіз формулярних списків засвідчує домінування вихідців із дворянства з досвідом цивільної служби, відсутністю значної майнової бази та орієнтацією на бюрократичну кар'єру. У правовому вимірі це свідчить про поступову бюрократизацію судової системи дореформеного періоду та обмеження автономії виборних судових інститутів на користь імперської адміністрації.

Ключові слова: Житомирський уїздний суд, засідателі, суддівський корпус, кадрова політика, Правобережна Україна, Російська імперія, історія права, дореформене правосуддя.

Постановка проблеми. Наприкінці XVIII ст. після інкорпорації Російською імперією розпочався новий період в історії Правобережної України. На зміну шляхетській демократії з обмеженою владою короля прийшла абсолютистська монархія з вимогою підпорядкування всіх станів державній політиці. Для утвердження у складному соціоетнічному плані верховна влада, починаючи з кінця XVIII ст. до Листопадового повстання 1830–1831 р., проводила обережну політику та зберегла окремі елементи річесполитських адміністративної та судової структур, хоча й під повним контролем з боку губернських правління та головного суду. Впровадження «правової автономії» породжувало у локальної шляхти сподівання на отримання повноцінної автономії (принаймні за правління Павла I та Олександра I), що у подальшому могло призвести до відродження незалежності Речі Посполитої.

Прихід до влади Миколи I з його політикою бюрократизації та уніфікації неодмінно мало призвести до протистояння з польським нобілітетом. Листопадове повстання 1830–1831 рр.,

.....
незважаючи на патріотичний підйом, показало, що частина шляхти вже інкорпоровалася до імперської еліти, набувши чинів і посад та отримавши документально підтверджене дворянство. Після придушення повстання імперська влада розпочала трансформаційні процеси у багатьох сферах: релігійній, адміністративній і судовій.

Зміни у судовій сфері передбачали розв'язання комплексу завдань, зокрема, інституційно-правове оформлення реформ через систему імператорських указів, їх практичну імплементацію місцевими адміністраторами та врахування реального стану судочинства на місцях. Для судової влади, на переконання центру, першочерговими були дотримання «справедливості», що розумілося як судочинство з дотриманням відповідних норм, та керованість судів, що досягалось, зокрема, через лояльність кадрового складу. Тому потрібно було вирішити питання з виборними посадовцями судів першої інстанції (уїздних¹ судів та магістратів) і губернських палат кримінального та цивільного судів. Від ефективності роботи судів першої інстанції залежали соціальна стабільність у регіоні, тому важливо було забезпечити ефективність їхньої роботи та авторитетність керівного складу (суддів і засідателів).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження кадрового корпусу уїздних судів Правобережної України не знайшло відповідних рефлексій у науковій літературі. Причини цього вбачаємо у цілому ряді очевидних фактів: предмет дослідження перебуває на межі історії, юриспруденції, політології та соціології; трудомісткість роботи з архівними матеріалами та їхня часткова збереженість; запутаність повноважень та кадрових політик на імперських окраїнах. З іншого боку, питання щодо функціонування судової влади у дореформенний період (до 1864 р.) знайшли певне відображення в історіографії.

Дослідження ґрунтується на матеріалах фонду 2 (Житомирський повітовий суд) Державного архіву Житомирської області, який охоплює 1275 одиниць зберігання за 1795–1872 рр. (Державний архів, 2009, с. 34). Його стан є фрагментарним: формуляри службовців представлені лише 155 особовими справами. З них жодна не датується періодом до 1838 р., відсутні справи суддів, а репрезентативність щодо засідателів обмежується шістьма формулярами (що становить 25 % від загальної чисельності цієї категорії, яка налічує 24 особи).

Для істориків та правознавців дорадянської доби важливим було показати передусім недоліки імперського судочинства. Г. Джаншиєв вказував на хабарництво та залежність судів від губернаторської влади (Джаншиєв, 1891, с. 11, 20). Подібну позицію поділяв Д. Самоквасов, наголошуючи на повільності судочинства, свавіллі та надмірній кількості апеляційних інстанцій (Самоквасов, 1906, с. 581–582). І. Блінов характеризував правосуддя досліджуваного періоду як незадовільне, пов'язуючи це з втручанням губернатора в кадрову політику судів і кримінальне судочинство (Блинов, 1905, с. 222–225). В. Григор'єв дійшов висновку, що реформа 1775 р. не передбачала запровадження реального станово-корпоративного самоврядування, а лише зберігала загальнообов'язкову службу станів державі (Григор'єв, 1910, с. 198–199). Водночас низка авторів відзначала позитивні риси судових перетворень. К. Кавелін підкреслював ефективність новостворених установ (Кавелин, 1844). Ф. Дмитрієв позитивно оцінював колегіальний принцип роботи судів і поділ судочинства на кримінальне та цивільне, починаючи з другої інстанції (Дмитрієв, 1859, с. 525, 532–533). О. Градовський наголошував на відокремленні судової влади від адміністративної та формуванні станових судів на виборній основі, визнаючи обмеженість реалізації задекларованих принципів децентралізації й самоврядування (Градовський, 1871, с. 419–420, 435; 1883).

Радянська історіографія розглядала діяльність судової системи переважно в негативному світлі, що зумовлено домінуванням класового підходу. М. Павлова-Сильванська наголошувала, що судовою реформою 1775 р. здійснювалася насамперед в інтересах дворянського стану, закріплюючи його провідне становище в імперській правовій системі (Павлова-Сильванская, 1964). А. Дубровіна трактувала судові органи як інструмент реалізації панування експлуататорських класів, розглядаючи їх у контексті функціонування дворянсько-поміщицької держави (Дубровіна, 1966, с. 77). Аналізуючи судову систему Правобережної України, П. Щербина піддавав її критиці за становий характер і відсутність правової рівності населення перед законом (Щербина, 1974, с. 35–38).

Пострадянські дослідження імперської судової системи вирізняються прагненням до переосмислення усталених оцінок. О. Омельченко заперечував становий характер судів, вказуючи на обмежені повноваження уїздних судів у кримінальному судочинстві за умов інквізиційного процесу (Омельченко, 1993, с. 282–284), тоді як Б. Миронов, визнаючи неефективність слідства й повільність суду, відзначав низький рівень злочинності та відносну справедливість рішень з огляду на незначну кількість опротестованих справ (Миронов, 2000, с. 50–51). О. Каменський обґрунтовував неможливість незалежного суду через кадровий

¹ З 1797 до 1832 р. суди першої інстанції називалися «повітові» від польськ. *powiat*. Для підкреслення імперських змін ми використовуємо термін «уїздний».

дефіцит (Каменский, 2001, с. 423, 429–430). Водночас зауважимо про імперську політику інтеграції місцевих еліт прикордонних регіонів через обмежені поступки автохтонному населенню (Долбилов, 2010, с. 18; Горизонтов, 1999, с. 8; Каппелер, 2005, с. 67), однак ця стратегія не передбачала сталого *modus vivendi* з локальною шляхтою та реалізовувалася без урахування традицій Речі Посполитої відповідно до «Учреждений...» 1775 р. (Шевчук, 2022, с. 73–182; Шевчук, 2021). Д. Бовуа негативно оцінював діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова щодо призначення російських чиновників на судові посади, у його прагненні «відсторонити шляхетське правосуддя з його виборними засадами». Водночас плюсом російського права, після відміни Третього Литовського статуту у 1840 р., визнається завершення «манії процесів за межу, спадок...», що було болючим місцем старої системи (Бовуа, 1996, с. 222, 234).

Важливою спробою з'ясувати роль і місце совісних судів в українському суспільстві кінця XVIII – першої половини XIX ст. стала монографія В. Шандри, у якій на підставі широкої джерельної бази проаналізовано процес їх становлення, юрисдикцію та судові практики як органів, що поєднували каральні й примирювальні функції. Особливу увагу дослідниця приділила кадровому складу совісних судів, наголошуючи, що суддівський корпус формувався на виборній основі дворянською корпорацією, міщанською та селянською громадами й складався переважно з авторитетних місцевих діячів, що визначало значущість їх компетенції для тогочасної спільноти (Шандра, 2011). Дослідниця переконана, що імперська влада після 1831 р. перейшла від практики співпраці з місцевими елітами до політики насильницької інтеграції, що виявилось в усуненні шляхти від виборних посад, обмеженні її доступу до управління та цілеспрямованому формуванні лояльного чиновницького корпусу через службу. У кадровій, зокрема судовій сфері, це означало заміну виборних станових суддів призначуваними урядом чиновниками, ревізування дворянства та поступову русифікацію адміністративно-судового апарату як інструменту імперського контролю над регіоном (Шандра, 2007, с. 146–149). Досліджуючи різні аспекти історії судової системи на українських землях у складі Російської імперії, автор цієї статті раніше звертався, зокрема, й до проблем функціонування повітових та уїздних судів, діяльності адміністративних органів влади та особливостей їх кадрового наповнення (Шевчук, 2021; Lebid, Shevchuk, 2023; Shevchuk, Markevych, 2022; Shevchuk, Markevych, 2025).

Отже, кадровий склад уїздних судів Правобережної України в контексті правових засад і кадрової політики дореформеного періоду досі не став предметом спеціального комплексного дослідження в історіографії.

Метою статті є аналіз еволюції правового статусу, порядку призначення й соціального профілю суддівського корпусу Житомирського уїздного суду в дореформений період у світлі імперського законодавства та практик адміністративного контролю судової влади.

Виклад основного матеріалу. Після інкорпорації правобережних територій до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. судова влада зазнавала постійних трансформацій. За часів Речі Посполитої судами першої інстанції були земські (вирішували цивільні справи), ґродські (кримінальні) та підкоморські (проводили розмежування земельних володінь) суди, де безстроково обрані (у ґродському – призначувані) судді самостійно формували апарат і вирішували провадження відповідно до артикулів Третього Литовського статуту та сеймових конституцій. Для Катерини II важливим було уніфікувати адміністративну та судову систему згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Тому у прикордонних губерніях ліквідовано спеціалізацію судів та всіма справами займалися станові суди: уїзді для дворянства, магістрати для містян та нижні розправи для сільського населення (окрім кріпаків). Також ліквідовано інститут адвокатури, замість безстроковості обраних посадовців впроваджувався трирічний термін, зростала номенклатура виборних посадовців у судах (Шевчук, 2022, с. 63–92).

Проте короткий період імперського судочинства змінився з приходом до влади Павла I. Заради утвердження у складному регіоні та пошуку лояльності польської шляхти відновлено окремі елементи річпосполитського судочинства: частково відновлена спеціалізація шляхом утворення підкоморських судів; повітові суди стали, по суті, всестановими, адже до їхньої юрисдикції відносилися всі стани, включно з кріпаками за середні та важкі кримінальні злочини, окрім містян, для яких збережено магістрати; спочатку запроваджено безстроковість обраних суддів, яка згодом була змінена на трирічний термін; відновлено інститут адвокатури. Насправді «правова автономія» була ілюзорною через адміністрування з боку локальної влади діяльності судів першої інстанції, через звітування та виконання розпоряджень головних судів та губернських правлінь, штрафування за порушення та у кримінальних провадженнях виносилися лише пропозиції про покарання, а самі справи в обов'язковому порядку підлягали ревізуванню. Кадровий склад повітового суду формувався з виборних шляхетських урядників (судді, двох підсудків і писаря) та призначуваних державою секретаря, чиновників і канцеляристів. За умов

.....
посиленого контролю з боку адміністрації та судів, виборна служба для частини шляхти виконувала функцію не лише кар'єрного здобутку, а й засобу підтримання корпоративної солідарності та соціального впливу (Шевчук, 2022, с. 93–110, 183, 189).

Інституалізація. Питання щодо улаштування уїздних судів виявилось надзвичайно складним. З одного боку, після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. верховна влада розгорнула трансформацію судових структур з метою ліквідації залишків «правової автономії» регіону, а з іншого – була змушена зберігати баланс між посиленням адміністративного контролю та підтримкою лояльної місцевої еліти. Це передбачало подальшу кооптацію правобережного дворянства до складу чиновницького, зокрема судового, корпусу, з огляду на її досвід і практичні навички (*skills*).

Відповідно до розділу 6 «Уїзні суди та опіки» Зводу законів 1857 р., уїздний суд складався з судді та чотирьох засідателів: по двоє обраних від дворянства та від поселян (сільських жителів). Дворянські засідателі брали участь у розгляді всіх категорій справ, тоді як засідателі від поселян – виключно у справах за участю поселян (ст. 4013–4016). При кожному суді функціонувала канцелярія на чолі з секретарем (ст. 4023), а також стіл кріпосних справ – канцелярський підрозділ, відповідальний за реєстрацію купчих, заставних та інших актів на нерухоме майно (ст. 4024) (Свод законів, 1857, с. 771–772).

Водночас правобережні губернії з численною шляхтою та усталеною традицією участі у виборних установах потребували особливого підходу. Перед імперською адміністрацією постало кілька взаємопов'язаних завдань: забезпечення соціальної стабільності в уїздах, підвищення керованості й ефективності судових установ (насамперед через звітність і пришвидшення провадження), розширення кола лояльних дворян на цивільній службі, а також посилення впливу призначуваних чиновників, у тому числі вихідців з інших губерній.

Першим кроком у цьому напрямі стало розпорядження від 30 жовтня 1831 р.¹, за яким повітові суди перейменовано на уїзні, а посади судових секретарів зроблено призначуваними. Так, підсудки були перейменовані на засідателів: до окремого розпорядження вони призначалися губернськими правліннями за поданням цивільних губернаторів, однак ті з них, хто був обраний шляхтою та засвідчив лояльність, зберігали свої посади. Окремо наголошувалося, що засідателі мали отримувати подвійне жалування (ПСЗ-2, т. 16 (1831): ч. 2, № 4894).

Наступний етап посилення адміністративного впливу припав на 1835 р. У зв'язку зі складнощами організації роботи судів 16 березня частину функцій з організації внутрішньої роботи суду передано секретарям (регентам). Також запроваджено додаткову посаду засідателя для виконання обов'язків ліквідованих возних; йому призначалося жалування та кошти на поїздки з земських повинностей. Окрім вручення позовів (прогонні сплачували позивачі), вони здійснювали уведення у володіння маєтками (інтромісію) (ПСЗ-2, т. 10 (1835): ч. 1, № 7957). Того ж року остаточно ліквідовано виборні посади писарів або нотарів, які обиралися дворянством, а їхні функції з нагляду за канцелярією, діловодством і збереженням судових актів покладено на секретарів. Важливою зміною стало збільшення кількості дворянських засідателів до чотирьох у кожному суді, водночас утримання судів здійснювалося за «місцевим правом» (ПСЗ-2, т. 10 (1835): ч. 2, № 8514).

Ключовим для імперської політики став поступовий перехід від виборності до призначуваності судових кадрів. Ініціатором таких змін виступив генерал-губернатор Д. Бібіков, який торпедував Комітет у справах західних губерній своїми зверненнями про необхідність «відсторонення шляхетського правосуддя з його виборними засідателями». 09 грудня 1839 р. Комітет прийняв рішення, щоб в уїзних судах при призначенні канцеляристів і секретарів перевага надавалася «уродженцям великоросійських губерній», а на посади суддів, хоча і з застереженнями, також призначали росіян (Бовуа, 1996, с. 222, 224–225). Після звернення генерал-губернатора вже з 15 квітня 1840 р., у разі вибуття обраних дворянських членів уїздних судів, їх дозволялося замінювати призначеними владою чиновниками «від корони», переважно «російського» походження. Д. Бібікову надавалося право усувати неефективних посадовців із повідомленням Міністерства юстиції та призначати чиновників. Суддям встановлено жалування у 600 руб., засідателям – у 450 руб. сріблом із земських зборів, причому цей порядок спочатку мав тимчасовий характер – до наступних виборів (ПСЗ-2, т. 15 (1840): ч. 1, № 13386).

Після скасування дії Третього Литовського статуту 25 червня 1840 р. відбулася чергова реорганізація: з 04 грудня до складу уїздних судів західних губерній входили суддя та два засідателі від дворянства з фіксованим жалуванням, яке вони почали отримувати від 25 червня цього ж року. Причиною вказувалося те, що члени уїздних судів не отримували жалування, а

¹ Зауважимо, що ще 23 липня 1831 р. Микола I секретно заборонив всім відомствам Санкт-Петербургу не брати на службу вихідців із західних губерній, у т. ч. Волинської та Подільської, без імператорського дозволу (Россия, 1896, с. 2).

мали прибутки від справ, які тепер мали припинитися. Через відсутність засідателя від поселян призначався коронний чиновник з такими ж повноваженнями (ПСЗ-2, т. 15 (1840): ч. 1, № 14016).

У 1844 р. Д. Бібіков¹ порушив клопотання про продовження порядку призначення чиновників до судових установ до чергових виборів, наголошуючи, що підстави, які зумовили заміну виборних посадовців, залишаються незмінними. 07 листопада 1850 р. цей порядок призначення чиновників «від корони»² подовжено ще на шість років, до того ж спеціально підкреслювалася його важливість і допускалася можливість подальшого продовження дії цієї норми у разі збереження відповідних обставин (ПСЗ-2, т. 25 (1850): ч. 1, № 24607).

Чергове повернення до питання про комплектування посад суддів і засідателів у західних губерніях відбулося 22 жовтня 1857 р., коли визначили оновлені вимоги до кандидатів. На посади уїздних суддів могли претендувати дворяни, які мали право не лише брати участь у роботі дворянських зібрань, але й безпосередньо у виборах, за умови наявності повного терміну служби на посадах засідателів палат або уїздних судів, або ж за умови здобуття на цивільній службі чину не нижче 8-го класу; допускалися також особи з 9-м класом, які певний час обіймали штатні посади по судовій частині. Також передбачалася можливість обрання спадкових дворян, що не володіли встановленим майновим цензом (100 кріпаків або три тисячі десятин землі), за умови визнання їхньої «гідності» та особистих якостей. Засідателями належало обирати спадкових дворян, які здобули класні чини на службі та мали хоча б мінімальний досвід роботи у судових установах, а за його відсутності – обіймали на цивільній службі посади не нижче 9-го класу. Введення обраних кандидатів передбачалося здійснювати поступово – у міру завершення служби чиновниками від корони, а у випадку порушень або неналежного виконання обов'язків суддями чи засідателями генерал-губернаторам надавалося право усувати їх із посад і тимчасово замінити призначеними чиновниками з обов'язковим повідомленням міністра юстиції (ПСЗ-2, т. 32 (1857): ч. 1, № 32314).

Прагнучи централізувати судову владу на уїзному рівні, 16 вересня 1849 р. видано «Положення про перетворення судової частини у м. Житомирі Волинської губернії». Запроваджені зміни мали експериментальний характер і підлягали апробації протягом трьох років із перспективою поширення набутого досвіду на інші міста. Відповідно до положення житомирський магістрат ліквідовувався, а всі кримінальні та цивільні справи передавалися під юрисдикцію уїздного суду; до його компетенції також віднесено приймання актів на нерухоме майно, введення у володіння та розгляд представлених купцями й міщанами заставних і боргових зобов'язань, забезпечених нерухомістю, тоді як решта міських повноважень переходила до міської думи. До складу уїздного суду обирали двох засідателів – від християн та євреїв, причому щодо останніх висувалися вимоги обирати насамперед купців, які достатньо володіли російською грамотою. Засідателі брали участь у розгляді всіх справ, а не лише тих, що стосувалися купців і міщан, за винятком окремих обмежень для євреїв; строк їхніх повноважень становив три роки, до того ж під час перших виборів один із засідателів за жеребом обіймав посаду лише два роки, з метою уникнення одночасної ротації обох посадовців. Жалування засідателів виплачувалося з міських коштів і не могло бути нижчим за оплату засідателів від дворянства; вони також зрівнювалися з ними за «розрядом мундирів». Губернатору надавалося право надавати засідателям відпустки за умови постійної присутності хоча б одного з них. Для ведення міських справ запроваджувалася посада секретаря, прирівняного за оплатою та чиним до інших судових секретарів; утримання канцелярії забезпечувалося щорічними асигнуваннями у розмірі 647 руб. 14 коп. сріблом із міських доходів та 300 руб. – з коштів Міністерства юстиції. Окремо передбачалося створення сирітського суду, підпорядкованого уїзному суду, в роботі якого замість члена магістрату брав участь представник міської думи (ПСЗ-2, т. 24 (1849): ч. 2, № 23503).

Аналогічні процеси централізації відбулися і в Київській губернії: з 01 лютого 1860 р. у дев'яти містах магістрати ліквідовано, а їхні справи передано уїзним судам, до складу яких обирали по два засідателі від християн та євреїв. В Умані, що перебувала у відомстві військових поселень, пропонувалося приєднати ратушу до уїздного суду, тоді як у Києві магістрат збережено на прохання міської громади, з огляду на «особливі права» установи; за поданням генерал-губернатора І. Васильчикова такий самий порядок згодом впроваджено й у Подільській губернії (ПСЗ-2, т. 36 (1861): ч. 1, № 37095).

¹ Зазначимо, що у зверненні від 09 листопада 1843 р. до міністра внутрішніх справ Л. Перовського генерал-губернатор акцентував на труднощах управління Волинською губернією, пов'язуючи їх із збереженням впливу польського елементу (Історія державної служби, 2009, с. 633).

² 23 травня 1852 р. Комітет міністрів протягом шести років (за потреби цей термін могли продовжити) надав право віленському генерал-губернатору, у випадку виборів на посади уїздних суддів неблагонадійних чи нездатних осіб, самостійно призначати чиновників від уряду з виплатою жалувannya для суддів (ПСЗ-2, т. 27 (1852): ч. 1, № 26301).

Так, інституалізація уїздних судів на Правобережній Україні в дореформений період відбувалася в межах цілеспрямованої імперської кадрової політики, спрямованої на поступове обмеження виборного начала та посилення адміністративного контролю над судовою сферою. Верховна влада, поєднуючи механізми кооптації лояльної місцевої шляхти з практикою призначення чиновників «від корони», вибудовувала керований судовий апарат, покликаний не лише забезпечувати правосуддя, а й виконувати стабілізаційну та інтеграційну функції в регіоні з особливим соціальним і політичним статусом.

Уїзді судді. Аналіз персонального складу Житомирського уїздного суду за 1831–1863 рр. (Додаток 1) виразно демонструє суперечливий характер кадрової політики імперської влади на Правобережній Україні після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. Таблиця суддів цієї установи відображає не лише формальні зміни керівництва, а й глибші процеси трансформації судової влади на західних окраїнах.

Таблиця 1

Судді Житомирського уїздного суду (1831–1863 рр.)¹

Роки	Судді
1831–1832	Еразм Єзерський, орден св. Володимира 4 ступеня
1833–1835	Йоachim Хамець
1836–1838	Еразм Єзерський, орден св. Володимира 4 ступеня
1839	колезький реєстратор Григорій Жукотинський
1840	Вакансія
1841	полковник Павло Куриленков, кавалер орденів та медалей
1842	В. о. штабс-капітан Олексій Воцинін
1843–1844	Антон Парадовський
1845	підпоручик Василь Троцький
1846–1847	Вакансія
1848–1850	колезький секретар Пилип Коломєйцов
1851–1858	титулярний радник (з 1853 р. – колезький асесор, з 1858 р. – надвірний радник) Галактіон Короленко
1859	Вакансія
1860–1861	колезький асесор Йосип Вчелько
1862–1863	колезький асесор Андрій Гроздський

Найбільш очевидною характеристикою кадрової політики є виразна нестабільність судового керівництва. За тридцять три роки функціонування суду на посаді змінилося дванадцять осіб, якщо враховувати повторне обрання Е. Єзерського. Середня тривалість перебування на посаді становила близько двох з половиною років, що є доволі коротким терміном для судової посади, яка вимагала не лише юридичних знань, а й глибокого розуміння місцевих умов та накопичення досвіду розгляду справ. Особливо показовими є три періоди вакансій – у 1840, 1846–1847 та 1859 рр., що свідчить про складнощі у підборі відповідних кандидатів.

Враховуючи політику верховної влади, можна виділити три періоди у заміщенні посад суддів: виборний (1831–1839 рр.), призначуваний (1840–1858 рр.) та знову виборний (1860–1864).

Характеризуючи перший період, варто зазначити, що вибори відбувалися 1832², 1835 та 1838 рр. Еразм Єзерський, кавалер ордену св. Володимира четвертого ступеня, що вказує на визнання його заслуг, ймовірно пов'язаних із демонстрацією лояльності до імперської влади. Він двічі обіймав посаду судді (Таблиця 1) та мав досвід роботи у судових органах: 1814 р. обраний коморником до Житомирського підкоморського суду; вперше обраний на посаду повітового судді 1823 р., проте згідно з указом Сенату був задіяний у роботі Волинського головного суду, тому до вирішення справ повітовим суддею мав стати І. Домбський (Шевчук, 2022, с. 540–541). Обраний і схвалений на посаді 1829 р. (Мєсяцєслов, 1830, с. 378), завдяки своїй лояльності обіймав посаду до завершення каденції у 1832 р. та знову на виборах 1835 р. був обраний уїздним

¹ Складено автором на підставі даних: (Мєсяцєслов; Адрес-календарь или Общий Штат; Адрес-календарь; Адрес-календарь. Общая Роспись начальствующих).

² Критикуючи практику дворянських виборів, імператор Микола I у рескрипті від 01 січня 1832 р. на ім'я в. о. міністра внутрішніх справ М. Новосільцева звертав увагу на їхні негативні наслідки для судової системи. Він наголошував, що обрані таким чином чиновники часто були некомпетентними у законах, через що в слідчому та кримінальному судочинстві панували запутаність, неясність та численні помилки (Россия, 1896, с. 37).

суддею. Йоахим Хамець обраний 1819 р. Володимир-Волинським підкоморієм (Шевчук, 2022, с. 551). Колезький реєстратор (*найнижчий чин Табелю про ранги. – Авт.*) Григорій Жукотинський (не був задіяний на виборних посадах упродовж періоду «правової автономії») обраний 1838 р., пробув на посаді лише рік. Його усунення можна пояснити не лише занадто низьким рангом для судової посади такого рівня, а зміною державної політики, коли на зміну виборним посадовцям прийшли призначувані чиновники.

Особливо показовим для вказаного періоду є призначення на посаду 1840-х рр. військових чинів, які переходили на цивільну службу. У 1841 р. суддею став полковник Павло Куриленков, описаний як кавалер орденів та медалей, що вказує на його попередні військові заслуги. Наступного року посаду тимчасово обіймав штабс-капітан Олексій Воцинін, а в 1845 р. – підпоручик Василь Троцький. Ця практика призначення військових на цивільні судові посади була типовою для Російської імперії, де військова служба слугувала важливим каналом входження у цивільну адміністрацію, особливо на нещодавно приєднаних або політично неспокійних територіях. Військові чини розглядалися владою як більш надійний елемент, вільний від місцевих зв'язків та лояльний до верховної влади, хоча їхня юридична підготовка часто залишалася сумнівною.

Перехідний момент у кадровій політиці припадає на 1848–1850 рр., коли відбувається повернення до використання цивільних чиновників і суддею стає колезький секретар Пилип Коломейцов. Проте найбільш показовим для розуміння еволюції кадрової політики є призначення¹ титулярного радника Галактіона Короленка, який прослужив на посаді вісім років – найдовший термін за весь досліджуваний період. До того ж офіційні дані фіксують його послідовне кар'єрне зростання безпосередньо на цій посаді: у 1853 р. він отримав чин колезького асесора, а в 1858 р. – надвірного радника. Ця траєкторія свідчить не лише про успішну роботу Короленка, а й про поступову стабілізацію судової системи та формування чіткіших критеріїв оцінки ефективності судових чиновників.

У 1837–1839 рр. губернський секретар Галактіон Афанасьєвич Короленко обіймав посаду секретаря Приказу громадської опіки (Месяцеслов, 1837, с. 437; Месяцеслов, 1839, с. 430; Месяцеслов, 1840, с. 402). Станом на 1840 р. він перебував на посаді виконуючого обов'язки чиновника з особливих доручень при волинському цивільному губернаторі (Месяцеслов, 1841, с. 250), а вже у 1841 р. був затверджений на цій посаді з присвоєнням чину колезького секретаря (Месяцеслов, 1842, с. 253). У 1842 р. Г. Короленко очолював канцелярію Волинського губернатора (Месяцеслов, 1843, с. 255), у 1844 р. виконував обов'язки секретаря губернського правління (Месяцеслов, 1845, с. 29), у 1845 р. призначений справником Рівненського повіту (Месяцеслов, 1846, с. 32). У 1848 р. він знову обіймав посаду чиновника з особливих доручень при цивільному губернаторі, уже в чині титулярного радника (Месяцеслов, 1849, с. 28).

Кар'єрна траєкторія Г. А. Короленка є показовою для формування управлінсько-судового апарату Волинської губернії в дореформений період, оскільки засвідчує вертикальну мобільність чиновника через послідовне поєднання канцелярської, адміністративної та поліцейської служби. Часті ротації посад і поступове зростання в Табелі про ранги відображають імперську кадрову політику, зорієнтовану на формування лояльного та універсального бюрократичного корпусу, здатного виконувати як управлінські, так і квазі-судові функції в умовах посиленого контролю над Правобережною Україною.

Цікаво, що кар'єрна траєкторія Галактіона Короленка та обставини його служби на посаді судді Житомирського уїздного суду знайшли відображення у мемуарах його сина Володимира Короленка. У своїй автобіографічній праці «История моего современника» письменник залишив цінні свідчення про повсякденне життя та професійні виклики провінційного судового чиновника середини XIX ст. Галактіон Короленко, народжений у 1810 р., походив із Полтавської губернії та його дід був полковим писарем, а батько – російським чиновником. Свою цивільну кар'єру розпочав у шістнадцятирічному віці на скромній посаді писаря, після закінчення «непривілейованого пансіону» у Кишиневі. Його подальше просування службовими щаблями було повільним, але послідовним, і завершилося у 1868 р., коли він помер, обіймаючи посаду уїздного судді Рівненського повіту в чині надвірного радника. Ця кар'єрна траєкторія, що відбувалася безпосередньо на судовій посаді, свідчить про успішне виконання службових обов'язків та відсутність серйозних нарікань з боку губернської адміністрації. Проте мемуари його сина дозволяють побачити за формальними відомостями про чини та призначення значно складнішу картину щоденної служби провінційного судді.

В. Короленко описував свого батька як глибоко нещасну людину і вбачав основну причину цього у його принциповій чесності в умовах тотального хабарництва, що панувало у судовій

¹ 1849 р. тодішній волинський цивільний губернатор І. Васильчиков (1848–1851 рр.) напівофіційним листом пропонував «скромному чиновнику» обійняти посаду Житомирського уїздного судді, пояснюючи це приєднанням магістрату та збільшенням відповідальності для нового голови (Короленко, 1953, с. 14).

сфері. Письменник стверджував, що чиновники Житомирського уїздного суду без вагань приймали подяки та відверті хабарі, тоді як його батько намагався залишатися осторонь цієї системи корупції. Моральний тягар служби в умовах, де чесність радше заважала кар'єрі, ніж сприяла їй, накладав важкий відбиток на особистість судді, створюючи постійний конфлікт між службовим обов'язком, матеріальними інтересами та особистими етичними переконаннями (Короленко, 1953, с. 13–23).

Варто зауважити, що літературні свідчення В. Короленка потребують критичного осмислення. Письменник створював свої мемуари у пореформену добу, коли критика дореформеної судової системи стала загальним місцем російської публіцистики та літератури. Викриття хабарництва, свавілля та некомпетентності старих судів було справою честі для прогресивно налаштованих інтелектуалів, і цілком можливо, що автор певною мірою згущував фарби, протиставляючи чесного батька корумпованому оточенню. Водночас сам факт, що Галактіон Короленко зміг забезпечити своїй родині цілком пристойний рівень життя, не вдаючись до систематичного хабарництва, змушує замислитися над реальними економічними умовами служби уїздного судді. Офіційні жалування, очевидно, дозволяли утримувати сім'ю на рівні, відповідному становищу дворянина-чиновника середнього рангу, хоча й не забезпечували того достатку, якого досягали їхні менш принципові колеги.

Після чергової вакансії 1859 р. на посаду послідовно призначаються колезькі асесори Йосип Вчелько (1860–1861) та Андрій Гроздський (1862–1863), обидва з чином 8 класу, що до початку 1860-х рр. стає стандартним рівнем для уїздних суддів. Це свідчить про завершення формування бюрократичних норм та вимог до судових посад на Правобережжі, які тепер відповідали загальноімперським стандартам Табелі про ранги.

Загалом же представлена таблиця персонального складу суддів Житомирського уїздного суду демонструє складний процес адаптації імперської бюрократичної системи до умов Правобережної України, де кадрова політика балансувала між потребою у кваліфікованих та обізнаних із місцевими умовами чиновниках та імперативами політичної надійності, лояльності й поступової русифікації адміністративного апарату на стратегічно важливій західній окраїні імперії.

Засідателі. Розгляд кадрового складу Житомирського уїздного суду дає змогу конкретизувати імперську політику інституційного перетворення судової влади на уїзному рівні, простеживши її реалізацію через персональний вимір. Подана таблиця засідателів Житомирського уїздного суду за 1831–1863 рр. відображає як динаміку чисельного та функціонального складу суду, так і поступове співіснування, а згодом і витіснення виборного елемента призначуваними чиновниками «від корони», що відповідало загальній логіці централізації та адміністративного контролю.

Таблиця 2

Засідателі Житомирського уїздного суду (1831–1863 рр.)

Роки	1 засідатель	2 засідатель	3 засідатель ¹	4 засідатель
1831 ² –1832	кол. секр. А. Рикальський	І. Шаржинський	–	–
1833–1836	М. Грохольський (1831–1832 рр. – виборний писар)	відст. поруч. Г. Кондрацький		
1837			кол. реєст. Е. Рихлінський	кол. секр. С. Калитович
1838				Вакансія
1839	губ. секр. П. Калитович (з 1841 р. – кол. секр.)	пор. Р. Поліковський	кол. реєстр. Л. Камінський	тит. радн. А. Зарембський, знак XX р.
1840–1841				кол. секр. К. Наскренцький
1842			тит. радн. А. Кіяновський, знак XX р.	–
1843			тит. радн. О. Борщов	
Виборні засідателі			Коронні засідателі	

¹ Порожні клітинки в таблиці відображають не прогалини джерельної бази, а відсутність у відповідний період нормативно передбачених посад засідателів.

² 1831 р. засідателі називалися підсудками.

1844 ¹	кол. секр. (з 1845 р. – тит. радн., з 1849 р. – кол. асес.) П. Калитович	пор. Р. Поліковський	тит. радн. О. Борщов	–
1845		губ. секр. К. Єзерський (з 1847 р. – кол. секр.)	Вакансія	Вакансія
1846–1847		Вакансія	губ. секр. В. Топольський	кол. секр. М. Слуцький (з 1848 р. – тит. радн.)
1848 ²		від дворянства: тит. радн. М. Слуцький		–
1849 ³ –1850		кол. реєстр. Г. Пражмовський ⁴	Вакансія	–
1851	від поселян – губ. секр. (з 1854 р. – кол. секр.) Д. Бялостоцький		губ. секретар (з 1854 р. – кол. секр.) В. Незнамов	–
1852–1854			тит. радн. (з 1860 р. – кол. асес.) В. Демчевський	–
1855–1856		від виборних – губ. секр. Б. Богорайський	Вакансія	–
1857–1860		тит. радн. М. Федорович	кол. асес. С. Скотинський	–
1861				
1862–1863				

Подана таблиця засідателів Житомирського уїздного суду за 1831–1863 рр. наочно ілюструє практичну реалізацію імперської політики інституціонального переоблаштування уїздної юстиції. Її матеріали дозволяють простежити еволюцію кадрового складу суду.

У 1830-х рр. склад засідателів характеризувався поєднанням осіб із різним службовим досвідом – від колишніх виборних писарів і відставних військових до дрібних канцелярських службовців. Така ситуація відбивала як організаційну несталість судової системи після адміністративних змін 1831 р., так і прагнення влади зберегти участь місцевої еліти в судочинстві за умови її лояльності. За результатами виборів 1832 р. повністю оновився склад засідателів, що може бути ознакою втрати довіри з боку влади. Після цього кадровий склад став більш стабільним й окремі представники перебували на посадах значні терміни – від 6 до 12 років (П. Калитович (1839–1851 рр.)). Фактично можна говорити про відносну стабільність корпусу засідателів. Так, наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. у складі суду з'являється дедалі більше осіб із класними чинами за Табелем про ранги, що свідчить про зростання значення формальної службової ієрархії.

Чіткіше розмежування між виборними та коронними засідателями, зафіксоване в таблиці з 1844 р., відображає запроваджені нормативні зміни, спрямовані на посилення призначуваного елементу. Саме в цей період простежується стабілізація складу коронних засідателів, які здебільшого мали попередній досвід служби в губернських правліннях, судових палатах або поліційних структурах і розглядали уїздний суд як частину послідовної бюрократичної кар'єри. Натомість виборні засідателі, зокрема від дворянства та поселян, у своїй більшості повністю відбували терміни. Зазначимо, що М. Слуцький, спочатку коронний засідатель, обраний 1848 р. вже дворянством, проте перебував на посаді лише два роки, очевидно переміщений губернською адміністрацією до іншого місця служби. До прикладу, 1861 р. за розпорядженням генерал-губернатора коронного засідателя Дубенського суду С. Скотинського переведено до Житомирського уїзду⁵.

У 1830–1860-х рр. кількість засідателів, співвідношення між виборними й коронними членами суду та тривалість їх перебування на посаді не були сталими, а залежали від адміністративних рішень і періодичних реорганізацій. За таких умов орієнтовний середній термін служби засідателя (приблизно 3–4 роки) відображає не кадрову нестабільність, а адаптацію персоналу до змінюваної інституційної моделі уїздного суду. Відтак кількісні показники таблиці можуть інтерпретувати лише з урахуванням чинних на той час нормативних обмежень і не

¹ У 1844 р. зазначено поділ на засідателів від виборних: П. Калитович і Р. Поліковський; від корони: О. Борщов.

² У 1848 р. зазначено двоє від корони, один – від виборних.

³ У 1849 р. зазначено три засідателі: від корони, від виборних і від дворянства.

⁴ Тут вказувалося вже просто «від виборних» та не зазначалося, що це від дворянства.

⁵ Дело о службе заседателя сего суда коллежского асессора Степана Семеновича Скотинского (1860–1865). ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 130. 23 арк. Арк. 1.

.....
свідчать автоматично про дефіцит кадрів чи плінність складу поза контекстом інституційних трансформацій.

У підсумку таблиця демонструє, що Житомирський уїздний суд упродовж 1831–1863 рр. функціонував у режимі постійного кадрового коригування, яке було безпосередньо зумовлене імперською політикою централізації, поєднанням кооптації місцевої еліти з інструментами адміністративного призначення та поступовим перетворенням суду на елемент керованого бюрократичного механізму на уїздному рівні.

Формулярні списки про службу та соціологічний портрет засідателів Житомирського уїздного суду. Для з'ясування соціального складу, кар'єрних стратегій і рівня інтегрованості засідателів уїздних судів до імперського чиновницького корпусу залучено формулярні списки засідателів Житомирського уїздного суду. Подані нижче біографічні довідки відображають не окремі індивідуальні випадки, а репрезентативний зріз кадрового складу засідателів упродовж 1830–1860-х рр., слугують джерельною основою для подальшого узагальнення та побудови соціологічного портрета цієї категорії судових чиновників.

Засідатель відставний підпоручик Військ Царства Польського Рох Поліковський (1795 р. н.), католик, походив із дворян, нерухомого майна не мав. Був одружений, мав сина, який перебував на державній службі в Петербурзі. Кар'єру розпочав на військовій службі у 1809 р. в 16-му кавалерійському полку Герцогства Варшавського; у 1813 р. за хоробрість отримав чин підпоручика та був нагороджений Золотим польським хрестом. У 1820 р. за наказом Олександра I звільнений у відставку з правом носіння мундира та довічною пенсією. 30 травня 1838 р. обраний дворянством засідателем Житомирського уїздного суду і перебував на посаді до 1844 р.; у формулярному списку відсутні відомості про участь у походах, дисциплінарні стягнення чи перебування під судом (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 110, арк. 1–4).

Коронний засідатель Василь Борковський (1815 р. н.), православний, походив із дворян, майнових володінь не мав. Був одружений, мав двох малолітніх дітей. Цивільну службу розпочав у 1833 р. після здобуття домашньої освіти, працюючи в канцеляріях освітніх та адміністративних установ Чернігівської й Волинської губерній. Часті переведення між установами та повторні звільнення свідчать про типову для дрібного чиновництва нестабільність службової кар'єри. 1843 р. призначений секретарем до Володимирського уїздного суду. З 1846 р. обіймав посаду коронного засідателя Ковельського уїздного суду, а з 1850 р. переведений до Житомира; мав чин губерньського секретаря й отримував 450 руб. сріблом на рік (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 19, арк. 1–6).

Засідатель від дворянства Григорій Пражмовський (1809 р. н.), католик, походив із дворянського стану; власної нерухомості не мав, однак його дружина володіла нерозділеним маєтком із 70 кріпаками. Був одружений, мав малолітнього сина. Службу розпочав у 1828 р. (освіту не зазначено) канцеляристом Волинського губерньського правління, згодом працював у канцелярії волинського цивільного губернатора. Після тривалого перебування на нижчих канцелярських посадах у 1843 р. перейшов до судово-поліцейської сфери, обіймаючи посади засідателя у справах питної частини (нагляду за виробництвом і торгівлею алкоголем) та станового пристава (поліцейський чиновник Російської імперії, відповідальний за адміністративно-поліцейський округ («стан») в уїздах Волинської губернії. 30 травня 1850 р. обраний засідателем Житомирського уїздного суду від дворянства й затверджений губерньським правлінням; отримував 225 руб. сріблом (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 113, арк. 1–4).

Коронний засідатель Степан Скотинський (1825 р. н.), православний, походив з обер-офіцерських дітей, нерухомості не мав, неодружений. Освіту здобував у Волинській губерньській гімназії (три класи), після чого у 1842 р. вступив на цивільну службу в установи державного майна. Службова кар'єра розвивалася послідовно, з регулярним підвищенням чинів. 1855 р. призначений до штату чиновників київського генерал-губернатора та наступного року переведений до судової системи як коронний засідатель, а подальші переміщення між уїздними судами свідчать про його включення до кадрового резерву судового відомства. У 1860 р. отримав чин колезького асесора, що закріпило його статус штатного судового чиновника; отримував 640 руб. сріблом (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 130, арк. 16–23).

Засідатель Мечислав Федорович (1831 р. н.), католик, походив із дворян, утверджених герольдією, власної нерухомості не мав. Був одружений на дочці поміщика, мав двох малолітніх дітей. Після закінчення курсу наук у Житомирській губерньській гімназії у 1848 р. вступив на цивільну службу в канцелярії волинського цивільного губернатора. Надалі обіймав низку відповідальних посад у губерньській адміністрації, зокрема, в інвентарному та рекрутському комітетах, що засвідчує високий рівень довіри з боку влади. У 1861 р. за поданням цивільного губернатора та з погодження генерал-губернатора призначений дворяньським засідателем Житомирського уїздного суду; у 1865 р. отримав чин колезького асесора; жалування становило 566 руб. 90 коп. сріблом (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 144, арк. 7–10).

Засідатель Граціан Мокляк (1817 р. н.), католик, походив із дворян, майнових володінь не мав, вдівець. Цивільну службу розпочав у 1833 р. при Волинській казенній палаті після навчання у Житомирському уїздному училищі. Пройшов типову для губернського чиновництва кар'єрну траєкторію з тривалим перебуванням на канцелярських посадах, поступово отримуючи класні чини. 1852 р. за вислугою років отримав титулярного радника та з невідомих причин наступного року – колезького асесора. У 1856 р. за постановою губернського правління призначений засідателем від поселян Житомирського уїздного суду, де фактично виконував обов'язки судді, що свідчить про його практичну компетентність і кадрову затребуваність у судовій системі; отримував 350 руб. сріблом (ДАЖО, ф. 2, оп. 1, спр. 89, арк. 1–5).

На підставі аналізу формулярних списків засідателів Житомирського уїздного суду 1830–1860-х рр. можна реконструювати типовий соціологічний портрет цієї категорії судових чиновників. Насамперед слід відзначити їх чітку станову приналежність: усі розглянуті особи походили з дворянського середовища або з близьких до нього соціальних груп (овер-офіцерські діти), що відповідало вимогам законодавства та кадровій політиці уряду в західних губерніях. До того ж наявність дворянського походження не завжди корелювала з реальним майновим станом: більшість засідателів не мали власної нерухомості, а в поодиноких випадках матеріальну стабільність забезпечувало майно дружини.

Конфесійно склад засідателів був змішаним, але з помітною присутністю католиків, що відображало специфіку Правобережної України та водночас свідчило про прагматичний характер кадрового добору, в якому професійна придатність і службовий досвід переважали над конфесійними обмеженнями. Сімейний стан засідателів загалом відповідав нормам бюрократичного середовища середини XIX ст.: більшість були одруженими та мали дітей, хоча траплялися й неодружені або вдівці.

Освітній рівень засідателів був відносно помірним. У формулярних списках переважають згадки про домашню освіту, навчання в уїзних училищах або незакінчену гімназійну освіту. Водночас відсутність повної середньої чи вищої освіти компенсувалася тривалим практичним досвідом канцелярської служби, який фактично виконував роль професійної соціалізації до судової діяльності.

Кар'єрні траєкторії засідателів демонструють два основні шляхи потрапляння до уїздного суду. Перший – через тривалу службу в губернських і уїзних канцеляріях з поступовим підвищенням класних чинів; другий – через військову службу з подальшим переходом до цивільної сфери, що характерно для осіб з досвідом служби у польських або імперських військових формуваннях. У обох випадках посада засідателя не була початковою сходинкою кар'єри, а радше була проміжним або завершальним етапом службового шляху.

З погляду чиновного статусу, засідателі зазвичай перебували в межах VIII–XIV класів Табеля про ранги (колезький реєстратор, губернський секретар, колезький секретар, титулярний радник), а в окремих випадках досягали чину колезького асесора. Отримання вищих чинів часто відбувалося вже під час служби в судових установах, що свідчить про інституційну інтеграцію засідателів у судову систему та можливість кар'єрного зростання в її межах.

Матеріальне становище засідателів було відносно скромним. Рівень грошового утримання коливався в межах 225–640 руб. сріблом на рік і не забезпечував економічної незалежності, що робило службу важливим джерелом доходу та підсилювало залежність від адміністративного керівництва. Водночас відсутність дисциплінарних стягнень у формулярних списках і наявність відзнак за вислугу років (зокрема, нагрудних знаків за бездоганну службу) свідчать про лояльний та дисциплінований характер цієї групи.

Так, засідатель Житомирського уїздного суду постає як представник дрібного або середнього службового дворянства з обмеженим майновим ресурсом, помірною освітою, але значним практичним досвідом адміністративно-канцелярської роботи. Його соціальний статус визначався не стільки походженням чи багатством, скільки включеністю до бюрократичної ієрархії імперії, де уїздний суд виступав важливою ланкою професійної стабілізації та контролю над місцевими елітами західних губерній.

Висновки. Проведене дослідження голови та засідателів Житомирського уїздного суду в 1831–1863 рр. дозволяє поєднати інституційний, соціальний і персоніфікований підходи до вивчення судової системи Правобережної України в складі Російської імперії. На підставі нормативних актів, динаміки кадрових змін та аналізу формулярних списків встановлено, що уїздний суд був важливим інструментом імперської правової інтеграції регіону, зарозом залишаючись простором компромісу між централізаторськими намірами влади та прагненням місцевої еліти зберегти участь у здійсненні правосуддя.

Сильними сторонами функціонування уїздного суду в досліджуваний період були поступова професіоналізація судового складу, залучення осіб із досвідом цивільної служби та формування стабільного корпусу коронних засідателів, що забезпечувало адміністративну керованість і правову уніфікацію. Водночас внутрішніми обмеженнями залишалися кадрова

.....
нестабільність, вакантність посад у перехідні періоди, а також неоднорідний рівень правової підготовки виборних засідателів, що ускладнювало ефективне здійснення судочинства. Імперська адміністрація отримала можливості посилення контролю над судовою сферою через механізми призначуваності, матеріального стимулювання та кар'єрної мобільності чиновників, що особливо проявилось після скасування дії Литовського статуту та ліквідації магістратів. Ці ж процеси породжували ризики соціального напруження, пов'язані з обмеженням виборного начала, конфесійною та становою асиметрією, а також поступовим витісненням місцевих еліт із традиційних сфер впливу.

У підсумку уїздний суд постає як гібридна правова інституція, в якій поєднувалися імперські управлінські практики та локальні соціальні традиції. Соціологічний портрет засідателів Житомирського уїздного суду засвідчує, що судова служба була для місцевої та імпортованої бюрократії не лише формою виконання державної функції, а й каналом соціальної мобільності, інтеграції до імперського простору та переформатування регіональних еліт у межах дореформеної судової системи.

Подяка. Висловлюємо вдячність колективу Державного архіву Житомирської області за їхню допомогу у процесі пошуку та опрацювання архівних матеріалів. Окрема подяка адресується членам редакційної колегії журналу за їхні фахові рекомендації та експертну підтримку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Адрес-календарь или Общий Штат Российской империи:** В 2-х ч. Ч. 2: 184 г. С. 256; 1844 г. С. 213; 1845 г. С. 30; 1846 г. С. 30; 1847 г. С. 28; 1848 г. С. 29; 1849 г. С. 29; 1850 г. С. 21–22.
- Адрес-календарь.** Общая Роспись всех чиновных особ в государстве: В 2-х ч. Ч. 2: 1851 г. С. 24; 1852 г. С. 24; 1853 г. С. 24; 1854 г. С. 24; 1855 г. С. 24; 1856 г. С. 25; 1857 г. С. 24; 1858–1859 гг. С. 27; 1859–1860 гг. С. 62.
- Адрес-календарь. Общая Роспись начальствующих и прочих должностных лиц:** В 2-х ч. Ч. 2: 1860–1861 гг. Ст. 58; 1861–1862 гг. Ст. 48; 1862–1863 гг. С. 51; 1863–1864 гг. Ст. 53.
- Блинов, И.** (1905). *Губернаторы. Историко-юридический очерк.* СПб: типо-лит. К. Л. Пентковского. 366 с.
- Бовуа, Д.** (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863).* Пер. З. Борисюк. Наукова редакція Валентина Шандра, Наталя Яковенко. Київ: ІНТЕЛ. 421 с.
- Горизонтов, Л.** (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.).* Москва: Издательство «Индрик». 272 с.
- Градовский, А.** (1871). *Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. Политика, история и администрация. Критические и политические статьи.* СПб: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с.
- Градовский, А.** (1883). *Начала русского государственного права. Том III. Органы местного управления.* СПб: типография М. Стасюлевича. 384 с.
- Григорьев, В. А.** (1910). *Реформа местного управления при Екатерине II.* Санкт-Петербург: Рус. скоропеч. 396 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Державний архів Житомирської області** (2009): Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду / Ред. кол.: Рафальський І. О. (голова) та ін. Житомир: Вид-во «Волинь». 164 с.
- Джаншиев, Г. А.** (1891). *Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды.* Москва: Тип. М. П. Щепкина. 364 с.
- Дмитриев, Ф.** (1859). *История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях.* Москва: В Унив. тип. 580 с.
- Долбилов, М.** (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II.* Москва: Новое литературное обозрение. 1000 с.
- Дубровіна, А. Б.** (1966). *Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодално-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.).* Київ: КДУ. 111 с.
- Мотренко, Т. В., Смолій, В. А.** (ред.) (2009). *Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. упорядники: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра та ін.; Київ: Ніка-Центр, Т. 4: Документи і матеріали. 1775–1913.* 872 с.

- Кавелин, К. (1844). *Основные начала русского судостроительства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях*. Москва: типография П. П. Рябушинского. 339 с.
- Каменский, А. Б. (2001). *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа)*. Москва: РГГУ. 575 с.
- Каппелер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету. 360 с.
- Короленко, В. Г. (1953). *История моего современника. Собрание сочинений в 8 т.* Т. 6: Кн. 1. Москва: Гос. изд-во худож. лит. 327 с.
- Месяцеслов и общий штат Российской империи: В 2-х ч. Ч. 2: 1830 г. С. 378; 1831 г. С. 383; 1832 г. С. 389; 1833 г. С. 391; 1834 г. С. 402; 1835 г. С. 392; 1836 г. С. 407; 1837 г. С. 456; 1838 г. С. 438; 1839 г. С. 431; 184 г. С. 402; 1841 г. С. 252; 1842 г. С. 254.
- Миронов, Б. Н. (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. Т. 2. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин». 567 с.
- Омельченко, О. А. (1993). *«Законная монархия» Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России*. Москва: Юрист, 428 с.
- Павлова-Сильванська, М. П. (1964). Социальная сущность областной реформы Екатерины II. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.)*. Москва: Наука, 460–491.
- ПСЗРИ-2 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.
- Дубровин Н. (1896). *Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия*. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии Санкт-Петербург: Гос. тип., 1876–1915. Вып. 8. 488 с.
- Самоковасов, Д. Я. (1906). *История русского права*. Москва. 595 с.
- Свод законов Российской империи. (1857). Т. 2. Санкт-Петербург. 1026 с.
- Шандра, В. С. (2007). Формування бюрократії в Правобережній Україні. *Український історичний журнал*, № 2, 143–158.
- Шандра, В.С. (2011). *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*. Київ: Інститут історії України. 266 с.
- Shevchuk, A. (2021). District and Main Courts in Right-Bank Ukraine (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities. *Ukrainian Historical Journal*, (4), 50–64. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>.
- Шевчук, А. В. (2022). *Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)*. Житомир: Євенок О. О. 580 с.
- Щербина, П. Ф. (1974). *Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине*. Львов: Вища школа, 190 с.
- Lebid, A., Shevchuk, A. (2023). District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114. <https://doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>.
- Shevchuk, A., Markevych, O. (2022). Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860s). *Eminak*, 3, 9–25. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588).
- Shevchuk, A., Markevych, O. (2025). The Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (On the Example of the Volyn Province at the End of the 18th-The First Half of the 19th Century). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2596>.

References:

- Adres-kalendar' ili Obshchii Shtat Rossiiskoi imperii. (1843–1850). Part 2. Saint Petersburg. [in Russian].
- Adres-kalendar'. Obshchaia Rospis' nachal'stviushchikh i prochikh dolzhnostnyostnykh lits. (1860–1864). Part 2. Saint Petersburg. [in Russian].
- Adres-kalendar'. Obshchaia Rospis' vsekhn chinovnykh osob v gosudarstve. (1851–1860). Part 2. Saint Petersburg. [in Russian].
- Blinov, I. (1905). *Governors: A Historical and Legal Essay*. Saint Petersburg: Tipo-litografiia K. L. Pentkovskogo, 366 p. [in Russian].
- Bovua, D. (1996). *The Nobleman, the Serf, and the Inspector: The Polish Nobility between Tsarism and the Ukrainian Masses (1831–1863)*. Kyiv: Intel, 421 p. [in Ukrainian].
- DAZhO – State Archive of Zhytomyr Region.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti. (2009). *Annotated Register of Archival Fonds of the Pre-Soviet Period*. Zhytomyr: Volyn', 164 p. [in Ukrainian].
- Digest of Laws of the Russian Empire. (1857). Vol. 2. Saint Petersburg, 1026 p. [in Russian].

-
- Dmitriev, F.** (1859). *History of Judicial Institutions and Civil Appellate Procedure from the Sudebnik to the Provincial Reform*. Moscow: University Printing House, 580 p. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russian Land, Alien Faith: Imperial Ethno-Confessional Policy in Lithuania and Belarus under Alexander II*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 1000 p. [in Russian].
- Dubrovin N.** (1896). *Russia. Collection of Historical Materials from the Archive of His Imperial Majesty's Chancellery*. Vol. 8. Saint Petersburg: State Printing House, 488 p. [in Russian].
- Dubrovina, A. B.** (1966). *Social Order, Governance Mechanisms and Law of Ukraine during the Decline of the Feudal-Serf System (First Half of the 19th Century)*. Kyiv: Kyiv State University, 111 p. [in Ukrainian].
- Dzhanshiev, G. A.** (1891). *Foundations of the Judicial Reform (On the 25th Anniversary of the New Court)*. Moscow: Tipografiia M. P. Shchepkina, 364 p. [in Russian].
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoxes of Imperial Policy: Poles in Russia and Russians in Poland (19th – Early 20th Century)*. Moscow: Indrik, 272 p. [in Russian].
- Gradovskii, A.** (1871). *Historical Essay on the Establishment of Governor-Generalships in Russia*. Saint Petersburg: M. O. Vol'f, 515 p. [in Russian].
- Gradovskii, A.** (1883). *Foundations of Russian State Law. Vol. 3: Local Government Institutions*. Saint Petersburg: Tipografiia M. Stasiulevicha, 384 p. [in Russian].
- Grigor'ev, V. A.** (1910). *The Reform of Local Administration under Catherine II*. Saint Petersburg, 396 p. [in Russian].
- Kamenskii, A. B.** (2001). *From Peter I to Paul I: Reforms in Eighteenth-Century Russia*. Moscow: Russian State University for the Humanities, 575 p. [in Russian].
- Kappeler, A.** (2005). *Russia as a Multiethnic Empire: Emergence, History, Collapse*. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 360 p. [in Ukrainian].
- Kavelin, K.** (1844). *Fundamental Principles of Russian Judicial Organization and Civil Procedure*. Moscow: Tipografiia P. P. Riabushinskogo, 339 p. [in Russian].
- Korolenko, V. G.** (1953). *The History of My Contemporary*. Vol. 6, Book 1. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury, 327 p. [in Russian].
- Lebid, A., & Shevchuk, A.** (2023). District (Povitovi) Marshals of Volyn Governorate (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities. *Bylye Gody*, 18(1), 100–114. <https://doi.org/10.13187/bg.2023.1.100>.
- Mesyatseslov i Obshchii Shtat Rossiiskoi imperii.** (1831–1842). Part 2. Saint Petersburg. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Social History of Imperial Russia*. Vol. 2. Saint Petersburg: Dmitrii Bulanin, 567 p. [in Russian].
- Motrenko, T.V., Smolii, V.A.** (eds.) (2009). *History of the Civil Service in Ukraine*. (2009). Vol. 4: Documents and Materials (1775–1913). Kyiv: Nika-Tsentr, 872 p. [in Ukrainian].
- Omel'chenko, O. A.** (1993). *“Legal Monarchy” of Catherine II: Enlightened Absolutism in Russia*. Moscow: Yurist, 428 p. [in Russian].
- Pavlova-Sil'vanskaia, M. P.** (1964). Social Essence of Catherine II's Provincial Reform. In *Absolutism in Russia (17th–18th Centuries)* (pp. 460–491). Moscow: Nauka. [in Russian].
- PSZRI-2 – Complete Collection of Laws of the Russian Empire.** Series II (). Saint Petersburg. [in Russian].
- Samokvasov, D. Ia.** (1906). *History of Russian Law*. Moscow, 595 p. [in Russian].
- Shandra, V. S.** (2007). Formation of Bureaucracy in Right-Bank Ukraine. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 143–158. [in Ukrainian].
- Shandra, V. S.** (2011). *Courts of Conscience in Ukraine (Late 18th – Mid-19th Century)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 266 p. [in Ukrainian].
- Shcherbina, P. F.** (1974). *The Judicial Reform of 1864 in Right-Bank Ukraine*. Lviv: Vyshcha shkola, 190 p. [in Russian].
- Shevchuk, A. V.** (2021). County and Chief Courts of Right-Bank Ukraine (1797–1831). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 47–61. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050> [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. V.** (2022). *Judicial Power in the Social Life of Right-Bank Ukraine (Late 18th – First Third of the 19th Century)*. Zhytomyr: Yevenok, 580 p. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A., & Markevych, O.** (2022). Spravnyk in Volyn Province Administrative System (Late 18th Century – 1860s). *Eminak*, 3, 9–25. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588).
- Shevchuk, A., & Markevych, O.** (2025). Religious Policy of the Russian Empire in the Captured Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(1), 24–38. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2596>.

The development of Hop Production by the Czechs in the Volyn province (the second half of the 19th – early 20th centuries)

Valentyna V. Nadolska

Lesya Ukrainka Volyn National University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTG-4852-2025>

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: romir1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABD-1806-2020>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the processes of formation and development of hop growing as a branch of economic activity by Czech colonists, considering it as a component of the economy of the Volyn province (second half of the 19th century to early 20th century). **The research methodology** involves the use of social and aspectual approaches, principles of objectivity and determinism, development and historicism, as well as a combination of general scientific and special methods (problem-chronological, retrospective, statistical, analysis and synthesis). **The scientific significance** lies in a thorough study of the issue based on archival documents and other sources of the history of industrial hop cultivation by the Czechs in the Volyn province, which transformed the region into a major exporter of raw materials abroad; justification of the importance of using the experience of Czech hop growing for the development of modern agricultural production. **Conclusions.** The mass immigration of Czech colonists to the Volyn province, the establishment of Czech settlements and four Czech volosts in the region, state policy aimed at supporting colonization, and the geographical location of the area provided favorable conditions for the emergence and active growth of hop production, a new branch of economic activity, beginning in the second half of the 1870s. The cultivation of world-famous hop varieties, the experience in hop growing, acquired in Bohemia, the introduction of the latest achievements in agronomic science, and economic interests ensured high production rates for the Czechs. They not only satisfied the needs of the Russian Empire but also exported the products abroad. The development of hop growing in Volyn was accompanied by the establishment of industrial institutions, financial associations, and the publication of specialized literature, which contributed to the intensification of industry and trade. The hop growers' associations established in the province at the beginning of the 20th century held fairs, provided assistance in exporting hops, promoted best practices, and encouraged new growers. The experience of Czech colonists in hop cultivation and their cooperation model can be adapted for use in organizing modern Ukrainian agribusiness.

Keywords: Volyn province, agriculture, Russian autocracy, trade, hop growing, Czech colonists.

Розвиток чехами хмелярства у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Валентина Надольська

Волинський національний університет імені Лесі Українки
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/MTG-4852-2025>

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: romir1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ABD-1806-2020>

Анотація.

Метою статті є аналіз процесів формування та розвитку чехами-колоністами хмелярства як галузі господарської діяльності та складової економіки Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** базується на використанні соціального та аспектного підходів, принципів об'єктивності та детермінізму, розвитку та історизму, сукупності загальнонаукових і спеціальних методів (проблемно-хронологічного, ретроспективного, статистичного, аналізу і синтезу). **Наукова новизна** полягає у ґрунтовному вивченні на основі архівних документів та інших груп джерел історії культивування чехами хмелю у Волинській губернії на промисловій основі, що забезпечило перетворення краю у головного експортера сировини за кордон; обґрунтуванні важливості використання досвіду чеського хмелярства для розвитку сучасного сільськогосподарського виробництва. **Висновки.** Масова імміграція у Волинську губернію чехів-колоністів, утворення у регіоні чеських поселень та 4-х чеських волостей, державна політика підтримки колонізації, географічне розташування краю сформували сприятливі умови для зародження та активного розвитку, починаючи з другої половини 70-х рр. XIX ст., нової галузі господарської діяльності – хмелярства. Вирощування всесвітньо відомих сортів хмелю, вже накопичений досвід ведення хмелярства у Богемії, використання новітніх досягнень агрономічної науки, економічна зацікавленість забезпечили чехам високі показники виробництва продукції, яка сповна задовольнила потреби російської імперії та експортувалася за кордон. Із розвитком хмелярства на Волині пов'язано створення промислових установ, фінансових об'єднань, видання спеціалізованої літератури, що сприяло активізації розвитку промисловості і торгівлі. Створені у губернії на початку XX ст. об'єднання хмелярів організовували ярмарки, надавали допомогу в експортуванні хмелю, поширювали передовий досвід, підтримували початківців. Досвід культивування хмелю чехами-колоністами, їх кооперації може бути використаний для організації сучасного українського агробізнесу.

Ключові слова: Волинська губернія, землеробство, російське самодержавство, торгівля, хмелярство, чеські колоністи.

Постановка проблеми. Порубіжне розташування Волині наклало помітний відбиток на процеси формування етноконфесійної структури населення регіону, визначило її особливості та складові. У різні історичні періоди на території краю, окрім українців, проживали поляки, євреї, вірмени, росіяни, караїми. Найбільшої строкатості склад населення Волині набув у період її інкорпорації до Російської імперії (XIX – початок XX ст.), політика якої значною мірою детермінувала розвиток етнічних процесів. Намагаючись послабити польський елемент у Волинській губернії, як і в Південно-західному краї загалом, російське самодержавство підтримало масове переселення на її територію у 1860-х – 1880-х рр. іноземних колоністів – німців та чехів. Перший перепис населення 1897 р. зафіксував у краї відповідно 171 331 осіб (5,73 % загальної кількості населення) та 27 670 осіб (1 %) переселенців (Тройницький, 1904, с. VIII). Колоністи внесли в українське середовище і зберегли, незважаючи на вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, елементи самобутньої духовної і матеріальної культури, стали для місцевих мешканців прикладом використання новітніх форм господарської діяльності. Вивчення ролі етнічних груп у формуванні етносоціальної своєрідності українських регіонів, Волині зокрема, є важливим напрямом сучасних вітчизняних досліджень. Серед багатьох аспектів проблеми, які пов'язані з чеською колонізацією краю, актуальним є питання щодо впливу їх

господарської діяльності на економіку регіону. Звернення до досвіду розвитку у губернії чеського хмелярства дозволяє не лише більш ґрунтовно реконструювати історію означеного періоду, але й може стати корисним для вибудовування сучасної стратегії трансформації сільського господарства у Волинській та сусідніх областях, які входили до складу Волинської губернії.

Аналіз джерел і новітніх досліджень. Актуальність проблеми дослідження продиктована й станом її наукової розробки. Перебіг чеської колонізації привернув увагу дослідників ще у кінці XIX ст. Першим узагальнювальним дослідженням стала праця Є. Крижановського «Чехи на Волині» (Крыжановский, 1890), в якій автор акцентував увагу на релігійному питанні, частково висвітливши особливості господарської діяльності, громадського управління та освіти волинських чехів. Декілька спеціальних розробок історії чеських колоністів, які у міжвоєнний період продовжували жити на території Волинського воєводства, з'явилися у польській історіографії 20–30-х рр. XX ст. (Cichocka, 1928; Cichocka-Petrażyńska, 1939). У цей період до життя чехів, які емігрували за межі своєї етнічної батьківщини, звернулися й чеські дослідники (Auerchan, 1920).

Проте започаткована вченими традиція не знайшла продовження у радянській історіографії. Лише дисертаційне дослідження Ж. Ковби, присвячене чеській еміграції в Україну, вмістило розрізнені дані про Волинь, як один із регіонів життєдіяльності чеських колоній (Ковба, 1974).

Регіональні історико-етнологічні дослідження істотно активізувалися у новітню добу. Проблеми розселення чехів на теренах Волинської губернії, еволюції державної політики царизму щодо іноземних колоністів, особливостей функціонування колоній в іноетнічному середовищі розглядаються у монографіях українських (М. Бармака (Бармак, 1999), С. Шульги (Шульга, 2018) та чеських вчених (Я. Вацуліка (Вацулік, 1997), Й. Гофмана (Гофман, 1998), В. Дубека (Дубек, 2004, 2006), П. Кокайсла (Кокайсл, 2009); статтях І. Малацай (Малацай, 2024), В. Надольської (Надольська, 2007), І. Тишук, І. Винниченка (Тишук, Винниченко, 2024) та ін. Свідченням зростання наукового інтересу до питань щодо чеської колонізації на Волині, а також недостатньої їх розробки стали матеріали міжнародних наукових конференцій «Чехи на Волині: історія і сучасність» (Костриця, Тимошенко, 2001), «Чехи на теренах Волині» (Кічатий, 2016; 2018).

Низка публікацій сучасних дослідників присвячена власне господарській діяльності чехів другої половини XIX – початку XX ст. (Мачелюк, 2015; Мельничук, Суліменко, 2020; Надольська, 2005; Шпиталенко, 2003). Однак питання про розведення хмелю у них розглядаються епізодично, в контексті характеристики ведення чехами землеробства та розвитку кустарної промисловості. Лише стаття М. Лисенка (Лисенко, 2018) висвітлює діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни, але акцентує увагу на кампанії зі збереження секвестрованих хмільників німців. Розвідки ж С. Федорчука висвітлюють тенденції розвитку волинського хмелярства на світовому ринку у міжвоєнний період (Федорчук, 2014, 2015).

Отже, в українській історіографії відсутнє комплексне дослідження, яке б розкривало внесок чеських колоністів у поширення культури хмелю на Волині, перетворення хмелярства у важливу галузь господарської діяльності населення губернії, що має значний потенціал для сучасного розвитку землеробства у Волинській області.

Мета статті – проаналізувати процеси формування та розвитку чехами-колоністами хмелярства як галузі господарської діяльності та складової економіки Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX ст. стала часом масового переселення у Волинську губернію чеських колоністів. Викликана головним чином економічними причинами, організована з приватної ініціативи імміграція досить швидко знайшла підтримку з боку російського уряду. До уваги взято насамперед етнічне і соціальне походження переселенців, яке, на думку урядових структур, могло відіграти важливу роль у розгорнутому самодержавством процесі деполонізації Південно-західного краю – губерній Київської, Подільської і Волинської.

Упродовж 1868–1874 рр. – часу найбільш активної імміграції – на території Волинської губернії сформовано чотири чеські волості: Глинська (9 поселень Ровенського повіту; розмір земельних наділів – 5 286 дес.), Дубенська (14 населених пунктів Дубенського повіту; 3 926 дес.), Луцька (усі чеські колонії Луцького та 5 Дубенського повітів; 2 235 дес.) та Купичівська (усі колонії Володимир-Волинського повіту; 1 325 дес.) (Чубинский, 1872, с. 308–311).

Основним заняттям, яким займалися чехи і яке забезпечувало їх життєдіяльність, було землеробство. На Волині вони культивували переважно зернові культури. Сіяли жито, пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо. Основу збуту господарств колоністів становили пшениця і ячмінь, які

.....
у великих кількостях використовувалися для виготовлення пива. Жито й овес призначалися переважно для власних потреб.

Важливим у сільськогосподарському виробництві чехів з другої половини 70-х рр. XIX ст. стає також вирощування хмелю. Хміль на Волині висаджували в окремих поміщицьких господарствах й раніше, але плантації його були невеликими, з місцевими неякісними сортами, що не могли використовувати в промисловому виробництві. Чехи-переселенці привезли з собою кращі сорти цієї технічної рослини – саджанці всесвітньо відомого Заацького хмелю. Перші плантації такого хмелю заклали в 1870 р. у селах Мирогощі, Глинську, Семидубах Дубенського повіту чехи, які прибули на Волинь з хмелярських місцевостей Богемії (Заац, Раковник). Згідно з джерелами, піонером з розведення хмелю у Волинській губернії став пан Свобода з с. Мирогоща (Егиз, 1907, с. 1).

Як з'ясувалося, за своїми агрокліматичними умовами Волинь якнайкраще підходила для вирощування хмелю. Чеський колоніст А. Доубрава в губернській газеті «Волинь» писав у 1895 р.: «Місцевість біля міста Зааца, яка є батьківщиною всесвітньо відомого хмелю, розташована на 500 північної широти, тобто займає таке географічне розташування, яке займає місцевість між Житомиром і Бердичевом. Якщо ми порівняємо середню річну температуру півдня Волині і Зааца, то вона однакова. У той же час на Волині ми маємо справжній хмелярський ґрунт, великі водні і лісові простори, що утримують атмосферну вологу. Все це дає нам право зробити висновок, що наша Волинська губернія є справжня, самою природою дарована батьківщина хмелю...» (Доубрава, 1895).

В умовах загального підйому промисловості, зокрема будівництва пивоварень, чехи швидко зрозуміли переваги вирощування хмелю. Вони забезпечили плантаціям догляд відповідно до новітніх досягнень агрономічної науки. Розвиток хмелярства протягом десятиліть дозволив чехам постійно працювати над удосконаленням методів обробки землі, покращувати сорти культури. Результатом кропіткої роботи стала акліматизація привезених сортів, придатних для промислового виробництва, до природно-кліматичних умов краю. Вирощуванням на Волині кращого в Європі гжатецького хмелю колоністи довели царському уряду та хмелярам московської губернії, що росія може вільно обійтися й без імпорту хмелю. На європейських ринках хмелю довго купували кращий російський гжатецький хміль за безцінь, після чого завозили його назад у росію під виглядом вищого сорту закордонного хмелю. Завдяки одному з хмелярів обман був розкритий, уряд збільшив мито на увезений із-за кордону хміль з 1 руб. 50 коп. до 10 руб. золотом (Журнал..., 1903, с. 23).

Культивування хмелю не вимагало великого земельного наділу. Але для вирощування цієї технічної культури необхідними були певні капіталовкладення, які дуже швидко приносили значні прибутки. Так, для підготовки однієї десятини хмільника (придбання насіння, сушарки, жердин або дротяних шпалер) у 90-х рр. XIX ст. потрібно було витратити від 180 до 1 000 руб., вартість обробки десятини коливалася від 60 до 400 руб. (Засухин, 1908, с. 179; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 42).

Хміль ріс на жердинах, що заготовлялися в лісі; у домашніх умовах вичісувався, висушувався на землі або на простирадлах. На десятину поля висаджувалось 80 коп (копа – 80 кущів) коренів хмелю, що давали при середньому врожаї 40 пудів хмелю або 600 руб. чистого прибутку (Квасницький, 1894, с. 194). У найгірші за врожаєм і цінами роки продаж хмелю приносив не менше 100 руб. з десятини, а в середні і врожайні роки досягав 1 000–1 800 рублів. У 1905 р., коли один пуд хмелю коштував 32 руб., прибуток сягав 2 000–2 500 руб. із десятини (Макаренко, 1907, с. 10). У 1911 р., у зв'язку з неврожаєм хмелю в Європі, попит на волинський хміль був дуже високим. Ціна за один пуд хмелю досягала 35–40 рублів.

У 1881 р. один з авторів збірника «Вільне економічне товариство» писав: «Фахівцями з розведення хмелю вважають колоністів-чехів ... І хоча це виробництво не набрало ще широкого розмаху, хміль, вирощений ними, настільки якісний, що продається не лише у місцеві броварні, а й в Київ, Харків, Варшаву, і навіть в Австрію» (Советов, 1881, с. 75).

Дуже швидко культивування хмелю поширилося і в інших повітах краю. Ним почали займатися німецькі колоністи, українські селяни, культура хмелю була введена і в багатьох поміщицьких господарствах. В останніх закладалися великі хмільники, що займали від 4 до 20 дес. землі. Для роботи з догляду за плантаціями поміщики наймали малоземельних або безземельних чехів, які передавали свій досвід українським селянам.

Додаток до звіту волинського губернатора за 1891 р. містить статистичні дані про площі і врожайність хмільників Волині:

Таблиця 1

Розміри плантацій та врожайність хмільників на Волині, 1891 р.

(ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 313, арк. 4)

№ з/п	Назва повіту	Розмір плантацій (десятин)	Зібрано хмелю (саж.)	Сухого хмелю (пудів)	Продано на суму (рублів)
1.	Дубенський	394	1 493	15 573	174 461
2.	Житомирський	151	2 168	9 059	96 900
3.	Луцький	124	1 028	4 486	46 029
4.	Ровенський	59	–	1 822	3 065
5.	Володимир-Волинський	41	1 785	2 435,25	10 340
6.	Острозький	40	1 800	1 045	11 580
7.	Новоград-Волинський	28	2 343	1 227	14 130
8.	Кременецький	20	–	155,5	2 900

У перші роки розвитку хмелярства чехи збували свою продукцію перекупникам або безпосередньо на пивоварні. Зокрема, чеські хмелярі з с. Купичева продавали свій продукт євреям-власникам пивоварень Шапіро в Дубно, Шпильці в Луцьку, а також чеху-пивоварові з Луцька Вацлаву Земану. У сезон продажу хмелю в Дубно приїжджали купці з росії, Німеччини, інших країн. З трьох головних центрів хмелю – Дубно, Луцька та Житомира – упродовж 1905–1909 рр. вивезено 90 % загальної кількості хмелярської продукції Волині (Ярошевич, 1913, с. 55).

Хміль вивозився до Варшави, Києва, Москви, Житомира, Рівного, Вінниці, експортувався за кордон (ДАЖО, ф. 187, оп. 1, спр. 3; спр. 16; спр. 23). Під плантаціями хмелю в 1900 р. перебувало 1 302 дес. 592 кв. саж. землі із 5 831 264 насадженнями; сухого продукту отримано 41 299 пудів 18 фунтів. Із запасів попереднього року та із зібраного хмелю продано на місцеві пивоварні та за кордон 53 626 пудів хмелю на суму 498 268 руб. 75 коп. (Леонтьев, 1901, с. 14). Площі хмільників у наступні роки продовжували розширюватися, їх продуктивність зростала за рахунок використання на полях з початку ХХ ст. дротяних конструкцій, збільшувалася кількість зібраного хмелю. У 1914 р. хмільники існували вже у всіх повітах губернії (у той час як у 1904 р. хмелярством займалися лише у половині повітів краю). У кінці ХІХ – першому десятиріччі ХХ ст. Волинська губернія перетворилася в головний регіон хмелярства імперії, вирощування хмелю в ній за 20–25 років зросло втричі.

Визначити кількість десятин землі, що перебували під хмелем у чеських, німецьких, польських, українських господарствах, дуже важко через відсутність даних. Однак характерно, що більше хмелю вирощувалося в повітах, де жило багато іноземних колоністів, насамперед чехів – Луцькому, Житомирському, Ровенському, Острозькому. Територією з найбільшою кількістю вирощуваного хмелю став Дубенський повіт.

З часом первинну переробку вирощений хміль почав проходити у хмелесушарнях, які спеціально будувалися з цією метою та були обладнані тепловими пристроями. У 90-х рр. ХІХ ст. в губернії вже діяло 19 спеціалізованих сушарень для пресування і пакування продукції, підготовки її до вивезення (5 в Житомирському, по 4 в Новоград-Волинському та Володимир-Волинському, 3 – Кременецькому, 2 – Дубенському, 1 – Ровенському повітах) (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 40). Побувавши в Дубно, кореспондент газети «Волинь» так ділився своїми першими враженнями: «...кидаються в очі кам'яні будівлі, що підносяться серед міських будинків і нагадують собою щось на кшталт броварів – це хмелесушарки-пресувальні, які свідчать, що хміль посідає провідне місце в торгових оборотах міста» (Волинь, 1908).

У 1896 р. група ентузіастів організувала в губернії «Товариство хмелярів і хмелеторгівлі».* На початку ХХ ст. на Волині виникли й інші спеціалізовані організації, які займалися проблемами вирощування та збуту хмелю. Так, у 1907 р. газета «Російський чех» повідомила про створення в губернії союзу хмелярів при Луцькому товаристві сільського господарства. У цей же час у товариство об'єдналися хмелярі Дубенського повіту, створивши також спеціальний банк (ДАЖО, ф. 187, оп. 1, спр. 2, арк. 53; Rusku čech, 1907).

Основна діяльність «Волинського товариства хмелярів» спрямовувалась на полегшення умов збуту хмелю. З цією метою організовувалися ярмарки, хмелярі знайомилися зі станом справ на місцевих і закордонних ринках, їм надавалася допомога в збуті хмелю на пивоварні заводи, в його експортуванні, пропонувався дешевий кредит з метою звільнення хмелярів від

* Товариство діяло до 1914 р. З 1903 р. воно функціонувало як Відділення при Волинському відділі імператорського російського товариства садівництва, а з 1913 р. як Волинське товариство хмелярства.

.....
боргових зобов'язань перед приватними особами, особливо перед торговцями хмелем. Товариство хмелярів поширювало передовий досвід, сприяло розширенню площ для висаджування цієї культури, допомагало початківцям у придбанні якісного насіння.

Щорічно у вересні Товариство влаштовувало ярмарок у власних складах губерньського центру – м. Житомира, які вміщували до 10 тис. пуд. хмелю. Приміщення для них були побудовані на гроші із добровільних пожертвуваль, прибутків, отриманих від проведення ярмарків. Перший ярмарок хмелю, на якому було реалізовано 3 424 пуд. хмелю на суму 66 379 руб., відбувся в Житомирі у вересні 1909 р. (Засухин, 1910, с. 45). З 1911 р. губернатором А. П. Кутайсовим надано дозвіл старшому інспектору з хмелярства І. І. Засухіну раз у місяць видавати в Житомирі періодичний листок з усією необхідною для хмелярів інформацією (стан ринку хмелю, поточна статистика діяльності товариства, питання щодо вирощування культури хмелю). У сезон продажу хмелю передбачалося видання упродовж місяця трьох номерів листка (Жизнь Волини, 1911. № 157; № 164; Листок хмелевода, 1911). Перший номер «Листка хмеляра» побачив світ у липні того ж року. Такими заходами Товариство створювало сприятливі умови для виробництва хмелю, облаштування фабрик для переробки хмелю, організації збуту продукції, маючи на меті повне завоювання російського ринку і не допущення на нього іноземців.

Активну участь у діяльності Волинського товариства хмелярів брали іноземні колоністи, особливо чехи, котрі найбільш інтенсивно займалися культивуванням хмелю. Про це свідчать документи Товариства, серед яких, зокрема, зберігся список сорока восьми чехів, його дійсних членів.

На початку ХХ ст. кількість об'єднань хмелярів зростає, їх осередки розгорнули роботу не лише в містах губернії, а й в чеських колоніях. У 1911 р. на Волині функціонувало п'ять хмелярських об'єднань, які організовували ярмарки, налагоджували зв'язки з постачальниками та експортерами. При хмелярських товариствах почали функціонувати кредитно-ощадні каси.

З 1913 р. при земствах тих повітів Волині, де вирощувалася найбільша кількість хмелю (Житомирському, Дубенському, Луцькому, Ровенському, Новоград-Волинському), введено посаду інструктора з хмелярства. Всі ці заходи мали сприяти прогресивному розвитку хмелярства в губернії.

Висновки. Таким чином, чеські колоністи у 1870-х рр. започаткували у Волинській губернії вирощування у промислових масштабах кращих сортів хмелю. Чехи досягли високого рівня агротехніки землеробства і культивування цієї сільськогосподарської культури. Колоністами створювалися промислові установи, фінансові об'єднання, видавалася спеціалізована література, що сприяло активізації розвитку промисловості і торгівлі в губернії. Створені у губернії на початку ХХ ст. об'єднання хмелярів організовували ярмарки, надавали допомогу в експортуванні хмелю, поширювали передовий досвід, допомагали початківцям. Завдяки упровадженню у сільськогосподарське виробництво Волинської губернії хмелярства російська імперія змогла сповна задовольнити власні потреби у цій сировині. Губернія також забезпечила левову частку експорту хмелю з імперії.

Досвід культивування хмелю чехами-колоністами, їх кооперації задля розвитку галузі у досліджуваний період є прикладом для організації сучасного українського агробізнесу, включення до вирощування у регіоні сільськогосподарських культур технічної культури хмелю.

Фінансування. Автори не отримали фінансування для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бармак, М. В.** (1999) Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль: АСТОН, 208 с.
- Волинь** (1908). 8 декабря.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Добува, А.** (1895). Наше хмелеводство. *Волинь*. 17 ноября.
- Жизнь Волини** (1911). № 157.
- Жизнь Волини** (1911). № 164.
- Журнал** (1903). Журнал заседаний губернского комитета *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. VIII. Волинская губерния*. СПб. С. 1–27.
- Засухин, И. И.** (1908). Хмелеводство на Волини. *Хозяйство*, 3, 172–184.
- Засухин, И. И.** (1910). Первая хмелевая ярмарка в Житомире. *Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии*, 1, 45–49.
- Квасницкий, П.** (1894). Чешские поселки на Волини. VIII. Волковыи. Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 6, 192–196.
- Кічатий, Л.** (ред.) (2018). Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії. Рівне. 108 с.

- Ковба, Ж. Н. (1974). Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов. 17 с.
- Костриця, М. Ю., Тимошенко, В. І. (ред.) (2001). Чехи на Волині: історія і сучасність Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир ; Малин: Волинь. 100 с.
- Крыжановский, Е. М. (1890). Чехи на Волыни. *Собрание сочинений*. Т. 2. Киев, 805–981.
- Леонтьев, И. И. (ред.) (1901). Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. Житомир. 160 с.
- Лисенко, М. С. (2018). Діяльність Волинського товариства хмелярства в роки Першої світової війни. *Гілея: науковий вісник*, 137, 14–17.
- Листок хмелевода (1911). № 1.
- Макаренко, Ю. М. (сост.) (1907). Поездка ходоков от крестьян Подольской губернии в Волынскую губернию для ознакомления с хуторским хозяйством. СПб. 14 с.
- Малацай, І. С. (2024). Імміграція чехів на Українські землі в другій половині XIX ст. *Європейські історичні студії*, 28, 103–113. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.6>.
- Мачелюк, П. (2015). Детермінанти чеського господарювання на Волині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 26, 218–220.
- Мельничук, І. Суліменко, О. (2020). Господарське та культурне життя чехів-переселенців Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. *Етнічна історія народів Європи*, 60, 35–43.
- Надольская, В. В. (2005). Хозяйственная деятельность иностранных колонистов Волынской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.). *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв.*: Сб. статей / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). Саппоро; Москва, 889–131.
- Надольська, В. В. (2000). Трудова імміграція в Україну другої половини XIX ст. і політика російського царизму. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1, 12–16.
- Надольська, В. В. (2007). Іноземна колонізація Правобережної України у другій половині XIX ст.: причини, етапи, наслідки. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2, 85–89.
- Советов, А. В. (ред.) (1881). Труды Вольного экономического общества. СПб., т. 2, 272 с.
- Тищук, І., Винниченко, І. (2024). Чехи на Волині (XIX – перша половина XX ст.). *Історично-культурний феномен Української господарської академії в Подєбрадах*. Praha: nakladatelství Karolinum, 16–28.
- Тройницкий, Н. А. (ред.) (1904). Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 8: Волынская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб. 312 с.
- Федорчук, С. (2014). Діяльність «Волинського хмелярського товариства» у Західній Волині в міжвоєнний період. *Острозький краєзнавчий збірник*: зб. наук. пр. Вип. 7 / Держ. іст.-культур. заповідник м. Острога; Острозьке наук.-краєзн. т-во «Спадщина» ім. князів Острозьких ; упоряд. М. П. Манько. Острог, 112–116.
- Федорчук, С. (2015). Волинське хмелярство на світовому ринку (1921–1939 рр.): тенденції розвитку та логістичні аспекти. *Острозький краєзнавчий збірник*: зб. наук. пр. Вип. 8 / Держ. іст.-культур. заповідник м. Острога; Острозьке наук.-краєзн. т-во «Спадщина» ім. князів Острозьких ; упоряд. М. П. Манько. Острог, 60–62.
- ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
- Чубинский, П. П. (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. Т. VII. Вып. 1. Поляки. Евреи. Племена немалорусского происхождения. СПб. 341 с.
- Шпиталенко, Г. А. (2003). Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 19 с.
- Шульга, С. А. (2018). Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк. 472 с.
- Эгиз, С. А. (сост.) (1907). Хмелеводство в России. Материалы и исследования. Культура хмеля на Волыни. СПб. Вып. I, 140 с.
- Ярошевич, А. И. (ред.) (1913). Весь Юго-западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев. 643 с.
- Auerchan, I. (1920). České osady na Volyni, na Krymu a na Kaukaze. Praha. 65 s.

-
- Cichocka, Z.** (1928). Kolonie czeskie na Wołyniu. Warszawa. 78 s.
- Cichocka-Petrażycka, Z.** (1939). Niemieckie i cheskie kolonie na Wołyniu. *Rocznik ziemel wschodnich*. Warszawa, 54–62.
- Doubek, V.** (2004). Česká politika a Rusko. Praha: Academia. 315 s.
- Doubek, V.** (2006). Cesty na Východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR. 379 s.
- Hofman, J.** (2020). Češi na Volyni. Základní informace. Praha. 51 s.
- Kokaisl, P. a kol.** (2009). Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě. Praha. 435 s.
- Rusku čech** (1907). № 2.
- Vaculík, J.** (1997). Dějiny volyňských Čechů. I. (1868–1914). Praha: T-vo Češi z Volyně a jejich přátelé. 104 s.

References:

- Auerchan, I.** (1920). České osady na Volyni, na Krymu a na Kaukaze [Czech settlements in Volhynia, Crimea and the Caucasus]. Praha. 65 s. [in Czech].
- Barmak, M. V.** (1999). German, Czech, and Jewish population of Volyn province (1796–1914). Ternopil: ASTON, 208 s. [in Ukrainian].
- Chubinskij, P.** (1872). Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Region. Materials and Research. Vol. VII. Issue 1. Poles. Jews. Tribes of Non-Russian Origin. SPb., 341 s. [in Russian].
- Cichocka, Z.** (1928). Kolonie czeskie na Wołyniu [Czech colonies in Volyn]. Warszawa. 78 s. [in Polish].
- Cichocka-Petrażycka, Z.** (1939). Niemieckie i cheskie kolonie na Wołyniu [German and Czech colonies in Volyn]. *Rocznik ziemel wschodnich – Yearbook of the eastern lands*. Warszawa, 54–62 [in Polish].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Doubek, V.** (2004). Česká politika a Rusko [Czech politics and Russia]. Praha: Academia. 315 s. [in Czech].
- Doubek, V.** (2006). Cesty na Východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského [Journeys to the East: Czechs in the Correspondence of M. F. Rajevský]. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR. 379 s. [in Czech].
- Doubrava, A.** (1895). Our hop growing. *Volyn – Volyn*. 17 noyabrya [in Russian].
- Egiz, S. A.** (Comps.) (1907). Hop Growing in Russia. Materials and Research. Hop Cultivation in Volyn. SPb. Vyp. I, 140 s. [in Russian].
- Fedorchuk, S.** (2014). Activities of the «Volyn Hop Society» in Western Volyn during the interwar period. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk – Ostroh local history collection: zb. nauk. pr. Vyp. 7 / Derzh. ist.-kultur. zapovidnyk m. Ostroha; Ostrozke nauk.-kraiezn. t-vo «Spadshchyna» im. kniaziv Ostrozkykh ; uporiad. M. P. Manko. Ostroh, 112–116 [in Ukrainian].*
- Fedorchuk, S.** (2015). Volyn hop growing on the world market (1921–1939): development trends and logistical aspects. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk – Ostroh local history collection: zb. nauk. pr. Vyp. 8 / Derzh. ist.-kultur. zapovidnyk m. Ostroha; Ostrozke nauk.-kraiezn. t-vo «Spadshchyna» im. kniaziv Ostrozkykh ; uporiad. M. P. Manko. Ostroh, 60–62 [in Ukrainian].*
- Hofman, J.** (2020). Češi na Volyni. Základní informace [Czechs in Volyn. Basic information]. Praha. 51 s. [in Czech].
- Kichatyi, L.** (Ed.) (2018). Czechs in the Territory of Volyn. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï istorychno-kraieznavchoï konferentsii, prysviachenoi 150-richchii pereselennia chekhiv na Volyn ta 75-richchii Malynskoi trahedii*. Rivne. 108 s. [in Ukrainian].
- Kokaisl, P. a kol.** (2009). Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě [Compatriots: Following the Footsteps of Czechs in Eastern Europe]. Praha. 435 s. [in Czech].
- Kostrysia, M. Yu., Tymoshenko, V. I.** (Ed.) (2001). Czechs in Volyn: History and Modernity. *Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni – Proceedings of the Zhytomyr Scientific and Local History Society of Volyn Researchers*. Zhytomyr ; Malyn: Volyn. 100 s. [in Ukrainian].
- Kovba, Zh. N.** (1974). Czech emigration to Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Lvov. 17 s. [in Russian].
- Kryzhanovskij, E. M.** (1890). Czechs in Volyn. *Sobranie sochinenij – Collected Works*. T. 2. Kiev, 805–981 [in Russian].
- Kvasnitskii, P.** (1894). Czech villages in Volyn. VIII. Volkovy. *Volynskie eparhialnye vedomosti – Volyn Diocesan Gazette*. Chast neoficialnaya, 6, 192–196 [in Russian].
- Leontev, I. I.** (Ed.) (1901). Statistical overview of the Volyn province for 1900. Zhitomir. 160 s. [in Russian].
- Listok hmelevoda** (1911). Hop grower's leaf. № 1 [in Russian].

-
- Lysenko, M. S.** (2018). Activities of the Volyn Hop-Growing Society during the First World War. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*, 137, 14–17 [in Ukrainian].
- Macheliuk, P.** (2015). Determinants of Czech economy in Volyn. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii – Actual problems of national and world history*, 26, 218–220 [in Ukrainian].
- Makarenko, Iu. M.** (Comps.) (1907). A trip of peasants from the Podolsk province to the Volyn province to get acquainted with the farmstead. SPb. 14 s. [in Russian].
- Malatsai, I. S.** (2024). Smmigration of Czechs to Ukrainian lands in the second half of the 19th century. *Yevropeïski istorichni studii – European Historical Studies*, 28, 103–113. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.6> [in Ukrainian].
- Melnichuk, I. Sulimenko, O.** (2020). Economic and cultural life of Czech immigrants of the Volyn province in the late 19th – early 20th centuries. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of European Nations*, 60, 35–43 [in Ukrainian].
- Nadolska, V. V.** (2000). Labor immigration to Ukraine in the second half of the 19th century and the policy of Russian tsarism. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Volyn State University. Historical Sciences*. Luts'k, 1, 12–16 [in Ukrainian].
- Nadolska, V. V.** (2007). Foreign colonization of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century: causes, stages, consequences. *III Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorichna nauka na shliakhu tvorchoho postupu»*. Luts'k, 17–19 travnia 2006 r.: Dopovidi ta povidomlennia: V 3-kh t. Luts'k: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2, 85–89 [in Ukrainian].
- Nadolskaya, V. V.** (2005). Economic activities of foreign colonists of the Volyn province (second half of the 19th – early 20th centuries). *Socialnaya transformaciya i mezhetnicheskie otnosheniya na Pravoberezhnoj Ukraine: XIX – nachalo XX vv.: Sb. statej / Pod red. K. Macuzato (Slavyano-evrazijskie issledovaniya – Slavic-Eurasian Studies. Vyp. 8)*. Sapporo; Moskva, 889–131 [in Russian].
- Rusku čech** [Russian Czech] (1907). № 2 [in Czech].
- Shpytalenko, H. A.** (2003). Socio-economic and spiritual life of the Czechs of Volyn (second half of the 19th – beginning of the 20th century): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; Prykarpatskyi un-t im. Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk. 19 s. [in Ukrainian].
- Shulha, S. A.** (2018). Czechs in Western Volyn: from settlement to re-emigration. Luts'k: Vezha-Druk. 472 s. [in Ukrainian].
- Sovetov, A. V.** (Ed.) (1881). Proceedings of the Free Economic Society. SPb., t. 2, 272 s. [in Russian].
- Troinitskii, N. A.** (Ed.) (1904). The First General Population Census of the Russian Empire, 1897. Vol. 8. Volyn province / Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. SPb. 312 s. [in Russian].
- TsDIAUK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorichniy arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
- Tyshchuk, I., Vynnychenko, I.** (2024). Czechs in Volyn (19th – first half of the 20th century). *Istorychno-kulturnyi fenomen Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh – The historical and cultural phenomenon of the Ukrainian Academy of Economics in Poděbrady*. Praha: nakladatelství Karolinum, 16–28 [in Ukrainian].
- Vaculík, J.** (1997). Dějiny volyňských Čechů. I. (1868–1914) [History of the Volhynian Czechs. I. (1868–1914)]. Praha: T-vo Češi z Volyně a jejich přátelé. 104 s. [in Czech].
- Volyn** [Volyn] (1908). 8 dekabrya [in Russian].
- Yaroshevich, A. I.** (Ed.) (1913). The entire Southwestern region. Reference and address book for the Kyiv, Podolsk, and Volyn provinces. 643 s. [in Russian].
- Zasuhin, I. I.** (1908). Hop growing in Volyn. *Hozyajstvo – Farm*, 3, 172–184 [in Russian].
- Zasuhin, I. I.** (1910). The first hop fair in Zhitomir. *Selskohozyajstvennaya hronika Volynskoj gubernii – Agricultural Chronicle of the Volyn Province*, 1, 45–49 [in Russian].
- Zhizn Volyni** (1911). Life in Volyn. № 157 [in Russian].
- Zhizn Volyni** (1911). Life in Volyn. № 164 [in Russian].
- Zhurnal** (1903). Register of the meetings of the provincial committee. *Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyajstvennoi promyshlennosti. VIII. Volynskaja gubernija – Local committees' work on the needs of the agricultural industry. VIII. Volyn Province*. SPb. S. 1–27.

The activities of the orthodox clergy in Volyn at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on materials from the Volyn diocesan gazette)

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Ihor I. Vynnychenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: ingvar80@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3709-5528>

Web of Science ResearcherID: www.webofscience.com/wos/author/record/HTQ-1060-2023

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58066971600>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze the characteristics of the activities of the Orthodox clergy in Volyn on the basis of materials published in the Volyn Diocesan Gazette; to identify the reasons for the negative attitude toward Protestants and Roman Catholics; to highlight the role of deans (*blagochynnyi*) in exercising control over the activities of the parish clergy; to trace the relationships between parish priests and psalmists; to characterize the clergy's attitude toward the revolutionary events of 1905; and to examine the specifics of relations with Orthodox Czech colonists. **The research methodology** is based on a combination of general scientific principles, scholarly approaches, and special and general research methods, the key ones being the comparative-historical, problem-chronological, and historical-typological methods. Considerable attention is paid to the use of content analysis, which made it possible to objectively analyze materials from the periodical press. **The scientific novelty** lies in the fact that, on the basis of reports and memoranda of the clergy of the Russian Orthodox Church, the author analyzes the specifics of the activities of the Orthodox clergy in Volyn during the studied period, their relations with parishioners, the causes of conflict situations among representatives of the clergy, and their attitudes toward people of other faiths and denominations. **Conclusions.** The activities of the Russian Orthodox Church in the Ukrainian lands, including Volyn, in the late nineteenth and early twentieth centuries were ambiguous, which is reflected in a number of documents from the period under study. One of the most important and objective sources for studying various aspects of the activities of the Orthodox clergy in Volyn, as well as for highlighting the supervisory functions of deans, are their reports and memoranda on the situation in the deanery districts, since these documents formed the basis of the characteristics of the diocese sent to the Synod. A separate group of documents consists of priests' reports on the situation in Czech colonies and the attitude of Orthodox Czechs toward church services. In the documents of the consistory, not only the general condition of the deanery district was analyzed, but also whether church documentation and archives were properly maintained; both the positive and negative aspects of the activities of parish priests were described in detail. Particular attention should be paid to materials that highlight the negative aspects of the activities of certain priests and the punishments imposed on them by the diocesan authorities. Given the polyethnic composition of Volyn's population and the presence of representatives of various confessions in the region, considerable attention is paid to issues of relations with them.

Keywords: diocese, dean (*blagochynnyi*), priest, parishioners, church rites, Roman Catholics, Protestants, Catholic priest (*ksiondz*), Volyn.

Діяльність православного духовенства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Волинських єпархіальних відомостей)

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: slavatsesik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Ігор Винниченко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

кандидат географічних наук, доцент (Україна)

email: ingvar80@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3709-5528>

Web of Science ResearcherID: www.webofscience.com/wos/author/record/HTQ-1060-2023

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58066971600>

Анотація.

Мета дослідження – на основі матеріалів, опублікованих у Волинських єпархіальних відомостях, проаналізувати особливості діяльності православного духовенства на Волині; з'ясувати причини негативного ставлення до протестантів та римо-католиків; відобразити роль благочинних у здійсненні контролю за діяльністю парафіяльного кліру; простежити взаємовідносини між парафіяльними священниками та псаломщиками; охарактеризувати ставлення духовенства до революційних подій 1905 р.; дослідити особливості взаємовідносин з православними колоністами-чехами. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів, наукових підходів, спеціальних та загальних методів дослідження, ключовими з яких стали порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та історико-типологічний. Значна увага приділена застосуванню контент-аналізу, що дозволило об'єктивно проаналізувати матеріали періодичної преси. **Наукова новизна** полягає у тому, що автором на основі звітів і рапортів кліру РПЦ проаналізовано специфіку діяльності православного духовенства на Волині у досліджений період, їхні взаємовідносини з парафіянами, причини виникнення конфліктних ситуацій між представниками кліру, та ставлення до іновірців та інославців. **Висновки.** Діяльність Російської православної церкви на українських землях, у тому числі й на Волині, наприкінці XIX – на початку XX ст. була неоднозначною, що відображено у ряді документів досліджуваного періоду. Одним із важливих та об'єктивних джерел для дослідження різних напрямів діяльності православного духовенства на Волині, а також висвітлення контролюючих функцій благочинних є їхні звіти та рапорти про ситуацію в благочинних округах, адже саме ці документи були основою характеристики єпархії, що надсилалася до Синоду. Окрему групу документів складають рапорти священників про ситуацію у чеських колоніях, ставлення православних чехів до богослужінь. У документах консисторії аналізувався не лише загальний стан благочинного округу, а й також чи правильно велася церковна документація й архіви, детально характеризувалися як позитивні, так і негативні сторони діяльності парафіяльних священників. Особливої уваги заслуговують матеріали, що висвітлюють негативні сторони діяльності окремих священників та покарань, які до них застосовувалися з боку керівництва єпархії. Враховуючи поліетнічний склад населення Волині та наявність у регіоні представників різних конфесій, значну увагу приділено питанням взаємовідносин з ними.

Ключові слова: єпархія, благочинний, священник, парафіяни, треби, римо-католики, протестанти, ксьондз, Волинь.

Постановка проблеми. Об'єктивне висвітлення діяльності православного духовенства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. створює умови для розуміння особливостей суспільно-політичного розвитку регіону у досліджуваний період та ролі у цьому кліру РПЦ. Рапорти за звіти благочинних і священників дають змогу детально проаналізувати всі напрями діяльності православного духовенства, з'ясувати, які стягнення накладалися на священників за невиконання своїх посадових обов'язків. Розуміючи, що у регіоні значний вплив мали римо-католики та протестанти клір РПЦ відслідковував їхню діяльність та робив усе можливе, щоб їх дискредитувати. Ще однією проблемою з якою зіштовхнулося православне духовенство на Волині було «охолодження» частини парафіян до богослужінь, насамперед у містах. Окреме

.....
питання, яке заслуговувало на увагу, – взаємовідносини між священниками та парафіянами, адже деякі з них перебували у стані конфронтації, що негативно позначалося на іміджі православної церкви. Щорічні звіти благочинних були основою для характеристики єпархії, зі свого боку кожен благочинний був зобов'язаний двічі на рік об'їжджати округ, контролюючи ведення церковно-парафіяльної документації та виконання священниками своїх прямих обов'язків. Наприкінці XIX ст. більшість чеських колоністів на Волині прийняли православ'я, але після цього серед них спостерігався занепад релігійності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження визначена метою та завданнями, об'єктивний аналіз яких створює умови для неупередженого дослідження, аналізу та висвітлення поставленої проблеми. З цією метою автором проаналізовано комплекс матеріалів, опублікованих на сторінках офіційного пресового органу РПЦ на Волині «Волинських єпархіальних відомостей» та враховано, що всі публікації проходили цензуру, а частина з них носила тенденційний характер.

Вплив та роль РПЦ у суспільно-політичному та державному житті на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., а також симптоми кризових явищ у ній, з'ясовано Ю. Хитровською (Хитровська, 2017). Значний обсяг матеріалу про структуру, ключові напрями діяльності православного духовенства на Україні, роль благочинних у виконанні контролюючих функцій досліджено О. М. Кошелем (Кошель, 2022). Регламентування дозвілля кліру РПЦ, а також контроль за ними детально охарактеризовано В. С. Тацієнко (Тацієнко, 2017а). Розвиток церковно-православного руху на українських землях, його роль у русифікаторських процесах, участь у створенні Союзу російського народу проаналізовано Н. А. Шип [Шип, 1995]. Про участь православного духовенства у формуванні мережі осередків чорносотенців на Волині на початку XX ст. йдеться у статті О. Мельничука, Я. Цецика та Ю. Олексіна (Мельничук, Цецик & Олексін, 2023).

Мета статті. У запропонованому дослідженні автори поставили за мету на основі матеріалів офіційного релігійного видання та наукових праць висвітлити ключові напрями діяльності православного кліру на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. російська православна церква (РПЦ) на українських землях, зокрема на Правобережній Україні, на Волині, й надалі зберігала значний вплив на населення, а також відігравала важливу роль у загальнодержавних справах. Вагомість РПЦ у суспільно-політичному житті регіону визначалася як її духовним авторитетом, так і економічною могутністю православно-церковної організації. Водночас наприкінці XIX ст. виявлено ряд негативних явищ, які, як засвідчили подальші події на початку XX ст., були симптомами значних кризових явищ у православній церкві (Хитровська, 2017, с. 20).

На початку XX ст. в Україні було дев'ять єпархій, кожен з яких очолював єпархіальний архієрей або єпископ. Керівництво єпархією міг здійснювати лише представник чорного духовенства-монашества, котрий був випускником духовної академії. Єпископ розглядався як головний наставник і опікун православ'я в єпархії: він призначав священників та церковнослужителів, мав право карати їх за провини, а також володів повною адміністративною, економічною та судовою владою щодо підпорядкованого духовенства. Він ніс відповідальність за стан моралі та віри, очолював духовний суд. Свої адміністративні та судові обов'язки архієрей здійснював за допомогою духовної консисторії, члени якої призначалися особисто ним і затверджувалися Синодом (Кошель, 2022, с. 98–99).

Владика здійснював нагляд за всіма духовними школами єпархії, а також здійснював контроль за викладанням Закону Божого у світських школах. У його підпорядкуванні перебували й церковно-парафіяльні школи. Згідно з духовним регламентом він був зобов'язаний не менше ніж раз на рік об'їжджати свою єпархію й регулярно представляти Синоду як «річні звіти, так і донесення про особливо важливі справи» (Кошель, 2022, с. 99).

Зі свого боку єпархії поділялися на благочинні округи. Відповідно до встановлених правил й обов'язків благочинний зобов'язаний двічі на рік об'їжджати свій округ, здійснюючи перевірку ведення метричних книг та іншої церковно-парафіяльної документації, також він виконував обов'язки цензора щодо проповідей священників. Він щорічно доповідав владиці про стан справ у парафіях свого округу, чисельність парафіян, про стягнення, накладені на духовенство, тощо. У благочинних були списки всіх священників та церковнослужителів свого округу, в яких знаходилася детальна інформація не лише про них, а й про членів їхніх сімей. Щорічні звіти благочинних перед консисторією та владиками ставали основою характеристики стану єпархії, яка надсилалася до Синоду. Кожен благочинний щороку наглядав у середньому за 20 церквами. Дев'ять єпископів та шістнадцять вікаріїв в українських губерніях на початку XX ст. у своєму підпорядкуванні мали близько 500 благочинних, у тому числі на Волині – 63, які, по суті, в своїх округах були господарями. Хоча й вони також перебували під повним контролем архієрів (Кошель, 2022, с. 101–102).

Благочинний першого округу Рівненського повіту протоієрей А. Теодорович у звіті за 1905 р. висвітлює чисельність парафій та кількість храмів в окрузі, акцентував увагу на тому, що ним упродовж звітної періоду відвідано всі храми, а деякі – двічі й тричі. Усі вони знаходилися в «пристойному стані, належному порядку й чистоті відповідній святині». Також позитивно оцінено стан ведення церковної документації, метричних книг та описів церковного майна (Отчет, 1906, с. 107).

Щодо православного кліру, то в окрузі на «штатній службі перебувало» 2 протоієрея і 27 священників, заштатних священнослужителів було 3, з них 1 протоієрей та 2 священники. У всіх парафіях округу богослужіння відбувалися регулярно, всі треби для парафіян як у церквах, так і будинках «здійснювалися безупинно та своєчасно» (Отчет, 1906, с. 108–109).

У досліджуваній період чітко регламентувалася не лише професійна сфера діяльності духовенства, а й до дрібниць обумовлювалося проведення ним вільного часу. Дозвілля кліриків було не лише суттєво обмеженим, а й також перебувало під пильним контролем церковної адміністрації. Серед головних заборон були тютюнопаління, гра в карти, вживання алкоголю, танці, що суперечило духовному сану. Священникам ні під час дружніх зустрічей, ні при відвідуванні парафіян заборонялося зловживати спиртним, навіть не можна було допускати помірного вживання вина. Щодо гри в карти, то її теж забороняли, оскільки вона часто «переходила у звичку, викликала азарт, відволікала від прямих обов'язків» (Тацієнко, 2017а, с. 95). Так, благочинний Новоград-Волинського благочинного міського округу, характеризуючи сімейне життя та побут духовенства за 1904 р., зазначав, що життя одних мало чим відрізнялося від світського. В інших членів кліру «домашня обстановка та позаслужбові відносини носили більш відповідний духовному чину відбиток». Взаємовідносини між кліром не «всюди були нормальними, помітний недолік щирості у ставленні молодших до старших і зайва підозрілість причетників, що настоятелі їх ображають та обділяють» (Изъ отчетов, 1906b, с. 150).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед парафіяльного духовенства гостро постало питання стосовно отримання плати за здійснення треб. Ще у 1873 р. затверджено джерела утримання парафіяльного духовенства. Серед них зберігалися й плати за треби, хоча у більшості це сприймалося негативно духовенством (Тацієнко, 2017b, с. 106). Це обумовлювалося тією обставиною, що священники вважали принизливим після завершення того чи іншого обряду протягувати руку, щоб отримати винагороду, у результаті могли звучати закиди: «Дере з живого і з мертвого». Адже це завдавало удару по авторитету священника, ставило його в залежність від парафіян та обмежувало свободу дій. Але й відмовитися від цього клір був не в змозі у зв'язку з тим, що це – важлива стаття їхнього прибутку (Тацієнко, 2017b, с. 106).

У різних губерніях плата за треби могла відрізнятися. Станом на початок XX ст. вінчання у середньому оцінювалося у 5 крб, поховання – 3 крб, хрещення – 50 коп. Проте досить часто їхня вартість була зависокою. А парафіяни неодноразово скаржилися на священників за те, що вони вимагали непосильні «побори за треби» (Тацієнко, 2017 b, с. 106).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. клір РПЦ й надалі продовжував зберігати значні впливи. Однак ситуація була не простою. Владики здійснювали контроль за діяльністю духовенства в єпархії, до того ж значну частину цих повноважень ними делеговано благочинним, які під час об'їзду благочинного округу здійснювали контроль за діяльністю парафіяльних священників, а їхні щорічні звіти були характеристикою стану єпархії. Одним із питань, яке неодноразово призводило до конфліктів між парафіянами й священниками – питання щодо плати за треби, частина парафіян вважали їх завищеними.

Важливу роль у дослідженні внутрішньої ситуації у РПЦ на Волині відіграє аналіз щорічних звітів благочинних, в яких детально охарактеризовано стан справ у їхньому окрузі. У своїх звітах благочинні висвітлювали практично всі сторони діяльності православного кліру в регіоні. Особлива увага приділялася характеристиці морального стану духовенства.

Так, у звіті благочинного другого округу Кременецького повіту акцентувалася увага лише на позитивних сторонах діяльності священників ввіреного йому округу та на пожертвуванні парафіянами с. Вербовців понад 1000 крб на придбання церковного начиння (Изъ отчетов, 1906a, с. 124–125).

Благочинний Кременецького міського благочинного округу відзначив негативні сторони діяльності священників І. Рибчинського та Третякова. Так, зазначалося, що І. Рибчинський підбурював селян с. Яковець, щоб вони позивалися з священником Червинським, а діяльність Третякова призвела до того, що селяни с. Лішня перестали відвідувати церкву. Окремо зауважено, що псаломщики в окрузі взагалі не займалися самоосвітою, хоча мали «вдосталь вільного часу». Вчителі Закону Божого частини шкіл, що перебували у підпорядкування Міністерства народної освіти, «заявляють, що ставлення до них вчителів цих шкіл під впливом колишнього інспектора І. Я. Радецького значно змінилося в гіршу сторону» (Изъ отчетов, 1906a, с. 125). У 5-му благочинному окрузі Кременецького повіту спосіб життя та поведінка окремих

представників кліру не завжди відповідали їхньому духовному званню. Зокрема, священник Кушлинської парафії постійно сперечався з парафіянами (Изъ отчетов, 1906с, с. 175).

У звіті за 1904 р. благочинний Дубенського міського округу наголошував на недбалому ставленні священника Ільїнської церкви м. Дубна П. Корневича до своїх обов'язків, якого після розслідування відсторонили від роботи у церковнопарафіяльній школі (Изъ отчетов, 1906b, с. 150).

В Острозі також були «сумні непорозуміння ... між членами соборного причту». Натомість у Старокостянтинівському міському окрузі взаємовідносини між священниками й парафіянами будувалися на довірі та взаємоповазі. Нарікання за плату за треби з боку парафіян були відсутніми. Єдиним інцидентом у 1904 р. стало усунення керівництвом єпархії церковного старости Миропольського за його «неповагу, грубість і користолюбство від займаної посади» (Изъ отчетов, 1906b, с. 150).

Священника с. Капустина М. Гвоздицького (Заславський повіт) також покарано за неналежне ведення церковного та парафіяльного діловодства. Щодо взаємовідносин парафіяльних священників і псаломщиків, то цікава інформація знаходиться у звіті благочинного 4-го округу Овруцького повіту. У більшості парафій між ними підтримувалися дружні взаємовідносини. Лише там, де священниками були колишні псаломщики, вони «вимагають від своїх псаломщиків особливої до себе поваги, а псаломщики, знаючи, що їхні настоятелі не так давно були такими ж псаломщиками, необхідної до них поваги не виявляли», зокрема, у селах Копища та Хочине (Изъ отчетов, 1906с, с. 175–177).

Благочинний 3-го округу Старокостянтинівського повіту акцентував увагу на тому, що в окремих парафіях богослужбові журнали велися, але більшість причтів вважали їх ведення для себе «зайвим і обтяжливим». Також у кожній парафії було декілька осіб, вороже налаштованих проти духовенства, які протидіяли «благим намірам і розпорядженням пастирів», особливо якщо вони діяли «під керівництвом світської влади і буржуазії вороже налаштованих проти духовенства». Як приклад, наводили події у Шибенській парафії, коли підрядчику Черкасову за будівництво храму заплатили більше ніж домовлено, без погодження зі священником. Одним із підбурювачів до таких дій був місцевий народний учитель А. Корнійчук, який неодноразово підбурював писати скарги на священника І. Бояковського (Изъ отчетов, 1906d, с. 225–226).

Окремі вчителі народних училищ, що перебували у підпорядкуванні Міністерства народної освіти, подавали негативний приклад селянам, а саме: «ухиляючись від виконання релігійних обов'язків – ходіння в церкву, сповідання тощо». Наприклад, вказували вчителів А. Корнійчука, який негативно впливав не лише на учнів, а й на парафіян (Изъ отчетов, 1906d, с. 226–227).

Зі свого боку благочинний першого округу Ковельського повіту акцентував увагу на тому, що значну частину парафіяльних священників у 1904 р. господарські турботи відволікали від виконання прямих обов'язків. У зв'язку з цим вони не лише не займалися самоосвітою, не лише не готували нових проповідей, але й проведення самих богослужінь у них відходило на другий план (Изъ отчетов, 1906d, с. 227). У першому благочинному окрузі Володимир-Волинського повіту невинним по службі виявився священник Ізовської парафії, в якого були значні незгоди з парафіянами, у результаті чого вони відмовилися у нього сповідатися й «говіли по сусіднім парафіям» (Изъ отчетов, 1906d, с. 229).

Характеризуючи моральний стан духовенства за 1905 р. благочинний першого округу Рівненського повіту акцентував увагу, що всі священнослужителі, виконуючи «свої пастирські обов'язки, були обережні та справні», поводити себе відповідно до свого звання, за винятком одного, а саме: священника села Дюксин І. Триліска. Він був «норовливий, зарозумілий і не вживався з парафіянами», заявив про себе невиконання своїх прямих обов'язків та вимаганням. У результаті проведеного розслідування у червні 1905 р. його визнали винним та оштрафували, а також винесли «сувору догану з занесенням у послужний список» (Отчет, 1906, с. 109).

Намісник Почаївської Лаври архімандрит Амвросій стверджував, що підвідомчі йому жіночі монастирі у 1905 р. «процвітали як у духовному, так і зовнішньому житті». Передбачені єпископом Антонієм заходи щодо покращення порядку та богослужінь в обителях «ними засвоєні й духовне життя цілком зміцнилося». Окремо відзначено ті монастирі, які він вважав найкращими, та звернув увагу й на те, що у Корецькому жіночому монастирі у 1905 р. завершено будівництво нової дзвіниці (Его Преосвященству, 1906, с. 148–149).

Отже, як бачимо аналіз звітів та рапортів благочинних дає змогу детально з'ясувати позитивні та негативні сторони діяльності парафіяльних священників РПЦ на Волині у досліджуваний період. Важливим для об'єктивного дослідження цих процесів є те, що благочинні у своїх рапортах висвітлювали не лише позитивні сторони діяльності священників та монастирів, а й акцентували увагу на порушеннях та конфліктах, що були у середовищі православного кліру. Це дозволяє констатувати, що у середовищі РПЦ виникали конфліктні ситуації, а певна частина

кліру не у повному обсязі виконувала свої прямі обов'язки та притягувалася за це до відповідальності, що й відображено у низці звітів благочинних. Це свідчить, що у самій РПЦ почали проглядатися тенденції до виникнення кризових явищ, досить часто спричинених саме діяльністю православного кліру.

Православна церква приділяла значну увагу аналізу ситуації з іновірцями та інославицями, адже у досліджуваній період у регіоні їх чисельність зростала, а частина православних змінювала конфесійну належність. Так, у звіті благочинного другого округу Житомирського повіту зазначалося, що інославиці та іновірці не завжди прихильно ставилися до «православних та їхніх духовних керівників». Вони використовували зручні нагоди, щоб пропагувати своє віровчення, сприяючи «посоромленню православної віри та духовенства». Аналогічна ситуація спостерігалася й у першому благочинному окрузі Житомирського повіту, а саме в Черняхіві, «де баптисти мають значний і небезпечний вплив на релігійно-моральне життя населення». Беручи з них приклад, частина православних почали байдуже ставитися до церковних настанов та не дотримувалися постів. Частина селян із навколишніх сіл у святкові та недільні дні працювали на городах чи їздили на базар торгувати. Натомість у другому благочинному окрузі Дубенського повіту впродовж 1904 р. жодних протистоянь із протестантами не виникло (Ізъ отчетов, 1906d, с. 223–225).

У першому благочинному окрузі Луцького повіту у кожній парафії проживало по декілька єврейських родин, які «страшно експлуатували селян у матеріальному відношенні», але у церковні справи не втручалися й не мали жодного морального впливу на селян. В окремих парафіях проживали римо-католики, але будучи віддаленими від костелів і ксьондзів, вони не лише не здійснювали жодного впливу на парафіян, а навпаки потрапляли під вплив православних і відвідували храми (Ізъ отчетов, 1906d, с. 227).

У своєму рапорті на ім'я єпископа Антонія священник Кам'яниця-Підлужської парафії Дубенського міського благочинного округу В. Бречкевич наголошував, що населення його парафії «складають переважно селяни-малороси», але також є поміщики, які володіють маєтками не менше ніж 200 десятин землі. Один із поміщиків був православним, а інші – римо-католиками. Не можна було «замовчувати той факт», що парафіяни більше довіряли поміщикам-полякам, ніж «російським православним». Таку ситуацію благочинний обґрунтовував тією обставиною, що поміщики-поляки уважніше ставилися до потреб місцевого населення, ніж православні. Вони, незважаючи на свою належність до римо-католицької церкви, «іноді роблять пожертви на користь місцевого православного храму», натомість православні були лише глядачами у «справі облаштування в парафії церковних шкіл і прикрашання місцевих храмів» (Ізъ рапорта, 1906a, с. 66–67).

Щодо взаємовідносин між православними та римо-католиками, то досить цікава інформація знаходиться у звіті благочинного 3-го округу Дубенського повіту за 1904 р. У парафіях, де були римо-католицькі ксьондзи, взаємовідносини між ними і православним духовенством були напружені. Ксьондзи під будь-яким приводом намагалися не допускати шлюбів римо-католиків із православними, гальмуючи видачу передшлюбних свідоцтв, та стверджували, що подібні «шлюби неблагословенні у католицькій церкві, неугодні Богу». Натомість жителі «римо-католицького віросповідання жили з православним духовенством дружно» (Ізъ отчетов, 1906c, с. 175).

У рапорті про стан 4-го благочинного округу Рівненського повіту за 1905 р. увага акцентувалася на тому, що «найсерйознішим злом, з яким у минулому році довелося боротися – це католицька пропаганда серед сільського населення». Адже ставлення римо-католиків до православних після указу 17 квітня 1905 р. «Про укріплення начал віротерпимості» значно погіршилося, а діяльність православного кліру спрямовувалася на «огороження православної пастви від їхнього небажаного впливу». Щодо ставлення православних до римо-католицької віри, то до оголошення вищезазначеного указу воно було більш «прихильним ніж зараз». До такої ситуації частково призвела діяльність ксьондзів, які насильно намагалися навертати православних у римо-католицьку віру. Коли мав відбутися змішаний шлюб, ксьондз «намагається будь-якими способами, навіть погрозами, схилити православних до переходу в латинство», а у випадку невдачі – ускладнював процедуру «видачі документів чи відмовляв у їх видачі» (Ізъ рапорта, 1906b, с. 245–246). Щодо особливих проявів релігійного життя, то благочинний акцентував увагу на більш свідомому несприйнятті римо-католицької віри, що досягалося завдяки енергійній діяльності православного духовенства. У зв'язку з цим римо-католицька пропаганда впродовж останніх місяців 1905 р. значно послабилася, не маючи сприятливого підґрунтя, через те, що самі селяни в обличчі «кращих своїх представників давали їй відсіч, називаючи поляків і євреїв першими і постійними заколотниками у державі» (Ізъ рапорта, 1906b, с. 245).

Щодо євреїв, які проживали в окрузі, то вони насамперед вступали з селянами «переважно в торгівельні взаємовідносини й страшно експлуатували простоту селян». В

.....
економічному плані селяни перебували у повній залежності від євреїв, адже без їхнього посередництва неможливо було щось купити чи продати (Ізь рапорта, 1906b, с. 245).

Натомість у Старокостянтинівському благочинному окрузі у 1905 р. активізували свою діяльність ксьондзи, які належали до ордену Капуцинів. Зокрема, завдяки діяльності ксьондза К. Трушковського у серпні 1905 р. родина селян Франкових перейшла у римо-католицьку віру. У жовтні 1905 р. він добивався викладати Закон Божий у місцевому двокласному училищі для учнів-католиків. Наглядач училища висунув вимогу, що навчання мало відбуватися лише російською мовою, згідно з міністерською програмою, на що ксьондз не погодився. Також К. Трушковським при костелах, за допомогою двох вчительок-польок, відкрито дві школи, навчання в яких велося польською мовою. Вони функціонували у жовтні 1905 – лютому 1906 рр. без жодного на це дозволу. Завдяки діяльності благочинного їх закрила поліція у лютому 1906 р. (Ізь отчета, 1906, с. 278–280).

У першому благочинному окрузі Рівненського повіту протестантів у 1905 р. «було небагато», а православне духовенство поводитися з ними гідно й намагалося «впливати на них лагідними переконаннями». Іновірці та інославці «уживаються з православними мирно» й жодного негативного впливу з їхнього боку на православних помічено не було (Отчет, 1906, с. 110).

Тож, як свідчать рапорти та звіти благочинних, ситуація у сфері міжконфесійних взаємовідносин на Волині була неоднозначною. У ряді благочинних округів спостерігалось ускладнення міжконфесійних взаємовідносин. Одночасно з цим зазначалося, що окремі поміщики-поляки ставилися до потреб селян уважніше за російських поміщиків. Після Указу 17 квітня 1905 р. змінилася тональність рапортів благочинних. Значно більше уваги приділялось аналізу міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин, що зумовлено активізацією діяльності ксьондзів. Однак у частині звітів простежується певна тенденційність, що знаходить свій вияв у тому, що всю вину за загострення міжконфесійних взаємовідносин православний клір перекладав винятково на протестантів та римо-католиків. Щодо євреїв, то наголошувалося, що селяни перебували від них у повній економічній залежності, що сприяло їх експлуатації. Однак у церковні справи євреїв не втручалися.

Окрема увага у досліджуваних документах про діяльність православного кліру наприкінці XIX – на початку XX ст. приділялася відношенню парафіян до релігії, освіти та суспільно-політичній ситуації у регіоні. Так, у селі Підлужжя Дубенського благочинного округу селяни відкрили школу грамоти ще у 1895 р., але справи змінилися на краще лише тоді, коли на їхнє прохання та за погодженням із священником, вчителем призначили вихідця з «народу», який окрім навчання організував церковний хор. Натомість у с. Кам'яниці школу, незважаючи на клопотання громади, так і не було відкрито. Керівництво Єпархіальної училищної ради не знайшло можливим виділити 800 крб на будівництво шкільного приміщення (Ізь рапорта, 1906a, с. 67).

Також благочинний 4-го округу Дубенського повіту акцентував увагу керівництва єпархії на необхідності терміново збудувати церкву у с. Вовкові, в якому половину населення складали чехи, які рідко відвідували богослужіння, виправдовуючи це тим, що «молитися при давці селян вони були не в змозі». Православні чехи акцентували увагу й на тому, що їм гарантували будівництво храму державним коштом, а також виявляли готовність допомогти фінансово, але лише за умови «будівництва тільки кам'яного храму». Зверталася увага й на необхідність фінансового утримання священника у с. Вербче, у зв'язку з тим, що від парафії відділено с. Хрінники з церковною землею, а тому фінансовий стан цієї парафії значно погіршився (Ізь отчетов, 1906a, с. 125).

Важливою рисою селян-парафіян Новоград-Волинського міського благочинного округу «була глибока релігійна налаштованість». Натомість міщани були менш старанними у молитвах, рідше відвідували церкву. Серед негативних рис частини парафіян округу відмічалось, що крім пияцтва, лихослів'я і неповаги до чужої власності, «останнім часом помітно посилилася неповага до батьків» (Ізь отчетов, 1906b, с. 153).

Аналізуючи ситуацію у Володимир-Волинському повіті, благочинний першого округу акцентував увагу на тому, що твердість населення у вірі після оголошення Маніфесту 17 квітня 1905 р. не похитнулася, незважаючи на римо-католицьку пропаганду (Ізь отчетов, 1906d, с. 228–229).

У Старокостянтинівському благочинному окрузі почали проглядатися такі негативні риси, як збільшення кількості байдужих до віри і розпоряджень православної церкви. Розтлінний дух із великих промислових центрів проникав також і в села через листівки та «через агітаторів, яких тепер безліч» ходило «під виглядом страйкарів різних професій». Деякий її успіх зумовлений тим, що агітатори намагалися тиснути на слабку сторону селян, обіцяючи віддати їм поміщицькі і навіть церковні землі. Вони також намагалися вселити недовіру до духовенства чи у «кращому випадку байдужість до віри» (Ізь рапорта, 1906b, с. 245).

На початку ХХ ст. ситуація на Правобережній Україні для імперської влади та РПЦ значно ускладнилася, що певною мірою загрожувало імперським державним інтересам. Адже після надання політичних свобод відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «віросповідання перестало служити перешкодою до заміщення посад у Південно-Західному краї, з'явилися поляки-слідчі, члени суду, прийняття присяги відбувається польською мовою». На практиці це означало посилення русифікаційних процесів у регіоні, а завдяки проросійськи налаштованим священнослужителям створено підґрунтя для діяльності чорносотенного Союзу російського народу (СНР) (Шип, 1995, с. 17).

Отже, як бачимо благочинні звертали увагу на ставлення парафіян до релігії, відзначали притаманні їм негативні риси. Окрема увага зверталася на наявність церковно-парафіяльних шкіл та їхню роль у житті парафії. Зазначалося, що в окремих округах зростала кількість осіб, що байдуже ставилися до віри та церковних настанов. Таку ситуацію обґрунтовували тим, що у селах з'явилися особи, які проводили революційну агітацію насамперед у тому, що необхідно розділити між селянами не лише поміщицькі землі, а також і церковні, одночасно з цим підбурюючи їх проти церкви.

Необхідно зауважити, що, враховуючи поліетнічний склад населення Волині, керівництво єпархії не лише за допомогою благочинних здійснювало нагляд за священниками, а й докладало значних зусиль щодо прийняття православ'я чеськими колоністами. Щодо німецьких аграрних колоністів, то вони були протестантами й через це священники РПЦ та імперська влада відносилися до них упереджено.

11–12 вересня 1906 р. священники Ф. Гейда та В. Зах відвідали с. Мізоч та навколишні села з метою здійснення місіонерської діяльності серед православних чеських колоністів. Висвітлюючи ситуацію, вони зазначили, що після оприлюднення Указу 17 квітня 1905 р. серед них спостерігалось «релігійне хвилювання», що зумовлено пропагандистською діяльністю ксьондзів. З цією метою до Мізоча прибув чех-ксьондз Мораван, який знав чеську мову. У результаті костел почали відвідувати чехи не лише з навколишніх сіл, а й приїжджали за 70–100 верст. Але багатьох очікувало розчарування, адже Мораван через декілька днів покинув Мізоч. Після видання Указу від 17 жовтня 1905 р. чехи-католики розпочали активну пропаганду римо-католицької віри серед своїх родичів, чого не робили раніше (Рапорт, 1906b, с. 526–528).

Щодо ситуації у с. Гільча, де проживало близько тисячі православних чехів, то частина з них прийняла православ'я примусово. Незадоволення викликало навчання у місцевій школі, в якій, на їхню думку, священник та вчителі не справлялися з своїми обов'язками, а також не володіли чеською мовою. Місцеві чехи неодноразово клопотали, щоб до них направили чех-священника та замінили вчителя, але їхні клопотання не були задоволені. Через це, розуміючи, що після прийняття православ'я вони «все добре втратили», а всі обіцянки дані їм під час прийняття православ'я «виявилися мильною бульбашкою», охололи до церкви та жили спогадами про минулі часи. З метою виправлення ситуації пропонували призначити священником чеха, який «силою проповіді чеською мовою» міг би повернути віру, переводити та коментувати релігійні твори. Римо-католицьку віру прийняло лише дві особи, через це католицька пропаганда не мала успіху в Гільчі (Рапорт, 1906b, с. 528–530).

Характеризуючи ситуацію у середовищі православних чехів-колоністів, священник В. Зах у своєму рапорті у Волинську духовну консисторію констатував, що чекав на направлення його у чеську парафію, але всі вакантні посади священників у них були «зайняті російськими священниками, а їхня заміна вважалася незручною». Після прийняття чехами православ'я стало зрозумілим, що ними та їхніми питаннями на Волині ніхто не цікавився. А на ту обставину, що серед чехів спостерігався занепад релігійності, ніхто не звертав уваги. Адже до прийняття православної віри чехи виділялися набожністю й кожної неділі відвідували храми. Щодо місіонерів-чехів, то у регіоні був лише один, але він «займався винятково» католиками й протестантами. Аналізуючи ситуацію, він зазначав, що схилити їх до прийняття православної віри після заборони чеським ксьондзам проводити богослужіння було не важко, а ось як навчити їх «істинам православної віри, над цим потрібно замислитися й попрацювати» (Рапорт, 1906c, с. 628–632).

Священник с. Блудів Острозького повіту А. Лотоцький інформував, що у надрукованих документах про парафії з чеським населенням відсутня Блудівська парафія. Він повідомляв про приєднання чехів до православної церкви голову Чеського союзу на Волині о. М. Тарнавського ще у 1904 р. Загалом у Вищеназваному населеному пункті проживало 68 чехів, з яких 56 були православні й 12 залишалися римо-католиками (Рапорт, 1906a, с. 294–296).

Так, ситуація з православними чеськими колоністами на Волині була складною. Після прийняття ними православної віри значна частина з них взагалі не відвідувала храми. Прохання про призначення в їхні парафії чехів-священників залишалася без розгляду. А вирішенням їхніх питань щодо освіти, налагодження конструктивного діалогу та співпраці ніхто не займався, що в результаті призвело до «занепаду релігійності», чим намагалися скористатися римо-католики.

Висновки. Отже, як свідчить аналіз рапортів благочинних, у них висвітлювалися всі напрями діяльності православного духовенства на Волині. Важливим є те, що аналізувалися не лише позитивні сторони, а й також зверталася увага на різноманітні недоліки та упущення з боку парафіяльних священників. Окреме місце у досліджуваних документах займає висвітлення міжконфесійних взаємовідносин у регіоні. Хоча частина звітів і рапортів відзначаються певною тенденційністю, а вся вина перекладається на римо-католиків і протестантів, однак у них знаходиться значний обсяг важливої інформації про міжконфесійні взаємовідносини у поліетнічному волинському суспільстві. Ще однією важливою характеристикою різних груп тогочасного волинського суспільства було їхнє ставлення до релігії, що відображалось у рапортах благочинних.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам Державного архіву Рівненської області за сприяння у підготовці матеріалів статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Его Преосвященству** (1906). Его Преосвященству, Преосвященнейшему Антонию, Епископу Волынскому и Житомирскому, Священно-Архимандриту Почаевской Свято-Успенской Лавры Благочинного монастырей, наместника Почаевской Лавры, Архимандрита Амвросия. *Волынския епархиальныя ведомости*. 8. 11 марта. 148–149.
- Изъ отчета** (1906). Изъ отчета о состоянии Старокостантиновского городского благочиннического округа за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 16. 1 июня. 278–280.
- Изъ отчетов** (1906a). Изъ отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 7. 1 марта. 124–126.
- Изъ отчетов** (1906b). Изъ отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 8. 11 марта. 149–154.
- Изъ отчетов** (1906c). Изъ отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 9–10. 21 марта и 1 апреля. 175–178.
- Изъ отчетов** (1906d). Изъ отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 13. 1 мая. 223–229.
- Изъ рапорта** (1906a). Изъ рапорта священника Каменице-Подлужского прихода, Дубенского уезда, городского благочиннического округа Василия Бречкевича, на имя Преосвященнейшего Антония, Епископа Волынского и Житомирского. *Волынския епархиальныя ведомости*. 3. 21 января. 66–69.
- Изъ рапорта** (1906b). Изъ рапорта благочинного 4-го округа Ровенского уезда о состоянии округа за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 14. 11 мая. 244–247.
- Кошель, О. М.** (2022). *Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 584 с.
- Мельничук, О., Цецик, Я., & Олексін, Ю.** (2023). Роль православного духовенства в формуванні мережі осередків чорносотенців на Волині на початку XX ст. *Сторінки історії*, 57, 159–175. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294435>.
- Отчетъ** (1906). Отчетъ по первому округу, Ровенского уезда, благочинного протоиерея Андроника Теодоровича, за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости*. 6. 21 февраля. 106–113.
- Рапорт** (1906a). Рапорт священника села Блудова, Острожского уезда Анания Лотоцкого на имя Преосвященнейшего Арсения Епископа Владимиро-Волынского. *Волынския епархиальныя ведомости*. 17. 11 июня 1906. 294–296.
- Рапорт** (1906b). Рапорт священников с. Квасилова Ровенского уезда, Федора Гейды и с. Дидычь, Дубенского уезда, Владимира Заха, на имя Высокопреосвященнейшего Антония, Архиепископа Волынского и Житомирского, от 21 сентября за № 42. *Волынския епархиальныя ведомости*. 30. 21 октября. 526–537.
- Рапорт** (1906c). Рапорт Священника села Дидычь, Дубенского уезда, Владимира Заха о чехах на Волини. *Волынския епархиальныя ведомости*. 35. 11 декабря. 628–633.
- Тацієнко, В. С.** (2017a). Дозвілля парафіяльного православного духовенства в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київської єпархії). *Уманська старовина*. 3. 94–99.
- Тацієнко, В.** (2017b). Плата за треби як джерело прибутку православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2. 104–108.

- Хитровська, Ю. В. (2017). Громадська думка щодо становища РПЦ та вплив православного духовенства на народні маси на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (крізь призму публікацій у православній пресі). *Сторінки історії*. 45. 19–28.
- Шип, Н. А. (1995). *Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.)*. К. 66 с.

References:

- From the report** (1906). From the report on the state of the Starokostiantynivsky city deanery district for 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 16. 1 iyunya. 278–280. [in Russian].
- From the report** (1906a). From the report of the priest of the Kamenice-Podluzhsky parish, Dubensk district, city deanery district, Vasily Brechkevich, addressed to His Grace Anthony, Bishop of Volyn and Zhitomir. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 3. 21 yanvary. 66–69. [in Russian].
- From the report** (1906b). Bpm report of the dean of the 4th district of Rivne county on the state of the district in 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 14. 11 maya. 244–247. [in Russian].
- From the reports** (1906a). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 7. 1 marta. 124–126. [in Russian].
- From the reports** (1906b). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 7. 11 marta. 124–126. [in Russian].
- From the reports** (1906d). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 13. 1 maya. 223–229. [in Russian].
- From the reports** (1906c). From the reports of the deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 9–10. 21 marta i 1 aprelya. 175–178. [in Russian].
- Khitrovska, Y. V.** (2017). Gromadska Duma for the establishment of the Russian Orthodox Church and the influx of the Orthodox clergy into the masses of the Right Bank of Ukraine from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. (through the prism of publication in the Orthodox press). *Storinky istorii*. 45. 19–28. [in Ukrainian].
- Koshel, O. M.** (2022). The clergy of Right Bank Ukraine in the national-cultural and spiritual-light revival (the other half of the 19th century – the beginning of the 20th century). Kam'yanec-Podilskij: TOV «Drukarnya «Ruta», 584. [in Ukrainian].
- Melnychuk O., Tsetsyk Ю., & Oleksin, Y.** (2023). The Role of the Orthodox Clergy in the Formation of the Network of Black Hundred Centers in Volyn in the Early 20th Century. *History Pages*, 57, 159–175. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294435>.
- Report** (1906). Report for the first district, Rivne district, dean Archpriest Andronik Teodorovich, for 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 6. 21 fevralya. 106–113. [in Russian].
- Report** (1906a). Report of the priest of the village of Bludovo, Ostrozh district, Ananiy Lototsky, addressed to His Grace Arseny, Bishop of Vladimir-Volynsk. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 17. 11 iyunya 1906. 294–296. [in Russian].
- Report** (1906b). Report of the priests of the village of Kvasilovo, Rivne district, Fedor Geida, and the village of Didych, Dubensk district, Vladimir Zakh, addressed to His Eminence Anthony, Archbishop of Volyn and Zhitomir, dated September 21, N. 42. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 30. 21 oktyabrya. 526–537. [in Russian].
- Report** (1906c). Report of the Priest of the village of Didych, Dubensky district, Vladimir Zakh about the Czechs in Volyn. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 35. 11 dekabrya. 628–633. [in Russian].
- Ship, N. A.** (1995). Church-Orthodox movement in Ukraine (late 20th century). К. 66. [in Ukrainian].
- Tatsienko, V.** (2017b). Payment for the demand for the income of the Orthodox parish clergy of the Kiev Diocese from the 19th century to the beginning of the 20th century. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii*. 2. 104–108. [in Ukrainian].
- Tatsienko, V. S.** (2017a). The allowance of the parafacial Orthodox clergy in the 19th century - at the beginning of the 20th century. (based on materials from the Kiev Diocese). *Umanska starovyna*. 3. 94–99. [in Ukrainian].
- To His Grace** (1906a). To His Grace, Most Reverend Anthony, Bishop of Volyn and Zhitomir, Holy Archimandrite of the Pochayiv Holy Dormition Lavra, Dean of the Monasteries, Abbot of the Pochayiv Lavra, Archimandrite Ambrose. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 8. 11 marta. 148–149. [in Russian].

The figure of Ottorino Respighi: the tragedy of an artist under Italian fascism

Olena Ye. Vereshchahina-Bilyavska

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University

Candidate of Art History, Associate Professor (Ukraine)

email: beverlena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4559-0230>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEZ-6362-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216869285>

Natalia G. Mozgalova

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Ukraine)

email: mozgaliovan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7857-7019>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1955404>

Abstract.

The aim of this article is to provide a balanced assessment of the Italian composer Ottorino Respighi and his work within the socio-cultural context of Italy during the Mussolini regime, and to determine how the artist's apolitical stance made him a hostage to circumstances under the fascist dictatorship. **The research methodology** is based on a combination of the principles of historicism, cultural and systemic approaches, general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), and musicological tools (holistic and comparative analysis). **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, drawing on foreign sources regarding cultural history and Italian music, as well as the results of a comprehensive comparative analysis of Respighi's musical heritage, the composer's creative biography and music are analyzed for the first time in domestic musicology within the socio-cultural context of 1920s and 1930s Italy. The article reveals how the artistic content of Respighi's music was manipulated by the leaders of the fascist dictatorship, leading to its integration into the process of myth-making and the reinforcement of the cult of personality. **Conclusions.** Respighi's reliance on national tradition exemplified the centripetal forces in the development of European music in the first half of the 20th century. The cultivation of the national spirit, the inherent decorativeness of the composer's music, and Benito Mussolini's admiration for it led to accusations of «grand nationalism». However, the composer's focus on early Italian music was directed toward genre, style, and content rather than the pursuit of nationalist ideologies. The tragedy of Ottorino Respighi's persona and his music lies in the fact that his traditionalist style and references to Roman history resonated with fascist ideals. It was precisely this resonance that for a long time prevented a balanced assessment of the composer and his creative legacy.

Keywords: Ottorino Respighi, Benito Mussolini, neoclassicism, symphonic poem, fascist dictatorship.

Постать Отторіно Респігі: трагедія митця в умовах режиму італійського фашизму

Олена Верещагіна-Білявська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)

email: beverlena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4559-0230>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEZ-6362-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216869285>

Наталія Мозгальова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор педагогічних наук, професор (Україна)

email: mozgaliovan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7857-7019>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1955404>

Анотація.

Мета статті – надати збалансовану оцінку особистості італійського композитора Отторіно Респігі та його творчості у контексті соціокультурної ситуації Італії часів режиму Б. Муссоліні; визначити, як аполітичність митця та національне спрямування його музики зробили його заручником обставин життя в умовах фашистської диктатури. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципу історизму, культурологічного та системного підходів, загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та музикознавчих (цілісного та компаративного аналізу) методів. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що, спираючись на зарубіжні джерела з історії культури, історії італійської музики та на результати попередньо здійсненого цілісного та компаративного аналізу зразків музичної спадщини О. Респігі, вперше у вітчизняному історичному музикознавстві проаналізовано творчу біографію та музику композитора у соціокультурному контексті Італії 1920–1930-х років. У статті розкрито маніпуляції верхівки фашистської диктатури художнім змістом музики О. Респігі, що призвели до її інтеграції у процес міфотворення та зміцнення культу особи. **Висновки.** Опора О. Респігі на національну традицію стала ознакою дії центрспрямованих сил у розвитку європейської музики першої половини ХХ ст. Культивування національного духу, певна декоративність музики композитора та захоплення нею Б. Муссоліні призвели до звинувачення митця у «грандіозному націоналізмі». Проте орієнтир композитора спрямовано на старовинну італійську музику, зокрема, на жанрово-стильові та змістовні аспекти, а не на пошук у ній націоналістичних ідей. Трагедія особистості О. Респігі та його музики полягає у тому, що його традиційний стиль, звернення до тем з історії Риму резонували фашистським ідеалам. Саме це й заважало довгий час надати збалансовану оцінку самої постаті композитора та його творчості.

Ключові слова: Отторіно Респігі, Беніто Муссоліні, неокласицизм, симфонічна поема, фашистська диктатура.

Постановка проблеми. В умовах глобальних політичних криз та відкритої військової боротьби українського народу з країною-агресором, в якій панує гібридний авторитарний режим, актуалізувалася необхідність переосмислення ролі митця та його творчості у тоталітарних системах. Теза про «мистецтво поза політикою» не витримала випробовування історією, адже результати художньої творчості часто використовувалися тоталітарними режимами з метою ідеологічного впливу на населення. Навіть за умов відсутності відкритої підтримки німецького нацизму, італійського фашизму, радянського тоталітаризму чи іншого режиму, коли митець занурювався у так звану «внутрішню еміграцію», провідники тоталітарної ідеології часто використовували його славу для міжнародної легітимізації режиму поза бажанням самого митця. Особливої активності ці процеси набували щодо творчості всесвітньовідомих особистостей, які вирішили обрати конформістський шлях без публічної підтримки режиму, але й без його засудження. Якщо творчість відомих музикантів, письменників, художників, режисерів та акторів, які відверто стали на позицію підтримки тоталітарної системи у своїй державі, отримала однозначну оцінку в історії культури, то історична цінність спадщини митців-конформістів, «внутрішніх емігрантів» до сьогодні дискутується у колі культурологів та мистецтвознавців.

Прикладом трагічної долі творчості митця в умовах тоталітарного режиму може слугувати музика Отторіно Респігі. Його симфонічна поема «Pini di Roma» («Сосни Риму») тривалий час асоціювалася з фашистським режимом. Це був один з найулюбленіших творів Беніто Муссоліні, проте сам митець жодного разу публічно не підтримав дуче. З приходом до влади Б. Муссоліні, вже визнаний в Європі композитор, тримався осторонь політики, що не завадило фашистському режиму використовувати його музику з метою пропаганди. Це й призвело до упередженого ставлення значної частини музичної спільноти до композитора як профашистського діяча. Зосередження О. Респігі виключно на творчості є зразком «внутрішньої еміграції» та з особливою гостротою актуалізує проблему «етичного вибору» митця. В умовах політичного тиску на творчість, що у 1930-ті роки значно посилювався, композитор послідовно дотримувався ідеї естетичного відродження італійської інструментальної традиції, що згасла у другій половині XVIII ст., та опору пангерманському і панфранцузькому впливам, що зміцнилися у багатьох національних композиторських школах на початку XX ст. Проте його прагнення зберегти культурний код італійської музики не отримало виваженої та обґрунтованої оцінки як сучасниками, так і наступним поколінням істориків музики.

Аналіз життя та сучасний погляд на творчу спадщину композитора дозволить відокремити її естетичну цінність від ідеологічних нашарувань тоталітарного режиму, а також усвідомити хитку межу між конформізмом, який дозволив йому займатися творчістю, та відвертою колаборацією, що таврує митця як ідеологічного поплічника фашистського режиму.

У часі глобальних політичних катаклізмів і становлення нових тоталітарних систем критичне дослідження мистецького минулого дозволяє не лише зрозуміти теперішнє, але й спробувати здійснити прогност розвитку культури загалом й музики зокрема в майбутньому.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема долі митців, які співпрацювали чи були в опозиції до нацистської влади, досить розлого представлена у дослідженнях австро-німецьких науковців. Так, у монографії М. Катера проаналізовано кар'єрний шлях восьми композиторів, на який безпосередньо вплинув режим Третього Рейху (Kater, 2000). На тлі соціокультурної ситуації часів гітлерівської Німеччини дослідник аналізує систему етичних та естетичних поглядів К. Орфа, А. Шенберга, П. Гіндеміта, Р. Штрауса, К. Вейла, В. Егка, К. А. Гартмана та Г. Пфіцнера. Естетичні передумови нацистської концепції музики проаналізовані у статті Г. Шуберта (Schubert, 2003). Загальну концепцію музики у контексті ідеології та політики Третього Рейху досліджують у монографіях Е. Леві (Levi, 1994) та М. Мейєр (Meyer, 1993).

Особливості та спільні риси мистецтва Третього Райху та СРСР розкрито у статті Є. Ланюка (Ланюк, 2020). А. Литвиненко проблему митця у тоталітарному режимі розкриває на прикладі життєтворчості українського бандуриста Володимира Кабачка (Литвиненко, 2016). Хроніки опору трьом тоталітарним режимам – італійському, німецькому та радянському – відтворені й проаналізовані у статті О. Верещагіної-Білявської та К. Швець, де авторки розкривають громадянську позицію видатних диригентів А. Тосканіні, Г. фон Караяна, В. Фуртвенглера, О. Клемперера та композиторів П. Гіндеміта і Б. Мартіну (Верещагіна-Білявська, Швець, 2024).

У статтях Верещагіної-Білявської та ін. досліджено антропологічну специфіку музики пострадянського періоду тих композиторів, етико-естетичні погляди яких формувалися ще у часі панування тоталітарної ідеології (Vereshchagina-Biliavska, Cherkashyna, Moskvichova, Yakumchuk, Lys, 2021; Vereshchagina-Biliavska, Mozgalova, Baranovska, Moskvichova, Cherkashyna, 2021).

Діяльність італійського Міністерства популярної культури (MinCulPop) часів Б. Муссоліні в його впливах на зміст мистецтва проаналізовано у статті «Масова культура та тоталітаризм: облік пропаганди в Італії під час фашистського режиму (1934–1945)» (Antonelli, Bigoni, Funnell, Safaro, Deidda Gagliardo, 2023). На основі аналізу архівних матеріалів MinCulPop автори розкривають, як шляхом фінансування лише тих культурних проєктів, що популяризували ідеали фашизму, демонстрували лояльність до режиму та відповідали цінностям державної політичної системи, влада отримувала підтримку мистецької еліти чи хоча б її мовчання. У статті наголошено, що через фінансування та ідеологічний контроль театр, кіно, преса формували образ так званого «нового італійця».

Особливості впливу влади на діяльність італійських культурних діячів часів панування режиму Б. Муссоліні досліджує і Паоло Куаттроне, також спираючись на зміст архівних матеріалів Міністерства популярної культури (Quattrone, 2024).

Специфіку формування образу «людини радянської» як найважливішого завдання політики більшовиків у 1920-ті роки розкрито Т. Гуменюк і Б. Драмарецьким (Gumenyuk, Dramaretskyi, 2023). Н. Гогохія цю проблему розглядає на прикладі радянської культури масових свят в Україні 1930-х рр., до яких з виховною метою обов'язково залучалися школярі і молодь (Гогохія, 2022). Згадані українські науковці у тлумаченні понять тоталітаризму, фашизму

та націоналізму спираються на праці О. Зайцева, зокрема ґрунтовне дослідження «Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: нариси інтелектуальної історії» (Зайцев, 2013), та В. Єрмоленка, зокрема монографію «Плинні ідеології: ідеї та політика в Європі XIX–XX століть» (Єрмоленко, 2018). Так, В. Єрмоленко розглядає тоталітаризм як результат змішування радикальних елементів різноманітних рухів. На численних прикладах дослідник демонструє послідовний перехід від критичного мислення до сліпої віри ідеологічним штампами у тоталітарних культурах, втрати гуманізму з його розумінням людського життя як найвищої цінності. Ці ознаки стали типовими для всіх тоталітарних режимів, також італійського.

Проблематика розвитку італійської музики за режиму Муссоліні досліджена у дисертації Томаса Вітцума «Націоналізм в італійській фашистській музиці: «Покоління вісімдесятих» між неокласицизмом і модернізмом» (Vitzthum, 2006). Німецький політолог детально аналізує творчість композиторів так званого «покоління 1880-х років», до якого належали чотири митці з європейським визнанням – Джан Франческо Маліп'єро (1882–1973), Ільдебрандо Піццетті (1880–1968), Альфредо Казелла (1883–1947) та Отторіно Респігі (1879–1936). Усі вони прагнули створити специфічну «італійську» музичну мову на основі старовинних джерел, що походять ще від григоріанського хоралу та музики доби Відродження, народної італійської пісенності в осучасненому вигляді. Проте їхні ідеї щодо національної музичної мови використав режим Б. Муссоліні, щоб постулювати національну велич в ідеологічному аспекті фашизму. Т. Вітцум аналізує особливості культурно-політичного використання музики італійським режимом.

Аналізу впливу ставлення до фашизму на критичну оцінку музики О. Респігі присвячено статтю Л. Г. Барроу (Barrow, 2011). У ній розкрито, як музика композитора стала «заручницею» авторського конформізму, що призвело до її використання режимом як символу національної величч. Зазначимо, що інші названі вище композитори пережили тоталітарний режим і після закінчення Другої світової війни здійснили спроби реабілітації своєї творчості. Смерть О. Респігі ще до початку цієї війни не дозволила митцю реабілітуватися перед музикознавцями та істориками, які таврували його творчість визначенням «реакційної» або «пропагандистської», попри її популярність у виконавців та слухачів. Тому проблема визначення художнього змісту музики О. Респігі, розкриття її етичного сенсу та пояснення громадянської позиції митця потребує свого ретельного вивчення.

На сьогодні музика О. Респігі часто звучить на світових сценах, проте композитор та його творчість пережили тривалу історію не просто упередженого та критичного, а часто й відверто принизливого ставлення з боку музикознавців та істориків музики. Пояснюємо цей факт асоціаціями музики О. Респігі з фашизмом. Огляд статей зарубіжних науковців про музику композитора виявляє значну кількість посилань на Беніто Муссоліні та фашизм. У працях українських дослідників творчість О. Респігі у соціокультурному контексті Італії часів фашистського режиму ще не була проаналізована.

Мета статті. Спираючись на джерела з історії культури, історії італійської музики та на результати попередньо здійсненого цілісного аналізу зразків музичної спадщини О. Респігі, надати збалансовану оцінку особистості митця та його музики у контексті соціокультурної ситуації, створеної фашистським режимом Б. Муссоліні. У статті здійснено спробу розв'язати упередження та довести, що композитор, в силу своєї аполітичності, став заручником свого часу та соціокультурних обставин життя.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення особливостей творчості митця неможливе без дослідження соціокультурного контексту, що безпосередньо впливає на її зміст та ідейне спрямування. Тому розкриття трагедії творчості О. Респігі неможливе без занурення в італійську політичну й культурну атмосферу 1920-х – 1930-х рр. Ключовою державною фігурою того часу був диктатор Італії Беніто Муссоліні (1883–1945). Саме він виступив засновником і керівником італійського фашизму, який став першим в Європі та у світі загалом прикладом тоталітарної системи і вплинув на розвиток державної ідеології нацизму у Німеччині. Заснований дуче «Італійський союз боротьби» («Fasci Italiani di Combattimento») у 1921 р. реорганізовано у Національну фашистську партію, яка після сумнозвісного «Маршу на Рим» (1922) встановила у державі диктатуру. Вихідною тезою партії фашистів стало твердження про те, що італійці є середземноморською складовою «арійської раси» з її різноманітними та міцними культурно-духовними зв'язками.

Вимоги до нового мистецтва, що повинно служити фашистській ідеології, були сформульовані ще у 1909 р. Філіппо Томазо Марінетті (1876–1944) в його знаменитому «Маніфесті футуризму» (1909). Згодом він встановив мистецькі принципи футуристичного мистецтва та вимоги до його стилістики у музиці, малярстві, скульптурі, літературі («Маніфест малярів-футуристів», 1910; «Маніфест футуристської музики та футуристської скульптури», 1912; «Слова на свободі», 1913). Вихідне положення мистецтва футуризму полягало у запереченні культу старовини і традицій, оспівуванні досягнень індустріального світу, агресії та війни як «гігієни світу». Вимоги до стилю нової італійської музики були конкретизовані у

.....
маніфесті Луїджі Русоло (1885–1947) «Мистецтво шумів» (1913). Композитор, художник і соратник Ф. Т. Марінетті запропонував музикантам вийти за межі кола «чистих звуків», тобто звучання традиційних інструментів, залучаючи до своїх композицій «шуми-звуки», тобто звуки сучасного міста – шуми двигунів, літаків, потягів тощо. Для цього Л. Русоло пропонував створювати нові інструменти, на кшталт сконструйованого ним шумогенератора (intonarumori).

Нагадаємо, що створена Ф. Т. Марінетті у 1918 «Політична партія футуризму» («Partito Politico Futurista») покликана втілити футуристичні ідеї у політичну боротьбу. Згодом вона об'єдналася з «Італійським союзом боротьби», а її погляди на мистецтво на певний час стали програмними для італійського фашизму.

Зауважимо, що жоден з принципів футуристичного мистецтва не резонував із творчістю О. Респігі від самого її початку. Концепція нової італійської музики полягала не лише в її зануренні у звуки сучасного індустріального світу, оспівуванні величі його досягнень та повній відмові від традиції, але й у руйнуванні тональних основ композиторського мислення. О. Респігі, вихований у глибокій пошані до національної старовини, розпочав свій творчий шлях у річищі італійського неокласицизму з використанням колористичних надбань французького імпресіонізму, що суперечило концепції Ф. Т. Марінетті та Л. Русоло.

Грунтовний і переконливий аналіз ідеології фашизму здійснив видатний сучасний культуролог, філософ та письменник Умберто Еко (1932–2016) у статті «Ур-фашизм» (Еко, 1996). Цінність оцінки У. Еко полягає у тому, що він був живим свідком подій у тогочасній Італії, адже його дитинство припало на часи Б. Муссоліні, ідеологією якого він по-дитячому щиро захоплювався, зрозумівши всі її вади й викривлення у подальшому процесі становлення власної громадянської позиції. У. Еко виділяє чотирнадцять характерних ознак, які вважає спільними для усіх фашистських рухів, включно і з сучасними, що маскуються під різними політичними формами, не називаючи себе власне фашистами. Тому під Ур-фашизмом (Ur-Fascism) філософ розуміє не конкретну історичну форму фашизму, а свого роду «архетип», «корінь», здатний отримувати різні прояви як «вічно присутній» та постійно готовий «прокинутися» знову (Еко, 1996).

З-поміж вказаних італійським дослідником чотирнадцяти ознак виділимо лише ті, які виявилися дотичними до творчих пошуків італійських композиторів-вісімдесятників, а саме: 1) культ традиції; 2) неприйняття модернізму; 3) ностальгію за ідеалізованим минулим.

Після закінчення Першої світової війни в Італії образ Римської імперії досить швидко перетворився майже в державний культ. Таке бачення історичного минулого є цілком зрозумілим, адже молода держава, що отримала незалежність у 1861 році, ще добре пам'ятала часи іноземного рабства. З таким підходом до історичного минулого пов'язані прагнення італійців до відродження величі Римської імперії, що реалізувалися у розширенні територій та спробах відновлення статусу могутньої світової держави. Ідеалізоване сприйняття минулого породило культ традиції і призвело до неприйняття будь-яких проявів модернізму, що спостерігаємо у композиторській творчості й теоретичних трактатах «генерації вісімдесятників», яскравим і чи не найвідомішим поза межами Італії представником якої був О. Респігі. У такому підході до традиції ідеологія фашизму у 1920-х роках вже починає суперечити ідеям футуристів, що призвело до появи взаємно опозиційних рухів *Strapaese* та *Stracittà*.

У багатьох джерелах вказується на любов італійського диктатора до музики та його музикування на скрипці, що дозволило Б. Муссоліні інтегрувати її у процес міфотворення задля побудови та зміцнення культу особи. На відміну від ставлення до музичного мистецтва німецького і радянського режимів, в Італії досить вільно розвивалися різні конкуруючі між собою музичні напрями з протилежними естетичними системами. Навіть більше – дуче й сам майстерно маніпулював образом захисника музики, пристрасного виконавця-скрипаля та слухача. Тому абсолютно природно, що музика була однією з привілейованих сфер прямої дії Б. Муссоліні. Він особисто контролював зв'язки з композиторами та виконавцями, сприяв і спонсорував міжнародні фестивалі сучасної музики у Венеції та Флоренції, підтримував діяльність оперних театрів (Zoppo, 2016). Зазвичай диктатор підпорядковував собі музичне керівництво та художні програми музичних закладів. Музиканти, чия творчість знаходилася у сфері уподобань дуче, мали від нього підтримку, а часто й професорські посади *ad personam* в Римській академії музики. Для цього від них не вимагалось відверто підтримувати та пропагувати фашистський режим, достатньо було звичайного мовчання, що й обрала більшість музикантів. Лише невеличка група майстрів чинили відкритий опір режиму. До них належав один з найвидатніших диригентів світу Артуро Тосканіні (1867–1957). У 1919 р. диригент підтримував Б. Муссоліні і навіть балотувався до парламенту за списком «*Fasci Italiani di Combattimento*», проте після розгромної поразки їхні погляди на майбутнє країни кардинально розійшлися. Публічний протест А. Тосканіні полягав у тому, що він відмовлявся перед початком оперних вистав і концертів виконувати з оркестром фашистський гімн «*Giovinetta*», чого влада постійно вимагала. Його чергова відмова 21 квітня 1924 р. виконати гімн на оголошеному Б. Муссоліні

.....
святі Дня імперії призвела до цькування диригента «чорносорочниками». У 1931 р. А. Тосканіні емігрував до США, а його протистояння дуче стало символом боротьби мистецтва проти диктатури.

Переважна більшість митців залишалася в Італії, адже, порівнюючи з нацистським режимом, ставлення влади до них було більш терпимим, а мистецтво могло розвиватися у різних стилєвих напрямках. Їх представляли два протилежні інтелектуально-культурні рухи – Страпаезе (Strapaese) та Страчітта (Stracittà), що набули розвитку у 1920-х роках. Їхні естетичні системи стали наслідком внутрішньої боротьби за визначення ідентичності країни в епоху фашизму. Рух Strapaese (Над-село) декларував ідеї ультратрадиціоналізму, цінності католицизму та італійської провінції, села, рішуче виступаючи проти іноземних впливів, здатних зруйнувати національний дух. Представники руху Stracittà (Над-місто), навпаки, декларувати модернізм, космополітизм, орієнтацію на великі міста та європейську культуру, що співпадало з принципами футуризму. Мистецтво Італії вони сприймали частиною великої європейської цивілізації.

У музиці таке протистояння втілювалося в орієнтації одних композиторів (Strapaese) на неокласичну традицію у національному італійському варіанті, відродження здобутків національної музики від середньовічного григоріанського хоралу до опер К. Монтеверді, а інших (Stracittà) – до сміливих модерністських експериментів у вигляді додекафонної техніки, конструктивізму та ін. Влада Б. Муссоліні впродовж десяти років майстерно маніпулювала обома рухами, адже в кожному з них було корисне для неї: культ землі, опора на традиційні національні цінності Strapaese відповідали фашистському культу традиції та його ностальгії за ідеалізованим минулим, а захоплення експериментаторством та ідеями сучасної цивілізації у Stracittà резонували баченню Італії як модернової імперії. Та вже на початку 1930-х років офіційна фашистська пропаганда поглинула обидва рухи і вони втратили свою автономність.

На час приходу до влади Б. Муссоліні О. Респігі вже був зрілим і визнаним митцем постромантичної доби, у творчості якого старовинна музика посідала важливе місце. Це свідчить про те, що композитор сповідував ідеї руху Strapaese, проте його свідомо ретроспекція італійського інструментального мистецтва розпочалася набагато раніше виникнення цього руху і була закладена ще в роки становлення митця.

Початок його творчості не був раннім, адже систематичні заняття музикою О. Респігі розпочав лише у підлітковому віці у музичному ліцеї рідної Болоньї. Там він навчався у відомого музикознавця Луїджі Торкі (1858–1920), який привернув увагу початківця до старовинної музики. Л. Торкі є автором фундаментальної праці з історії італійської музики XIV–XVII ст. (*L'arte musicale in Italia*, 1907), над якою працював впродовж декількох десятиріч і з якою, безперечно, був ознайомлений О. Респігі у часі, коли формулював естетичну платформу італійського неокласицизму. З п'ятнадцяти років майбутній композитор займається композицією у класі директора ліцею Джузеппе Мартуччі (1856–1909).

На початку XX ст. О. Респігі опинився поза межами Італії: нетривалий час він працював артистом оркестру (альт) у Санкт-Петербурзі. Користуючись такою нагодою, він взяв декілька приватних уроків композиції у Н. Римського-Корсакова (1844–1908), званого майстра оркестрування. Можемо стверджувати, що колористичні риси свого оркестрового письма італієць, як і французькі композитори-імпресіоністи, перейняв безпосередньо від Н. Римського-Корсакова. Згодом О. Респігі неодноразово наголошував на тому, що ці заняття стали дуже важливими для його розвитку як композитора, особливо у площині оркестрових навичок. Під час перебування у Берліні у 1902 р. також займався композицією з Максом Брухом (1838–1920), проте німецький митець не здійснив на молодого музиканта такого впливу, як російський композитор.

Після повернення до Болоньї у 1903 р. О. Респігі, продовжуючи свою кар'єру артиста оркестру, займається аранжуванням музики XVII–XVIII ст., яка до цього була практично невідомою широкому музичному товариству. Сприяла такій роботі була Папі Пія X *Motu proprio* «*Tra le sollecitudini*» (1903), присвячена питанням духовної музики. У ній він закликав композиторів до вивчення старовинної музики і разом з тим дозволив їм використовувати у літургійних творах сучасні техніки. Після оприлюднення були опубліковані твори стародавніх майстрів К. Монтеверді, А. Скарлатті, Ф. Каваллі та ін., які зберігалися у фондах Ватиканської бібліотеки і були монополізовані Папською державою. Отже, молодий О. Респігі отримав доступ до вивчення творів барокових майстрів, інтерес до яких у нього був ще з учнівських часів. Музика композитора початку 1900-х років базується саме на дослідженні творчості ранніх композиторів. В оркестровій Сюїті мі мажор, Сюїті соль мажор для органу та струнних, Концерті all'antica можна відчувати алюзії на музику Й. С. Баха, А. Кореллі, К. Монтеверді та інших давніх майстрів.

У 1913 р. О. Респігі переїжджає до Риму, де проживатиме до кінця життя. Тут він розпочинає працювати на посаді професора композиції у Національній консерваторії Санта-Чечілія, а в 1923–1926 роках також був її директором.

1917 став роком першого композиторського триумфу – симфонічну поему «Фонтани Риму» (*Fontane di Roma*, 1916) з величезним успіхом виконано під орудою А. Тосканіні. Твір створено у тональній техніці з яскравим імпресіоністичним гармонічним мисленням. «Фонтани Риму» стали першою частиною «Римської трилогії» О. Респігі. За свідченням дружини композитора Ельзи, звернення до теми римських фонтанів інспіровано не бажанням втілити ідеї величі Риму, а любовним романом композитора з двома сестрами, який він пережив у 1913 році (Respighi, 1993).

У цей час композитор працював над сюїтою «Стародавні арії та танці», в якій демонструє майстерність вільного аранжування для оркестру творів XVI ст. Її популярність у значній мірі була спричинена чіткою та зрозумілою оркестровкою.

У 1920-і роки музика О. Респігі потрапляє у сферу естетичних інтересів Б. Муссоліні. Дуже надзвичайно сподобалося дві наступні частини його «Римської трилогії» – симфонічні поеми «Сосни Риму» (*Pini di Roma*, 1924) та «Римські свята» (*Feste romane*, 1928). З притаманним композиторові прагненням до програмності у чотирьох частинах поеми «Сосни Риму» засобами звукопису втілено чотири замальовки – «Сосни вілли Боргезе» (*I pini di Villa Borghese*), «Сосни біля катакомб» (*Pini presso una catacomba*), «Сосни пагорба Янікул» (*I pini del Gianicolo*) та «Сосни Аппієвої дороги» (*I pini della Via Appia*). Зазначимо, що саме сосни є неофіційним символом Риму. Перша частина втілює безтурботні ігри галасливих дітей, тому швидка музика сповнена сонячного світла, дитячого сміху, маршів та імітації пісенок. У частині «Сосни біля катакомб» музика отримує урочисто-похмуре забарвлення. Використання григоріанського хоралу символізує християнську молитву. Третя частина є проникливим ноктурном, в якому слухач впізнає спів солов'я. Це стало революційним прийомом, адже композитор вперше використав у симфонічній партитурі фонограму – запис співу солов'я. У четвертій частині «Сосни Аппієвої дороги» змальовано туманний світанок на знаменитій античній дорозі, що навіює спогади з історії Стародавнього Риму.

Б. Муссоліні почув у музиці О. Респігі оспівування Риму як імперської столиці та заклик до відродження його військової слави. Захоплення диктатором симфонічною поемою «Сосни Риму» призвело до критики композитора та звинувачення митця у профашистській позиції. Найбільше нібито фашистські симпатії О. Респігі, на думку критики, проявилися у зображенні давньоримських легіонів на Аппієвій дорозі у фіналі поеми. Вважаємо, що досить мало ймовірно є те, що композитор мав якісь політичні наміри при створенні музики. Якщо ж Б. Муссоліні побачив у ній щось більше, то це не є провиною композитора. У такому випадку звинувати у фашизмі можна усіх митців, хто торкався теми славетної історії свого народу, що узгоджувалося з фашистською ідеологією.

Усі факти засвідчують, що О. Респігі залишався поза політикою, на відміну від багатьох італійських митців, які писали улесливі листи фашистським лідерам. Дослідники, зокрема Сільвія дель Дзоппо (Zorpo, 2016), стверджують, що композитор не намагався завоювати прихильність режиму. Режим підтримував О. Респігі поза його проханнями. І в цьому була унікальність постаті О. Респігі. Дійсно, в архівах митця немає жодного рядка тексту, в якому він би вихваляв фашизм. Проте критика режиму композитором також відсутня. Він приймав почесні від влади, зокрема, визнання членом Королівської Академії Італії. Дивним видається той факт, що автор знаменитої опери «Сільська честь» П'єтро Масканьї був відкритим прибічником фашистської диктатури, однак критики і режисери не заперечували можливість постановок його опери після повалення режиму.

У біографії О. Респігі був цікавий факт відмови композитора від запрошення відвідати Б. Муссоліні у Палаццо Венеція в Римі. Для інших композиторів це була б жадана зустріч, якої вони прагнули. О. Респігі, за розповідями його дружини, шукав причини не відвідати дуче і врешті вирішив не робити цього. Його дружина Ельза змушена була звертатися до адміністрації Б. Муссоліні з вибаченнями за такий вчинок композитора (Respighi, 1993). Ця історія слугує свідченням небажання О. Респігі ставати на шлях колабораціонізму з фашистським урядом.

Варто зазначити, що відношення італійської влади до музики у 1920-і роки суттєво відрізнялося від ідеології Третього Рейху, де несмак фюрера оголошено мірилом художньої цінності. Все, що не подобалося А. Гітлеру, оголошено дегенеративним мистецтвом. Італійський фашизм, на відміну від німецького нацизму, залишав за митцями можливість вибору стилю і засобів художньої виразності, якими композитори могли скласти славу Італії. Прикладом такого лояльного ставлення може слугувати програма фестивалю «Maggio musicale fiorentino» 1940 року, заснованому фашистами. У цей рік виконано додекафонний твір Луїджі Даллапикколи «Volo di Notte». Нацисти вважали додекафонну техніку «дегенеративним мистецтвом», жорстоко забороняючи виконання подібних творів, а в Італії ця музика мало право на концертне життя.

Тому й у більшості італійських митців не виникало жодних думок про еміграцію і лише після запровадження у країні з 1938 року німецьких расових законів деякі, але зовсім не усі, діячі культури змінили своє ставлення до режиму. Проте до цього часу О. Респігі вже не дожив. Він помер від важкої хвороби серця на п'ятдесят сьомому році життя 18 квітня 1936 року у Римі. Композитор належав до тієї більшості, для яких важливішою була можливість самореалізації навіть у складній політичній ситуації, не покидаючи батьківщину, але вдаючись до «внутрішньої еміграції».

Упродовж 1924–1928 років О. Респігі створив композиції, які демонструють досконале знання ним старовинної музики, зокрема й італійської, а також уміння майстерно використати її елементи. Наприклад, можна навести вишуканий «Триптих Ботічеллі» (1927), натхнений спогляданням картин ренесансного майстра, що зберігаються у галереї Уффіці у Флоренції – «Весна», «Поклоніння волхвам» та «Народження Венери». У музиці використані не лише алюзії давньої музики, але й середньовічний гімн «О, прийди, Еммануїле» (*Veni, veni Emmanuel*).

Зміст симфонічної поеми «Римські свята» звернений до сцен святкування у давньому та сучасному Римі. Кожна з чотирьох частин відтворює атмосферу певного свята – глadiatorські бої у Цирку Максимус у «Циркових іграх» (*Circenses*); радість паломників, що прибувають до міста у ювілейний рік, щоб пройти усі Святі Брами у «Ювілеї» (*Il Giubileo*); святкування збору урожаю та початку мисливського сезону у «Жовтневому святі» (*L'Ottobrata*); яскраві вуличні гуляння взимку на площі Навона у фіналі «Бефана / Богоявлення» (*La Befana*). І знову Б. Муссоліні почув у музиці поеми суголосність з його імперськими ідеями. Ми ж схильні своєрідну етноцентричність і символізм симфонічних поем «Римської трилогії» сприймати поза політичними ідеями, усвідомлюючи, що фашистський режим маніпулятивно використав їх зміст задля демонстрації прогресивності власних ідей. Також звертаємо увагу на той факт, що перша симфонічна поема трилогії створена у 1916 році, а Б. Муссоліні прийшов до влади восени 1922 року.

Про те, що у «Римських святах» О. Респігі не було закладено жодного політичного підтексту чи бажання отримати схвальну оцінку фашистської влади, свідчить хоча б той факт, що А. Тосканіні одразу після еміграції до США виконав цей твір у Нью-Йорку. Диригент, який був відвертим опозиціонером режиму Б. Муссоліні, не став би виконувати музику, яка оспівувала цей режим. Зазначимо, що композитор не лише внутрішньо підтримував позицію А. Тосканіні, але й навіть захищав його від натовпу, коли «чорносорочники» влаштовували перед початком концертів чи вистав диригента провокативні акції. «Так, 15.05.1931 р. вони оточили диригента біля Teatro Comunale в Болоньї, накинулись на нього, почали наносити удари кийками, а поліцейські, які були поруч, вдавали, що нічого не помічають. Наслідки подій у Болоньї були для фашистів неочікуваними: у Мілані на підтримку диригента на мітинг на центральну площу міста зібралися студенти під гаслами «Хай живе Тосканіні!» та «Геть фашистів!». На підтримку диригента почали зривати оперні вистави у Римі, Мілані та Турині» (Верецагіна, Швець, 2024). Свідчення підтримки диригента містяться у мемуарах Ельзи Респігі (1894–1996), удови композитора, яка ретельно змалювала соціокультурний контекст західноєвропейської музики першої половини XX століття (Respighi, 1993). Переживши чоловіка на 60 років, по його смерті та після повалення фашистського режиму Е. Респігі займалася справою реабілітації особи композитора в очах істориків і музичних критиків.

Повоєнні італійські уряди прагнули дистанціюватися від націоналістичних митців, представлених іменами І. Піццетті, Д. Ф. Маліп'єро та П. Масканьї, які відверто підтримували ідеї дуче та прагнули його покровительства. О. Респігі несправедливо поставили з ними в один ряд, дискредитували постать композитора. Удові таки вдалося досягти мети реабілітації творчості композитора і в 1993 році в Лондоні засновано «Товариство Респігі», представники якого сприяли популяризації його музики та донесення неупередженої інформації про особистість митця.

Висновки. У результаті попереднього здійсненого цілісного аналізу музики композитора можна дійти висновку, що О. Респігі, як і всі європейські митці його покоління, прагнув віднайти шляхи майбутнього розвитку музики свого народу. Опора на національну традицію у випадку з О. Респігі, основою якої стали григоріанський хорал та музика італійських майстрів XVII–XVIII ст., стала ознакою дії центроспрямованих сил у розвитку європейської музики першої половини XX ст. Орієнтація на старовину в її національному варіанті була загальноєвропейським явищем, що втілювалося в естетичній системі музичного неокласицизму. Неокласицизм у творчості О. Респігі поєднується з яскравим імпресіоністичним письмом. Проте наголошуємо, що у захопленні композитора старовинною музикою ключовими були жанрово-стильовий та змістовний орієнтири, а національні настрої, що панували в Італії 1920-х – 1930-х років займали другорядне місце. Тому звинувачувати його музику у «грандіозному націоналізмі» було б несправедливо. Її трагедія полягає у тому, що традиційний стиль, звернення до тем з історії Риму були співзвучними фашистським ідеалам, а сама його музика викликала захоплення у

Б. Муссоліні. Власне, це й заважало тривалий час надати збалансовану оцінку самій постаті композитора та його творчості.

Водночас трагедія О. Респігі слугує прикладом того, як тоталітарні режими маніпулюють та використовують світове визнання національних митців з метою легітимізації на міжнародній арені своєї ідеології. У сучасних умовах авторитарні режими, зокрема й російської федерації, також вдаються до таких маніпуляцій, що потребує від світової культурної спільноти активного опору та викриття.

Подяка. Автори виловлюють щирю вдячність членам редколегії збірника за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори статті не отримали фінансової підтримки для авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Верещагіна-Білявська, О., Швець, К.** (2023). Тоталітарні режими в Європі і музика: хроніки протистояння. *Мистецтво в культурі сучасності: теорія та практика навчання*. № 2. С. 55–63. DOI: [https://doi.org/10.31652/3041-1017-2023\(2\)-07](https://doi.org/10.31652/3041-1017-2023(2)-07).
- Гогохія, Н. Т.** (2022). Українські радянські діти і святкова культура тоталітаризму у 1929–1939-х рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*, (4 (352), 60–73. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-4\(352\)-60-73](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-4(352)-60-73).
- Еко, У.** (1996). Ур-фашизм. *Сучасність*, (5), 43–51.
- Єрмоленко, В.** (2018). Плинні ідеології: ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ: Дух і Літера, 480 с.
- Зайцев, О.** (2013). *Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: нариси інтелектуальної історії*. Київ: Критика, 488 с.
- Ланюк, Є.** (2020). Мистецтво і тоталітаризм: Нарис взаємозв'язку. *Українська музика*, 36(2), 5–12. DOI: <https://doi.org/10.33398/2224-0926-2020-2-36-43-51>.
- Литвиненко, А. І.** (2016). Митець у тоталітарному режимі (Лабіринтами професійної долі Володимира Кабачка). *Молодий вчений*, (38)11, 280–283.
- Марінетті, Ф. Т.** (2009). Маніфест футуризму (О. Мокровольський, пер.). *Всесвіт*, (9–10), 112–116.
- Antonelli, V., Bigoni, M., Funnell, W., Cafaro, E. M., & Deidda Gagliardo, E.** (2023). Popular culture and totalitarianism: Accounting for propaganda in Italy under the Fascist regime (1934–1945). *Critical Perspectives on Accounting*, 96, 102524. doi.org
- Barrow, L. G.** (2011). Guilt by association: The effect of attitudes toward fascism on the critical assessment of the music of Ottorino Respighi. *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*. Vol. 42, № , 79–95
- Gumenyuk, T. & Dramaretskyi, B.** (2023). Cultural Policy in the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the 1920s. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 27, 128–139. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281523>.
- Kater, M. H.** (2000). *Composers of the Nazi Era: Eight Portraits*. Oxford: Oxford University Press.
- Levi, E.** (1994). *Music in the Third Reich*. London: Macmillan.
- Meyer, M.** (1993). *The Politics of Music in the Third Reich*. New York: Peter Lang.
- Quattrone, P.** (2024). Accounting for propaganda: The mobilization of the Ministry of Popular Culture (1937–1945). *Critical Perspectives on Accounting*, 98, 102554. doi.org
- Respighi, E.** (1993). Fifty years of a life in music, 1905–1955. Edwin Mellen Press.
- Schubert, G.** (2003). The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music. In *Music and Nazism: Art under Tyranny, 1933–1945*. ed. Michael H. Kater and Albrecht Riethmüller. Germany: Laaber.
- Vereshchahina-Biliavska, O. Y., Cherkashyna, O. V., Moskvichova, Y. O., Yakymchuk, O. M., & Lys, O. V.** (2021). Anthropological view on the history of musical art. *Linguistics and Culture Review*, 5(S2). 108–120. DOI: <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1334>.
- Vereshchagina-Biliavska O., Mozgalova N., Baranovska, I., Moskvichova, Y. Cherkashyna, O.** (2021). Anthropological dimensions of the modern musical art of Eastern Europe society. *Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference. Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija*. 716–726 DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2021vol4.6331>.
- Vitzthum, T.** (2006). *Nationalismus in der italienischen Musik des Fascismo: Die „Generazione dell'Ottanta“ zwischen Neoklassik und Modernismus*. Sinua-Verlag.
- Zoppo, S.** (2016). Mussolini e i compositori del Ventennio: Estetizzazione della violenza, processi mitopoietici e riti del consenso nel contesto musicale italiano (1922-1939). *Gilgamesh*, 1(1), 61–74. DOI: <https://doi.org/10.13130/2531-9515/7782>.

References:

- Antonelli, V., Bigoni, M., Funnell, W., Cafaro, E. M., & Deidda Gagliardo, E. (2023). Popular culture and totalitarianism: Accounting for propaganda in Italy under the Fascist regime (1934–1945). *Critical Perspectives on Accounting*, 96, 102524. doi.org [In English].
- Barrow, L. G. (2011). Guilt by association: The effect of attitudes toward fascism on the critical assessment of the music of Ottorino Respighi. *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*. Vol. 42, № 1, 79–95. [In English].
- Eko, U. (1996). Ur-fascism. *Suchasnist*, (5), 43–51. [in Ukrainian].
- Gumenyuk, T. & Dramaretskyi, B. (2023). Cultural Policy in the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the 1920s. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 27, 128–139. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281523> [In English].
- Hohokiia, N. T. (2022). Ukrainian Radian Days and the Holiday Culture of Totalitarianism in 1929–1939. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, (4 (352), 60–73. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-4\(352\)-60-73](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2022-4(352)-60-73). [in Ukrainian].
- Kater, M.H. (2000). *Composers of the Nazi Era: Eight Portraits*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
- Laniuk, Ye. (2020). Art and Totalitarianism: An Essay on the Interconnection. *Ukrainska muzyka*, 36 (2), 5–12. DOI: <https://doi.org/10.33398/2224-0926-2020-2-36-43-51>. [in Ukrainian].
- Levi, E. (1994). *Music in the Third Reich*. London: Macmillan. [In English].
- Lytvynenko, A. I. (2016). The Artist in a Totalitarian Regime (The Labyrinths of Volodymyr Kabachko's Professional Destiny). *Molodyi vchenyi*, (38)11, 280–283 [in Ukrainian].
- Marinetti, F. T. (2009). Futurist manifesto (O. Mokrovolskyi, per.). *Vsesvit*, (9–10), 112–116. [in Ukrainian].
- Meyer, M. (1993). *The Politics of Music in the Third Reich*. New York: Peter Lang. [In English].
- Quattrone, P. (2024). Accounting for propaganda: The mobilization of the Ministry of Popular Culture (1937–1945). *Critical Perspectives on Accounting*, 98, 102554. doi.org [In English].
- Respighi, E. (1993). *Fifty years of a life in music, 1905–1955*. Edwin Mellen Press. [In English].
- Schubert, G. (2003). The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music. In *Music and Nazism: Art under Tyranny, 1933–1945*. ed. Michael H. Kater and Albrecht Riethmüller. Germany: Laaber. [In English].
- Vereshchahina-Biliavska, O. Y., Cherkashyna, O. V., Moskvichova, Y. O., Yakymchuk, O. M., & Lys, O. V. (2021). Anthropological view on the history of musical art. *Linguistics and Culture Review*, 5(S2). 108–120. DOI: <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1334> [In English].
- Vereshchahina-Biliavska O., Mozgalova N., Baranovska I., Moskvichova Y., Cherkashyna O. (2021). Anthropological dimensions of the modern musical art of Eastern Europe society. *Integration. Education*. Proceedings of the International Scientific Conference. Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija. 716–726. DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2021vol4.6331> [In English].
- Vereshchahina-Biliavska, O., Shvets, K. (2023). Totalitarian regimes in Europe and music: chronicles of confrontation. *Mystetstvo v kulturi suchasnosti: teoriia ta praktyka navchannia*. № 2. S. 55–63. DOI: [https://doi.org/10.31652/3041-1017-2023\(2\)-07](https://doi.org/10.31652/3041-1017-2023(2)-07) [in Ukrainian].
- Vitzthum, T. (2006). *Nationalismus in der italienischen Musik des Fascismo: Die «Generazione dell'Ottanta» zwischen Neoklassik und Modernismus*. Sinua-Verlag. [In German].
- Yermolenko, V. (2018). *Fluid ideologies: Ideas and politics in Europe in the 19th and 20th centuries*. Duh i Litera. [in Ukrainian].
- Zaitsev, O. (2013). *Ukrainian integral nationalism of the 1920s–1930s: Essays in intellectual history*. Krytyka. [in Ukrainian].
- Zoppo, S. (2016). Mussolini e i compositori del Ventennio: Estetizzazione della violenza, processi mitopoietici e riti del consenso nel contesto musicale italiano (1922–1939). *Gilgamesh*, 1(1), 61–74. DOI: <https://doi.org/10.13130/2531-9515/7782> [In Italian].

Надійшла до редакції / Received: 09.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 11.02.2026

Housing issue of Ukrainian emigration in inter-war Czechoslovakia (1920s)

Olha Ye. Zubko

Vasyl Stus' Donetsk National University

PhD in History, Senior Lecturer (Ukraine)

email: zubkoolga5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofsciences.com/wos/author/rid/ACP-6458-2022>

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of those forms of solving the housing issue (the provision of free social housing by the Czechoslovak leadership, its permission to rent and purchase housing), which were inherent in the Czechoslovak Republic and which were offered to Ukrainian political refugees who found shelter in this country in the 1920s after the defeat of the national liberation struggle of 1917–1921. **Research methodology.** It is based on a combination of general historical methods and interdisciplinary approaches to the study of sociocultural adaptation. Among the main research methods are problem-historical, comparative, specific-historical, and source analysis. **Scientific novelty** is the consideration of the Ukrainian emigration housing issue in the context of the temporary nature of the «Russian relief action». **Conclusions.** Unfortunately, the Ukrainian political emigration failed to resolve the housing issue. Firstly, this was explained by the «Russian relief action» itself. The leadership of the CzSR did not hide its hopes for a quick change in the political regime in Ukraine; it was convinced that the political Ukrainian opposition, which had found refuge in Czechoslovakia, «if not today, then tomorrow» would return, come to power and play a major role in the revival of the new Ukraine, reconstructing and Europeanizing it. Secondly, Ukrainian political refugees had to reckon with the lack of finances as such, and, therefore, rely exclusively on temporary social free housing. Thirdly, it was not necessary to discount the numerous attempts by the USSR to morally decompose Ukrainian political emigration in the interwar Czechoslovakia by exploiting the non-monolithic nature of its political platform (the *povorotnytstvo* of 1925–1926). And fourthly, the closure of the Czechoslovak labor market for «non-Czechs» and the gradual normalization of Czechoslovak-Soviet relations in the late 1920s contributed to the failure to resolve the Ukrainian emigration housing issue. Ukrainian political exiles quickly left temporary social free housing, looked for work (worked and studied with scholarships) to rent a room or apartment. Only a small proportion of Ukrainian emigrants managed to purchase their own housing.

Keywords: Ukrainian political emigration, interwar Czechoslovakia, history of everyday life, housing issue.

Житлове питання української еміграції в Чехословаччині (1920-ті рр.)**Ольга Зубко**Донецький національний університет імені Василя Стуса
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: zubkoolga5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofsciences.com/wos/author/rid/ACP-6458-2022>**Олег Мельничук**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: oleg.melnychuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>**Анотація.**

Мета статті – комплексний та всебічний аналіз тих форм вирішення житлового питання (надання соціального безкоштовного житла чехословацьким керівництвом, дозвіл ним оренди й купівлі житла), які були притаманними для міжвоєнної Чехословаччини і які запропоновані українським політичним біженцям, що знайшли притулок в цій країні в 1920-х рр. після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. **Методологія дослідження.** Базується на поєднанні загальноісторичних методів та міждисциплінарних підходів до вивчення соціокультурної адаптації. Серед основних методів дослідження – проблемно-історичний, порівняльний, конкретно-історичний та джерелознавчий аналіз. **Висновки.** Українській політичній еміграції, на жаль, не вдалося вирішити житлове питання. По-перше, це пояснювалося власне «руською допомогою акцією». Керівництво ЧСР не приховувало своїх сподівань на швидку зміну політичного режиму в Україні; воно було переконане, що політична українська опозиція, яка знайшла притулок в Чехословаччині, «як не сьогодні, то завтра» повернеться і прийде до влади та буде відігравати головну роль у відродженні нової України, реконструюючи та європеїзуючи її. По-друге, українським політичним біженцям доводилося рахуватися з відсутністю фінансів, як таких, а, отже, розраховувати виключно на тимчасове соціальне безкоштовне житло. По-третє, не потрібно було скидати з рахунку численні спроби з боку СРСР морально розкласти українську політичну еміграцію в міжвоєнній ЧСР через використання монополістичності її політичної платформи (поворотництво 1925–1926 рр.). По-четверте, невирішенню українського еміграційного житлового питання посприяло закриття чехословацького ринку праці для «нечехів» й поступова нормалізація чехословацько-радянських відносин наприкінці 1920-х. Українські політичні вигнанці швидко залишали тимчасове соціальне безкоштовне житло, шукали роботу (працювали та навчалися з отриманням стипендій) аби орендувати кімнату або квартиру. Лише незначній частці українських емігрантів вдалося придбати власне житло.

Ключові слова: українська політична еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, історія повсякдення, житлове питання.

Постановка проблеми. Наявність українських біженців у Чехії внаслідок зухвалої повномасштабної російської агресії не тільки актуалізує на порядку денному такі відомі поняття як «біженство», «мігрантство» та «еміграція», а й дозволяє провести певні паралелі між нинішніми біженцями та емігрантами другої (політичної) хвилі. Біженців 2020-х й емігрантів 1920-х об'єднує: 1) вимушеність виходу за кордон через збройне протистояння; 2) сподівання на тимчасовість свого перебування за кордоном; 3) гостра необхідність пристосування до нових реалій: швидка соціально-трудова адаптація загалом й вирішення житлового питання зокрема.

Нинішніх переміщених людей з України, які рятуються від розпочатої Росією війни, представники Євросоюзу та міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, ідентифікують саме як біженців. У широкому сенсі біженці – це ті, що виїхали за кордон через війну, насильство та переслідування, а у вузькому – ті, хто отримали юридичний статус біженця (Філіпчук, 2022). Еміграція ж витлумачується як вимушене або добровільне переселення корінних мешканців з Батьківщини до іншої країни на постійне проживання чи на деякий час із політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших причин (Ясь, 2009).

Нині «вимушених українських мігрантів» у Чехії нараховується близько 370 тис., з них майже 100 тис. отримують урядову гуманітарну допомогу, зокрема фінансову. Інших 270 тис. осіб є «переміщеними людьми з України» або такими, на котрих поширюється правовий режим тимчасового захисту, визначений Директивою ЄС 2001/55/ЄС. Тимчасовий захист забезпечує дозвіл на проживання, а також пов'язані з ним права: доступ до житла, роботи, соціальної і медичної допомоги та освіти дітей (Сич, 2025). Нині українські мігранти в Чехії проживають здебільшого в колективних центрах, гуртожитках або хостелах, а подекуди – в готелях. І лише незначний відсоток з них змогли придбати власне житло. Переїзду в стандартне довгострокове житло перешкоджають фінансові труднощі, оскільки 60 % з переміщених живуть за межею бідності. У середньому родина втікачів від війни віддає 17 200 чеських крон (28 300 грн) на місяць за оренду квартири, а за кімнату в гуртожитку – 8 300 чеських крон (13 600 грн) (Озтурк, 2024).

«Друга хвиля» української еміграції була менш чисельною, це 20 тис. осіб, котрі внаслідок поразки Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. перетнули за кордон і осіли в міжвоєнній ЧСР. У цій країні впродовж 1921–1928 рр. вони отримували урядову допомогу в рамках «Руської допомогової акції». Урядові виплати коливалися в межах від 500 до 4 000 чехословацьких крон з окремими виплатами на дітей – від 100 до 250 чехословацьких крон на одну дитину. Загалом на потреби «руської» еміграції (української, російської, білоруської) урядом міжвоєнної ЧСР упродовж 1921–1927 рр. витрачено близько 500 млн крон. Кульмінаційним «акційним роком» став 1924 р., в якому на виплати «руським емігрантам» передбачено 99 775 тис. крон (Ляхоускі, 2012, с. 387). Серед нагальних проблем, які довелося вирішувати українським політичним мігрантам 1920-х рр., було й житлове.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія повсякденного життя українських політичних втікачів у міжвоєнній ЧСР є достатньо обмеженою. Фактично відсутні праці дослідників власне 1920-х – 1930-х рр., у тому числі й діаспорних. Серед наукових досліджень сучасної української історіографії можемо відзначити лише монографію В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. XX ст.)» (Піскун, 2016), в якій частково порушені питання щодо правового статусу та соціальної адаптації українських політичних емігрантів у міжвоєнній ЧСР. Усвідомлення правового статусу останніх дає відповідь на питання: з яких причин українці не могли мати власного житла на території Чехословаччини у міжвоєнний період. Обґрунтовуючи правовий статус українських біженців, дослідниця звертає увагу на те, що з 1922 р. по 1928 р. у міжвоєнній ЧСР їх ідентифікували зазвичай як «російських мігрантів» (вихідців з колишньої Російської імперії, осіб російського походження, які не користувалися або більше не послуговувалися захистом СРСР). До того ж у їх посвідченнях вказувалась не українська національність, а «*nationale russe*», що навіть призвело до відмови українців співпрацювати з комісаріатом у справах біженців при Лізі Націй на чолі з Ф. Нансеном (до 1928 р.). Правове визнання статусу українських політичних вигнанців міжнародною спільнотою та чехословацьким суспільством фактично і визначало їх соціальну адаптацію. Тобто до Чехословацької республіки в 1920-х рр. прибули ті українці, котрі були самодостатніми політично, але несамодостатніми економічно (фінансово), і це разуче кидалося у вічі, порівнюючи власне з російськими політичними вихідцями.

Зрозуміло, що за таких реалій житлове питання серед української еміграційної спільноти стояло дуже гостро. Українські емігранти, на відміну від російських, не мали змоги будувати кооперативне житло та не мали змоги купувати вже збудоване житло, до того ж вони могли витратити на оренду житла значно менше коштів. Окремі відомості, що стосуються соціального захисту робітників та службовців у Чехословаччині в роки Першої республіки, можна знайти у праці О. Мельничука і П. Кравченка (Мельничук, Кравченко, 2023).

Джерельна база дослідження представлена передусім працями особового походження: щоденниками С. Русової (Русова, 2004), Є. Чикаленка (Чикаленко, 2016), спогадами Н. Наріжної (Наріжна, 2010), В. Сім'янцева (Сім'янцев, 1973), листами С. Дністрянського (Карась, 2018) та В. Короліва (Тюрменко, 2008). Листи, щоденники та спогади – досить інформативні: вони дають можливість побачити події очима сучасників і безпосередніх учасників тих подій, відчутти психологічний клімат доби. Різнить їх тільки географічна локація, яка деталізує, по яких саме чехословацьких містах «розпорошилися» українські переселенці. Здебільшого йшлося про Прагу з її передмістями (Подебради, Ржевниці, Добржіховичі, Модржани, Черношице), Братиславу, Брно, Пшібрам, Плзень, Ліберець, Оломоуц, Чеські Будейовіці, Остраву.

Щоденники Софії Федорівни Русової (1856–1940) є суто «празькими». Вона майже не виїжджала за межі міста. До того ж саме з її щоденних записів ми дізнаємося про наявність власного житла в празькому передмісті (Модржанах, за 50 км від столиці) в Леоніда Тимофійовича Білецького (1882–1955) – українського літературознавця, доктора філології, першого ректора Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933).

Наталю Симонівну Наріжну (1922–2018) – громадську діячку, Валентина Івановича Сім'янцева (1899–1992) – військового, інженера-гідротехніка, скульптора, та Євгена Харламповича Чикаленка (1861–1929) – громадського діяча, мецената, агронома, землевласника, видавця і публіциста, «пов'язують» Подебради, де вони змушені були осісти через високу вартість оренди кімнат у Празі. Подебради знаходилися на відстані 55 км від Праги і мали з нею пряме залізничне сполучення.

А ось Василь Костянтинівич Королів (1879–1941) – український громадський діяч, письменник і видавець, мав у міжвоєнній ЧСР власне житло. У 1924 р. він придбав у містечку Мельник, що розташоване за 32 км від Праги, невелику хатину, в якій прожив до самої смерті зі своєю дружиною Наталеною Королів (1888–1966). Про цю хатину зокрема та житловий побут Королевих загалом маємо відомості з листів Василя Костянтинівича до Олександра Антоновича Кошиця (1875–1944), які оприлюднені українською дослідницею Іриною Тюрменко.

При написанні статі також використано епістолярій Станіслава Севериновича та Софії Львівни Дністрянських, що віднайдений у Словаччині та врятований від знищення академіком НАН України, доктором філології та професором Миколою Івановичем Мушинкою (1936–2024). А згодом у 2017 р. переданий до Івано-Франківська доктору мистецтвознавства, професору Ганні Василівні Карась (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника) (Карась, 2018). Йдеться про 64 листи (із 96-ти) Станіслава Севериновича Дністрянського (1870–1935) – талановитого вченого-правника, автора проєкту Конституції ЗУНР, дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка, написаних упродовж 1921–1929 рр. на поштових картках із Праги до своєї дружини Софії Львівни Дністрянської (1882–1956) – піаністки та педагога.

Тематика листів Дністрянського – напрочуд різноманітна. Однак найбільше в них саме про класичну повсякденну «тріаду» – проживання, харчування та одяг. Зауважимо, що до 1926 р. Дністрянський проживав у Празі разом з рідним братом своєї дружини – Степаном Львовичем Рудницьким (1877–1937) – українським географом і картографом, основоположником української фізичної, політичної та військової географії. Тому в деяких листах Дністрянського йдеться про спільне проживання з С. Рудницьким. Загалом Станіслав Северинович прожив у чехословацькій столиці з 1922 р. по 1934 р. Він винаймав спершу кімнату, а згодом – квартиру, і впродовж тринадцяти років змінив три адреси.

Мета статті. Метою статті є комплексний та всебічний аналіз тих форм вирішення житлового питання (надання соціального безкоштовного житла чехословацьким керівництвом, дозвіл ним оренди й купівлі житла), які були притаманними для міжвоєнної ЧСР, і які були запропоновані українським політичним біженцям, що знайшли притулок у цій країні в 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Житло було не тільки нагальною базовою потребою для українських політичних вигнанців, які опинилися внаслідок поразки Національно-визвольних змагань 1917-х – 1920-х у міжвоєнній ЧСР, воно асоціювалося з безпекою – фізичною, соціальною, психологічною. Тому спершу чехословацьке керівництво запропонувало українцям безкоштовне соціальне житло, зокрема гуртожитки – колишні військові дерев'яні бараки та казарми, які під час Першої світової війни займала австро-угорська армія.

Маємо відомості про два таких гуртожитки: «Переходову станцію» і «Сліпенець». «Переходову станцію» чехи відразу дозволили юридично закріпити за Українським громадським комітетом (1921–1925) – першою українською громадською й допомоговою установою, створеною за сприяння Микити Юхимовича Шаповала (1882–1932). Розміщувалася вона на Погожельській вулиці та була розрахована на 100–110 ліжок. Про цей гуртожиток Валентин Іванович Сім'янцев згадував, як про «бараки чорні, невисокі, не нові, де замість нар, ліжка тісненькі одне біля одного» (Сім'янцев, 1973, с. 39). А «Сліпенець» отримав свою назву від школи сліпих, що розміщувалася на сусідній Шведській вулиці. У цьому гуртожитку нараховувалось уже 200 ліжок.

Обидва гуртожитки вважалися впорядкованими, оскільки мали електрику, спиртівки, примуси, опалення (тобто пічне опалення за допомогою дров/вугілля), ванні кімнати та вбиральні. У гуртожитку «на Сліпінці» була навіть окрема кімната, де «можна було вчитися», а «Переходова станція» мала окрему дитячу кімнату.

Соціальне житло було реально тимчасовим безкоштовним житлом, в якому не можна довго затримуватися, оскільки впродовж 1921–1923 рр. до Праги, де почала розбудовуватися мережа українських вищих навчальних закладів (сюди переїхав із Відня Український вільний університет, постали Українська господарська академія, Український високий (вищий) педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва), активно (усілякими способами) прибувала молодь (здебільшого з Польщі та Румунії) та викладацький персонал (як з Польщі, так і з інших країн). Тому українські політичні біженці змушені були перейти до оренди кімнат, квартир і оренди/купівлі будинків. Спершу, власне, у Празі, а згодом, через високу вартість оренди, у Празькому передмісті.

Постійними орендаторами житла в Празі, тобто такими, які не змінювали місце осідку, були тільки: а) Софія Русова – теоретик і практик дошкільної й позашкільної освіти, організатор бібліотечної справи, педагог, літературознавець, фахівець у галузі дитячої літератури та дитячого читання, письменниця, мемуаристка, публіцистка, перекладач, видавець, громадська діячка, а на той час – професор кафедри педагогіки УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі; б) Микола Іванович Лорченко (1865–1953) – полковник Армії УНР, професор математики Подєбрадської господарської академії; в) Станіслав Северинович Дністрянський. С. Русова та М. Лорченко орендували житло в пражському районі Нусле (Nusle), що в 9–10 км від центра міста. Однак, якщо Софія Федорівна (з онуками) винаймала дві невеличкі кімнати, то Микола Іванович (з дружиною та сином) – цілий будинок з трьох кімнат із присадибною ділянкою (Русова, 2004, с. 306).

А ось Станіслав Дністрянський мешкав спершу (в 1921 р.) у районі Вінограду (Vinohrady) (вул. Манеса, № 66) у невеличкій погано опалюваній кімнаті. У січні 1922 р. він переїхав до району Вршовіце (Vršovice) (вул. Болгарська, № 7/1), однак і тут умови в кімнаті були некращими. Тому вже в лютому 1922 р., не змінюючи району, він орендував однокімнатну квартиру на вул. Французькій, № 72, в якій і прожив до 1934 р. (до свого від'їзду з Праги).

Про своє перше житло на вулиці Манеса Станіслав Северинович згадував коротко: «Ми (тобто Дністрянський та Рудницький – авт.) заїхали добре – мешканє дуже добре і чисте» (Карась, 2018, с. 242). Значно більше інформації про кімнату на Болгарській: про те, що «хата далеко й доволі примітивна» і що доведеться жити з господаркою; що на отоплення кімнати йде дуже багато вугілля – «вечір – топимо 2–3 години», «рано встаючи з ліжка, топимо в печі аж тричі»; що власне ведуться пошуки нового дешевого житла (Карась, 2018, с. 263, 266, 267, 269). А ось квартира на Французькій характеризувалася ним вже так: «Сьогодні рано був в бібліотеці, а після полудня вернув до хати. Пані радава (покоївка – авт.) набула шлезького вугілля і дуже добре натопила в печі. Тому залишився дома і тут працюю». «Пані топить мені добре під вечір і тому від 7 год. вечора сиджу вже вдома» (Карась, 2018, с. 279).

Щодо вартості оренди кімнати/квартири/будинку в Празі, то за умебльовану кімнату щомісяця доводилося платити від 250 до 500 крон (Зубко, 2024, с. 61–71), за однокімнатну квартиру – від 300 крон до 3 200 крон, а за орендований будинок – близько 7 500–10 000 крон (Ковалев, 2014, с. 76–103). «Кажуть, – писав Дністрянський дружині, – що в Празі помешкань багато і що вже за 8 000 кř. річно можна мати незле помешкання (2 покої і кухня)» (Карась, 2018, с. 315).

Допис Дністрянського та наведена вартість оренди житла в Празі свідчать про те, що крім офіційного заробітку (чехословацьких виплат), українські вихідці для реалізації своїх базових потреб (передусім потреби житла) використовували або попередньо заощаджені кошти, або додатково зароблені. Наприклад, заробітна плата Дністрянського як викладача Українського вільного університету, з доплатою за ректорство (1921–1922) та проректорство (1923), не дорівнювала й половині зарплати викладачів чехословацьких або німецьких університетів (чехословацькі та німецькі викладачі отримували на рік 40 – 60 тис. чехословацьких крон – авт.). Зарплата Станіслава Севериновича становила 4 000 чехословацьких крон на місяць або 28 000 чехословацьких крон на рік. Зрозуміло, що для проживання в Празі він мусив використовувати заощаджені раніше кошти. Зокрема, мав рахунок в одному із австрійських банків, чекову книжку цього банку та вмів «грати» на різниці банківських курсів валют. Щодо розуміння ним різниці банківських курсів, то Станіслав Северинович відштовхувався від того, що спершу на території Чехословацької республіки перевагу мали австрійські крони, які до 1925 р. використовувалися нарівні з чехословацькими, а згодом врахував, що після розпаду Австро-Угорщини саме ЧСР взяла на себе роль стабілізатора австрійської крони. У 1918–1921 рр. одна чехословацька крона коштувала шість австрійських (1:6). У 1921–1923 рр. вона вже дорівнювала чотирнадцяти австрійським (1:14). А ось у 1924–1925 рр. їх співвідношення складало – 1:60 (Зубко & Коляструк, 2022, с. 129–139).

Офіційний курс чехословацької крони по відношенню до американського долара в 1923–1933 рр. становив 100:2,96 або 100:3 (100 крон дорівнювало 3 долларам), отже, за кімнату українському вихідцю доводилося платити 12 доларів у місяць, за квартиру – від 9 до 100 доларів, а за будинок – 270–300 доларів (Зубко, 2010, с. 85–86). І це за умови, що місячний прожитковий еміграційний мінімум (навіть для vědci (чес.) – вчених) становив 1 200 крон (36 доларів).

Про купівлю житла українськими емігрантами або про будівництво ними житла в Празі й поготів не доводиться говорити. Чому? По-перше, в 1920 р. прийнято Закон про створення «Великої Праги», за яким, починаючи з 01 січня 1922 р. в єдиний міський простір об'єднувалося 8 існуючих пражських районів та 37 близько розміщених населених пунктів (Сергиєнко, 2006, с. 51). Одночасно була впорядкована міська забудова, був вироблений генеральний план розвитку, зреалізовувалися нові архітектурні проекти. Отже, Прага в 1920-х переживала

справжній будівельний бум. Особливо швидко забудовувалася північно-західна її частина, де раніше було багато сільських будинків, полів, садів і виноградників.

Інтенсивна територіальна розбудова міста та статус столиці, який вимагав наявності парламенту, міністерств, центральних органів політичних, громадських та військових організацій, вабили новими економічними можливостями. Міністерства, різноманітні державні установи, приватні організації та підприємства потребували великої кількості людей. Однак житлове будівництво в столиці не встигало за бурхливим зростом населення. У Празі не вистачало житла для самих чехів.

По-друге, давалася взнаки відсутність фінансів. Одноповерховий будинок у Празі в 1922–1927 рр. із трьома кімнатами, передпокоем, кухнею, ванною та вбиральнею (нерозділеними) коштував 90–93 тис. крон (Ковалев, 2014, с. 91).

У Празькому передмісті (Подєбрадах, Чорнишицях, Ржневницях, Модржанах, Велці Хухлє, Добжиховічах) соціального безкоштовного житла не було, як не було й багатопверхівок. Тут орендувалися виключно кімнати або надавалася змога купити будинок. Оренда кімнати в передмісті була значно меншою за празьку: 200–250 крон.

«...Що ж торкається помешкання, – писав Василь Королів Євгену Чикаленку напередодні його переїзду до Подєбрад з Відня наприкінці 1924 р., – то навряд чи це буде надто тяжка річ при Вашій скромності. Я б дозволив собі дати Вам таку пораду, що видається мені практичною. Дуже багато наших людей живе в *Černošice* (Чорношице, 18 км від Праги – авт.) приблизно за 30–40 хвилин при добрій комунікації (залізницею – авт.). Місцевість там мальовнича, – характер Пуци-Водиці, тільки, звичайно, з'європеїзованої. Одже, знаючи, що Ви для благополуччя потребуєте, крім тих речей, які кожному потрібні для добробуту, ще й певну кількість земляків, причому, здається, переважно – «инакомислящих», я гадаю, що з цього боку *Černošice* будуть Вам найбільш підходящими. ... Реально ж впорядити справу з помешканням в Чорношиці, я гадаю, можуть Вам допомогти: Лоські, Мирні, Лотоцькі, Олесь, Сірий і т.д.... звичайно таке помешкання коштує тут коло 200 kg (може й менше). Але моя думка: на початку брати все, що запропонують, щоб потім, оглянувшись, самому змінити...» (Чикаленко, 2016, с. 72–73).

Вартість оренди кімнати/квартири/будинку в передмісті залежала не тільки від місця їх знаходження. Істотний вплив на вартість оренди мали: наявність або відсутність опалення (пічного), окремої кухні, ванної кімнати (у 1920-ті в ЧСР душ ще не був поширеним, отож для приготування ванни грілася вода – авт.) та вбиральні. Наприклад, Василь Миколайович Іванис (1888–1974) – український економіст, інженер-технолог – вказував на те, що «хати в Подєбрадах – тонкостінні і тому навіть при невеликих температурах мінусових їх стіни страшенно промерзають» (Іванис, 1962, с. 13). А історик та політичний діяч Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) (проживав у Добжиховічах, в 38 км від Праги – авт.) наголошував, що «знайти кімнату з кухнею трудно, хоч буває, трапляється», і що вони (він та його дружина Наталя Михайлівна Дорошенко (1888–1970) – авт.) мають дві кімнати з кухнею, але це обходиться дуже дорого, і вони 1-го липня (1925 р.) переїжджають до Праги, де будуть жити знову «по-студентськи» в одній кімнаті» (Чикаленко, 2016, с. 73). «Думаю, що можна буде знайти кімнатку таку, як то Ви бажаєте, щоб, мовляв і варить. Тут всі варять, бо часто в хатах маюця і невеличкі плити, де й варять, а то й на спірту...» – писав Євгену Чикаленку Микола Карпович Садовський (1856–1933) – український актор, режисер і громадський діяч у листі від 16 березня 1925 р. (Чикаленко, 2016, с. 80).

А ось у Велька Хухлє (*Velká Chuchle*) (15 км від Праги на південний захід, нині це район Праги – авт.) проживав «батько української аеророзвідки», полковник Армії УНР Павло Митрофанович Крицький (1868–1945): «Жив він на селі біля Праги. Студентів було багато навколо його. Завжди був однаково шанований. Жив довго. Розв'язував якісь проблеми з його наук. Мав якісь винаходи, над чим працював. Жив аскетом. Мешкав в маленькій комірці, де сам варив собі їжу...» (Юзич, 2019)

Зауважимо, у Подєбрадах проживали здебільшого ті, хто переїхав до міжвоєнної ЧСР з Польщі (як студенти, так і викладачі; колишні вояки Армії УНР). Отож оплати за орендовані кімнати здійснювались спершу за рахунок накопичених раніше польських марок (злотих), а згодом – за рахунок стипендій (350–500 чехословацьких крон), заробітної платні та додатково зароблених коштів. Польські марки почали входити в обіг у 1921 р. і протрималися в Польській республіці до 01 травня 1924 р., коли була здійснена грошова реформа, внаслідок якої й уведено польський злотий. Новий польський злотий дорівнював 1 800 000 польським маркам. Тоді як «*korony czeskie*», а точніше 100 чехословацьких крон, дорівнювали з 01 січня 1923 р. до 01 вересня 1939 р. 10.57 польським злотим (100:11) (Гецевіч, 2022).

Ще два критерії, які суттєво впливали на вартість оренди: на якому рівні розміщувалася кімната (нижньому/вищому) та наявність/відсутність вбудованих вбиральнь на рівнях. (Будинки в Празькому передмісті були зазвичай одноповерховими, проте траплялися й двоповерхові – авт.). Верхній рівень знижував вартість оренди на 50–70 крон, як і відсутність на рівні вбиральні.

Оренда кімнат і будинків серед української вихідців умовно розподілялася також на: «оренду з обслугою» та «оренду без обслуги». Обслугу дозволяла собі стара професура, професійні політики («українська визвольна еліта») або ж ті, хто пішов у кооперацію та комерцію, – ці емігранти або постійно працювали та займалися наукою, або перебували в постійних пошуках клієнтів та заробітків, тому не бажали й не мали часу займатися хатніми клопотами. Наприклад, родині Наріжних «шурувала підлогу» якась чешка Альба, а родина Вітвицьких могла собі дозволити зайві витрати через те, що колишній крутянець-гімназист Іван Вітвицький, «хоч і здобув докторат в Українському Вільному університеті, проте здебільшого займався комерцією, продавав чеські патентовані замки» (Наріжна, 2010, с. 15–23). А ось Василь Іванович Сімович (1880–1944) – мовознавець, філолог і культурний діяч, завідувач кафедри української мови УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, проректор – орендував у Ржевничах цілих три кімнати «без обслуги». Одна з орендованих ним кімнат відводилася виключно під бібліотеку. І це за умови, що його заробітна платня в Педагогічному інституті в 1923–1924 рр. дорівнювала 1 200 чехословацьким кронам (29 доларам 60 центам), у 1925–1927 рр. – 44 доларам 70 центам (з урахуванням щомісячної доплати на дружину в 5 доларів 92 центи і щомісячних доплат на дітей (йдеться про синів професора Степана Йосиповича Смаль-Стоцького (1859–1938) – українського мовознавця і педагога, літературознавця, визначного громадсько-політичного, культурного, економічного діяча Буковини, одного із засновників Музею Визвольної боротьби України в Празі. – авт.) – 3 долари 70 центів на одну дитину. Тоді як в 1928–1933 рр. професор отримував на руки всього 600 чехословацьких крон (9 доларів).

Якщо вести мову про умебльованість житлових приміщень, то зазвичай помешкання здавалися практично з меблями, необхідною постільною білизною, перинами, килимами, посудом та іншими речами. Так, Наталя Наріжна зазначала, що в їх кімнатах у добржівському будинку було навіть радіо на кристаликах та дві пари слухавок до нього. А в родині їх сусідів Вітвицьких – грамофон з платівками (Наріжна, 2010, с. 28). Валентин Іванович Сім'янець згадував про настільну лампу в одній із орендованих кімнат, яка «допомагала» читати (Сім'янець, 1973, с. 45).

Власниками житла серед українського еміграційного осередку у міжвоєнній ЧСР були: Леонід Тимофійович Білецький, Василь Костянтинович Королів та Микола Миколайович Аркас (Третій). Будинок Білецького знаходився у селищі Модржанах за 50 км від Праги, Василя Короліва (Старого) – у Мельнику за 32 км від столиці, а Миколи Аркаса – у Ржевничах за 55 км.

За які саме кошти (попередні заощадження, випозичені чи поточно додатково зароблені) придбали житло Білецький, Аркас та Королів – відповіді на це питання поки не маємо. Якщо говорити про Миколу Аркаса (Третього), то родина Аркасів була аристократичною, зі статками ще до буремних довизвольних й доемігрантських років. Леоніду Білецькому вочевидь робота в Подільській «Просвіті» та у відкритому в 1918 р. Кам'янець-Подільському державному українському університеті (викладач, декан історико-філологічного факультету, проректор) давала непогані засоби до життя (Завальнюк, 2004, с. 59–64). Щодо ж Короліва (Старого), то відштовхуємося від інформації про те, що Василь Костянтинович не цурався ніякої роботи: ні фізичної, ні інтелектуальної. (За першою освітою був ветеринаром. – авт.) До всього, людиною він був раціональною, заощадливою.

Про будинок Білецького знаходимо згадки, як вже зазначалося вище, у щоденнику Софії Федорівни Русової та в споминах Наталі Симонівни Наріжної. Наріжна товаришувала з молодшою донькою Білецьких – Катериною (Килиною) (1919–1996), пластункою, у майбутньому Білецькою-Лазор, дружиною Олега Ольжича (1907–1944). Так Софія Федорівна у липні 1927 р. писала: «...Вчора була з Романом (онуком – авт.) у Білецьких. Вони заарендували собі невеликий шматок землі і розводять город, мають свою хату. Дуже ним тішаться тим городом і так справді там гарно, крайовид гарний, дітки їх граються на своїй землі, в чистому повітрі. Я там сиділа – вишивала і на хвилю забула, що я в Празі. Не хотілося додому вертатися» (Русова, 2004, с. 310). А Наталя Симонівна згадувала: «Родина Білецьких жила десь на окраїні Модрджан – маю враження, що в них була власна хата» (Наріжна, 2010, с. 44).

Якщо будинком Білецького в еміграційному товаристві не дуже переймалися, то будинок Василя Костянтиновича Короліва, навпаки, був темою постійних жартів, особливо серед колег і студентів Української господарської академії в Подебрадах. І перші, і другі підкреслювали, що Василь Костянтинович придбав собі будиночок рівнісінько віддалений як від Праги, так і Подебрад: «Нарешті він знайшов свою мрію, купивши хату в селі, яке було справді рівно віддалене від Праги та Подебрад, а саме – на 2½ години їзди від кожного з цих центрів української еміграції» (Єремійів, 1999, с. 217). Тоді як сам Василь Костянтинович писав про власний будинок тільки довіреним особам. В одному з березневих листів до Олександра Кошиця (1930 р.) він відзначив, що «разом з Наталеною мають свою хатину (з 1924 р. – авт.), садок, курей, голубів, пса й кріликів»; що вони «перейшли на «мужиків» – самі все роблять: і ремесло, і господарство без жадних найманих сил» (Тюрменко. 2008, с. 28–29).

Що ж до будинку Миколи Миколайовича Аркаса (Третього) (1898–1980) – філолога-еллініста, історика, то про його перший будинок (другий був куплений у тих же Ржевничах після смерті першої дружини в 1930-х – авт.) згадувала Наталя Симонівна Наріжна, як про «чистенький та гостинний, куди хотілося зайти багатьом»: «Ржевниці тоді славилися своєю «Кондитерською пана Лібертінова», а оскільки пани Аркас та Лібертінов приязнювали, в будинку Аркаса не переводилося різноманітні печива та тістечка. Біля Аркасового будинку був до того ж гарний садок» (Наріжна, 2010, с. 37–39).

На середину 1925 р. більшість українських політичних біженців проживала в орендованих кімнатах, періодично їх змінюючи, що пов'язано з постійними пошуками роботи. Незначна частина емігрантів, не знайшовши себе у міжвоєнній ЧСР, виїжджала до інших країн, а дехто з них навіть реемігрував назад до СРСР. Наприкінці 1920-х з 20 000 українських вихідців у цій країні залишилося тільки 5 000 осіб (Вагіна, 2021, с. 223–226).

Висновки. Підсумовуючи вище зазначене, констатуємо: українській політичній еміграції в Чехословацькій республіці міжвоєнної доби, на жаль, не вдалося повністю вирішити житлове питання. По-перше, це пояснювалося власне «руською допомогою акцією». Керівництво ЧСР не приховувало своїх сподівань на швидку зміну політичного режиму в Україні; воно було переконане, що політична опозиція, яка знайшла притулок у Чехословаччині, «як не сьогодні, то завтра» повернеться і прийде до влади та буде відігравати головну роль у відродженні нової України, реконструюючи та європеїзуючи її. По-друге, українським політичним біженцям доводилося рахуватися з відсутністю фінансів, як таких, а, отже, розраховувати виключно на тимчасове соціальне безкоштовне житло. По-третє, не потрібно було скидати з рахунку численних спроб з боку СРСР морально розкласти українську політичну еміграцію у цій країні, через немонолітність її політичної платформи (поворотництво 1925–1926 рр.). Та, по-четверте, невирішенню українського еміграційного житлового питання посприяло закриття чехословацького ринку праці для «нечехів» й поступова нормалізація чехословацько-радянських відносин наприкінці 1920-х. Українські політичні вигнанці швидко залишали тимчасове соціальне безкоштовне житло, шукали роботу (працювали та навчалися з отриманням стипендій) аби орендувати кімнату або квартиру. Лише незначній частці українських емігрантів вдалося придбати власне житло.

Фінансування. Автори не отримали фінансової допомоги для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

- Вагіна, О. М. (2021). До питання про чисельність українських емігрантів у країнах Європи 20–30 рр. 20 ст. *Запорізький історичний журнал*, 1 (20), 223–226.
- Гецевіч, А. (2022). Виписка з *OBWIESZCZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 12 grudnia 1949 r. w sprawie wysokości oficjalnych kursów walut obcych i kruszcu, notowanych ostatni o przed 1września 1939 r.* (Приватний лист від 17.10.2022 р.)
- Бремів, М. (1999). Подебрадський гумор. «Хроніка–2000». *Україна–Чехія. Український культурологічний альманах*. (29–30). 217–219.
- Завальнюк, О. (2004). Леонід Білецький – приват-доцент, декан і проректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Етнічна історія народів Європи*. 17, 59–64.
- Зубко, О. Є. (2010). *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933): дис.... кан. іст. наук. 09.00.12. – Українознавство. Київ, 224 с.*
- Зубко, О. Є. & Колястрок, О. А. (2022). Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939). *Сіверянський літопис*, 5–6, 129–139. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7747339>.
- Зубко, О. (2022). Празьке повсякдення професора Василя Сімовича (1923–1933). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 55, 42–50. <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.42-50>.
- Зубко, В. (2024). Жыццё Аляксандры Мамонькі (Шташкевіч) у міжваеннай Празе (1921–1929). *Studia Białorutenistyczne*. 18, 61–71. <https://doi.org/10.17951/sb.2024.18.61-71>.
- Іванис, В. (1962). *Стежками життя. Спогади*. Німеччина : Новий Ульм, 512 с.
- Карась, Г. (2018). *Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті*. Івано-Франківськ: Фоліант, 350 с.: фото.
- Ковалев, М. В. (2014). *Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920–1930-е гг.: исторические очерки*. Саратов : Саратов. гос. тех. ун-т, 2014. 168 с.
- Королів (Старий), В. (1961). *Згадки про мою смерть. Спомини*. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 182 с.

- Ляхоўскі, У. (2012). *Ад гоманайцаў да гайсакоў. Чыннасць буларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове 19 ст. – 1939 г.* Навукова-папулярнае выданне. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 482 с.
- Melnychuk, O. A., Kravchenko, P. M. (2023). Social Protection of Workers and Employees in Czechoslovakia During the First Republic (1918–1939). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 44. S. 123–133. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-123-133>.
- Наріжна, Н. (2010). *Дитячими очима. (Спомин).* Praha: Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v Ceske republice, 99 с.
- Озтурк, І. (2024). «Кризові умови проживання»: на яке житло можуть розраховувати українські біженці у Чехії. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/krizovi-umovi-prozhivannja-na-jake-zhitlo-mozhut-rozrahovuvati-ukrajinski-bizhentsi-u-chekhiji--992083.html> (дата звернення: 05.04.2025).
- Піскун, В. М. (2006). *Політичний вибір української еміграції. (20-ті рр. XX ст.):* Монографія: К.: «МП Леся». 672 с.
- Русова, С. (2004). *Мемуари. Щоденники.* К.: Поліграфкнига, 573 с.
- Сергиєнко, Ю. В. (2006). *Прага.* М.: Вече, 254 с.
- Сім'янів, В. (1973). *Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929.* Вашингтон: Д. К., 174 с.
- Сич, М. (2025). 70 % українських біженців не повернуться додому? Реакції на заяву міністра національної єдності. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ty-iak-reactia-na-zayavu-ministra-nacionalnoi-yednosti/33329044.html> (дата звернення: 01.03.2025).
- Тюрменко, І. (2008). *Наталена Королева. Життя і творчість в документах і матеріалах (до 120-річчя з дня народження): Збірка документів.* Київ: Дельфін, 88 с.
- Філіпчук, Л. (2022). Як правильно називати людей, які покинули свій дім через війну в Україні. URL: <https://cedos.org.ua/yak-pravylny-nazyvaty-lyudej-yaki-pokynuly-svij-dim-cherez-vijnu-v-ukrayini/> (дата звернення: 31.03.2025).
- Чикаленко, Є. (2016). *Щоденники. 1925–1929.* К.: Темпора, 448 с.
- Юзич, Ю. (2019). Батько української аеророзвідки – полковник Армії УНР Павло Крицький. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/16/156723/> (дата звернення: 20.01.2020).
- Ясь, О. В. (2009). Еміграція. URL: <https://esu.com.ua/article-17837> (дата звернення: 01.03.2025).

References:

- Chykalenko, Ye. (2016). *Diaries. 1925–1929.* K.: Tempora. 448 s. [in Ukrainian].
- Filipchuk, L. (2022). What is the correct name for people who fled their homes because of the war in Ukraine?. Retrieved from <https://cedos.org.ua/yak-pravylny-nazyvaty-lyudej-yaki-pokynuly-svij-dim-cherez-vijnu-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
- Getsevich, A. (2022). Vypyska z OBWIESZCZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 12 grudnia 1949 r. w sprawie wysokości oficjalnych kursów walut obcychi kruszcu, notowanych ostatni o przed 1września 1939 r. [Announcement of the Minister of the Treasury of 12 December 1949 regarding the official exchange rates of foreign currencies and precious metals last quoted before 1 September 1939]. (Pryvatnyi lyst vid 17.10.2022 r.) [in Polish].
- Ivanis, V. (1962). *On the paths of life. Memoirs.* Book V. Nimechchyna: Novyi Ulm, 517 s. [in Ukrainian].
- Karas, H. (2018). *Sophia and Stanislav Dnistriansky. Letters. Memoirs. Articles.* Ivano-Frankivsk: Foliant, 350 s.: foto. [in Ukrainian].
- Koroliv (Staryi), V. (1961). *Memories of my death. Memories.* Toronto: Ukrainske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», 182 s. [in Ukrainian].
- Kovalev, M. V. (2014). *Everyday life of Russian emigrants in Prague in the 1920s – 1930s: historical essays.* Saratov: Sarat. gos. teh. un-t, 168 s. [in Russian].
- Ljahowski, U. (2012). *From Gomanovites to Gaisaks. The Activity of Bulgarian Youth Organizations in the Second Half of the 19th Century–1939.* Navukova-papuljarnae vydanne. Belastok: Belaruskae gistorychnae tavarystva; Vil'nja: Instytut belarusistyki. 482 s. [in Belarusian].
- Melnychuk, O. A., Kravchenko, P. M. (2023). Social Protection of Workers and Employees in Czechoslovakia During the First Republic (1918–1939). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 44. S. 123–133. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-123-133>. [in Ukrainian].
- Narizhna, N. (2010). *Through children's eyes.* Praha: Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v Ceske republice. 2010. 99 s. [in Ukrainian].
- Ozturk, I. (2024). "Crisis living conditions": what kind of housing can Ukrainian refugees expect in the Czech Republic. Retrieved from <https://glavcom.ua/world/observe/krizovi-umovi-prozhivannja->

-
[na-jake-zhitlo-mozhut-rozrakhovuvati-ukrajinski-bizhentsi-u-chekhiji--992083.html](https://www.radiosvoboda.org/a/ty-iak-reactia-na-na-jake-zhitlo-mozhut-rozrakhovuvati-ukrajinski-bizhentsi-u-chekhiji--992083.html) [in Ukrainian].
- Piskun, V. M.** (2006). *Political choice of Ukrainian emigration (20s of the 20th century)*. K.: "MP Lesia" 672 s. [in Ukrainian].
- Rusova, S.** (2004). *Memoirs. Diaries*. K.: Polihrafnkyha. 573 s. [in Ukrainian].
- Sergienko, Ju. V.** (2006). *Praga*. M.: Veche. 240 s. [in Russian].
- Simyantsiv, V.** (1973). *Student Times. (Memoirs). Czechoslovakia. Years 1923–1929*. Vashynhton. D. K., 174 s. [in Ukrainian].
- Sych, M.** (2025). 70% of Ukrainian refugees will not return home? Reactions to the statement of the Minister of National Unity. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/ty-iak-reactia-na-zayavu-ministra-nacionalnoi-yednosti/33329044.html> [in Ukrainian].
- Turmenko, I.** (2008). *Natalia Koroleva. Life and work in documents and materials (to the 120th anniversary of her birth): A collection of documents*. Kyiv: Delfin. 88 s. [in Ukrainian].
- Vahina, O. M.** (2021). On the Number of Ukrainian Emigrants in Europe in the 20-30s of the 20th Century. *Zaporizkyi istorychnyi zhurnal*, 1 (20), 223–226. [in Ukrainian].
- Yas, O. V.** (2009). *Emigration*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-17837> [in Ukrainian].
- Yeremiyev, M.** (1999). Podebrady humor. «Khronika–2000». *Ukraina–Chekhiiia. Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*. K.: Fond spriannia rozvytku mystetstv Ukrainy. (29–30), 217–220. [in Ukrainian].
- Yuzych, Y.** (2019). The Father of Ukrainian Aerial Reconnaissance – Colonel of the UPR Army Pavlo Krytskyi. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/16/156723/> [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O.** (2004). Leonid Biletsky is a private associate professor, dean and vice-rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 17, 59–64. [in Ukrainian].
- Zubko V.** (2024). Life of Oleksandra Mamonka (Stashkevych) in interwar Prague (1921–1939). *Studia Bialorutenistyczne*. (18), 61–71. <https://doi.org/10.17951/sb.2024.18.61-71> [in Belarusian].
- Zubko, O. & Koliastruk, O.** (2022). Monetary Relations of the Ukrainian Emigration Center of Interwar Czechoslovakia (1918–1939). *Siverianskyi litopys*, (5–6), 129–139. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7747339> [in Ukrainian].
- Zubko, O.** (2022). Prague everyday life of Professor Vasyl Simovych (1923–1933). *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. Istoriiia*, (55), 42–50. <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.42-50> [in Ukrainian].
- Zubko, O. Ye.** (2010). *Establishment and Activity of the Ukrainian Drahomanov Higher Pedagogical Institute in Prague (1923–1933). (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.01.2026

Bolshevik repressions against Zionist organizations and the Jewish community in Ukraine (the 1920s and 1930s)

Mykhailo A. Zhurba

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: m.a.zhurba@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Mykhailo P. Zholob

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: zholobb@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the ideological foundations and mechanism of the Bolshevik regime's repressions against the Zionist movement and individual representatives of the Jewish community in Ukraine in the 1920s and 1930s. **The research methodology** is based on special methods of historical science – comparative-historical, problem-chronological, as well as on general scientific methods of analysis, synthesis and critical processing of sources, which, combined with the principles of historicism, objectivity and complexity, allowed for a comprehensive study of the stated issues. **The scientific novelty of the study** lies in the systematization and generalization of the mechanisms of political repressions directed against Zionist parties and representatives of the Jewish nation in Ukraine, as well as in revealing the relationship between the ideological attitudes of the Bolshevik leadership, everyday anti-Semitism and the practice of falsifying political accusations.

Conclusions. The analysis of the processed documents and research works allows us to conclude that the Soviet authorities purposefully destroyed alternative forms of national self-organization of Jews in Ukraine, treating Zionism as an ideologically hostile movement and a threat to the political monopoly of the Bolshevik party, and the Jewish population as a potentially disloyal social group. The repressions, which began with selective arrests and liquidation of Zionist organizations in the early 1920s, in the middle of the next decade grew into mass persecutions, supplemented by accusations of "Trotskyism", "espionage" and the active use of anti-Semitic stereotypes in investigative and punitive practice. As a result, the implementation of this policy led to the destruction of the political, cultural, and intellectual infrastructure of Jewish life in Ukraine, the marginalization of the national elite, and the loss of important forms of public self-organization, which became part of the broader process of establishing totalitarian control in Soviet society.

Keywords: Ukraine, Zionism, political repression, NKVD, Jewish community, Bolsheviks, Soviet, interwar period.

Більшовицькі репресії проти сіоністських організацій та єврейської спільноти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)

Михайло Журба

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: m.a.zhurba@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Михайло Жолоб

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: zholobb@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Анотація.

Мета статті – проаналізувати ідеологічні засади та механізм репресій більшовицького режиму проти сіоністського руху й окремих представників єврейської спільноти в Україні у 20–30-х рр. XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на спеціальних методах історичної науки – порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, а також на загальнонаукових методах аналізу, синтезу й критичного опрацювання джерел, що в поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та комплексності дозволили всебічно дослідити заявлену проблематику. **Наукова новизна** дослідження полягає у систематизації та узагальненні механізмів політичних репресій, спрямованих проти сіоністських партій та представників єврейської нації в Україні, а також у виявленні взаємозв'язку між ідеологічними установками більшовицького керівництва, побутовим антисемітизмом і практикою фальсифікації політичних звинувачень. Аналіз опрацьованих документів і дослідницьких праць дає змогу дійти **висновку**, що радянська влада цілеспрямовано знищувала альтернативні форми національної самоорганізації євреїв в Україні, трактуючи сіонізм як ідеологічно ворожий рух і загрозу політичній монополії більшовицької партії, а єврейське населення – як потенційно непопулярну соціальну групу. Репресії, які розпочалися з вибіркового арешту та ліквідації сіоністських організацій на початку 1920-х рр., у середині наступного десятиліття переросли у масові переслідування, доповнені звинуваченнями у «троцькізмі», «шпигунстві» та активним використанням антисемітських стереотипів у слідчо-каральній практиці. У підсумку реалізація цієї політики призвела до руйнації політичної, культурної та інтелектуальної інфраструктури єврейського життя в Україні, маргіналізації національної еліти та втрати важливих форм громадської самоорганізації, що стало складовою ширшого процесу утвердження тоталітарного контролю в радянському суспільстві.

Ключові слова: Україна, сіонізм, політичні репресії, НКВС, єврейська спільнота, більшовики, радянська влада, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Дослідження маловідомих сторінок репресивної політики радянської влади щодо єврейського населення України в 1920–1930-х рр. є важливим для відновлення історичної правди, подолання наслідків тоталітаризму та формування об'єктивної історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві. У сучасних умовах, коли Російська Федерація як правонаступниця СРСР використовує історичні міфи та маніпуляції для виправдання агресії, критичний аналіз радянських репресивних практик стає особливо важливим. Існує потреба у нагадуванні механізмів, за допомогою яких тоталітарна влада використовувала національні ознаки для створення образу «ворога». Дослідження демонструє, як державний апарат може інструменталізувати та посилювати побутові упередження, перетворюючи їх на ідеологічно обґрунтовані переслідування, що може стати важливим елементом у протидії сучасного суспільства різним формам нетерпимості та пропаганді ворожнечі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Суттєвий внесок у дослідження репресій більшовицького режиму проти євреїв України зробили укладачі багатотомного збірника «Реабілітовані історією», зокрема тих його томів, які присвячені Житомирській та Київській областям. Опубліковані тут архівно-слідчі матеріали містять свідчення про конкретні справи, вироки, фабрикації та логіку каральних акцій. Ці документи є важливими джерелами для реконструкції механізмів репресивної політики та розуміння того, чому значна частина євреїв стала жертвами масових операцій, попри відсутність формальних «національних директив» щодо них.

Детальне відтворення репресивної практики радянських каральних органів у 1920-х рр. проти сіоністських організацій на прикладі Одещини подане у дослідженні О. Тригуба (Тригуб, 2015). Використовуючи документи Державного архіву Житомирської області, Л. Копійченко, М. Костриця і Є. Тіміряєв (Копійченко, Костриця, Тіміряєв, 2011), показали як каральні органи фабрикували справи проти єврейської молоді у Житомирі. Дослідники вказали на відсутність доказової бази у подібних справах, що відображало загальний принцип діяльності радянської репресивної системи. Заслужують на увагу праці Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова (Шаповал, Пристайко, Золотарьов, 1997; Шаповал, 2011), які показали, що більшість заарештованих євреїв була молоддю, а це свідчить про особливу зосередженість радянського режиму на боротьбі з організаціями, здатними формувати національну самосвідомість.

Мета статті – проаналізувати ідеологічні засади та механізм репресій більшовицького режиму проти сіоністського руху й окремих представників єврейської спільноти в Україні у 20–30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. виник єврейський національний рух – сіонізм. В його основі перебувала ідея повернення євреїв на історичну батьківщину – до Ізраїлю та створення там єврейської держави. У 1897 р. було створено міжнародне об'єднання сіоністів – Всесвітню сіоністську організацію (Давидюк, 2006, с. 843). Уже в перші десятиліття XX ст. ідеї сіонізму активно поширилися на території України, що сприяло появі численних політичних і молодіжних об'єднань. Серед різноманітних сіоністських партій, що з початку XX ст. діяли на території України, були Бунд (Загальний єврейський робітничий союз), Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія та Гехолуц. У їх програмних документах зазначалося, що єдиний шлях національно-культурного відродження єврейської нації – у її територіально-державному оформленні.

Активізація сіоністського руху відбувалася паралельно з формуванням більшовицької ідеології, яка заперечувала право євреїв на окрему національну державність. В. Ленін ще в 1903 р. писав, що сіонізм є хибною ідеологією. Більшовицький лідер вважав, що вирішення єврейського питання полягає в асиміляції євреїв (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 27). На початку своєї політичної діяльності Й. Сталін відверто виступав проти єврейства. З особливою яскравістю ці його погляди відобразилися у праці 1913 р. «Марксизм і національне питання», в якій він безапеляційно стверджував, що євреї мають зникнути як нація (Беренштейн, 1996, с. 27). Тому ствердившись при владі, комуністи активізували боротьбу з сіоністськими організаціями, які розглядалися як дрібнобуржуазні та націоналістичні, а значить, ворожі диктатурі пролетаріату (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 27).

Репресії проти євреїв, які вели активну громадську діяльність у межах єврейських партій, розпочалися у другій половині 1920 р. 11 листопада 1920 р. КП(б)У отримала від ЦК РКП(б) лист, у якому йшлося про необхідність боротьби з «націоналістичною» Єврейською комуністичною партією (Поалей Ціон). Так, у травні 1922 р. в Одесі заарештовано 130 відвідувачів єврейського клубу (Тригуб, 2015, с. 360).

Початок арештів швидко переріс у масштабні операції. Протягом кількох днів вересня 1922 р. в Україні заарештовано більше тисячі активістів. Арешти продовжили в жовтні. Не дивлячись на проведену операцію, незабаром усіх заарештованих було відпущено на умовах підписки про невиїзд (Тригуб, 2015, с. 361).

Проте це коротке послаблення не означало згортання репресій. У 1924 р. розпочалися масові арешти членів Гехолуца (Давидюк, 2006, с. 845). 02 вересня 1924 р. відбулася широкомасштабна загальносоюзна операція з вилучення активних сіоністів. Протягом ночі на території усього СРСР заарештували 3 тис. сіоністів (Тригуб, 2015, с. 362).

У той самий час репресивний апарат продовжував активно працювати і на локальному рівні. 20 травня 1925 р. у Житомирі заарештували учасників нелегальної конференції «націоналістичної шовіністичної організації єврейської молоді», на якій були присутні 24 особи. І хоча фігуранти справи провини не визнали, а кримінально карних дій встановлено не було, перебування їх у межах Волині, як «соціально небезпечних елементів», владою не віталася. 30 жовтня 1925 р. активну єврейську молодь вислано в Кіровський край, терміном на три роки (Копійченко, Костриця, Тіміряєв, 2011, с. 10).

Водночас попри репресивний тиск сіоністський рух продовжував зростати. Наприкінці 1925 р. кількість членів у складі єврейських партій досягла 30 тис. осіб. Зокрема, про масовість сіоністського руху серед єврейської молоді свідчили матеріали ДПУ: в Одеській губернії нараховувалося понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі – близько 5 тис. осіб, на Київщині – близько 2 тис. осіб (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 29).

Особливо підозрілими для влади були організації, що працювали з єврейською молоддю. В Україні діяла створена 1922 р. молодіжна організація єврейських скаутів, основна діяльність якої спрямовувалася на зміцнення і розвиток національної самосвідомості єврейської молоді,

.....
підготовку її «до продуктивної праці і включення в світову боротьбу за соціалізм» (Шитюк, Іванова, 2010, с. 103–104). За звинувачення у належності до скаутської організації 16 жовтня 1925 р. у Миколаєві заарештовано вісімнадцятирічну ученицю школи крою і шиття Л. Бірінберг. Під час обшуку квартири дівчини співробітниками ДПУ знайдено рукописний журнал «Гошохар» («Світанкова зоря»), що популяризував ідеї спілки єврейських скаутів, чернетки протоколів зборів осередку скаутів і декілька особистих листів російською мовою та на івриті. Ці матеріали стали підставою для звинувачення Л. Бірінберг у контрреволюційній діяльності (Шитюк, Іванова, 2010, с. 103).

У другій половині 1920-х рр. репресії проти євреїв стали систематизованим явищем. Упродовж 1925–1928 рр. прихильники сіонізму отримували вироки за зачиненими дверима. Переважно їх засуджували до терміну від 3 до 10 років примусових робіт у виправних трудових таборах (Тригуб, 2015, с. 362). Протягом майже усього 1926 р. на території України відбулося 886 арештів сіоністів, серед яких 237 осіб належало вислати (Шаповал, 2001, с. 86). Більшість осіб була молоддю (Шаповал, 2001, с. 90).

Перебуваючи у полоні усталених стереотипів традиційної соціальної поведінки, жителі Радянського Союзу, як і суспільства в інші історичні епохи, намагалися знайти у своєму оточенні «чужих», на яких у разі психологічної потреби можна було б покласти відповідальність за особисті та соціальні негаразди. Антисемітизм, який часто називають найстарішою формою ненависті в історії, виявився надзвичайно адаптивним явищем: спираючись на глибоко вкорінені прецеденти та успадковані стереотипи, він щоразу набував нових форм, відображаючи актуальні страхи й тривоги мінливого світу (Манелюк, Пашенко, 2022, с. 27).

Усвідомлюючи поширеність побутового антисемітизму серед широких верств населення, радянська влада охоче спрямовувала невдоволення громадян на тих, хто був «чужим» і для неї самої. Унаслідок цього наприкінці 1920-х років з'явилися так звані «марксистські» концепції антисемітизму, які намагалися надати старим упередженням ідеологічного виправдання. Один із таких підходів сформулював студент Шевцов, стверджуючи, що «переважна більшість євреїв – нація нетрудова» і що євреїв нібито можна розглядати як «однокласову, причому буржуазну націю» (Беренштейн, 1996, с. 44).

Зазначене бачення спровокувало надходження у радянські та партійні органи влади скарг на «єврейське засилля» (Беренштейн, 1996, с. 45). Уже незабаром у газетах розпочала з'являтися інформація про судові процеси над євреями-непманами та євреями-кооператорами (Беренштейн, 1996, с. 47). Більшовицька ідеологія передбачала боротьбу проти дрібного підприємництва, яке традиційно визначало економічне життя єврейської спільноти. Держава категорично не бажала мати конкурента на внутрішньому ринку і тому нещадно вела «боротьбу з єврейськими масами, які уособлювали дрібну буржуазію» (Шаповал, Пристайко, 1997, с. 234). У такій ситуації пропаганда сіоністських організацій зводилася до звинувачень радянської влади у знищенні єврейського населення (Адамовський, 2007, с. 49).

Чимало незаконно притягнених до кримінальної відповідальності євреїв влада звинувачувала у належності до ворожого «троцькістського табору». Прецедентом для переслідування осіб за таким формулюванням послугував Московський процес, що був організований головним чекістом СРСР Г. Ягодою над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру». Насправді суд, який відбувся в серпні 1936 р. над учасниками «організації», став розправою над політичними опонентами Й. Сталіна – насамперед Г. Зінов'євим та Л. Каменевим (Рекрут, 2010, с. 29). Пам'ятаючи розповсюджену прихильниками Тимчасового уряду інформацію про приїзд В. Леніна у квітні 1917 р. до Петрограду в статусі німецького шпигуна, Й. Сталін, із притаманним йому почуттям злого гумору, звинуватив найближчих соратників померлого вождя в співпраці з іноземною розвідкою (Сванидзе, М., Сванидзе, Н., 2012, с. 116). Штучно створений резонанс цієї справи, притягнення населення до підтримки судового рішення прискорили розгортання широкомасштабних операцій НКВС проти різних категорій населення, які, зокрема, передбачали переслідування осіб за національною ознакою (Рекрут, 2010, с. 29).

Ще в 1927 р., одразу після усунення Л. Троцького, Г. Зінов'єва та Л. Каменєва з вищих керівних державних посад, Й. Сталін розпочав використовувати антисемітизм як метод боротьби з опозицією. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) від імені Політбюро в пресі виступив із заявою про те, що влада веде боротьбу проти лідерів опозиції не з огляду на їх національну приналежність, а тому, що їхнє бачення майбутніх кроків країни на шляху до комунізму не співпадає з офіційною лінією партії. Більшість читачів, традиційний світогляд яких не мав дієвих ментальних інструментів для протидії формуванню у себе ксенофобських уявлень, усвідомили, що керівники опозиції – євреї (щодо яких існувала низка негативних стереотипів) (Сванидзе, М., Сванидзе, Н., 2012, с. 315). Оскільки Л. Троцький, Г. Зінов'єв та Л. Каменєв згідно з панівними в СРСР суспільними переконаннями належали до упослідженої національної спільноти, тому за логікою більшовицької верхівки, що була також просякнута традиційними етнічними

упередженнями, запеклих прибічників троцькізму співробітникам НКВС слід було шукати саме серед єврейського населення СРСР. «Розсадників контрреволюційного троцькізму» намагалися знайти насамперед у середовищі когорти освіченого єврейства, члени якої нерідко перебували на керівних посадах (Шевчук, 2011, с. 30, 33).

Від специфічної репресивної політики Й. Сталіна страждали освітні та наукові заклади. З наростанням сталінського терору новостворений Інститут єврейської пролетарської культури на початку 1936 р. було закрито, а частину співробітників заарештовано за звинуваченням у троцькізмі (Левченко, 2015, с. 157).

Тож притягувати осіб до кримінальної відповідальності за уявну підтримку ними троцькізму карально-репресивні органи розпочали ще напередодні Великого терору. Приводом для арешту восени 1936 р. єврейки С. Березіної послугувало те, що жінка, будучи у 1927 р. студенткою Харківського робфаку, на зборах комуністів утрималася від коментарів під час обговорення рішення ЦК ВКП(б) про виключення Л. Троцького з партії. Як речові докази, до справи слідчі залучили конспекти лекцій з політекономії, у яких згадувалися економічні теорії К. Каутського, Л. Троцького, М. Бухаріна (Шитюк, Іванова, 2010, с. 108).

Як бачимо, підґрунтям для звинувачення осіб у «троцькізмі» слугували події десятилітньої давнини. Прикметною у цьому плані може бути причина порушення в березні 1938 р. кримінальної справи проти співробітника НКВС єврея А. Геплерата, який 1926 р. на партійних зборах у Могилів-Подільську лише зазначив, що «краще би, якщо цієї [лівої] опозиції [у ВКП(б)] взагалі не було, оскільки поливання брудом один одного на сторінках друкованих органів допомагає лише капіталістам» (Лисенко, 2021, с. 171).

Оскільки Л. Троцький був розробником теорії «перманентної революції», що передбачала необхідність її «експорту», тобто поширення революційного руху на територію інших держав, осіб, яких підозрювали у симпатії до політичних поглядів опального більшовицького діяча, звинувачували у відкиданні офіційної ідеї про можливість будівництва «соціалізму в окремо взятій країні» (Єршов, 1998, с. 54).

Обвинуваченням у «троцькізмі» особам закидали те, що вони читали твори Л. Троцького та його гаданих прибічників (Шевчук, 2011, с. 33). Директора Житомирського учительського інституту К. Табакмахера звинувачували в тому, що він не лише не знищив троцькістську літературу, а й тримав її у себе в кабінеті, унаслідок чого забороненими владою книгами могли скористатися викладачі та студенти (Єршов, 1998, с. 54). Редактор газети «Радянська Волинь» Г. Айзман обвинувачувався у тому, що не друкував матеріали, які викривали «ворогів народу», зберігав кліше портрета Л. Троцького (Шевчук, 2011, с. 32). Єврея С.-Ш. Яновського, що перебував на службі в лавах Червоної армії, 03 листопада 1938 р. засуджено до розстрілу за розповсюдження серед військових портретів Л. Троцького та зображень фашистських свастик (Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 5, 2011, с. 75). Справа в тому, що радянська пропагандистська машина надала Л. Троцькому подоби фашиста. Протягом 1930-х рр. неодноразово з'являлися відповідні візуальні матеріали – карикатури у періодичних виданнях та агітаційні плакати. Можливо, інформація про перебування у руках С.-Ш. Яновського матеріалів подібного змісту й стала підґрунтям для фабрикування неординарного звинувачення. Однак більш ймовірним припущенням у цьому випадку видається те, що куці фантазії фальсифікаторів кримінальної справи були компенсовані їх зверненням до вкарбованого радянською пропагандою зв'язку між постаттю Л. Троцького і нацистським символом (Бажан, 2012, с. 197).

Серед розпоряджень про проведення масових «національних операцій» у добу Великого терору відсутні будь-які директиви щодо переслідування євреїв. Значна кількість осіб єврейської національності потрапила до кола жертв «німецької» та «польської» операцій НКВС, оскільки вони були пов'язані з Польщею та Німеччиною місцем народження чи проживання, контактами з родичами (Бажан, 2020, с. 29). Представники єврейської національності, як і раніше, часто обвинувачувалися в участі у сіоністських організаціях. Телеграма НКВС УРСР від 28 грудня 1937 р. за № 83921 закликала обласні управління НКВС арештовувати антирадянський сіоністський актив (Шевчук, 2013, с. 32).

Уже в 1937 р., задовго до офіційних антисемітських політичних кампаній пізнього сталінізму, євреї Київщини ставали об'єктами цілеспрямованих репресивних дій радянського режиму. У межах реалізації оперативного наказу № 00485, підписаного наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим, лише упродовж червня–вересня 1937 року в Київській області було заарештовано 3003 особи, серед яких – 114 євреїв. Незважаючи на те, що основною ціллю операції нібито були особи польської національності, включення євреїв до числа репресованих свідчить про ширше розуміння «ворожого елементу» радянською каральною системою. Євреї часто сприймалися як «неблагонадійні» через свої соціальні, професійні або родинні зв'язки, зокрема із Західною Україною та Польщею, а отже, підпадали під обвинувачення у шпигунстві, націоналізмі чи контрреволюційній діяльності. Репресії проти єврейського населення Київщини в цей період не були ізолюваним явищем, а становили частину масштабної кампанії з етнічно і

політично вмотивованого «очищення» суспільства від потенційно нелояльних верств (Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 3, 2011, с. 349).

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що репресії проти єврейської спільноти та її політичних організацій у 1920–1930-х рр. мали системний характер і були невід’ємною складовою політики радянського режиму щодо усунення будь-яких альтернативних центрів національної та політичної мобілізації. Зіткнення ідеї єврейської державності з більшовицьким концептом асиміляції, закладеним у працях В. Леніна та Й. Сталіна, створило ідеологічне підґрунтя для розгляду сіонізму як «контрреволюційного» та «націоналістичного» руху. У 1920-х рр. репресії розвивалися від локальних арештів до загальносоюзних операцій проти сіоністів, що супроводжувалися фабрикацією справ та використанням категорій «соціально небезпечних елементів». Попри системний тиск, сіоністські організації продовжували зростати, що стимулювало подальше посилення репресивних практик. Радянська влада активно експлуатувала наявні у суспільстві антисемітські стереотипи, що сприяло створенню образу єврея як «потенційного ворога». Паралельно формувалися «марксистські» інтерпретації антисемітизму, які фактично легітимізували репресивні заходи. Особливе місце у механізмі переслідувань займали звинувачення у «троцькізмі», що дозволяло репресивним органам фабрикувати справи на основі давніх подій, побутових контактів або належності до інтелігенції. Це зумовило значне розширення кола жертв серед єврейської спільноти напередодні та під час Великого терору. Хоча спеціальних «єврейських операцій» НКВС не існувало, євреї масово потрапляли під дію «німецької» та «польської» операцій, а також окремих вказівок щодо арештів «сіоністського активу». Так, переслідування єврейського населення відбувалося у рамках ширших етнополітичних репресивних практик сталінського режиму.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що репресії проти сіоністських партій та єврейської спільноти в УСРР були не випадковим явищем, а виразом глибинних ідеологічних, соціальних і політичних процесів, характерних для тоталітарної моделі радянської державності. Вони поєднували ідеологічно вмотивовану боротьбу з «націоналізмом», інструментальне використання антисемітських настроїв та фабрикацію політичних звинувачень, що врешті призвело до масштабного знищення громадської, культурної та інтелектуальної автономії єврейської спільноти.

Джерела та література:

- Адамовський, В.** (2007). Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський. 184 с.
- Бажан, О.** (2012). «Великий терор» на Одещині: соціальні, етнічні та регіональні аспекти. *Південний захід. Одесика*. Випуск 14. С. 181–209.
- Vazhan, O** (2020). «National» Operations in Kyiv Region in 1937–1938: Realization Mechanisms and Statistics. *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, (1 (53) 5–48. doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.005>.
- Беренштейн, Л.** (1996). Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX века). К.: 1996. 195 с.
- Васильєв, В., Місінкевич, Л., Подкур Р.** (2008). Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1*. Хмельницький. С. 9–130.
- Давидюк, А.** (2006). Вінницький «Гехолуц»: міфи і реальність. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1*. Вінниця: ДП «ДКФ». С. 839–853.
- Єршов, В.** (1998). Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. № 3. С. 37–71.
- Копійченко, Л. А., Костриця, М. Ю., Тіміряєв, Є. Р.** (2011). До історії репресій проти уродженців і жителів єврейської національності Житомирщини у 1920–1950-х рр. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 5*. Житомир. С. 9–23.
- Левченко, В. В.** (2015). Репресивна політика радянської влади відносно наукової інтелігенції євреїв в Одесі (1920–1930-ті рр.). *Південь України: етнополітичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наукових праць V міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса*. Одеса: ОНУ. С. 155–159.
- Lysenko, O.** (2021). Manipulation of compromising information as a method of falsification during the investigation in the Great Terror (on the example of A. Hepler's archival-criminal case). *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, (1 (55) 163. <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.163>.
- Maneliuk, Yu. M., Pashchenko, D. H.** (2022). Anti-Semitism as a political ideology: origins and modernity. *Current policy issues*. Vypusk 69. S. 27–34. <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1298>

-
- Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 3.** (2011). Київ: Основа, 984 с.
- Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 5.** (2011). Житомир, 2011, 796 с.
- Рекрут, В.** (2010). Чистки серед керівників винницьких кооперативів. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 3.* Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика». С. 29–34.
- Сванидзе, М., Сванидзе, Н.** (2012). Исторические хроники с Николаем Сванидзе: в 2 кн. Кн. 1. 1913–1933. 437 с.
- Тригуб, О. П.** (2015). Єврейські політичні партії на Одещині у 1920-х рр. *Південь України: етнополітичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наукових праць V міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса.* Одеса: ОНУ, 2015. С. 359–363.
- Шаповал, Ю.** (2001). Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза. 560 с.
- Шаповал, Ю., Пристайко, В., Золотарьов, В.** (1997). ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис. 608 с.
- Шевчук, Ю. В.** (2011). Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 4.* Житомир. С. 30–38.
- Шевчук, Ю. В.** (2013). Технологія здійснення репресій серед інтелігенції Житомирщини в 30-х роках ХХ ст. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 6.* Житомир. С. 28–40.
- Шитюк, М., Іванова, Т.** (2010). Національні меншини півдня УРСР в 20–30-ті роки ХХ століття. Миколаїв, 175 с.

References:

- Adamovskyi, V.** (2007). Trains to eternity. Deportations of the population in the first half of the 20th century. Kam'ianets-Podilskyi. 184 s. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2012). The "Great Terror" in the Odessa region: social, ethnic and regional aspects. *Pivdennyi zakhid. Odesyka.* Vypusk 14. S. 181–209. [in Ukrainian].
- Bazhan, O** (2020). «National» Operations in Kyiv Region in 1937–1938: Realization Mechanisms and Statistics. *From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB,* (1 (53) 5–48. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.005>.
- Berenshtein, L.** (1996). Jews and political repression in the USSR (20–80s of the XX century). K.: 1996. 195 s. [in Russian].
- Davydiuk, A.** (2006). Vinnytsia "Geholuts": myths and reality. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Vinnytska oblast. Kn. 1.* Vinnytsia: DP «DKF». S. 839–853. [in Ukrainian]
- Kopiichenko, L. A., Kostriytsia, M. Yu., Timiriaiev, Ye. R.** (2011). To the history of repressions against natives and residents of Jewish nationality in the Zhytomyr region in the 1920s–1950s. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 5.* Zhytomyr. S. 9–23. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V.** (2015). The repressive policy of the Soviet authorities towards the Jewish scientific intelligentsia in Odessa (1920s–1930s). *Pivden Ukrainy: etnopolitychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiynyi vymiry: zb. naukovykh prats V mizhnar. nauk. konf., 24–25 kvit. 2015 r., Odesa.* Odesa: ONU. S. 155–159. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2021). Manipulation of compromising information as a method of falsification during the investigation in the Great Terror (on the example of A. Hepler's archival-criminal case). *From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB,* (1 (55) 163. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.163>.
- Maneliuk, Yu. M., Pashchenko D. H.** (2022). Anti-Semitism as a political ideology: origins and modernity. *Aktualni problemy polityky.* Vypusk 69. S. 27–34. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1298>.
- Rehabilitated by history. Kyiv region. Book 3.** (2011). Kyiv: Osнова, 984 s. [in Ukrainian].
- Rehabilitated by history. Zhytomyr region. Book 5.** (2011). Zhytomyr, 2011, 796 s. [in Ukrainian].
- Rekrut, V.** (2010). Purge among the leaders of Vinnytsia cooperatives. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Vinnytska oblast. Kn. 3.* Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka». S. 29–34. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2001) Ukraine in the 20th century: Persons and events in the context of difficult history. K.: Heneza. 560 s. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V.** (1997). Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: individuals, facts, documents. K.: Abrys. 608 s. [in Ukrainian].

-
- Shevchuk, Yu. V.** (2011). The Jewish population of Zhytomyr region during the years of repression (1936–1939). *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 4.* Zhytomyr. S. 30–38. [in Ukrainian].
- Shevchuk, Yu. V.** (2013). The technology of repression among the intelligentsia of Zhytomyr region in the 1930s. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 6.* Zhytomyr. S. 28–40. [in Ukrainian].
- Shytiuk, M., Ivanova, T.** (2010). National minorities of the south of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s. Mykolaiv, 175 s. [in Ukrainian].
- Svanydze, M., Svanydze, N.** (2012). Historical chronicles with Nikolay Svanidze: in 2 books. Book 1. 1913–1933. 437 s. [in Russian].
- Tryhub, O. P.** (2015). Jewish political parties in the Odessa region in the 1920s. *Pivden Ukrainy: etnopolitychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: zb. naukovykh prats V mizhnar. nauk. konf., 24–25 kvit. 2015 r., Odesa.* Odesa: ONU, 2015. S. 359–363. [in Ukrainian].
- Vasyliev, V., Misinkevych, L., Podkur R.** (2008). Political repressions of the Soviet era in the Khmelnytskyi region. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 1.* Khmelnytskyi. S. 9–130. [in Ukrainian].
- Yershov, V.** (1998). Political repressions at the Zhytomyr Pedagogical Institute, 1933–1941. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem. № 3.* S. 37–71. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 24.01.2026

Historiographical discourse on the conceptual interpretation of Ukraine's "colonial heritage" in the 1920s and 1930s.

Victor M. Danylenko

Institute of the Ukraine History NAS of Ukraine
Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: wmdan@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Vasyl I. Marochko

Institute of the Ukraine History NAS of Ukraine
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: marochkovasyl56@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

Abstract.

Relevance. *The colonial status of Ukraine as part of the Russian Empire and Soviet colonial practices in the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s is a minimum – researched historiographical problem. Modern Ukrainian historiography of Soviet neocolonialism is recently being formed. Western political science highlighted the formation and functioning of the totalitarian regime – the "Soviet evil empire". The Ukrainian diaspora actively studied the issue of "colonial exploitation" of Ukraine by Russia. Therefore, we have a significant gap in historiography. The research methodology is determined by the practical task of the article, so its main theoretical approach is the structural and functional analysis of historiographical sources. The purpose of the article is to establish the fact of historiographical interpretation of the concept and phenomenon of "colonial heritage" of Ukraine, i.e. the signs of its colonial position. Scientific novelty discover the combination of historiographical discourse with the identification of conceptual features the study of a scientific problem. Conclusions. A historiographical fact of studying the relations between the "metropolis" (Russia) and the "colony" (Ukraine) in the nineteenth and twentieth centuries has been established. It is noted that in the 1920s. there was a public discussion about the presence of signs of "colonial vestiges" in the system of public administration and in the relations of the union government with the Ukrainian SSR. "Volobuevshchyna" confirmed to the presence of "colonial remnants" in the economic life of Soviet Ukraine, and therefore is the theoretical basis for the study of Soviet colonial practices.*

Keywords: *historiography, assimilation, colony, metropolis, Ukraine, Russia, USSR, Ukrainian SSR, "waveism" (worriedness), "Volobuevshchina".*

Історіографічний дискурс концептуального тлумачення “колоніальної спадщини” України у 20–30-х рр. XX ст.

Віктор Даниленко

Інститут історії України НАН України
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Україна)
email: wmdan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Василь Марочко

Інститут історії України НАН України
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: marochkovasy156@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

Анотація

Актуальність. Колоніальний статус України у складі Російської імперії та радянські колоніальні практики в УСРР 1920–1930-х рр. є малодослідженою історіографічною проблемою. Сучасна українська історіографія радянського неокolonіалізму лише формується. Західна політологія висвітлювала становлення і функціонування тоталітарного режиму – радянської «імперії зла». Українська діаспора активно вивчала питання «колоніального визиску» України з боку Росії. Отже, маємо значну прогалину в історіографії. **Методологія дослідження** зумовлена прикладним завданням статті, тому її основним теоретичним підходом є структурно-функціональний аналіз історіографічних джерел. **Метою статті** є встановлення факту історіографічної інтерпретації поняття і явища «колоніальна спадщина» України, тобто ознаки її колоніального становища. **Наукова новизна** полягає у поєднанні історіографічного дискурсу з виявленням концептуальних особливостей дослідження наукової проблеми. **Висновки.** Встановлено історіографічний факт вивчення відносин «метрополії» (Росії) і «колонії» (України) у XIX–XX ст. Зазначено, що у 1920-х рр. відбулася публічна дискусія стосовно наявності ознак «колоніальних пережитків» у системі державного управління та у відносинах союзного уряду з УСРР. «Волобуєщина» засвідчила наявність «колоніальних пережитків» в економічному житті радянської України, відтак є теоретичною основою вивчення радянських колоніальних практик.

Ключові слова: історіографія, асиміляція, колонія, метрополія, Україна, Росія, СРСР, УСРР, «хвиловизм», «волобуєщина».

Постановка проблеми. Науково-історичне дослідження колоніального становища українських земель у складі Австро-Угорської, Російської імперії та СРСР є інноваційним. В історіографічному сенсі – революційним, тому що нівелює усталену на Заході теорію тоталітаризму стосовно вивчення радянської політичної історії. Вона висвітлювала форму політичного режиму, систему правління, наслідки більшовицького терору, але не тип відносин між центром (структурно-функціональна метрополія – В. Д., В. М.) і провінцією (місцеві органи влади, соціум). Науково-теоретичне тлумачення проблеми передбачає виявлення історіографічних джерел та встановлення концептуальних підходів, пошук оптимальних основ системного дослідження.

Концептуальний дискурс означає наявність усталеної інтерпретації базових ознак колоніального статусу України. У нашому випадку поняття «колоніальна спадщина» запозичене зі статті Михайла Волобуєва (Волобуєв, 1928а, с. 46–71). Поєднавши історіографічний аналіз з елементами конкретного науково-історичного виявлення подій та явищ, маємо наявність ознак колоніального становища України у XIX та «колоніальні пережитки» у 1920–1930-х рр. XX ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерелами історіографічного дослідження є статті, монографії, матеріали конференцій і методологічних семінарів, публічної дискусії кінця 20-х рр. Кількість праць свідчить про інтенсивність вивчення відносин між класичними метрополіями і їхніми колоніями. Але не вони є предметом нашого наукового пошуку, а стосунки між частинами єдиного соціально-економічного та суспільно-політичного цілого – структурно-функціональної метрополії з її підлеглими окраїнами (провінціями). Українські землі (так звані «Південно-Західний край», «Малоросія», «Новоросія») перебували у складі Російської імперії, але перебували у протистоянні та перманентній боротьбі за національну незалежність. Російський історик Михайло Покровський, не будучи ще «марксистом», розмірковував над двома типами колонізації України: «асиміляцією» з метою протистояння польському впливу; примусовим захопленням українських теренів «під московське панування» (Покровський, 1899,

с. 26). Визначальною була не форма правління (станови монархія, імперія, конституційна монархія тощо), а тип відносин між метрополією і поневоленою провінцією. Відносини Великої Британії з її «заморськими колоніями» (Америкою, Індією) – форми колоніальної залежності українських земель. Внутрішня колонізація мала притаманну їй структурно-функціональну специфіку соціально-економічного визиску та поневолення. Уже згаданий Покровський вважав, що Григорій Потьомкін «допоміг колонізувати Новоросію», але не просто приєднати території, а створити систему економічного і соціального поневолення, якою виявилася «адміністрація кріпосного типу». Вона забезпечувала виробництво зерна, цукру, конопель, льону, тобто перетворила сільське господарство на сировинний придаток імперії. Зростання ринкового попиту на них лише посилювало «кріпосницькі тенденції». Отже, кріпосна система постає своєрідною аналогією колоніального поневолення підлеглих народів імперії. Вона вирізнялася від рабства у класичних колоніях Америки та Африки, але мала ознаки колоніального становища провінції.

Наявність функціональних ознак колоніального статусу України у складі Російської імперії підкреслював історик Михайло Слабченко, досліджуючи народне господарство України (Слабченко, 1929). Він вважав його сировинним придатком російської промисловості, а сільське господарство – «житницею» Росії. Сучасні історичні дослідження підтверджують ключову тезу ученого про «поступове переростання України в економічну колонію Росії» (Водотика, 1998, с. 45).

Не оминув зазначеної проблеми і відомий український історик Михайло Грушевський, який вивчав спільні та відмінні ознаки «державної народності і поневоленої» (Грушевський, 1907, с. V). Навіщо імперія забороняла українську мову, переслідувала культуру, позбавляла історії, адже поляки у XIX ст. не становили загрози. За таких обставин асиміляція, яку здійснювала царська Росія в Україні, означала умотивовану колонізацію краю. Протистояння російського колоніального режиму та українців тривало від XVII ст. Досліджуючи його форми і динаміку, М. Грушевський використав теоретичні узагальнення подій та явищ: «загальноімперська адміністрація», «єдина і неподільна Росія», «Російська імперія», «тюрма народів», «імперія народів», «шовіністичний націоналізм», «бюрократичний централізм», «упокорення народів» тощо (Грушевський, 1907, с. 57, 59). Усі вони засвідчують «шовіністичний» тип відносин метрополії з провінціями (колоніями). Визначення «імперія народів» і «тюрма народів» стосувалися не форми адміністративно-політичного правління, а їх колоніального поневолення. Його функціональними ознаками постають: соціально-економічна експлуатація сировинних ресурсів України, русифікація духовного життя українського соціуму, перетворення території на військово-стратегічний плацдарм захоплення сусідніх країн тощо. Професор М. Грушевський органічно поєднав форму політичного правління з її системним втіленням, тобто підкоренням народів. Використані ним терміни розкривають колоніальний статус українських теренів: «провінція», «асиміляція», «політика придушення і викорінення», «експлуатація економічних і культурних сил народності задля збагачення чужого державного ладу», «позбавлення самостійної державності», «придушення автономії», «форми економічної експлуатації одних областей іншими» тощо. Вони є парними категоріями його концептуального тлумачення колоніального поневолення України у складі Російської імперії. Ключові фрази «експлуатація провінції у межах однієї держави» та «колонія», на нашу думку, не були випадковими для М. Грушевського, а цілком закономірними для автора «Історії України-Руси».

«Загальноімперська адміністрація» зникла у 1917 р., але залишилась політична амбіція «єдиної і неподільної» імперії нового типу. Для початку у формі «федерації» так званих соціалістичних держав, тобто колишніх національних окраїн (провінцій), а згодом «непорушного» СРСР. Метрополія, як особливий тип матерії, не зникла, а лише змінила форму свого функціонування. Ось така суперечлива динаміка соціально-політичних відносин метрополії і колонії.

Науково-пізнавальне значення концепції М. Грушевського, яку він виклав на початку XX ст., полягає у діалектично-історичному поєднанні явища «колонізації» (освоєння територій, розширення кордонів імперії) з колоніальним покріпаченням народів (військова окупація, колоніальна адміністрація, економічно-сировинний визиск ресурсів тощо). Московіти, на переконання М. Грушевського, постійно зазіхали на «колишні провінції Київської держави, як на сферу своїх інтересів», осівши на болотах «волзько-окського басейну». Шовіністичний експансіонізм став для них своєрідним «державним спортом» з метою «немилосердного пограбування» захоплених територій. Російсько-імперський експансіонізм відбувався «у стилі американських конкістадорів, які не переслідували ніякої більш глибокої мети, крім пограбування мирного тубільного населення у формі збирання данини, і ці «колонії» входять до складу держави лише завдяки відсутності будь-яких виразних природних кордонів на умовах сусідства» (Грушевський, 1907, с. 57). Доволі вичерпна характеристика колоніального становища, якого не оминула і Україна, яку колонізатори називали «Малоросією».

Історику М. Грушевському не раз доводилося дискутувати з російськими колегами. Його «Історія України-Руси» пересипана цитатами праць російських істориків. Поняття «нація» і «державна», на переконання ученого, більшістю «великоруської інтелігенції» сприймалися своєрідно: мовляв, навіщо представникам «не-державної народності» прагнути політичної незалежності для власного національного розвитку, адже вона матиме сприятливі умови розвиватися подібно державній нації (Грушевський, 1907, с. 61).

Радянська історіографія, якщо не брати до уваги статті Михайла Волобуєва та Андрія Річицького (Річицький, 1928, с. 48–93), уникала вивчення ознак колоніальної залежності колишніх радянських республік у складі СРСР. Українська діаспора в особі її інтелектуальної еліти активно досліджувала колоніальний визиск України. Системне дослідження продемонстрував Костянтин Кононенко у монографічних працях англійською та українською мовами (Кононенко, 1958; Кононенко, 1960; Кононенко, 1965), Дмитро Соловей (Соловей, 1959). К. Кононенко опирався на статті М. Волобуєва, аналізував радянську статистику, яку добре знав, адже працював у кооперативних і радянських органах УСРР 1920-х рр.

Сучасна українська історична наука та політологія починає освоювати означену проблематику, поєднуючи історію колоніального минулого з неокolonіальними викликами агресивного і глобального світу. Теоретично-методологічне значення має монографія Івана Розпутенка про неокolonіальну загрозу в Україні (Розпутенко, 2014). Геноцидні війни проти України постають у монографії Миколи Дорошко (Дорошко, 2023), також він простежує тернистий шлях від колонії «європейського» типу до суб'єкта міжнародних відносин (Дорошко, 2025).

Метою нашого дослідження є встановлення історіографічного факту «колоніальних студій», тобто виявлення «попередників», їхні концептуальні підходи і фактологічні пріоритети. Колоніальна проблематика, якщо брати до уваги історію класичних взаємин метрополій і колоній, загалом висвітлена. Актуальною лишається проблема «колоніальної провини» колишніх метрополій, але не для всіх. Колоніальний статус України у складі імперій якось розчинився у суто національних питаннях (мова, культура тощо), а історичний тип відносин між ними залишився на інтелектуальному узбіччі.

Виклад основного матеріалу. На уламках Російської імперії виникли самостійні національні держави – Польща, Фінляндія. Розпад імперій, до складу яких входили українські землі, супроводжувався формуванням української державності – ЗУНР, УНР. Історичний прецедент становлення і функціонування УНР достатньо вивчений, хоча лишається кілька важливих аспектів: радянська окупація і колоніальне поневолення України. Протистояння з більшовицькою Росією мало усі ознаки національно-визвольної війни, відтак антиколоніальної за змістом і формою. Революційно-визвольна війна у її більшовицькому тлумаченні набула ознак громадянської, заповнивши радянську історіографію, а також частину західної політологічної думки.

Політичного аншлюсу між українськими соціалістичними партіями, українськими та російськими більшовиками, не дивлячись на ідеологічну подібність програм і теорій, не сталося, але «федералістські» тенденції спостерігалися. Тактично більшовики визнали самостійність України після Берестейської угоди 1918 р., але не полишали нагоди її повалення та встановлення радянського окупаційного режиму. Східні терени перебували під постійною окупацією та інтенсивною більшовизацією. Одночасно протистояли одна одній кілька військово-політичних сил: УНР і радянська Росія (зокрема, її сателіти в Україні – «п'ятаковщина», українські більшовики); УНР і прихильники «єдиної та неподільної Росії» в особі армії Антона Денікіна з усіма її реставраційними намірами. Вони не приховували свого ворожого ставлення до України і прагнення поневолити її.

Для нашого дослідження актуальною є проблема військово-політичної окупації України та ідеологічної експансії більшовизму на її теренах. Загроза реставрації колоніального статусу надходила від імперських сил, а новітня форма колоніального поневолення від більшовицького режиму. Обидві були цілком реальні. Політичне керівництво УНР, як законний представник української влади, усвідомлювало історичні виклики. Голова Директорії УНР Володимир Винниченко у січні 1919 р. висловив «занепокоєння» стосовно просування російських військ територією України, адресоване Григорію Чичеріну. «Директорія, – наголошував він, – ясно бачить мету уряду Народніх Комісарів: йому необхідно за допомогою цих «большевицьких совітів» захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських царів та всіх російських імперіалістів» (Винниченко, 1920, с. 216). Директорія, а до її складу належав і Симон Петлюра, вимагали від Москви «негайно вивести своє військо з території України». Лише після цього погоджувалася на мирні перемовини. Відповідь Чичеріна була зухвалою і витіювато брехливою: «ви не можете не знати, що серед українського совітського війська, яке бореться проти вас, нема ані китайців, ані мадьяр, ані латишів» (Винниченко, с. 218). Він виклав токсичну

ідеологему російського більшовизму про «конфлікт» між українцями, про громадянську війну за владу, яка на десятиліття проникне до радянської історіографії. Виявляється, що з УНР воювали «большевицькі настроєні селяни» під «гаслами совітської влади», тобто була «горожанська війна» робітників і селян з «українською буржуазією». Російська агресія Муравйових, П'ятакових проти України видавалася за внутрішню контрреволюцію, громадянську війну. Так само розпочиналася агресивна війна РФ проти України у 2014 р., яка набула відвертих ознак колоніальної експансії у лютому 2022 р.

Коментуючи обставини з'їзду раднаргоспів у Москві 25 травня – 4 червня 1918 р., Винниченко порівняв декларативне визнання незалежності України з прагненням її «приєднання» до Росії. Делегати зібрання наголошували на необхідності збереження статусу колишнього сировинного придатку Великоросії, адже «Юг Росії» (Україна) давав 92 % цукру, 65 % чавуну, 77 % вугілля, 55 % пшениці, 28 % жита, 20 % вівса, 26 % ячменю (Винниченко, с. 331). Тому більшовики вважали Україну «вугільним басейном» і «житницею» радянської Росії, основним джерелом зернового експорту. Винниченко, який припускався чимало політичних помилок, але вбачав у доморощеній «п'ятаковщині» агресивно-системну сутність радянського імперіалізму: «застаріле, мстливе, націоналістичне почуття пануючої нації, й під виглядом рятування революції, інтернаціоналізму й тому подібних хороших і справедливих ідей провадила стару, царську й чорносотенно-протофісовську русифікацію та нищення української національності» (Винниченко, с. 337). Доволі складна соціолінгвістична конструкція українського політика і письменника, але колоніальна та імперська складові більшовизму цілком очевидні.

У 1919 р. М. Грушевський покинув Україну, опинившись на еміграції в Австрії та Чехословаччині одночасно. Він не полишав політичної боротьби за визволення України, але переважно гострим пером та гуртуванням довкола облудної соціалістичної ідеї. Зберегли пізнавальну актуальність його думки стосовно демократичного оновлення Росії, висловлені ним на початку ХХ ст. Історик писав тоді, що «Росія – імперія народів» зможе розвиватися «вільно та успішно» за однієї умови, якщо буде забезпечено «вільне і необмежене існування та розвиток її складових частин – її народів» (Грушевський, 1907, с. 111). На час його перебування у Європі, тобто у 1919–1923 рр., народи колишньої Російської імперії боролися за свою незалежність проти більшовиків.

Формально радянська Україна мала ознаки держави: республіканський уряд, законодавчий орган – ВУЦВК, українізація апарату, системи освіти, державний і місцевий бюджети, уніфікована символіка. УСРР була формальним суб'єктом міжнародних відносин до 1923 р., мала зовнішню торгівлю (Даниленко О. В., 2011). Однак у роки так званого «об'єднавчого руху» до складу СРСР склалася система колоніальної залежності за принципом відносин «центр» (структурно-функціональна метрополія) і республіка (провінція). Політична парадигма «центр-субцентр», яка висвітлена в історіографії (Васильєв, 2014), розкриває суперечливий тип політично-адміністративних та економічних відносин між ними. Колоніальне ставлення РСФРР до УСРР постає у монографії Владлени Сокирської про відносини між радянськими республіками у 1920-х рр. (Сокирська, 2017).

Ключові слова «український сепаратизм», «самостійність», «єдине загальносоюзне відомство» зустрічалися у статті колишнього українського соціаліста Григорія Гринька, який у 20-х рр. очолював наркомат освіти та Держплан УСРР (Гринько, 1926). Її поява співпадає у часі з «Листами до братів-хліборобів» українського соціолога та політичного діяча В'ячеслава Липинського. Він першим порушив питання стосовно одночасного протистояння колоніальним викликам, закликав до «державного унезалежнення України як від Варшавської так і від Московської метрополії» (Липинський, 1926, с. XIII). Для нього поняття «нація» і «державна» тотожні, тому «кликати метрополії проти власних земляків» вважав ганебним вчинком. Очевидно, йшлося про військовий союз Петлюри з Юзефом Пілсудським. Етнічний поляк Липинський виступав проти подібного аншлюсу. Теоретично-методологічне значення його думок та висновків дуже важливе, тому що він актуалізував саму проблему міждержавних відносин колоніального типу. Його фраза «колонія єсть колонія» повчальна, яка закликає до перегляду політичної історії України, її статусу. Учений і політик прагнув політичної і культурної незалежності України, припинення «її колоніального розкладу, прямого наслідку залежності од московської і варшавської метрополії» (Липинський, с. XX, XXXVII). Доволі актуальна оцінка, якщо врахувати наслідки Ризького мирного договору 1921 р. і втрати українських теренів.

Протистояння обом метрополіям, до якого закликав Липинський у 1926 р., чимось нагадувало світоглядну і культурно-мистецьку позицію М. Хвильового стосовно ментальної орієнтації на Європу і подалі від Москви. За таких обставин «хвильовизм», якого більшовики визнали національним ухилом, виявився концентрованим антиподом радянських колоніальних практик у царині мистецтва, літератури.

Стаття М. Волобуєва 1928 р., хоч і мала посилання на джерела, але вона виходила за рамки історіографічного дискурсу. Його фрази «колоніальна спадщина» і «колоніальні

пережитки» пролунали тоді гучним камертоном, торкнувшись напружених струн політики та інтелектуального простору. Її поява не була випадковістю, а швидше закономірним викликом «колоніальним пережиткам» у повсякденних стосунках республіканських органів влади з союзними. Публічна дискусія на сторінках «Більшовика України» з проблем колоніального становища радянської України у складі СРСР – не випадковість, а упереджений випад республіканської номенклатури. На цю обставину історики звертали увагу ще у 1992 р. (Даниленко, В., Касьянов, Г., Кульчицький С., 1992). Маловідомий співробітник Українського науково-дослідного інституту педагогіки раптом стає помітною фігурою республіканського рівня через публікацію «скандальної» статті. Встановивши історичний факт колоніального становища України у складі Російської імперії, М. Волобуєв органічно вплітає термінологію «метрополія» і «колонія» у повсякденні практики державного правління в УСРР, вказує на конкретні ознаки «колоніальних пережитків». Він першим наважився показати спільні і відмінні риси між «колонією європейського типу» (Польща, Фінляндія, Україна) і колоніями «азіатського типу» (Закавказзя, Середня Азія, автономні області Росії). Між центром і республікою не було видимих ознак нерівноправних відносин подібно класичним взаєминам метрополії з провінціями. Вони проглядалися у структурно-функціональних повноваженнях союзних та республіканських наркоматів, у зверхньому ставленні союзної номенклатури до республіканської, а також у нерівноправних економічних відносинах. У 1926 р. Гринько писав про «народногосподарське ціле» України, засуджував тлумачення її «Півднем Росії». Актуалізація «національної економіки» з самодіяльним статусом визначала колективну позицію українських управлінців. «Волобуєвщина» викинула проблему напівколоніального становища України у складі СРСР, продемонструвала ознаки структурно-функціональної метрополії в особі ВРНГ СРСР, союзного уряду загалом.

Чиновники союзних установ не позбулися у їхніх головах ментально-географічних карт колишньої імперії. Ніхто, на переконання Волобуєва, не брав до уваги «історичні особливості українського господарства і, що найголовніше, своєрідні способи ліквідації колоніальної політики щодо України (своєрідні проти інших колоній)» (Волобуєв, 1928b, с. 54). Статус сировинного придатку метрополії лишався: з 26 запланованих у СРСР заводів на Україну виділили три. Союзні планово-економічні органи проігнорували «національну єдність господарських теренів» у їх «мовно-культурній єдності» тому, що орієнтувалися на «абсолютну автаркію СРСР» (Волобуєв, 1928a, с. 47). Вони уникали самої назви Україна, натомість охоче використовували терміни: «Південь», «Південний район», «Південно-Західний», «Південний гірничо-промисловий», інколи «Південь Європейської Росії». У подібних практиках просочувалися ознаки «колоніальних пережитків», тобто імперської символіки колоніального типу. Він слушно наголошував, що «справа не в термінології, а в її методологічній основі» (Волобуєв, 1928a, с. 48). Навіть його опонент Андрій Річицький помітив у цьому «зневажання почуття самоповаги гнобленої раніше нації» через ігнорування терміну «Україна», використання повсюдно «Юг России», «Югосталь», «Южная железная дорога» (Річицький, 1928, с. 75). Його обурювала наявність «колоніальної спадщини» в УСРР. «Ці пережитки колишнього гнобительства України в старих назвах і невизнання її, як нації, – зазначав він, – ігнорування її ім'я живуть ще не тільки в термінології, але й у тенденціях шовіністично-російських елементів союзного радянського апарату й спеціє економічного будівництва трактувати УСРР, як провінцію, як південь СРСР, а самий факт утворення союзу тлумачити собі, як відновлення єдиної Росії» (Річицький, 1928, с. 75). Доволі категоричний висновок, який передає весь концептуальний задум публічної дискусії на сторінках друкованого органу ЦК КП(б)У. Визнання «союзного радянського апарату» послідовником «великодержавницької методології районування» розкривало колоніальні практики і наміри Москви. До старорежимних чиновників належав голова Технічної ради Дніпрогесу Іван Александров, який «розглядає Москву, як збирача руських земель, що для неї національне розмежування й існування національних республік – це тільки неприємна «перекройка» (Річицький, 1928, с. 76). Отже, публічна дискусія торкнулася проблем «колоніальних пережитків» у відносинах між новоявленою метрополією в особі союзних відомств і підневільною провінцією – радянською Україною. Виголошені думки та судження мали змінити колоніальне ставлення і «політику Союзу проти України» (Річицький, 1928, с. 77).

Історичні за змістом, політологічні за формою і номенклатурні за авторством статті, – виявилися оперативним сигналом для союзного керівництва. Положення статей мають важливе теоретично-методологічне значення для системного дослідження радянських колоніальних практик у ХХ ст. Достатньо визначень «колоніальна імперія» і «колоніальна політика», не кажучи про решту понять, щоб сприймати їх як базову концепцію.

Висновки. Отже, маємо дві теоретичні позиції: наявність історіографічного факту колоніальних студій та концептуальних інтерпретацій «колоніальної спадщини» і «колоніальних пережитків» в УСРР 1920-х рр. Вони засвідчують наявність радянських колоніальних практик по відношенню до України. Історіографічний аналіз літератури переконливо доводить факт

існування колоніального становища України у складі Російської імперії. Визначення на кшталт «пережитки великодержавного шовінізму – спадщини від колишньої колоніальної імперії, що лишилися в радянському державному апараті» (фраза А. Річицького), а також термінологія: «колонія західноєвропейського фінансового капіталу», «колоніальна політика царату душила Україну політично», «однобокий додаток до російської економіки», «подвійна колонія», – взаємодоповнювали одне одного. Визнання учасниками дискусії наявності «спадщини від колишньої колоніальної імперії» лише посилює методологічні основи науково-історичного дослідження колоніального статусу УСРР у складі СРСР.

У фразі «значення російського феодално-бюрократичного імперіалізму і західноєвропейського капіталу за розподіл грабунку» постає універсальний концепт сучасного структурно-функціонального неокolonіалізму. М. Волобуєв наголошував, що «проблема колоніальності в розумінні розвитку продукційних сил перед нею не стоїть», а швидше у протилежному – у спрямуванні «на користь економіки метрополії» (Волобуєв, 1928а, с. 63). Подібну обставину виокремив й А. Річицький, зазначивши, що Україна перед Першою світовою війною «перетворилася з колонії московського промислового капіталу (ринок для збуту товарів і джерело сировини) в новітню колонію імперіалістичної доби (місце вкладання капіталу, в колонію європейського (франко-бельгійського насамперед) фінансового капіталу» (Річицький, 1928, с. 93). Отже, маємо розлогу і змістовну класифікацію історичних форм колоніальної залежності України.

Теоретичні узагальнення М. Волобуєва мають важливу концептуальну складову для системного вивчення радянських колоніальних практик, а насправді – неокolonіалізму по відношенню до республік. Сприйняття України «Півднем Росії» і «провінцією», а не «історично оформленим національно-господарським організмом» засвідчувало дію з наміром її колоніального поневолення. Вони проявлялися у наступному: в адаптації до УСРР «критерію поділу праці в межах колишньої Росії», не надання Україні «права й можливості» справжнього самостійного управління «всім народнім господарством без винятку», скасування рівноправного «порядку керівництва промисловістю», збереження за союзним Держпланом лише «загально-державних функцій», передавши управлінські повноваження українським республіканським органам, унеможливлення значного вилучення з України прибутків, дозволити ВУЦВКу остаточно ухвалювати державний бюджет УСРР, перегляд планів індустріалізації, відхиливши «тенденцію розглядати руську економіку, як пануючу» тощо. Такими мали бути відносини «центру» і «субцентру», а не колоніальними.

Економічний та адміністративний блок був ключовим для дискусії кінця 1920-х рр., але її учасники переймалися і проблемами духовного розвитку. Окреслено базове положення про взаємодію економіки і національної культури. М. Волобуєв концептуально визначив суть національної ідеї: «ліквідація «провінціального становища» нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продукційних сил, забезпечення її становища оформленого, остаточного відмовлення розглядати її, як просту суму районів єдиної економіки» (Волобуєв, 1928b, с. 62). Справді національно-центрична позиція, яка полягає у збалансованому поєднанні економіки і духовного розвитку нації. Револьюційний романтик М. Хвильовий був категоричнішим у вимогах, закликаючи до «негайної дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури і суспільства від російської культури і Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» (Шаповал, Панченко, 2009, с. 13). Ось така програма системної деколонізації, яку заклали учасники дискусій про економіку та культуру України другої половини 1920-х рр. Памфлети Хвильового висміювали залишки ментальності від російського колоніалізму, особливо серед «московських задрипанок» – партійної номенклатури. Його «Україна і Малоросія» є ключовим у ментально-світоглядній концепції письменника, який засвідчував необхідність відмежування українського соціуму від «колоніальної спадщини» та обіймів радянської метрополії.

Джерела та література:

- Васильєв, В.** (2014). Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 376 с.
- Винниченко, В.** (1920). Відродження нації. Частина III. Київ-Відень, 542 с.
- Водотика, С.** (1998). Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. Київ-Херсон, 213 с.
- Волобуєв, Мих.** (1928а). До проблеми української економіки. *Більшовик України*, 2, 46–71.
- Волобуєв, Мих.** (1928b). До проблеми української економіки. *Більшовик України*, 3, 42–63.
- Гринько, Гр.** (1926). Плановые проблемы украинской экономики. *Плановое хозяйство*, 6, 168–181.
- Грушевский, Мих.** (1907). Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб, 296 с.

- Даниленко, В., Касьянов, Г., Кульчицький С.** (1992). Сталінізм на Україні. 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 342 с.
- Даниленко, О.В.** (2011). Відносини Української СРСР з європейськими країнами (1920-ті роки): монографія. Київ, 354 с.
- Дорошко, М.** (2023). Геноцидні війни Леніна-Сталіна-Путіна в Україні. Київ: Ніка-Центр, 272 с.
- Дорошко, М.** (2025). Тернистий шлях України від колонії «європейського» типу до суб'єкта міжнародних відносин. Київ: Ніка-Центр, 200 с.
- Кононенко, К.** (1958). *Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia 1654–1917.* Wisconsin: The Marquette University Press, 257 p.
- Кононенко, К.** (1960). Колоніальний визиск – основа совєцької індустріалізації. Нью-Йорк, 69 с.
- Кононенко, К.** (1965). Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 604 с.
- Липинський, В.** (1995). Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія, 470 с.
- Покровский, М.** (1899). *Русская история с древнейших времен. Борьба за Украину. Часть 2.* СПб, с. 24–26.
- Річицький, Андрій** (1928). До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму. *Більшовик України*. 2, 48–93.
- Розпутенко, Іван.** (2014). Третє тисячоліття – Україна і неокolonіалізм. Київ: «К.І.С.», 336 с.
- Слабченко, М.** (1929). Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. Вип. 2. Том. V. Київ: ВУАН, 252 с.
- Сокирська, В.** (2017). Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929): політично-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: монографія. Умань: Вид-во Сочінський М. М. 568 с.
- Соловей, Д.** (1959). Україна в системі совєцького колоніалізму. Мюнхен, 198 с.
- Шаповал, Ю., Панченко, В.** (Упоряд). (2009). Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Київ: Темпора, 296 с.

References:

- Danylenko, O.V.** (2011). Relations of the Ukrainian USSR with European countries (1920s). Kyiv, 354 s. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. Kas'janov, H., Kul'chyz'kyi S.** (1992). Stalinism in Ukraine. 20s – 30s. Kyiv: Lybid', 342 s. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.** (2023). The Genocide Wars of Lenin-Stalin-Putin in Ukraine. Kyiv: Nika-Zentr, 272 s. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.** (2025). Ukraine's thorny path from a "European"-type colony to a subject of international relations. Kyiv: Nika-Zentr, 200 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1907). The liberation of Russia and the Ukrainian question. Articles and notes. SPb, 296 s. [in Russian].
- Hryn'ko, H.** (1926). Plan problems of the Ukrainian economy. *Planovoe khozyaystvo*, 6, s. 168–181. [in Ukrainian].
- Kononenko, K.** (1958). *Ukraine and Russia. A History of the economic Relations between Ukraine and Russia 1654–1917.* Wisconsin: The Marquette University Press. 257 p.
- Kononenko, K.** (1960). Colonial exploitation is the basis of Soviet industrialization. New York: Prolog, 69 s. [in Ukrainian].
- Kononenko, K.** (1965). Ukraine and Russia. Socio-economic foundations of the Ukrainian national idea. Myunkhen, 604 s. [in Ukrainian].
- Lypyns'kyi, V.** (1995). Letters to the brother farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism. Kyiv-Philadel'phiya, 470 s. [in Ukrainian].
- Pokrovskiy, M.** (1899). Russian history since ancient times. Struggle for Ukraine. Chast' 2. CPb. [in Russian].
- Rosputenko, I.** (2014). The Third Millennium – Ukraine and Neocolonialism. Kyiv: K.I.S., 356 s. [in Ukrainian].
- Rychyz'kyi, A.** (1928). On the problem of eliminating the remnants of colonialism and nationalism. *Bil'shovyk Ukrainy*. 2, 48–93. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Panchenko, V.** (Editors). (2009). Hunting for the Woodcock. Declassified Mykola Khvylovy. Kyiv: Tempora, 296 p. [in Ukrainian].
- Slabchenko, V.** (1929). Organization of the National Economy of Ukraine from Khmelnytsky to the World War. Vyp. 2. Kyiv: VUAN, 252 s. [in Ukrainian].
- Sokyr's'ka, V.** (2017). Relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR (1919–1929 pp.): political-economic and administrative-territorial discourse: monograph. Uman'; Vydav. Sochins'kyi M. M., 568 s. [in Ukrainian].

-
- Soloveyi, D.** (1959). Ukraine in the system of Soviet colonialism. Myunkhen, 198 s. [in Ukrainian].
- Vasyl'ev, V.** (2014). Political leadership of the Ukrainian SSR and the USSR: dynamics of relations between the center and subcenter of power (1917–1938). Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 376 s. [in Ukrainian].
- Vodotyka, S.** (1998). Academician Mykhailo Yelyseyovich Slabchenko. A sketch of his life and work. Kyiv-Kherson, 213 s. [in Ukrainian].
- Volobuyev, M.** (1928a). To the problem of the Ukrainian economy. Bil'shovyk Ukrainy. 2, 46–71. [in Ukrainian].
- Volobuyev, M.** (1928b). To the problem of the Ukrainian economy. Bil'shovyk Ukrainy. 3, 42–63. [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V.** (1920). The revival of the nation. Chast. III. Kyiv-Viden', 542 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.02.2026

The activities of anti-Soviet emigration in the Prometheus organization in 1928–1939

Volodymyr L. Komar

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: volodymyr.komar@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>

Anatolii H. Shvab

Lesya Ukrainka National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the activities of the Prometheus organization, which was established in Warsaw in 1928 and united non-Russian emigrants of the former Romanov Empire under Polish suzerainty. Its activities developed in line with the concept of Prometheism of the camp of J. Pilsudski, aimed at the dismemberment of the Soviet Union into separate national republics and their unification into a federation with Poland. Special attention in the context of the study is paid to the Ukrainian Petliura emigration, which was assigned the main role in the implementation of the concept of Prometheism. **The research methodology is based** on the use of general scientific and purely historical research methods, including problem-chronological and comparative-historical approaches.

The scientific novelty of the work lies in the fact that using the above methods, the activities of the branches of the Prometheus organization are revealed, in particular in Paris, Helsinki, Istanbul and Harbin. Analysis of the policy of J. Pilsudski and his associates, which was focused on uniting the efforts of anti-Soviet emigration, showed that it had a great-power character and was aimed at building a greater Poland "from sea to sea". A necessary and sufficient condition for the implementation of these intentions was the liquidation of the USSR with its subsequent division into states semi-dependent on Poland. Thus, Ukraine, Crimea, Georgia, Azerbaijan and other republics were to arise on the national outskirts, united in a federation or confederation with Poland. It was envisaged that the territory of the USSR would be limited to the borders of the Moscow Kingdom of the 16th century.

Conclusions. Thus, the Prometheus organization was founded with the aim of practical implementation of the Polish concept of Prometheism, which had a clearly expressed anti-Russian, anti-Soviet and anti-communist orientation. Its activities were carried out with the tacit support of the Polish special services, which developed strategies for using the national liberation movements of non-Russian peoples of the USSR in their own geopolitical interests. The ultimate goal of implementing this concept was the national-territorial dismemberment of the Soviet Union and the formation of the project of "Greater Poland", based on federal ties with Ukraine, Georgia, Azerbaijan, Crimea and other republics. The policy of Prometheism envisaged the creation of a number of semi-independent national states on the ruins of the USSR with the further orientation of their development to the dominant interests of the Polish state. At the same time, one of the strategic mistakes of the ideologists of Prometheism was the overestimation of the internal weakness of the Soviet Union. The beginning of World War II actually stopped the implementation of Poland's Promethean plans.

Keywords: anti-Soviet emigration, the concept of Prometheism, Prometheism, Promethean movement, the organization «Prometheus», the «Prometheus» Club, J. Pilsudski, W. Pelc.

Діяльність антирадянської еміграції в організації «Прометей» у 1928–1939 рр.

Володимир Комар

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: volodymyr.komar@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IAR-5576-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57430976100>

Анатолій Шеаб

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Анотація.

Метою статті є аналіз діяльності організації «Прометей», яка була створена у Варшаві в 1928 р. й об'єднала під польською зверхністю неросійських емігрантів колишньої імперії Романових. Її діяльність розвивалася у руслі концепції прометеїзму табору Ю. Пілсудського, спрямованої на розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки та об'єднання їх у федерацію з Польщею. Особливу увагу в контексті дослідження приділено українській петлюрівській еміграції, якій відводилася основна роль у реалізації концепції прометеїзму. **Методологія дослідження** базується на використанні загальнонаукових та суто історичних методів дослідження, включаючи проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний підходи. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи вищезазначені методи, розкрито діяльність філіалів організації «Прометей», зокрема, в Парижі, Гельсінкі, Стамбулі й Харбіні. Аналіз політики Ю. Пілсудського та його соратників, яка була зосереджена на об'єднанні зусиль антирадянської еміграції, засвідчив, що вона мала великодержавний характер й спрямована на побудову великої Польщі «від моря й до моря». Необхідною й достатньою умовою реалізації цих намірів була ліквідація СРСР з подальшим його поділом на напівзалежні від Польщі держави. Тож на національних окраїнах мали повстати Україна, Крим, Грузія, Азербайджан та інші республіки, об'єднані у федерацію чи конфедерацію з Польщею. Передбачалося обмеження території СРСР до меж Московського царства XVI ст. **Висновки.** Так, організація «Прометей» була заснована з метою практичної реалізації польської концепції прометеїзму, що мала чітко виражене антиросійське, антирадянське та антикомуністичне спрямування. Її діяльність здійснювалася за негласної підтримки польських спецслужб, які розробляли стратегії використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР у власних геополітичних інтересах. Кінцевою метою реалізації цієї концепції було національно-територіальне розчленування Радянського Союзу та формування проєкту «Великої Польщі», заснованого на федеративних зв'язках з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Політика прометеїзму передбачала створення на уламках СРСР низки напівзалежних національних держав із подальшою орієнтацією їхнього розвитку на домінуючі інтереси польської держави. Водночас однією зі стратегічних помилок ідеологів прометеїзму стало переоцінювання внутрішньої слабкості Радянського Союзу. Початок Другої світової війни фактично зупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

Ключові слова: антирадянська еміграція, концепція прометеїзму, прометеїзм, прометеївський рух, організація «Прометей», Клуб «Прометей», Ю. Пілсудський, В. Пельц.

Постановка проблеми. Організація «Прометей» (Клуб «Прометей») у міжвоєнній Польщі втілювала в життя ідеї Ю. Пілсудського щодо об'єднання емігрантів з колишньої імперії Романових в антиросійському, антирадянському й антикомуністичному напрямку. Унаслідок поразки їх національно-визвольних прагнень у протистоянні з більшовиками у 1917–1921 рр. вони були змушені покинути батьківщину, але в еміграції не припинили боротьбу за відновлення незалежності. Вимушено перебуваючи у Варшаві, Берліні, Парижі, Гельсінкі, Константинополі чи Харбіні, орієнтувалися на Польщу, яка зуміла відновити незалежність і стала прикладом для інших народів. Відроджена Польща в боротьбі з Радянським Союзом, спираючись на

еміграційний потенціал неросійських народів, намагалася забезпечити свою державну безпеку в регіоні Центральної та Східної Європи.

Ідейно-теоретичним підґрунтям діяльності організації «Прометей» виступала доктрина прометеїзму, назва якої апелювала до античного образу Прометея як уособлення визвольної місії та прагнення до незалежності. У цьому контексті Польща позиціонувала себе як носій цивілізаційної місії, покликаної поширювати цінності європейської політичної та культурної традиції на східноєвропейський простір. Сформувавшись у межах польської східної політики на тлі розпаду Російської імперії та утворення СРСР, прометеїзм ґрунтувався на ідеях федералізму та переконанні у нестабільності багатонаціональної радянської держави. Представники політичного табору Ю. Пілсудського, поділяючи ці погляди, розглядали національно-визвольні рухи неросійських народів як інструмент реалізації власної геополітичної стратегії. Вони прагнули сприяти формуванню незалежних національних утворень у регіоні між Балтійським і Чорним морями, зокрема України, Грузії, Азербайджану, Криму, Кубані та інших, із подальшим включенням їх до сфери польського впливу на засадах федеративних відносин. Втілення цих ідей у практичну площину здійснювалося через діяльність організації «Прометей».

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історіографії проблема прометеїзму та діяльності прометеївського руху в міжвоєнний період посідає помітне місце й активно розробляється дослідниками. Провідну роль у вивченні цієї тематики закономірно відіграють польські історики (Bruski, 2010; Maj, 2007). Зокрема, М. Корнат розглядає прометеїзм як ідейно-політичний рух, орієнтований на консолідацію неросійських народів СРСР навколо польського політичного проекту (Kornat, 2008; Корнат, 2010). Важливим внеском у дослідження проблеми стали публікації П. Лібери, який упорядкував збірник документів з історії прометеївського руху (II Rzeczpospolita..., 2013), а також оприлюднив низку наукових статей, присвячених окремим аспектам політики прометеїзму (Libera, 2012, s. 219–244; Libera, 2012, s. 295–313). Окремий напрям досліджень представлений монографією А. Шимановича, у якій проаналізовано участь кавказької еміграції в міжнародному прометеївському русі (Szymanowicz, 2017). Проблематика прометеїзму також перебуває в полі зору зарубіжних науковців, зокрема Г. Мамулії (Mamoulia, 2012), Т. Снайдера (Snyder, 2008), Г. Куромії (Kuromiya, Mamoulia, 2009), а також у межах спільних досліджень із польськими істориками (Kuromiya, Repłoński, 2009). Обрана тема в контексті дослідження ролі та місця Радянського Союзу в політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі частково відображена в праці українських вчених (Комар В., Комар І., Пуйда, 2023). Водночас низка аспектів функціонування прометеївського руху, його ідеологічних засад і практичних механізмів реалізації досі залишається недостатньо вивченою, що й зумовило вибір цієї проблематики як предмета нашого дослідження.

Джерельну базу дослідження склали переважно матеріали Міністерства закордонних справ Польщі (МЗС), що зберігаються в Архіві Акт Нових (ААН), документи Відділу II Головного штабу (ГШ) Війська польського (ВП), які відклалися у фондах Центрального військового архіву (обидва – Варшава, Республіка Польща), а також особові фонди з Польської бібліотеки в Парижі (Франція).

Метою статті є аналіз діяльності організації «Прометей», яка була створена у Варшаві в 1928 р. й об'єднала під польським керівництвом неросійських емігрантів колишньої імперії Романових.

Виклад основного матеріалу. Після травневого перевороту 1926 р. в Польщі та утвердження режиму «санації» на чолі з Ю. Пілсудським активізувалися спроби практичної реалізації концепції прометеїзму. У 1928 р. керівництво прометеївським рухом передано спеціально створеному структурному підрозділу – Експозитурі 2 Відділу II ГШ ВП, на яку покладалося завдання координації антирадянської діяльності неросійських еміграційних осередків. Основною метою цієї інституції стала консолідація розпорошених еміграційних груп і спрямування їхньої діяльності в русло польської зовнішньополітичної стратегії щодо СРСР. Водночас представники табору Ю. Пілсудського докладали значних зусиль для маскування безпосередньої участі державних і військових структур у керівництві прометеївським рухом.

З цією метою наприкінці 1928 р. у Варшаві засновано організацію «Прометей», яка стала відомою під офіційною назвою «Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України» (CAW, I.303.4.5782, k. 661). Створення цієї організації мало на меті інституційне підпорядкування окремих національних еміграційних осередків керівництву Експозитури 2 та забезпечення централізованого контролю за їхньою діяльністю. Перед керівними органами товариства поставлено завдання щодо формування серед представників національної еміграції, а також польських громадян, відповідних ідейних настанов у дусі прометеїзму. Для реалізації цієї мети організовувалися політичні акції, інформаційні заходи та надавалася вибіркова підтримка окремим національним організаціям. Із заснуванням Клубу

«Прометей» у Варшаві в 1928 р. розпочався етап системної та інституційно оформленої реалізації концепції прометеїзму в польській так званій східній політиці міжвоєнного періоду.

Статут Клубу «Прометей» був затверджений 31 листопада 1928 р., а його перше зібрання відбулося 07 грудня 1928 р. На ньому обрано керівництво: голова – український професор Р. Смаль-Стоцький; заступники – азербайджанець М. Векілі та грузин І. Салакая; секретар – українець І. Базяк; скарбник – українець П. Сулятицький; члени – українець М. Фролов, поволзький татарин А. Ісхакі, представники Республіки горців Північного Кавказу – Р. Казбек і С. Метзук, генерал армії УНР В. Сальський. У 1929 р. варшавський «Прометей» налічував 27 дійсних членів і 17 почесних. Почесними членами Клубу «Прометей» стали видатні польські політики, вчені, державні й громадські діячі, письменники: М. Гандельсман, Я. Єнджеєвич, Ю. Каден-Бондровський, Ж. Гралінський, А. Ледніцький, В. Липацевич, К. Окуліч, С. Папроцький, Ч. Познанський, С. Седлецький, В. Сєрошевський, С. Слонський, С. Стемповський, А. Струг, С. Тугутт, Л. Василевський, Й. Волошиновський. Серед них було чимало лідерів табору санації, які після 1926 р. перебували на найвищих посадах у державі: В. Славек, А. Пристор, Я. Єнджеєвич, Б. Перацький, А. Коц, М. Зиндрам-Косцялковський та інші. Зі стратегічними напрямками в реалізації концепції прометеїзму були ознайомлені міністри закордонних справ Польщі – А. Залеський, а пізніше – Ю. Бек. У прийнятті рішень державної ваги брав участь начальник ГШ Польщі в 1935–1939 рр. генерал В. Стахевич. Цей неповний список перших осіб у державі підкреслює вагу і значення організації «Прометей» у внутрішній і зовнішній політиці міжвоєнної Польщі (CAW, I.303.4.5477, к. 233–236).

Починаючи з 1930 р., Клуб «Прометей», діючи відповідно до завдань, визначених Експозитурою 2 Відділу II ГШ ВП, утвердився як центральний ідеологічний та організаційний осередок прометеївського руху. Саме з Варшави здійснювалося стратегічне керівництво діяльністю закордонних філіалів, створених у Франції (Париж), Фінляндії (Гельсинкі), Туреччині (Анкара, Стамбул), Персії та Китаї (Харбін), а також підтримувався постійний зв'язок із національними центрами та провідними діячами політичної еміграції неросійських народів СРСР. До кола ключових лідерів еміграційних центрів, що увійшли до варшавського «Прометей», належали, зокрема, Н. Жорданія (грузинська соціал-демократична еміграція), А. Лівіцький (українська петлюрівська еміграція), С. Шаміль (горці Північного Кавказу), М. Е. Расул-Заде, М. Векілі, Мір Якуб Мегтієв, А. Текін (азербайджанська), Д. Сейдамет (кримськотатарська), А. Ісхакі (поволзькотатарська), І. Мешег (східнофінська) та І. Білий (кубанське козацтво). Ідеологічна платформа варшавського керівництва «Прометей» ґрунтувалася на цілеспрямованому поширенні антиросійських, антирадянських та антикомуністичних настанов не лише на території Польщі, а й за її межами, зокрема у Фінляндії, де у 1932 р. створено відповідну філію товариства, а також у Китаї (Харбіні), Туреччині, Персії та Афганістані (CAW, I.303.4.5708, к. 5).

Із заснуванням організації «Прометей» помітно активізувалася діяльність прихильників Ю. Пілсудського в регіонах найбільшої концентрації кавказької політичної еміграції, насамперед у Варшаві, Парижі та Стамбулі. У польській столиці під безпосереднім контролем Експозитури 2 функціонували національні центри грузинської та азербайджанської еміграції, які розглядалися як важливі складові прометеївської стратегії. Варшава виконувала роль координаційного центру, звідки надсилалися директиви до закордонних філіалів, зокрема до паризького осередку, що позиціонувався як інтелектуальний центр руху. Водночас його діяльність ускладнювалася постійними ідеологічними дискусіями та міжпартійними протистояннями всередині еміграційного середовища. За цих умов основний акцент у «кавказькому питанні» Експозитура 2 перенесла на Комітет незалежності Кавказу (КНК), що діяв у Стамбулі. У результаті Париж зберігав статус провідного центру міжнародної пропаганди ідей прометеїзму, тоді як Стамбул поступово трансформувався в ключовий осередок організаційної та координаційної роботи на кавказькому напрямі (AAN, MSZ, 6687, к. 58).

КНК на правах центрального кавказького органу підпорядковувався організації «Прометей» у Варшаві. Фактично це був стамбульський філіал Клубу «Прометей». У завдання КНК входила координація антирадянської діяльності кавказької еміграції. Він діяв на території Туреччини й поширював свої впливи на ті радянські республіки Кавказу та Закавказзя, з яких походили емігранти. Починаючи з середини 1928 р., його діяльність була повністю підпорядкована Експозитурі 2 ГШ ВП (AAN, MSZ, 6687, к. 216). Пілсудчики підтримували сепаратистські тенденції в закавказьких республіках з метою розчленування й ослаблення Радянського Союзу. Шляхом узгодження розрізаних зусиль еміграції кавказьких народів формувалася єдиний антирадянський фронт народів або так званий прометеївський фронт.

Певний інтерес для польських спецслужб у розгортанні прометеївської акції представляла також Персія (Іран), яка стала притулком для азербайджанських, грузинських, північнокавказьких і вірменських емігрантів та мала спільний кордон із СРСР. Однак ситуація в Персії абсолютно відрізнялася не лише від європейської, але й азійської, що перебувала під

.....
впливом Європи, як, наприклад, Туреччина (CAW, I.303.4.5476, к. 226). Тому тут можливості для польської агентурної діяльності були обмежені й не вдалося створити філіал КНК.

Незважаючи на свою нечисленність, еміграція горців Північного Кавказу представляла значний інтерес для польської розвідки. Горці в еміграції мали свій уряд, який очолював Г. Баммат, а також представництва у Паризькому й Стамбульському прометеївських філіалах. Вони входили до складу КНК і Клубу «Прометей» у Варшаві. Їх присутність у цих організаціях була необхідною і достатньою умовою для реалізації концепції прометеїзму, яка передбачала об'єднання неросійських народів СРСР. До горських лідерів в еміграції, які співпрацювали з Експозитурою 2 в Польщі, належали: Б. Байтуган, Б. Хурш, а в Парижі – М. Сунш. На утримання еміграції горців Північного Кавказу з фондів Експозитури 2 у 1938 р. щомісячно надходило 3 тис. 155 зл. (CAW, I.303.4.5776, к. 7.).

Однак порозуміння між КНК і найвпливовішою вірменською партією «Дашнакцутюн», яка представляла собою уряд демократичної Вірменії в еміграції, не досягнуто (AAN, MSZ, sygn. 6690, к. 210). Питання щодо залучення вірменських емігрантів до Клубу «Прометей» не вдалося вирішити протягом всього міжвоєнного періоду. Намагання Польщі скоординувати національно-визвольні рухи було неповноцінним без участі Вірменії, зважаючи на її географічне становище на Кавказі й впливи вірменських емігрантів у міжнародній політиці (CAW, I.303.4.5621, к. 1).

Філіали варшавського Клубу «Прометей» діяли в основному поза межами Польщі. Наприкінці 1931 р. в Туреччині організовано товариство «Туран», яке фактично представляло собою мусульманський «Прометей». Його поява була продиктована необхідністю об'єднати татарську еміграцію. Ідейним лідером і головою товариства став Фейзі Бей Мухарем, а його заступником Валі Алі Різа Бей, який був автором назви товариства. Товариство «Туран» розвивало свою діяльність у напрямку консолідації татарської антирадянської еміграції (CAW, I.303.4.5710, к. 58). Товариство сприяло переселенню турків і татар з румунської Добруджі до Туреччини, опікувалося реемігрантами й надавало їм моральну та матеріальну допомогу.

Туркестанська еміграція була слабо організована й малочисленна. Емігранти з Туркестану осіли в Туреччині, Персії, Афганістані, Індії. Туркестанське національне об'єднання із вихідців з Туркестану створили в Стамбулі. Його представником у Парижі був редактор місячника «Яш Туркестан» («Наш Туркестан») М. Чокаєв – учасник прометеївського руху (CAW, I.303.4.5782, к. 610). До них приєдналися представники башкирської діаспори в Парижі (AAN, MSZ, 6690, к. 314).

У стратегічних розрахунках Експозитури 2 Відділу II ГШ ВП особливе місце відводилося політичним емігрантам, які мешкали на теренах радянського Далекого Сходу та в Маньчжурії. Їхнє безпосереднє географічне сусідство з імператорською Японією, що реалізовувала власні експансіоністські плани в регіоні, створювало сприятливі умови для використання цих еміграційних середовищ у межах реалізації концепції прометеїзму. Збіг окремих польських і японських геополітичних інтересів виявився, зокрема, у спробах інструменталізації ідеї створення так званої «Зеленої України» на Далекому Сході, яка розглядалася як маріонеткове державне утворення (BPP, AWP, 6, к. 1).

З метою активізації прометеївської діяльності в Маньчжурії за дорученням Експозитури 2 у середині 1931 р. до Харбіна скеровано Владислава Пельца – випускника Східного інституту у Варшаві (CI), який вважався «Академією прометеїзму». Упродовж 1931–1934 рр. він здійснював інтенсивну організаційну та ідеологічну роботу серед польської національної колонії в Харбіні, а також українських, грузинських, татарських та інших еміграційних груп регіону (CAW, I.303.4.5570, к. 1). У реалізації поставлених завдань В. Пельц взаємодіяв із польським поручиком Ж. Кросновським і консулом А. Квятковським (CAW, I.303.4.5535, к. 1). Основним об'єктом його діяльності стала українська діаспора, яка за чисельністю поступалася лише російській еміграції. Для проведення зустрічей з українськими діячами запропоновано приміщення «Господи польської», що стало важливим фактором консолідації емігрантського середовища, оскільки українці на той час були позбавлені власного громадського осередку та змушені проводити зібрання на приватних помешканнях (Світ, с. 119). Згодом налагоджені контакти поширено на татарські та грузинські еміграційні кола, що сприяло формуванню ідеї створення в Харбіні філіалу Клубу «Прометей». Улітку 1932 р. відбулися установчі збори, під час яких ухвалено статут організації та сформовано її керівні органи.

Урочисте відкриття харбінського філіалу «Прометей» відбулося 11 листопада 1932 р. за участю понад 80 осіб – представників української, грузинської та татарської національних колоній, а також польських організаторів, які забезпечували конспіративний характер заходу та захист від можливого втручання поліційних структур (Світ, 1962, с. 3). Засідання відбувалися в приміщенні «Господи польської», яка користувалася правом екстериторіальності, що дозволяло здійснювати діяльність прометеївської організації під його прикриттям. Створення харбінського осередку «Прометей» стало кульмінацією діяльності В. Пельца в Маньчжурії та підсумком його зусиль щодо залучення до прометеївської співпраці представників української, грузинської,

.....
кримськотатарської й ідель-уральської (поволзькотатарської) еміграції (BPP, AWP, sygn. 1, k. 2). У 1933 р. духовний лідер татар Ідель-Уралу та один із провідних діячів прометеївського руху А. Ісхакі здійснив пропагандистську поїздку до Китаю, Маньчжурії, Кореї та Японії, де були зосереджені найбільші татарські еміграційні громади (CAW, I.303.4.5691, k. 6; Veysi, 1937, s. 98).

Активізація прометеївської діяльності в регіоні відбувалася на тлі радикальних геополітичних змін у Східній Азії. Японська військова агресія проти китайських територій, що розпочалася у вересні 1931 р., призвела до утворення в березні 1932 р. маріонеткової держави Маньчжоу-Го, до складу якої були включені всі провінції Маньчжурії (Pels, 1934, s. 115). У зв'язку з цими подіями у 1932 р. у Харбіні припинило свою діяльність «Польсько-китайське товариство», а в 1933 р. – Польський сходознавчий гурток (BPP, AWP, sygn. 6, k. 12). Це фактично ознаменувало завершення відносно короткого, проте результативного етапу діяльності В. Пельца в регіоні, після чого його було відкликано до Варшави.

Значну увагу в межах прометеївської стратегії зосереджено й на політичних емігрантах, які оселилися у Фінляндії, що розглядалася польською стороною як важливий союзник у реалізації східноєвропейської політики. Представники народів, які емігрували з північних регіонів колишньої Російської імперії, зокрема карели, комі, чуваші та інгерманландські фіни, могли розраховувати на сприяння фінської влади. Частина карельської еміграції зберігала сподівання на відокремлення Східної Карелії від СРСР і входження її до федеративного союзу з Фінляндією як шляху інтеграції до європейського цивілізаційного простору (CAW, I.303.4.5665, k. 62).

Колонія народу комі у Фінляндії була дуже слабо організована. У ній переважали рибалки, що проживали на узбережжі Льодовитого океану. Окрім того, волею долі у Фінляндії опинилися українці й татари. Колонія українців у Гельсінкі налічувала 15 чоловік. Вони об'єдналися у товариство «Громада», яке здійснювало опіку над співвітчизниками. Його очолив колишній доцент Харківського університету Конрад Полуведько, який влаштувався на посаду викладача математики в Гельсінському університеті. Мусульмани, що проживали у Фінляндії, були переважно емігрантами з Туркестану та південного Уралу. Серед них переважали заможні торговці-емігранти. У мусульманських колоніях працювали загальноосвітні школи і проводилася культурно-освітня робота (CAW, I.303.4.5691, k. 4–11).

На території Фінляндії діяли емігрантські національно-культурні товариства. Керівники прометеївського руху намагалися підпорядкувати їх своєму впливові на основі антирадянських настроїв, що були панівними в еміграційному середовищі. Координацію цієї діяльності здійснювало посольство Польщі й особисто військовий аташе, підполковник Владислав Лось. З його рапортів можна почерпнути відомості про структуру і діяльність товариств у Фінляндії, які опікувались емігрантами зі Східної Карелії, Інгерманландії, України, Туркестану, Ідель-Уралу і Комі. Їх лідери, виношуючи агресивні плани щодо СРСР, висували ідеї створення «Незалежної Карелії», «Незалежної Інгерманландії», які б разом з Естонією входили у федерацію з Фінляндією (CAW, I.303.4.5690, k. 13).

Польські зусилля увінчалися об'єднанням розрізнених еміграційних товариств й підпорядкуванням їх організації «Прометей». У 1933 р. у Фінляндії створено його філіал за участі емігрантів зі Східної Карелії, Інгерманландії, Туркестану, Ідель-Уралу (Волга-Урал), Комі й України (CAW, I.303.4.5691, k. 3). З його утворенням підсудчики прагнули активізувати антирадянське спрямування зовнішньої політики Фінляндії й залучити емігрантів до участі в антирадянській діяльності. Керівники прометеївського фронту заявляли, що «на просторах від Арктики до Чорного моря точиться непримиренна боротьба між Заходом і Сходом», у якій «свобода веде боротьбу з рабством». У цій боротьбі фінам, зокрема, відводилося важливе завдання – «боронити позиції на північному крилі того великого фронту, в авангарді західної цивілізації якого виступала Польща» (Bączkowski, 1984, s. 50). Окрім того, еміграційні осередки мали офіційну підтримку фінського уряду.

Філіал Клубу «Прометей» у Фінляндії очолив Густав Рамстедт. Тут організовано видавництво часопису «Prometheus» фінською мовою. Редактором часопису став Юго Веса. Експозитура 2 налагодила з ними постійні зв'язки через військових аташе в Гельсінкі: Ходацького, Ярошевича, Лося, а також польського посла в Фінляндії – Харвата. Звіти про діяльність фінського філіалу за підписом секретаря Ю. Везе регулярно надходили до Експозитури 2 (CAW, I.303.4.5590, k. 1zw.). Фінський філіал Клубу «Прометей» продовжував свою діяльність до початку Другої світової війни, залишаючись важливим елементом міжнародної мережі прометеївських осередків.

Значна увага керівництва прометеївського руху приділялася також козацькій еміграції, яка вирізнялася чисельністю та організованістю (CAW, I.303.4.5782, k. 606). Один із найбільш впливових осередків козацької діаспори розташовувався у Франції, другий – у Чехословаччині. У 1927 р. за ініціативою отамана Ігната Білого в Празі створено організацію «Вільне козацтво», метою якої стала боротьба проти СРСР та російських монархістів, пропаганда ідеї самостійної козацької держави, а також залучення нових прихильників серед козацьких кіл (CAW,

.....
I.303.4.5474, к. 282; Ibid., I.303.4.5678, к. 3). Основним завданням «Вільного козацтва» було визволення козацьких земель з-під радянської юрисдикції та російського впливу й створення самостійної національної держави – Казакії.

Отаман І. Білий став першим серед козаків ініціатором козацького національно-визвольного руху (AAN, MSZ, sygn. 5322, к. 305). Проголошене ним гасло об'єднання козацьких земель сприяло поступовій консолідації розрізнених осередків донських, кубанських, терських (уральських) і калмицьких козаків. У межах пропаганди ідей «Вільного козацтва» в 1927 р. започатковано видання однойменного двотижневика. До 1934 р. цей журнал виходив у Празі, пізніше його редакційне керівництво перенесли до Парижа (CAW, I.303.4.5665, к. 14). Основною темою видання була пропаганда визволення козацьких земель та відбудова незалежної козацької держави, а також формування суспільного усвідомлення козацтва як окремого народу, а не просто соціальної верстви. Проте ця діяльність викликала опір серед частини російської еміграції, яка у білогвардійських виданнях у Парижі виступала проти політики «Вільного козацтва» (BPP, AAK, sygn. 1155, к. 162).

Від самого початку організація «Вільне козацтво» планувала інтеграцію до Клубу «Прометей». Однак на цьому шляху постали складнощі, пов'язані з конфліктами між козаками, горцями Північного Кавказу та українськими емігрантами (петлюрівцями), що мали взаємні територіальні претензії. Горська еміграція висувала вимоги щодо терського округу, українці – щодо кубанського, аргументуючи це тим, що більшість кубанців розмовляють українською та мають українське походження. Загострення козацько-українських та козацько-горських суперечок змусило козацьких отаманів засумніватися в доцільності членства у Клубі «Прометей» (CAW, I.303.4.5788, к. 573).

За підтримки пілсудчиків у 1935 р. засновано «Союз вільного козацтва», який мав поширювати козацьку ідеологію. У його статуті зазначалося завдання об'єднати всіх козаків, незалежно від походження, що проживали на території II Речі Посполитої (CAW, I.303.4.5550, к. 1). Проте після того, як керівництво Експозитури 2 запідозрило наявність контактів козаків із членами Організації українських націоналістів (ОУН) у Польщі та Чехословаччині, експеримент вирішили припинити.

Проголошуючи ідею незалежності Кубані від Росії, отаман І. Білий піддавав себе нападкам з боку радянських спецслужб та частини білогвардійської еміграції за кордоном, які всіляко його переслідували. Так, 04 лютого 1938 р. І. Білий разом із найближчим оточенням був заарештований у Белграді під час перевірки діяльності своїх осередків, у яких він закликав продовжувати боротьбу з більшовиками за визволення Казакії (CAW, I.303.4.5788, к. 573).

Фінансове забезпечення козацького руху розпочалося ще 05 грудня 1928 р., коли перша дотація від Експозитури 2 була спрямована на адресу польського консула в Празі Т. Любачевського, який курував так зване козацьке питання. 21 січня 1930 р. керівником розвідувального осередку «Тарас» у Празі став майор Кжимовський. У Румунії питаннями козацької еміграції опікувався військовий аташе посольства Польщі полковник Міхаловський. У 1937 р. І. Білому виділено 585 зл. й на організаційні потреби – 465 зл. Порівняно невеликі фінансові надходження свідчили про ту незначну роль, яку Експозитура 2 відводила вільнокозацькому рухові, а також про обмеженість державного бюджету Польщі (CAW, I.303.4.5474, к. 184).

З 1929–1930 рр. ГШ ВП та МЗС Польщі поступово зменшували видатки на прометеївський рух, що пояснювалося світовою економічною кризою 1929–1933 рр. та її негативним впливом на польську економіку. Так, у 1931–1932 рр. на потреби прометеївського руху виділено 1 263 709 зл., тоді як у 1937–1938 рр. видатки зменшилися до 803 110 зл. (з них МЗС – 477 000 зл., ГШ ВП – 465 000 зл.). Незважаючи на підписання Польщею договору про ненапад із СРСР у 1932 р., фінансування прометеївського руху тривало до початку Другої світової війни (CAW, I.303.4.5561, к. 68).

На території Франції продовжували діяти еміграційні центри українців, грузин, азербайджанців, горців Північного Кавказу, що об'єдналися в паризькому Клубі «Прометей», який створено ще на початку 1926 р. Місячник «Prométhée» як головний пресовий орган однойменного товариства продовжував друкуватися в Парижі мовою тогочасної дипломатії – французькою. Однак він не набув популярності в широких колах європейської громадськості, на яку так розраховували керівники прометеївського руху. Статті в місячнику за своїм характером нагадували сухі інформаційні й безбарвні повідомлення представників окремих емігрантських організацій. Тому вважалося за доцільне поживити й активізувати роботу редакції. Пропонувалося зберегти редакційний комітет, але змінити головного редактора, яким довгий час залишався грузин Г. Гважава (AAN, MSZ, sygn. 6690, к. 283).

У вересні 1937 р. В. Пельц отримав призначення аташе польської амбасади в Парижі, де продовжив свою діяльність у межах прометеївського руху, замінивши на цій посаді майора В. Домбровського. Ставши першим цивільним співробітником Експозитури 2, В. Пельц ще з

.....
1933 р. координував діяльність окремих секцій Клубу «Прометей», відповідаючи за встановлення та підтримку контактів із лідерами еміграційних осередків.

На посаді аташе він розпочав реорганізацію журналу «Prométhée». За його ініціативою видання отримало нову назву – «La Revue Prométhée», а головним редактором став українець Олександр Шульгін. Перший оновлений випуск журналу з'явився друком 01 жовтня 1938 р. Проте, за словами самого В. Пельца, які він висловив із певним розчаруванням, рівень видання залишався посереднім. Водночас він підготував пропозиції щодо подальшої реорганізації філіалу «Прометея» в Парижі, спираючись на комплексний аналіз його діяльності та організаційних проблем (CAW, I.303.4.5693, к. 1–3).

15 вересня 1938 р. у Парижі відбулося таємне зібрання лідерів прометеївського руху у зв'язку з посиленням контролю французької розвідки за емігрантським середовищем. Заразом радянські та французькі спецслужби координували свої зусилля з метою нейтралізації діяльності еміграційних організацій за кордоном. Французька розвідка розпочала перевірку емігрантської картотеки, що підкреслило для учасників руху потенційну загрозу арештів та інтернування у концентраційні табори у разі війни. Тож присутні ухвалили рішення розпочати підготовку членів організації, архівів та матеріальних ресурсів до можливої евакуації (CAW, I.303.4.5760, к. 1). У цих умовах реорганізація Клубу «Прометей» відкладалася на далеку перспективу.

З початком Другої світової війни усі попередні наміри В. Пельца щодо координації антирадянської діяльності між керівниками еміграційних осередків та представниками польської влади втратили актуальність (BPP, AWP, sygn. 1, к. 5). У цей період першочерговим завданням стало визволення польських земель від німецької окупації.

Висновки. Отже, діяльність організації «Прометей» слід розглядати як цілеспрямовану реалізацію польської концепції прометеїзму, спрямовану на політичне та ідеологічне розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки шляхом активізації сепаратистських рухів серед неросійських народів. Міжнародна мережа прометеївських осередків виконувала роль стратегічного інструменту цієї політики, а емігранти, що перебували у різних регіонах світу, відігравали функціональну роль агентів її реалізації.

Організація «Прометей», заснована у 1928 р. у Варшаві, об'єднала представників численних еміграційних спільнот з Азербайджану, Дону, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану та України. Координація дій національних лідерів мала на меті формування організаційної ідеологічної єдності у боротьбі проти Радянського Союзу та створення передумов для відновлення національної державності на федеративних або конфедеративних засадах у партнерстві з Польщею.

Проте реалізація цих планів стикнулася з низкою структурних та геополітичних обмежень. Зокрема, незалучення вірменської еміграції до Комітету незалежності Кавказу обмежило повноту та ефективність прометеївських ініціатив у кавказькому регіоні. До того ж загальна стратегічна мета польської політики щодо розпаду СРСР не була досягнута: Радянський Союз зумів не лише вистояти перед зовнішньою загрозою, а й консолідувати різні народи в умовах масштабної війни, продемонструвавши стійкість багатонаціональної імперії та здатність протистояти спробам її дезінтеграції.

Так, аналіз діяльності організації «Прометей» підтверджує, що прометеївський рух, попри активну міжнародну організаційну й ідеологічну роботу, залишався обмеженим інструментом польської східної політики міжвоєнного періоду. Його досвід свідчить про складність реалізації політики зовнішньої дестабілізації в умовах внутрішньої консолідації держави та демонструє значущість факторів етнополітичної та соціокультурної стійкості у протидії зовнішньому впливу.

Подяка. Дякуємо членам редакційної колегії журналу за надані зауваження та побажання в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

AAN, MSZ – Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

Bączkowski, W. (1984). Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu. *Niepodległość*. 1984. T. XVII.

BPP, AAK – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Aleksandra Kawałkowskiego.

BPP, AWP – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Władysława Pelca.

Bruski, J. J. (2010). Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków. 415 s.

CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego.

II Rzeczpospolita (2013). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Oprac. P. Libera. Warszawa. 575 s.

- Kornat, M. (2008). Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa Wschodnia*. 2008. Nr 2(II). S. 76–86.
- Kuromiya, H. & Mamoulia G. (2009). Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904–1945. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. Nr 8. Pp. 1423–1440.
- Kuromiya, H. & Peplowski A. (2009). Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944. Toruń. 529 s.
- Libera, P. (2012). Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*. Pod red. M. Kornata. Warszawa. S. 219–244.
- Libera, P. (2012). Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. *Nowy Prometeusz*. 2012. Nr 2. S. 295–313.
- Maj, I. P. (2007). Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. Warszawa. 292 s.
- Pelc, W. (1934). Mandżu–Go. *Wschód–Orient*. Warszawa. 1934. Nr 2–3–4 (14–15–16). R. V. S. 115.
- Snyder, T. (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Kraków. 344 s.
- Szymanowicz, A. (2017). Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. Wrocław. 365 s.
- Veysi, M. (1937). Ayaz Ischaki. *Wschód*. R. VIII. 1–2 (25–26).
- Комар В., & Комар І., & Пуйда Р. (2023). Радянський Союз у політиці прометеїзму II Річпосполитої (1920–1930-ті роки). *Український історичний журнал*. No 1 (568). С. 82–102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>.
- Корнат, М. (2010). Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи (1921–1939). *Україна Модерна*. № 6 (17). С. 44–53.
- Мамуліа, Г. (2012). Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921–1945). Тбилиси – Париж. 603 с.
- Світ, І. (1962). Клуб «Прометей» в Харбіні. *Українські вісті*. Ч. 20. С. 3.
- Світ, І. (1972). Українсько-японські взаємини. 1903–1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк. 371 с.

References:

- AAN, MSZ – Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. [AAN, MSZ – Archives of Modern Records, Ministry of Foreign Affairs]. [in Polish].
- Bączkowski, W. (1984). Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu. [Prometheism against the background of the era. Selected fragments from the history of the movement]. *Niepodległość – Independenc*. 1984. T. XVII. [in Polish].
- BPP, AAK – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Aleksandra Kawałkowskiego. [BPP, AAK – Polish Library in Paris, Files of Aleksander Kawałkowski]. [in Polish].
- BPP, AWP – Biblioteka Polska w Paryżu, Akta Władysława Pelca. [BPP, AAK – Polish Library in Paris, Files of Władysław Pelc]. [in Polish].
- Bruski, J. J. (2010). Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. [Between Prometheism and Realpolitik. The Second Polish Republic and Soviet Ukraine 1921–1926.]. Kraków. 415 s. [in Polish].
- CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego. [CAW – Central Military Archives, Department II of the General Staff]. [in Polish].
- II Rzeczpospolita (2013). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego [The Second Polish Republic and the Promethean movement]. Oprac. P. Libera. Warszawa. 575 s. [in Polish].
- Komar V., & Komar I., & Puyda R. (2023). The Soviet Union in the Promethean Policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1920s–1930s). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. No 1 (568). Pp. 82–102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082> [in Ukrainian].
- Kornat, M. (2010). Prometheism – a Polish vision of the reconstruction of Eastern Europe (1921–1939). *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*. 6 (17). S. 44–53. [in Ukrainian].
- Kornat, M. (2008). Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. [The Promethean movement – an important experience of the foreign policy of the Second Polish Republic]. *Nowa Europa Wschodnia – New Eastern Europe*. 2008. Nr 2(II). S. 76–86. [in Polish].
- Kuromiya, H. & Mamoulia G. (2009). Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904–1945. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. Nr 8. Pp. 1423–1440. [in English].
- Kuromiya, H., & Peplowski A. (2009). Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944. [Between Warsaw and Tokyo. Polish-Japanese Intelligence Cooperation 1904–1944.]. Toruń. 529 s. [in Polish].

-
- Libera, P.** (2012). Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. [The Evolution of the Promethean Movement in the Interwar Period]. *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940) – The Promethean Movement and the Struggle to Reconstruct Eastern Europe (1918–1940)*. Pod red. M. Kornata. Warszawa. S. 219–244. [in Polish].
- Libera, P.** (2012). Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. [Armenians and the Promethean movement in the first half of the 20th century. Outline of the issue]. *Nowy Prometeusz – The New Prometheus*. 2012. Nr 2. S. 295–313. [in Polish].
- Maj, I. P.** (2007). Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. [The Activities of the Eastern Institute in Warsaw 1926–1939]. Warszawa. 292 s. [in Polish].
- Mamulya, H.** (2012). The struggle for freedom and independence of the Caucasus (1921–1945). Tbylisy – Paryzh. 603 s. [in Russian].
- Pelc, W.** (1934). Mandżu–Go. [Manchu–Go]. *Wschód–Orient – East–Orient*. Warszawa. 1934. Nr 2–3–4 (14–15–16). R. V. S. 115. [in Polish].
- Pelc, W.** (1934). Ukraińcy na Dalekim Wschodzie. [Ukrainians in the Far East.]. *Biuletyn Polsko-Ukraiński – Polish-Ukrainian Bulletin*. Nr. 22(57). S. 4–7. [in Polish].
- Snyder, T.** (2008). Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. [The Secret War. Henryk Józewski and the Polish-Soviet Game for Ukraine]. Kraków. 344 s. [in Polish].
- Svit, I.** (1962). Club «Prometheus» in Harbin. *Ukrainski visti – Ukrainian news*. Ch. 20. S. 3. [in Ukrainian].
- Svit, I.** (1972). Ukrainian-Japanese Relations. 1903–1945. Historical Review and Observations. New York, 371 s. [in Ukrainian].
- Szymanowicz, A.** (2017). Pomiedzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. [Between Warsaw, Elbrus and Moscow. Independence activity of the nations of the North Caucasus and Polish Promethean policy]. Wrocław. 365 s. [in Polish].
- Veysi, M.** (1937). Ayaz Ischaki. [Ayaz Ischaki]. *Wschód – East*. R. VIII. 1–2 (25–26). [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 08.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.01.2026

The position of the roman catholic church in Vinnytsia region in the late 1940s – early 1950s (based on reports of the regional council for religious affairs)

Anatolii V. Voynarovskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskiy State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: anatolii.voinarovskiy@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Natalka V. Zhmud

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: natalka.zmud@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze, based on materials from the Vinnytsia branch of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR, the state of functioning of the Catholic denomination in the Vinnytsia region; to trace the specifics of relations between the authorities, the Catholic clergy, and parishioners; to determine to what extent Catholic believers in the postwar period were able to exercise their right to freedom of religion and what survival practices they adopted under the peak of Stalinist totalitarianism; and to characterize the sentiments of the faithful. The research **methodology** combines general scientific and historical methods, the main ones being generalization, problem-chronological, historical-systemic, and comparative-historical approaches. Considerable attention is given to statistical analysis in tracing the dynamics of the number of religious communities and to content analysis of the reports of the Commissioner of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR for the Vinnytsia region. **The scientific novelty** lies in the fact that, for the first time, archival materials of reports and analytical memoranda of the Commissioner of the Council for Religious Affairs for the Vinnytsia region have been introduced into scholarly circulation, allowing for an analysis of the state of the Catholic community in Vinnytsia region during 1945–1952. **Conclusions.** The activity of the Catholic Church in the Vinnytsia region during the postwar period was conditioned by several factors. In particular, the Nazi occupation had revived the life of religious communities, while the Stalinist regime—seeking both to consolidate the population of the USSR and to present itself favorably before the Allies in the anti-Hitler coalition—could not completely suppress the Catholic community's activity. Compared to other Christian denominations in the region, Catholics in Vinnytsia faced perhaps the greatest pressure from the Stalinist regime. Their conduct under such harsh conditions amounted to a struggle for survival. They were forced to renounce their values, refrain from recognizing the supremacy of the Vatican, and accept Stalinist ideological claims about the “imperialist nature” of the Roman Pope's policy. The authorities used various pretexts to divide and eliminate Catholic communities—such as the small number of parishioners, alleged anti-Soviet behavior, or “suspicious” ties with Western countries. The Stalinist regime also sought to deprive Catholics of access to sacred buildings, justifying it by the poor condition of churches, the supposed need to use them for economic or cultural-educational purposes, or the presence of another church “nearby.” Believers were also subjected to economic pressure, with strict monitoring of tax payments and the fulfillment of work quotas in collective farms. Thus, the authorities exerted severe pressure on the Catholic community of Vinnytsia region and aimed at its complete liquidation.

Keywords: Roman Catholic Church, religious life, Council for Religious Affairs, Stalinist totalitarianism, Ukrainian SSR, Vinnytsia region.

Становище римо-католицької церкви на Вінниччині у другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах релігійних культів)

Анатолій Войнаровський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: anatolii.voinarovskiy@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: zmudnataka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анотація.

Мета дослідження – на основі матеріалів Вінницького відділення Ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів ССРСР проаналізувати стан функціонування католицької церкви на теренах Вінниччини; простежити особливості відносин між владою, духовенством та парафіянами; з'ясувати, наскільки у повоєнний період католики мали можливості реалізувати право свободи віросповідання та якими були їхні практики виживання в умовах апогею сталінського тоталітаризму; охарактеризувати настрої вірян. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів, основними з яких стали узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний. Значна увага приділяється статистичному аналізу при відстеженні динаміки кількості громад та контент-аналізу текстів звіту Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раді міністрів ССРСР по Вінницькій області. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше введених до обігу архівних матеріалів, звітів та аналітичних доповідних Уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області проаналізовано стан католицької громади Вінниччини у 1945–1952-х роках. **Висновки.** Діяльність католицької церкви на теренах Вінниччини у повоєнний період зумовлена низкою факторів. Зокрема, нацистська окупація відновила життя релігійних громад, а сталінський режим, намагаючись сконсолідувати населення ССРСР та водночас продемонструвати себе з кращого боку перед союзниками по антигітлерівській коаліції, не міг повністю припинити життєдіяльність католицької громади. Порівнюючи з іншими християнськими конфесіями краю, католики Вінниччини опинилися чи не під найбільшим тиском з боку сталінського режиму. У таких жорстких умовах вони фактично виживали і були змушені відмовлятися визнавати верховенство Ватикану та погоджуватися з твердженнями сталінської ідеології про імперіалістичну сутність політики римського папи. Влада використовувала різні приводи для розколу та ліквідації католицьких громад – недостатня кількість парафіян, антирадянська поведінка вірян, підозрілі зв'язки з країнами Заходу тощо. Сталінський режим усіляко намагався позбавити католиків можливості користуватися сакральними будівлями, обґрунтовуючи то занедбаним станом костелу, то доцільністю використання його в господарських або культурно-просвітницьких цілях, то наявністю «поряд» ще одного костелу. На вірян тиснули також економічно, ретельно відстежуючи вчасну сплату податків та виконання трудових у колективах. Отже, влада чинила жорсткий тиск на католицьку спільноту Вінниччини та прагнула її повністю ліквідувати.

Ключові слова: римо-католицька церква, Рада по справах релігійних культів, сталінський тоталітаризм, УРСР, Вінницька область.

Постановка проблеми. Нацистська окупація 1941–1944 рр. створила сприятливі умови для відбудови релігійного життя на теренах Вінницької області, загалом як і на інших захоплених територіях СРСР. У римо-католицькому середовищі відкрито проявилися антирадянські настрої, спричинені масовими репресіями у міжвоєнний період. Частина духовенства часто брала участь в антирадянській пропагандистській діяльності окупаційної влади. Тому важливим є дослідження особливостей діяльності римо-католицької церкви в умовах повоєнного відновлення совєцької

окупації. Сталінський режим через ряд обставин не міг проводити репресивну практику 1930-х років. Влада намагалася показати себе лояльною для світової спільноти, особливо для країн, де насаджували соціалізм. Саме серед таких була повоєнна Польща. Тому режим, побоюючись масових протестів, остерігався чинити відкритий тиск католицькій церкві, щоби не набула розголосу інформація про репресивні практики. Доля Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) в СРСР залежала не лише від загального курсу партії щодо релігії, але й від нарощування протистояння між СРСР і Ватиканом та країнами «західної демократії». Уже 02 березня 1945 р. за наказом Й. Сталіна і В. Молотова голова РС РПЦ при РНК СРСР Г. Карпов підготував доповідну записку із пропозиціями щодо послаблення позицій Ватикану на міжнародній арені та скорочення кількості католицьких структур у СРСР (Байдич, 2010).

Католицька громада, яка ще з XIV–XV ст. стає невід’ємною складовою поліетнічного та поліконфесійного Подільського краю, у 1930-х рр. зазнала потужного удару від сталінської карально-репресивної системи. Повоєнні роки дали надію та сподівання про можливість відновлення діяльності церкви та реалізації свого права на свободу віросповідання і збереження своєї ідентичності. Репресивна політика, спрямована проти католиків, мала свої особливості та обумовила нові практики боротьби за виживання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою для дослідження слугували матеріали Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВіО), зокрема, звіти та аналітичні доповідні Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Вінницькій області про стан католицької громади Вінниччини у 1945–1952 роках. Діяльність католицької церкви у завершальний період сталінізму досліджував В. Байдич (Байдич, 2010), який зауважував на особливому становищі католицької церкви як однієї з найбільш ворожих для комуністичної влади. Державно-церковні взаємини повоєнного періоду в УРСР аналізував В. Войналович (Войналович, 2005). Особливості стану практик виживання висвітлював П. Бондарчук (Бондарчук, 2012). Відносини між владними структурами і церквою та реакцією громадської думки простежила А. Киридон (Киридон, 2011). Загальні тенденції та особливості релігійної ситуації на теренах Вінниччини досліджено у публікації А. Войнаровського та Н. Жмуд (Войнаровський, Жмуд, 2024).

Незважаючи на загальні публікації, присвячені характеристиці політики влади щодо католицької церкви, ці взаємовідносини на теренах Вінниччини в післявоєнний період належно не висвітлені.

Мета статті – охарактеризувати особливості діяльності римо-католицької церкви на Вінниччині у другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. за матеріалами Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, виявити специфіку взаємовідносин католицької церкви з радянською владою.

Виклад основного матеріалу. Облік служителів культу та релігійного активу станом на початок 1938 р. по Вінницькій області вказував на фактично повне винищення католицького духовенства. У партійному звіті інформувалося про відсутність священників як з храмом, так і без нього. Так званого активу вірян на всю область залишилося 2 400 осіб. Очевидно, що більшість приховувала свої релігійні почуття під загрозою терору з боку держави (ДАВіО, ф. 136, оп. 6, спр. 926, арк. 8).

Положення «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 р. припускало багатоступеневість і тривалість процедури відкриття нових культових установ. Храми, які з’явилися при окупації, після відновлення радянського режиму реєструвалися як «фактичні діючі» і, як правило, не зачинялися (Бондарчук, 2017, с. 23).

З кінця 1943 р. та впродовж 1944 р. РНК СРСР прийняв більше десяти постанов, що конкретизували напрями державної політики щодо релігійних організацій та регулювали коло питань, пов’язаних із функціонуванням громад і діяльністю духовенства. Якщо громадам РПЦ (російської православної церкви) надавали дозволи на рівні обласних і республіканських виконавчих органів Ради у справах РПЦ (далі – РС РПЦ), то всі інші релігійні організації мусили звертатися тільки до союзної Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК), що гарантувало владі не тільки проведення уніфікованої політики щодо тих чи інших релігійних організацій на усій території СРСР, але й уможливлювало ефективний тотальний контроль над їхньою діяльністю (Войналович, 2005, с. 105–107).

Стосовно римо-католицького духовенства влада взяла курс на формування лояльно налаштованих до СРСР священників. Про це йшлося у секретній директиві голови РСРК І. Полянського № 134/цт від 8 травня 1945 р. на адресу уповноваженим РСРК в Україні, Білорусії, Литві та Естонії. У ній наголошувалося на необхідності вивчення настроїв у середовищі римо-католицького духовенства, зокрема, їхнього ставлення до зв’язків з Римом і можливості створення «автокефальної», незалежної від Римо-католицької церкви в СРСР (Бондарчук, 2017, с. 23–24).

У звіті центру про хід виконання цієї директиви Уповноважений РСРК при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий наголошував на передчасності її запровадження на території України, оскільки в республіці не було завершено процес репатріації населення польського походження, а тому й мережа римо-католицьких структур не набула остаточних обрисів. Було запропоновано вдосконалити механізм вербування римо-католицького духовенства: надавати підтримку прорадянської, антиватиканської орієнтації; заснувати «Братство католиків Радянського Союзу», яке припинило б зв'язки з Ватиканом, відмовилося від латинської мови у богослужіннях і латинського обряду, ввійшло у спілкування з РПЦ і, врешті, стало основою проголошення автокефальної Римо-католицької церкви в Україні (Бондарчук, 2017. с. 25–26).

Звіт Уповноваженого РСРК по Вінницькій області констатував про відсутність католицького центру в краї та автономне існування громад. Наголошувалося на необхідності примусового ознайомлення католиків зі статтями «Католицька церква на службі американських капіталістів» і «Кому служить Ватикан».

Духовенство було змушено зрікатися своїх ідеалів, цінностей і пристосовуватися до режиму, про що, до прикладу, свідчать слова ксьондза римо-католицької громади Вінниці Маркела Івановича Високінського: «Я ніякого відношення до Ватикану не маю. Працюю ксьондзом тому, що частина вірян-католиків мають бажання молитися і здійснювати релігійні треби, вимагаю від вірян, щоби вони працювали, як потрібно. Ватикан служив німцям, а нас німці розбили, то він змінив господарів. У Ватикану господарем став американський імперіалізм. Майже всі іноземні газети наповнені антирадянськими провокаціями і створюють загрозу нової війни. Якби нас фінансували з-за кордону, як в Польщі чи інших країнах через Ватикан, то радянські громадяни опинились би у ситуації налаштування проти інтересів Радянського Союзу» (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 55).

Священники наголошували на перетворенні Ватикану на центр міжнародного фашизму та антихристиянства, що виступає проти інтересів трудящих та демократії, особливо слов'янських народів. А ксьондзів, які служили у Вінницькій єпархії до «Жовтневої революції», зараховували до контрреволюціонерів, зрадників, посібників куркульства і навіть іноземних агентів. Духовенство присягалося радянській владі у беззаперечній вірності та готовності, у разі нападу імперіалістів, захищати «Радянську Батьківщину»: «Будемо стояти на смерть» (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 55).

У звітах зазначалося, що старости та актив багатьох костелів Вінниччини засуджували поведінку Ватикану з приводу скликання у 1948 р. Асамблеї в Амстердамі, першої Всесвітньої ради церков (ВРЦ), яка мала сприяти єдності християн (Качановецька – староста Хмільницького костелу; Ганкова – м. Тульчин; Пекут – с. Мовчани Станіславчеського р-ну; Ниньковський – с. Великий Острожек Уланівського р-ну; Бонадарський – с. Мурафа Шаргородського р-ну; член ревізійної комісії Сокульська – с. Браїлів Жмеринського р-ну; Юргилевич К. М. – староста Вінницького костелу) (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 56).

Віряни, які чули про репресії 1920–1930-х рр. чи пережили їх, вважали за краще погоджуватися з позицією влади, знаючи про гірку ціну правди. Це фактично була практика виживання та формування подвійних стандартів. Заради збереження своєї конфесійної ідентичності клір і парафіяни були змушені вдавати з себе щирих радянських патріотів. Якщо у 1930-ті роки значна кількість духовенства йшла на мученицьку загибель, але не відмовлялись від своїх переконань, то у повоєнний період заради виживання вони йшли на обман для збереження себе і громади.

Вінницька римо-католицька релігійна громада відновила свою діяльність за тимчасової німецької окупації з липня 1941 р. За відсутності свого ксьондза громада спочатку обслуговувалася священниками з підрозділів німецьких та румунських військових частин. У 1945 р. декілька місяців у Вінниці служив ксьондз Зоні Олександр Карлович, який при німецькій окупації знаходився у Львові в місіонерському монастирі (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 4).

З 1948 р. римо-католицьку громаду Вінниці очолив ксьондз Високінський Маркел Іванович, який прибув із м. Бар.

Щоби заборонити діяльність католицьких громад, сталінський режим використовував будь-які приводи. Так, Уповноважений РСРК позбавив ксьондза Високінського права обслуговувати Барську римо-католицьку громаду за порушення законодавства про релігійні культи, а саме: за проведення богослужіння у незареєстрованій громаді села Козорізівка Могилів-Подільського району. Подібні обвинувачення пред'являли іншим ксьондзам (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 5). Високінського звинувачували за відстоювання інтересів вірян різних католицьких громад (містечка Комсомольське Комсомольського району, містечка Чернівці Чернівецького району та інших) щодо отримання права зайняти закриті приміщення костелів та дозволити проводити там служби. Ксьондзу також двічі відмовили в проханні надрукувати з польської мови на українську кишенькового молитовника. Уповноважений Ради з питань релігійних культів дав негативний висновок з наступних причин: «по Вінницькій області

.....
приблизно 49 642 римо-католиків, з яких 11 856 українців /за приблизним обрахунком/, з них 30 % безграмотні і не знають ані української мови, ані польської, тому дане видання не потрібне» (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 7). У підсумку Високінського звинуватили ще й за намір поширювати свою діяльність не лише у Вінницькій області, але й піднімати релігійність по всій Україні.

Влада дійшла висновків, що саме через брак ксьондзів на Вінниччині значно понизився рівень релігійності. Тому одним із векторів діяльності сталінського режиму стала боротьба проти «ксьондза». Але, якщо у довоєнний період було достатньо фабрикавання справ із звинуваченнями у контрреволюції, шпигунській діяльності, то в повоєнних умовах застосовувались нові методики. Зокрема, це звинувачення у пасторській діяльності за межами визначеної парафії, пересування по території у світському одязі, виконання треб за межами костелу тощо.

На кінець 1940-х рр. кількість вірян Вінницького костелу налічувала до 2 500–3 000 осіб. Чисельність парафіян збільшувалася у святкові дні за рахунок мирян з Вінницького району та інших районів Вінницької області. За національним складом римо-католики становили приблизно 60 % поляків та 40 % українців. Костел працював щоденно. Матеріальна база формувалася з добровільних пожертв, з яких громада виплачувала податки, а на решту – належно доглядали костел. Земельної ділянки при храмі не було. Ксьондз утримувався на свої кошти, в разі потреби, зокрема, на харчування, йому виділяли з цієї суми (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 8).

У двадцятці Вінницької громади за національністю було 17 поляків та 3 українці, серед них – 5 чоловіків і 15 жінок. За віковим критерієм всі чоловіки були старші 55-ти років; 3 особи жіночої статі – 50-ти років, 12 осіб – за 50 років. За професійною належністю: колгоспників – 2 особи, робітників – 1 особа. Домогосподарок – 12 осіб, службовців – 2 особи, інвалідів праці – 3 особи. За освітнім цензом: неграмотних – 1 особа, з початковою освітою – 18 осіб, з середньою – 1 особа.

За рішеннями Облвиконкому від 16.02.1946 р. та Ради по справам релігійних культів при Раді від 6.07.1946 р. костел закрили.

Активну позицію щодо відновлення діяльності костелу проявив староста /ктитор/ Юргелевич Казимир Матвійович (1889 р. н., українець, освіта – 2 класи міського училища, несудимий, під час окупації в підозрілих зв'язках поміченим не був) (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 8). Зібравши до 600 підписів і надіславши декілька телеграм Голові Верховної Ради СРСР і Раді по справам релігійних культів, домогся через 2 роки скасування цих рішень (протокол № 3 від 28.02.1948 р.) (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 9).

Після відновлення костел, як правило, найбільше відвідували на великі релігійна свята (Різдво, День святого Йосифа, Благовіщення тощо): молодь до 25 років (близько 30 %), діти (до 5 %), віряни середнього віку (до 20 %), решта – літнього віку (у документі – «старики»). Зазвичай, через тиждень після Великодня причащалися діти віком 8–9 років (приблизно 60–70 осіб), які повинні були обов'язково знати молитви «Отче наш», «Вірую», «10 заповідей». За тривалої відсутності ксьондза перше причастя багатьом перенесли до 15 років. Сповідь відбувалася декілька разів на рік, особливо під час великого посту. Традиційно на сповіді були присутні від 30 до 70 осіб. Віряни, які прибували в обласний центр по справах, намагалися обов'язково відвідати костел та побувати на службі. У 1948 р. охрещено 163 особи від одного до десяти років, повінчано 98 шлюбних пар (обидва записи обведено червоним олівцем), 29 поховань (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, опр. 69, арк. 10).

Непоодинокими були факти, коли одночасно вінчалися та хрестили дітей, що також можна пояснити тривалою відсутністю ксьондза чи костелу: «У селі Стрижавка Вінницького району громадянин Гачковський уклав шлюб за католицьким обрядом і відразу ж хрестив двох дітей віком 2 і 3 роки. Гачковський у віці 25 років, його дружині 23».

Як застережний захід по відношенню до римо-католиків у звіті зазначалося про виконання господарських планів місцевих органів Советської влади. Так, у Вінницькому районі за 1948 р. по здачі зерна виконано на 104 %, м'яса – на 101,3 %, молока – на 100 %, по інших кампаніях також все виконано.

Уповноважений підкреслював, що в політичних заходах віряни беруть загалом активну участь.

Характер звіту демонструє прагнення встановити повний контроль над життям католицької громади, адже зібрано детальні відомості про актив, національний склад, стан освіти, зайнятість та інформацію про те, чим люди займалися під час окупації. Ймовірно, що будь-яка зачіпка могла стати приводом для репресій. Життя і діяльність ксьондзів були жорстко регламентовані, правити службу можна було лише у закріпленому приміщенні відповідно до рішення Уповноваженого РСРК.

Окремо контроль здійснювався і по лінії карально-репресивних відомств. До прикладу, у доповідній МГБ станом на 1946 р. зазначалось, що на території Вінницької області зареєстрованих римо-католицьких громад немає, однак по факту вони діяли. Громади систематично влаштовували збори або в костелах, або в молитовних будинках. Усі ксьондзи проживали поза межами Вінницької області, але в деякі райони (Комсомольський, Барський тощо) періодично приїжджали священники із Кам'янець-Подільської (Жуковський) і Житомирської (Зоні) областей. Ксьондзи організовували (м. Монастирище) при релігійних громадах молодіжні групи (4–7 класи), так звані «Комуни». Там навчали молитвам, вели бесіди на релігійні теми, роздавали натільні хрести та іконки тощо. Актив католицьких громад об'єднував навколо себе націоналістично налаштованих вірян. Так, в м. Тиврів активісти костелу Футимський і Ласкін створили антирадянську групу (агентурна справа «Органісти».) (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 222).

Аналогічну діяльність проводив актив католицької громади в Могилів-Подільському, куди приїжджав ксьондз із Чернівецької області. А в період окупації підтримувався релігійний зв'язок з католицьким єпископом, що знаходився в Румунії (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 223).

З початку 1948 року розпочалося посилення антирелігійної політики. Спочатку воно торкнулося неправославних релігійних організацій. Рада у справах релігійних культів розіслала своїм уповноваженим на місцях інструкцію з «категоричною пропозицією припинити будь-яку реєстрацію релігійних громад». Інформаційний звіт Уповноваженого Ради із справ релігійних культів про діяльність релігійних громад в області від 11 жовтня 1948 р. вказував на наявність на території Вінницької області зареєстрованих 160 релігійних громад загальною кількістю 64 784 вірян по 44 районах. З них римо-католики після православних були найчисельнішими, об'єднувалися у 30 громад і налічували 48 438 осіб (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 1).

Довідка про наявність релігійних культів по Вінницькій області станом на 15 липня 1951 р. подавала наступну інформацію про католицькі громади: зберігся костел у с. Ялтушків Барського району (приміщення націоналізовано, священник відсутній); костели у Жмеринці, Люпинцях Комсомольського району, Лучинчику Копайгородського району, Городківці Крижопільського району, Мурованих Курилівцях, Мовчанах Станіславчицького району, Копіївці Тульчинського району, Соболівці Турбівського району, Скаржинцях Уланівського району, Хмільнику і Шаргороді та молитовний будинок в Красному Тиврівського району були націоналізовані та не мали своїх священників. Лише у єдиному костелі на теренах Вінницької області, Храмі Матері Божої Ангельської у Вінниці, був ксьондз.

Більшість католицьких громад були на перегляді про закриття, 22 громади отримали відмову у реєстрації або ж були закриті у 1951 р. Найпотужнішою була Вінницька католицька громада, яка налічувала 2500 вірян, з районів зазвичай доїжджало до 1000 осіб. У 1951 р. на новий рік церкву відвідали до 900 осіб, на Благовіщення – 1300 осіб, на Великдень – до 2000 осіб, Вознесіння – 800 осіб, на Трійцю – 800 осіб, на Петра й Павла (12 липня) – до 1000 осіб. На релігійні свята церкву відвідувало багато молоді – до 15–20 % і дітей (до 13 років) – до 4 % (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 51).

Віряни мали наступну динаміку звернення до треб: охрещено у 1949 р. 659 осіб, у 1950 р. – 347 осіб, за перший квартал 1951 р. – 625 осіб; вінчалися у 1949 р. 93 пари, у 1950 р. – 168 пар, за перший квартал 1951 р. – 173 пари; сповідалися у 1949 р. 3 000 осіб, у 1950 р. – 4 500, за перший квартал 1951 р. – до 7 000. Так, незважаючи на посилення тиску, спостерігаємо хоча незначне, але зростання попиту на треби (ДАВіО, ф. 136, оп. 13, спр. 175, арк. 52).

Посилювався тиск на духовенство. За доповідями Уповноваженого РСРК, представники місцевих органів попри наявність реєстраційних документів у ксьондза, часто порушували закон про релігійні культи. Так, голова виконкому Скаржинецької сільради депутатів трудящих тов. Луцков Дем'ян Пилипович вимагав від приїжджого ксьондза підписку про те, що той хреститиме і вінчатиме лише за довідкою Скаржинецької сільради (Уланівський район), хоча в Скаржинецьку релігійну громаду ходять віряни із 10 сіл, що мають окремі сільради. У разі відмови ксьондзу погрожували заборону служити, а громаді – додатковими довідками (про сплату податків, самооподаткування, ремонт храму тощо) або відбирали довідку «Про реєстрацію виконавчого органу і райкомісії релігійної громади». Такі порушення з боку голів колгоспів, голів сільрад набували масового характеру, про що значилося у доповідних документах (ДАВіО, ф. 136, оп. 32, спр. 198, арк. 25). Хоча за положенням про релігійні культи, вимагалась лише довідка про смерть.

З 1948 р. частину діючих костьолів на Поділлі передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр., закриття храмів тепер мотивувалось передусім різними технічними причинами – аварійним станом будівлі та неспроможністю громади здійснити її ремонт тощо. Владу турбувало існування низки гуртків та груп вірян («ружанців», «терціаріїв», «рубанців») (ДАВіО, ф. 136, оп. 29, спр. 69, арк. 12), що було традиційним для римо-католицизму. Адже це

.....
 був актив, який виступав як добровільні помічники та просвітники, що викликало особливе занепокоєння режиму. Подібні об'єднання обумовлювали особливу причетність і відповідальність за справи релігійної громади, служили важливою опорою духовенству (оформлення костюлу, підготовка дітей до першого причастя, допомога під час богослужінь тощо). Такі угруповання не передбачалися радянським релігійним законодавством. У листі Павла Вільхового, Уповноваженого РСРК по УРСР від 16 березня 1949 р. до уповноважених по областях республіки ставилися завдання вжити заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, а священників та виконавчі церковні органи за порушення радянського законодавства знімати з реєстрації і розпускати громади.

Висновки. Римо-католицька церква опинилася в особливих умовах на теренах Вінниччини. З одного боку, влада не вдавалася до практики відкритих репресій, які мали місце у 1930-х роках, а з іншого, – партійні чиновники виявляли неабияку винахідливість, маніпулюючи нормативними документами, аби обмежити діяльність католицької громади. Знаходилися різноманітні приводи відібрати приміщення храму, не допустити до служби ксьондза тощо. Актив католицьких громад перебував під пильним контролем з боку МГБ, фактично на всіх активістів були зібрані детальні досьє і будь-яка підозра щодо неблагонадійності до влади могла стати достатньою підставою для арешту.

Для повоєнної доби характерно те, що місцеві громади змушували зрікатися від очільника римо-католицької церкви і демонструвати відданість стандартам комуністичної пропаганди про імперіалістичну сутність Ватикану. Зрозуміло, що цей крок зумовлений практикою виживання в умовах жорсткого сталінського тоталітаризму.

Головною інституцією у регулюванні відносин між державою, церквою та спільнотами була Рада в справах релігійних культів. Державні органи виявляли по відношенню як до римо-католицької церкви, так і до її парафіян повну зневагу та ігнорування, більшість вірян були змушені приховувати свою належність до РКЦ з прагматичних міркувань.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівника Державного архіву Вінницької області за сприяння при підготовці цієї статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бондарчук, П. М.** (2012). Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. К.: Інститут історії України НАН України, 324 с.
- Бондарчук, П. М.** (2019). Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 268 с.
- Бондарчук, П.М.** (2017). Римо-католики в УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1980-х років). *Історико-політичні студії*. 1 (7), 21–39.
- Войналович, В. А.** (2005). Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 741 с.
- Байдич, Володимир** (2010). Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 36, 294–315. URL: http://resource.history.org.ua/publ/histname_2010_36_294).
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області
- Киридон, А.** (2011). Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні. Рівне: РІС КСУ, 216 с.
- Лисенко, О. Є.** (1998). Церковне життя в Україні. 1943–1946. К.: Ін-т історії України НАН України, 404 с.
- Санніков, С. В.** (2007). Огляд історії християнства. Київ: Світ знань, 720 с.
- Шліхта, Н.** (2011) Церква тих, хто вижив: Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 468 с.
- Voinarovskiy, A., & Zhmud, N.** (2024). Illegal protestant denominations in Vinnychyna in 1945–1952 (according to the materials of the regional council for religious cults affairs). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 50, 94–103. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>.

References:

- Baydych, Volodymyr.** (2010). Roman Catholicism in the context of the development of state-church relations in the USSR (1920–1960s). *Istoriya Ukrayiny: Malovidomi imena, podiyyi, fakty..* http://resource.history.org.ua/publ/histname_2010_36_294). [in Ukrainian].

-
- Bondarchuk, P. M.** (2012). Religious consciousness of believers in the Ukrainian SSR (1940–1980s): everyday manifestations, transformations. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 324 s. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P. M.** (2019). Religious Trends in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and Religious Studies Research. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2017). Roman Catholics in the Ukrainian SSR (second half of the 1940s – first half of the 1980s). *Istoryko-politychni studiyi*. 1 (7). 21–39. [in Ukrainian].
- DAViO** –State archive of the Vinnytsia region.
- Kyrydon, A.** (2011). State – Church – Society: Inverse Transformation in Ukraine.]. Rivne: RIS KSU, 216 s. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye.** (1998). Church life in Ukraine. 1943–1946. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 404. [in Ukrainian].
- Sannikov, S.V.** (2007). Overview of the History of Christianity. Kyiv: Svit znan', 720 s [in Ukrainian].
- Shlikhta, N.** (2011) The Church of Survivors: Soviet Ukraine, mid-1940s–early 1970s. Kharkiv: Akta, 468. [in Ukrainian].
- Voinalovych, V. A.** (2005). Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse. K.: Svitohliad, 741. [in Ukrainian].
- Voinarovskiy, A., & Zhmud, N.** (2024). Illegal protestant denominations in Vinnychnina in 1945–1952 (according to the materials of the regional council for religious cults affairs). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University Series History*, 50, 94–103. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 02.02.2026

Commemorative coins of Ukraine (1999–2005) in the transformation of the memory discourse of the “Great Patriotic War”

Oleksandr V. Potylchak

Drahomanov Ukrainian State University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: o.v.potylchak@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57247728500>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2454474>

Olha M. Perepeliuk

Drahomanov Ukrainian State University

PhD in History and Archaeology, Associate Professor (Ukraine)

email: o.m.perepeliuk@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58118239200>

Abstract.

The article examines the visual-semantic, iconographic, and textual codes of Ukrainian commemorative coins issued in 1999–2005 within the context of the transformation of the discourse of memory of the 1941–1945 war. **The aim of the study** is to provide a comprehensive analysis of Ukrainian commemorative coins of 1999–2005 as a numismatic source for identifying the mechanisms of inertial adaptation of the Soviet memorial narrative under the conditions of the formation of the state memory policy of independent Ukraine. In this context, the authors determine the institutional conditions of coin production and circulation, analyze their iconography and textual legends, identify the correlation between Soviet and Ukrainocentric semantic codes, and trace the dynamics of the transformation of the commemorative discourse of the “Great Patriotic War” during 1999–2005. **The methodology and research methods** are based on an interdisciplinary approach combining numismatic analysis, visual history, and historical memory studies (memory studies). The research employs methods of iconographic and stylistic analysis, semiotic analysis, discourse analysis of textual legends, as well as comparative-historical and contextual methods. **The scientific novelty** of the study lies in the analysis of Ukrainian commemorative coins of 1999–2005 as indicators of a transitional stage in state memory policy, which combined post-Soviet visual-semantic inertia with limited attempts at national semantic transformation. **Conclusions.** The article demonstrates that Ukrainian commemorative coins issued in 1999–2005 and dedicated to the events of the Second World War reflect the transitional and internally contradictory character of the state memory policy. They combine the new state identity of independent Ukraine with the continued use of familiar late Soviet images, symbols, and language used to describe the war. The study shows that attempts to make memory more national and more human-centered did not result in a complete break with the Soviet interpretation of the “Great Patriotic War,” but instead coexisted with it within a mixed, compromise model of commemoration. Commemorative coins of this period record not a consistent transformation, but rather the adaptation of the Soviet memorial tradition to the conditions of a formally independent state that had not yet fully freed itself from the Soviet symbolic legacy.

Keywords: visual narrative; decolonization of the memory space; “Great Patriotic War”; Second World War; compromise model of memory; Ukrainian commemorative coins.

Комеморативні монети України 1999–2005 років у трансформації дискурсу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну»

Олександр Потильчак

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор історичних наук, професор (Україна)

email: o.v.potylchak@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57247728500>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2454474>

Ольга Перепелюк

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор філософії з історії та археології, доцент (Україна)

email: o.m.perepeliuk@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58118239200>

Анотація.

Досліджуються візуально-сміслові, іконографічні та текстові коди пам'ятних монет України 1999–2005 рр. у контексті трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр. **Метою статті** є комплексний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як нумізматичного джерела для виявлення механізмів інерційної адаптації радянського меморіального наративу в умовах формування державної політики пам'яті незалежної України. У цьому контексті авторами визначено інституційні умови створення та тиражування монет, проаналізовано їх іконографію та текстові легенди, виявлено співвідношення радянських та україноцентричних смислових кодів, простежено динаміку трансформації комеморативного дискурсу «Великої Вітчизняної війни» у 1999–2005 рр. **Методологія та методи дослідження** ґрунтуються на міждисциплінарному підході з поєднанням нумізматичного аналізу, візуальної історії та студій історичної пам'яті (memory studies). У дослідженні застосовано методи іконографічного та стилістичного аналізу, семіотичний аналіз, дискурс-аналіз текстових легенд, порівняльно-історичний та контекстуальний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що пам'ятні монети України 1999–2005 рр. проаналізовано як індикатори перехідного етапу державної політики пам'яті, що поєднував пострадянську візуально-сміслову інерцію з обмеженими спробами національної семантичної трансформації. **Висновки.** У статті показано, що пам'ятні монети України 1999–2005 рр., присвячені подіям Другої світової війни, відображають перехідний і суперечливий характер державної політики пам'яті. Вони поєднують нову державну ідентичність незалежної України зі збереженням знайомих пізньорадянських образів, символів і мови опису війни. Дослідження засвідчило, що спроби зробити пам'ять більш національною та людиною не призвели до повного відходу від радянського бачення «Великої Вітчизняної війни», а існували поруч із ним у змішаній, компромісній моделі вшанування. Пам'ятні монети цього періоду фіксують не послідовні зміни, а радше пристосування радянської традиції до умов формально незалежної, але ще не повністю звільненої від радянської символічної спадщини держави.

Ключові слова: візуальний наратив; деколонізація простору пам'яті; «Велика Вітчизняна війна»; Друга світова війна; компромісна модель пам'яті; пам'ятні монети України.

Постановка проблеми. Комеморативна нумізматика є важливою складовою символічного простору сучасної держави та відіграє помітну роль у формуванні історичної пам'яті. Поєднуючи офіційний статус, художнє оформлення та текст, пам'ятні монети виступають не лише предметами нумізматики, а й носіями смислів, через які держава пропонує певне бачення минулого.

На відміну від перших українських пам'ятних монет 1995 р., які ще безпосередньо спиралися на радянську нумізматичну традицію, випуски 1999–2005 рр. створювалися вже в межах власної емісійної системи Національного банку України. Водночас зображення та легенди на цих монетах свідчать про суперечливі та нерівномірні зміни у підходах до пам'яті про війну 1941–1945 рр., яку в радянській історичній традиції називали, а в сучасній Росії продовжують називати «Великою Вітчизняною війною».

Аналіз цих пам'ятних монет дає змогу побачити, як у них поєднується радянський міф про «Велику Вітчизняну війну» з обмеженими спробами зробити пам'ять більш національною та людською. Хоча інтерес до політики пам'яті й форм її вшанування з часом зростає, пам'ятні монети довгий період майже не привертати уваги дослідників і здебільшого розглядалися лише як предмети нумізматики або довідковий матеріал.

Відкритим залишається питання, чи справді пам'ятні монети України 1999–2005 рр. свідчать про відхід від радянського бачення війни, чи йдеться лише про його пристосування до умов незалежної держави. З одного боку, на цих монетах з'являється Україна як чітко названий носій пам'яті та уточнюється простір подій. З іншого боку, зберігаються основні риси радянської традиції: використання формули «Велика Вітчизняна війна», акцент на «Перемозі» як тріумфі та узагальнений, піднесений образ героїзму.

Отже, наукова проблема полягає в тому, щоб виявити внутрішню суперечливість цих пам'ятних монет як продукту перехідного етапу української політики пам'яті та з'ясувати, яку роль вони відіграли – чи сприяли збереженню радянських уявлень про війну, чи стали кроком до їх поступової зміни.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У теоретичній частині пропонується дослідження спирається на західні студії культурної пам'яті. Зокрема, підхід Яна Ассмана дає змогу розглядати пам'ять не як просте збереження фактів, а як результат роботи суспільних інституцій, які формують уявлення про минуле за допомогою символів, усталених образів і ритуалів (Assmann, 2011). Алейда Ассман доповнює цей підхід, звертаючи увагу на роль образів, візуальних форм і культурних носіїв у передаванні пам'яті (Assmann, 1999). Важливим є також поняття «місць пам'яті», запропоноване П'єром Нора, у межах якого символічні об'єкти розглядаються як способи закріплення певних, часто ідеологічно забарвлених уявлень про минуле (Nora, 1984; Nora, 1989).

Для розуміння спадковості радянського бачення війни ключове значення мають дослідження Ніни Тумаркін. Вона показала, що радянська система вшанування війни будувалася навколо міфу «Великої Перемоги», узагальненого героїзму та замовчування травматичних сторін війни. Ці висновки є важливими для аналізу того, як радянські смисли й образи продовжували існувати в символічній продукції пострадянських держав, зокрема, й у пам'ятній нумізматиці (Tumarkin, 1994a; Tumarkin, 1994b).

В українських гуманітарних дослідженнях питання щодо політики пам'яті та вшанування війни активно розглядаються у працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2018), Владислава Гриневича (Гриневич, 2011), Андрія Портнова (Портнов, 2009), Олександра Гриценка (Гриченко, 2017; Гриченко, 2020) та інших авторів. Дослідники звертають увагу на суперництво радянських, національних і європейських підходів до осмислення Другої світової війни, а також на суперечливість перехідного періоду 1990-х – початку 2000-х років. Водночас пам'ятні монети майже не використовуються в цих дослідженнях: основна увага зосереджена на пам'ятниках, музеях та офіційних формах вшанування.

У нумізматичних і довідкових виданнях Національного банку України (далі – НБУ) пам'ятні монети розглядаються переважно в описовому ключі – з фіксацією дат емісії, накладів і технічних параметрів, без аналізу їхньої семантики та ідеологічного навантаження (Банкноти і монети України 1990–2004 рр.; Банкноти і монети України 2005; Загребя, 2015). Такий підхід формує необхідну джерельну базу, але не дозволяє осмислити монети як інструмент державної політики пам'яті.

Важливим попереднім кроком до такого осмислення є праця співавторів цієї статті, присвячена пам'ятним монетам України 1995 р., у якій вони інтерпретуються як продукт пострадянської візуально-сислової інерції. Водночас пам'ятні монети 1999–2005 рр., що карбувалися вже в умовах інституційно оформленої емісійної політики НБУ, досі не стали об'єктом цілісного аналізу в контексті трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр.

Так, у науковій літературі відсутні системні дослідження, які б розглядали пам'ятні монети України 1999–2005 рр. як специфічне джерело для виявлення механізмів інерційної адаптації радянського меморіального канону в умовах перехідної та символічно незавершеної державної політики пам'яті.

Метою статті є комплексний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як специфічного нумізматичного джерела для вивчення трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр. у перехідний період становлення української державної символічної політики.

Для досягнення поставленої мети авторами передбачено розв'язання таких **дослідницьких завдань**: а) з'ясувати інституційні та культурні умови створення пам'ятних монет НБУ 1999–2005 рр., порівнюючи з ранніми емісіями 1995 року; б) проаналізувати іконографічні й стилістичні рішення пам'ятних монет зазначеного періоду в контексті спадковості пізньорадянської медальєрної традиції; в) дослідити текстові легенди та ключові термінологічні формули як маркери радянського меморіального канону; г) виявити елементи національної

..... локалізації та гуманізації пам'яті, що з'являються у візуальній мові окремих емісій; д) простежити динаміку співіснування радянських і україноцентричних смислових кодів у межах єдиного нумізматичного корпусу; е) визначити місце пам'ятних монет 1999–2005 рр. у ширшому процесі трансформації української політики історичної пам'яті.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній гуманітаристиці в ньому запропоновано системний міждисциплінарний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як продукту перехідного етапу між пострадянською візуально-смисловою інерцією та поступовим формуванням власної української меморіальної політики. У цьому контексті авторами: уточнено механізми збереження радянського дискурсу «Великої Вітчизняної війни» за умов уже інституційно оформленої державної емісійної політики; виявлено внутрішню семантичну суперечність між меморіально-гуманістичними образами та вербалізованим тріумфальним наративом; запропоновано трактування пам'ятних монет 1999–2005 рр. як індикаторів незавершеності процесів деколонізації символічного простору державного дискурсу історичної пам'яті.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій нумізматики, візуальної історії та студій пам'яті (memory studies). У процесі дослідження авторами застосовано: методи іконографічного та стилістичного аналізу (для дослідження художніх і композиційних рішень монет); семіотичний аналіз (з метою виявлення смислових кодів і символічних маркерів нумізматичної продукції); дискурс-аналіз текстових легенд (для інтерпретації їх ідеологічного наповнення); порівняльно-історичний метод (для зіставлення різних емісій у часовій динаміці); метод контекстуального аналізу (для врахування інституційних, культурних і політичних умов створення та тиражування монет).

Джерельна база дослідження окреслена: оригінальними пам'ятними монетами України 1999–2005 рр. із нейзильберу та срібла; інформаційно-довідковими виданнями НБУ; нумізматичними каталогами та спеціалізованими виданнями; працями з історії радянської медальєрної школи та офіційної іконографії війни; сучасними науковими дослідженнями з історичної пам'яті та політики комеморації. Залучення цих джерел дозволяє розглядати пам'ятні монети не лише як нумізматичні об'єкти, а як повноцінні історичні джерела для аналізу трансформацій символічної культури та державної політики пам'яті України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Пам'ятні монети кінця 1990-х – першої половини 2000-х рр., присвячені подіям Другої світової війни, можна розглядати як проміжну ланку між ранніми випусками незалежної України, які ще відтворювали радянську традицію вшанування війни, та пізнішими монетами, де поступово з'являються риси власної української політики пам'яті. На відміну від пам'ятних монет 1995 р., тиражованих Московським монетним двором і концептуально залежних від радянської символічної матриці (Потильчак, Перепелюк, 2025), випуски 1999–2005 рр. вже карбуються Монетним двором Національного банку України та демонструють інституційно закріплену державну суб'єктність. Водночас ця суб'єктність ще не супроводжується повним семантичним і термінологічним розривом із радянським дискурсом війни 1941–1945 рр.

Пам'ятна монета із нейзильбера номіналом 2 гривні, запроваджена в обіг 20 жовтня 1999 р. – «55 років визволення України від фашистських загарбників», стала першою спробою обережної україноцентричної корекції радянського наративу, що домінував у нумізматичних випусках НБУ 1995 р. Автором ескізу цієї монети став художник Олександр Івахненко, а її гіпсову модель виготовив скульптор Роман Чайковський (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 216).

Уперше в заголовку цієї пам'ятної монети з'являється формула «визволення України» (рис. 1), що зміщує фокус із абстрактного «радянського народу» на конкретний національно-територіальний простір. Війна репрезентується не як універсальний міф «Великої Перемоги», а як подія, що відбулася на українській землі. Так, реверс монети поєднував радянські маркери пам'яті (обеліск, салют Перемоги, лаврові гілки Слави) з домінуванням тексту легенди. Візуальні образи тут виконують допоміжну функцію – вони не формують самостійного наративу, а підсилюють наявну вербальну формулу (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік, с. 33). На нашу думку, це свідчить про поступовий перехід від монументально-образної мови пізнього СРСР до більш «інформаційної» моделі комеморації.

Рис. 1. КМ.2.20. «55 років визволення України від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 50,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 20.10.1999 р. (Загреб, 2015, с. 56).

Попри появу «України» як названого суб'єкта пам'яті, лексема «фашистські загарбники» ще залишалася незмінною. Так, пам'ятна монета 1999-го фіксує своєрідну гібридну модель пам'яті: україноцентричну за об'єктом, але радянську за мовою та емоційною оптикою (тріумф перемоги, святковість, відсутність травматичного виміру війни) (Nora, 1989, р. 7–24).

Зворотній процес повернення до радянського метанаративу демонструє створена за ескізами художників Лариси Корень, Олександра Івахненка та гіпсовими моделями скульпторів Володимира Дем'яненка та Святослава Іваненка пам'ятна монета «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Викарбувана в двох номіналах та запроваджена в обіг 25 квітня (2 гривні – із нейзильберу) та 20 листопада 2000 р. (10 гривень – із високопробного срібла) комеморативна монета, порівнюючи з емісією 1999 р., демонструвала очевидний семантичний відкат (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 217).

Ключовим семантичним елементом цього пам'ятного нумізматичного випуску є монетна легенда реверсу, що відтворює радянський міфологізований наратив «перемоги у Великій Вітчизняній війні» (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік, 2000, с. 33). Ця легенда автоматично вбудовує монету в радянську історіографічну та меморіальну матрицю. Тут Україна знову «зникає» як суб'єкт і навіть, як простір події (рис. 2).

Тяглість із радянською іконографічною традицією демонструє центральна алегорична жіноча постать Перемоги на тлі меридіанів земної кулі. Одягнена в античну тогу, вона тримає над головою пальмову гілку (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України. 1 півріччя 2000 року, с. 15). Гілка фінікової пальми, лаврові гілки внизу та універсалізоване тло формують образ «вічного тріумфу», позбавлений будь-якої локальної конкретики. Це типовий приклад пізньорадянської медальєрної мови, що тяжіє до симетрії, монументальності та позаісторичної узагальненості. Семантично війна тут постає як позитивний метанаратив, позбавлений українського досвіду окупації, втрат і внутрішньої складності. Порівнюючи з пам'ятною монетою 1999 р., тут відсутні навіть мінімальні спроби національної локалізації пам'яті про війну.

Важливим, але часто недооціненим елементом іконографії пам'ятної монети України 2000 року «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» є так звана «гвардійська» (Георгієвська) стрічка, зображена на аверсі у нижній частині композиції як перев'язка декоративного вінка (рис. 2–3). Її присутність на монеті має не декоративний, а виразно семантичний та ідеологічний характер.

Рис. 2. «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 50,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 25.04.2000 р. (Загребя, 2015, с. 57).

Рис. 3. «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 3,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 20.11.2000 р. (Загребя, 2015, с. 115).

Історично Георгіївська стрічка бере початок із нагородної системи Російської імперії – ордена Святого Георгія, де вона означала військову відвагу та готовність до самопожертви (Зайцов, 1956, с. 3–7). У радянський період цей символ був переосмислений і використовувався вже як «гвардійська стрічка» — елемент відзнак гвардійських частин Червоної армії та ордена Слави. Так, радянська влада вибірково поєднала імперську та радянську військові традиції, зберігши зовнішню спадкоємність символів (Ордена і медалі СРСР, 2004, с. 114–116; Tumarkin, 1994a, p. 155–162; Tumarkin, 1994b, 983–999). У результаті створено візуальний зв'язок між різними політичними режимами в межах єдиного образу «переможної війни».

У пізньорадянській культурі пам'яті ця стрічка стала загальноєвропейським знаком «правильної» інтерпретації так званої «Великої Вітчизняної війни». Вона не потребувала пояснень, адже автоматично викликала асоціації з перемогою, героїзмом, нагородами та історичною тяглістю. Водночас такий символ спрощував уявлення про війну, відсуваючи на другий план її трагічні сторони та регіональні особливості, замінюючи їх узагальненим образом урочистої колективної слави.

Розміщення гвардійської стрічки на аверсі української пам'ятної монети має особливе значення. Аверс традиційно містить державні знаки – герб, назву країни, номінал – і символізує суверенність емітента. Включення до цього простору радянського символу пам'яті створює смислову напругу: поруч із символами незалежної України з'являється знак, пов'язаний з радянською та імперською традицією, що задає зовнішню рамку тлумачення війни.

У поєднанні з написом на реверсі – «Велика Вітчизняна війна», гвардійська стрічка підсилювала радянський спосіб осмислення минулого. Вона не лише відтворювала

спадкоємність радянського нарративу, а й закріплювала його перевагу над україноцентричними підходами. У підсумку навіть офіційний державний простір монети виявився частково наповненим пізньорадянськими візуальними образами.

На наш погляд, присутність «гвардійської» (Георгіївської) стрічки на аверсі пам'ятної монети України 2000 р. є ідеологічно значущим маркером. Вона закріплювала радянський міф «Великої Перемоги» як основну модель пам'яті, обмежувала можливість альтернативного, україноцентричного прочитання війни та відображала перехідний і суперечливий характер політики історичної пам'яті України наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр.

27 жовтня 2003 р. НБУ увів в обіг пам'ятну ювілейну монету «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Монета карбувалася на Монетному дворі НБУ у двох номіналах – 5 гривень (із нейзильберу, накладом 30,000) та 20 гривень – із високопробного срібла (Ag 925), накладом 2,000 примірників. Авторами ескізів та гіпсових моделей її аверсу та реверсу стали вже відомі за попередніми пам'ятними нумізматичними емісіями художники та скульптори Л. Корень, С. Іваненко та В. Дем'яненко (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 221).

Ця монета посідає важливе місце серед комеморативних випусків України початку XXI ст., оскільки поєднала події війни в конкретному просторі (Київ) з інерційною моделлю радянського меморіального нарративу. На відміну від узагальнених «ювілейних» тем, монета апелює до локальної історичної події – визволення Києва 06 листопада 1943 р., що зумовлює зсув від тріумфальної до меморіальної риторики. У центрі вшанування опиняється вже не абстрактна «Перемога», а конкретна історична подія – визволення столиці України. Розміщення на монеті дат події, а також поєднання меморіальних символів (вічний вогонь, лавровий вінок) із зображеннями Києва робить пам'ять більш конкретною та наближеною до реальної історії.

Аверс монети (рис. 4–5) поєднує державні символи незалежної України з добре знайомими українцям старших поколінь образами радянської традиції вшанування пам'яті. Малий Державний герб України та назва держави-емітента виконують функцію ідентифікації емітента, проте семантичний центр композиції формує «вічний вогонь», обрамлений лавровим вінком. Хронологічні маркери війни (1941–1945) відтворюють радянську часову модель воєнного досвіду та закріплюють спадкоємність ідеологічного канону. У результаті держава Україна фігурує не як самостійний суб'єкт історичної пам'яті, а як носій і транслятор радянської меморіальної традиції.

Реверс монети (рис. 4–5) містить батальну композицію, присвячену форсуванню Дніпра. Узагальнені фігури солдатів, динаміка руху та масовість зображення формують образ колективного героя – «радянського народу», позбавленого національної конкретизації. Монетна легенда «60 років визволення Києва» разом із терміном «Велика Вітчизняна війна» чітко закріплює подію в межах радянського бачення історії та не залишає простору для її осмислення в ширшому контексті Другої світової війни.

Рис. 4. «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 30,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 27.10.2003 р. (Загребя, 2015, с. 79).

Рис. 5. «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 2,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 27.10.2003 р. (Загребя, 2015, с. 136)

Художня мова монети тяжіє до традицій пізньорадянської медальєрної школи: динамічний рельєф, діагональна композиція та батальний сюжет відтворюють епічну модель репрезентації війни. Використання двох монетних металів – нейзильберу та срібла – не супроводжується зміною іконографічної програми й має виключно репрезентативний характер

Порівняння з пам'ятною монетою 2000 року «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні» засвідчує обмежену динаміку трансформації комеморативного дискурсу. Якщо емісія 2000 р. апелює до узагальненого тріумфального міфу перемоги, то монета 2003-го локалізує пам'ять у просторі Києва та посилює меморіальний компонент.

Табл. 1. Аналітична порівняльна характеристика пам'ятних монет України 1999–2005 рр. у контексті трансформації дискурсу «Великої Вітчизняної війни».

Назва емісії/ Дата введення в обіг	Ключова формула легенди	Іконографічні доміанти	Ступінь радянської спадковості	Елементи трансформації	Дискурсивна модель
1	2	3	4	5	6
«55 років визволення України від фашистських загарбників»/ 20.10.1999 р.	«визволення України», «фашистські загарбники»	Обеліск, салют, лаврові гілки	Висока (радянська термінологія, тріумфальна оптика)	Вперше названо Україну як простір події	Гібридна (україно-центричний об'єкт + радянська мова)
«55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945»/ 25.04.2000 р.	«Велика Вітчизняна війна», «Перемога»	Алегорія Перемоги, лаврові гілки, гвардійська стрічка	Максимальна (повне відтворення радянського канону)	Відсутні	Реставраційна (відкат до радянського метанаративу)
«60 років визволення Києва від фашистських загарбників»/ 27.10.2003 р.	«визволення Києва», «Велика Вітчизняна війна»	Батальна сцена, форсування Дніпра, вічний вогонь	Висока (радянська історіографічна рамка)	Просторова локалізація (Київ), конкретна подія	Локалізовано-інерційна
«60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945»/ 28.04.2005 р.	«Перемога», «Велика Вітчизняна війна»	Аверс: журавлі (меморіальний код); реверс: наступ, орден	Висока, але внутрішньо суперечлива	Гуманізація пам'яті (журавлі як метафора втрати)	Компромісна / ієрархічна (гуманізм підпорядковано ідеології)

Порівняльний аналіз емісій 1999–2005 рр. демонструє нелінійну, хвилеподібну динаміку трансформації дискурсу пам'яті. Попри інституційне оформлення державної суб'єктності України та поодинокі спроби локалізації й гуманізації пам'яті, ключовим стабілізатором радянського меморіального канону залишаються: термінологічна формула «Велика Вітчизняна війна»; тріумфальна семантика «Перемоги»; універсалізовані іконографічні кліше пізньорадянської медальєрної школи. Монети цього періоду фіксують не розрив, а інерційну адаптацію радянського наративу в нових державних умовах (табл. 1).

Водночас ключові семантичні й текстові коди залишаються незмінними, що свідчить про збереження радянської ідеологічної матриці. Так, пам'ятна монета 2003 року фіксує етап інерційної адаптації радянського наративу історичної пам'яті в нумізматичній політиці незалежної України: відбувається модифікація форми репрезентації без якісного переосмислення змісту війни та ролі України в ній.

28 квітня 2005 р. НБУ запровадив в обіг пам'ятну монету України зі срібла (Ag 925), присвячену 60-річчю перемоги у війні 1941–1945 рр. Авторами ескізу та гіпсових моделей сторін монети є відомий нам за попередніми пам'ятними нумізматичними емісіями художник і скульптор С. Іваненко та його колега Володимир Атаманчук (Банкноти і монети України 2005, с. 43).

Монета репрезентує складну й внутрішньо суперечливу модель комеморації, у якій поєднуються елементи меморіальної гуманізації та збереження радянського ідеологічного ядра. Особливо виразно ця напруга простежується у співвідношенні візуального ряду та легенд аверсу й реверсу монети (рис. 6). Зокрема, аверс вирізняється нетиповим для ранніх українських пам'ятних емісій іконографічним рішенням. Центральним мотивом його композиції є журавлиний ключ у польоті, що подається художником у діагональному висхідному русі на тлі диму та хмар. Силуети птахів свідомо стилізовані й позбавлені натуралістичних деталей, що переводить їх з площини зооморфного зображення у сферу символічного знака. Така стилізація створює багатозначний образ.

Рис. 6. «60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 5,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 28.04.2005 р. (Загребя, 2015, с. 137).

Семантично образ «журавлів» належить до усталеного меморіального коду пізньорадянської та пострадянської культури пам'яті, де вони функціонують як метафора загиблих, як уособлення відсутності, втрати та трансцендентного виміру війни (Assmann, 1999, s. 120–128; Assmann, 2011, p. 87–94). У цьому сенсі аверс демонструє відхід від прямої мілітарної образності та акцентує не на акті перемоги, а на пам'яті про жертву, що постає як передумова післявоєнного миру. Дим і хмари, як тло композиції, символізують простір війни й катастрофи, з якого журавлі ніби підіймаються, формуючи візуальний наратив переходу від власне трагедії війни, до пам'яті про неї.

Важливо, що на аверсі відсутні прямі текстові згадки про війну. Державні маркери – легенда «Україна», малий Державний Герб, номінал та дата карбування – виконують рамкову функцію, інституціоналізуючи пам'ять, але не нав'язуючи конкретної ідеологічної інтерпретації сюжету. Так, аверс формує відносно автономний меморіально-жалобний простір, у якому війна осмислюється опосередковано, через символ загиблих, а не через образи бойових дій або військової потуги чи доблесті.

Проте цей більш людський зміст не є визначальним у загальному образі монети. Перехід до реверсу різко змінює акценти й повертає тему в межі звичного радянського уявлення про війну як про тріумф і перемогу. На реверсі бачимо виразну «пам'ятникову» сцену наступу, промені прожекторів, що поділяють композицію, а також зображення ордена «Вітчизняної війни». Усе це підкріплюється легендою: «60 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945».

У такому поєднанні журавлі на аверсі втрачають можливість іншого, альтернативного прочитання. Вони перестають сприйматися як загальний символ пам'яті про жертви війни й починають читатися як частина традиційного радянського образу перемоги.

Отже, смисли на монеті вибудовуються нерівномірно: м'якший і більш гуманний образ аверсу підпорядковується жорсткішому й чітко сформульованому посланню реверсу. Це дає підстави розглядати випуск 2005 р. як компромісний результат перехідного періоду української політики пам'яті. У ньому вже помітні спроби відійти від суто військового героїзму, однак провідну роль і далі зберігає радянське уявлення про «Велику Вітчизняну війну» та культ перемоги.

Висновки. Пам'ятні монети України 1999–2005 рр., присвячені подіям Другої світової війни, є важливою частиною офіційної візуальної культури перехідного періоду. Вони добре показують суперечливий характер державної політики пам'яті: з одного боку, в них уже присутня незалежна Україна, як держава, а з іншого – продовжують відтворюватися звичні для пізньорадянського часу образи, символи й мова опису війни.

Аналіз зображень і легенд на монетах засвідчив, що головним чинником збереження радянської традиції залишалося використання формули «Велика Вітчизняна війна» та узагальнених образів «Перемоги», позбавлених чіткої національної чи регіональної прив'язки. Саме ці елементи забезпечували спадковість радянського бачення війни в нових умовах незалежної держави.

Водночас у монетах кінця 1990-х – початку 2000-х рр. помітні й перші, хоча й обмежені, спроби зробити пам'ять більш національною. З'являються формулювання на кшталт «визволення України» або «визволення Києва», уточнюється простір подій і конкретна історична подія. Це свідчить про поступовий відхід від абстрактного радянського підходу до більш україноцентричного бачення минулого.

Проте ці нові елементи не означали повного розриву з радянською традицією. Вони існували поруч із радянською мовою опису війни, підкреслено тріумфальним тоном і добре впізнаваними символами, зокрема георгіївською стрічкою. У результаті формувалася змішана, компромісна модель пам'яті.

Особливо показовою є внутрішня суперечність між зображеннями та легендами на окремих монетах. У деяких випусках, зокрема 2005 р., більш людські образи аверсу, пов'язані з пам'яттю про втрати й жертви війни, підпорядковуються жорсткішому текстовому посланню реверсу, яке відтворює канон радянської «Великої Перемоги».

Порівняння монет 1999, 2000, 2003 і 2005 рр. показує, що зміни у підходах до пам'яті відбувалися не поступово та рівномірно. Поряд із окремими кроками до більш гуманістичного та меморіального осмислення війни спостерігається повернення до радянських ідеологічних схем. Це свідчить про незавершеність процесу переосмислення радянської спадщини у сфері символів і пам'яті.

Отже, пам'ятні монети України 1999–2005 рр. варто розглядати не як інструмент глибокого переосмислення війни 1941–1945 рр., а як прояв компромісної державної політики пам'яті. Нова форма – монети незалежної України – ще не супроводжувалася повною зміною змісту та відмовою від радянського історичного наративу.

Залучення нумізматичного матеріалу як повноцінного історичного джерела доводить його високий евристичний потенціал для дослідження політики пам'яті. Пам'ятні монети фіксують не лише офіційно декларовані смисли, а й глибинні суперечності, компроміси та межі трансформації колективної пам'яті в умовах пострадянського суспільства.

Фінансування. Стаття публікується в рамках виконання проекту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991–2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Джерела та література:

Банкноти і монети України 1990–2004 роки. (2005). *Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України»*, 9, 228 с.

Банкноти і монети України 2005. (2006). *Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України»*, 10, 124 с.

Гриневич, В. А. (2011). Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 111–127. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001118918>.

- Гриценко, О. (2020). Пам'ять про Другу світову війну в Україні: декомунізація дискурсу державної політики і меморіальних практик. *Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація: монографія* / Гриценко О., Гончаренко Н., Кузнецова І. та ін. Київ: Ін-т культурології НАН України, 118–141.
- Гриценко, О. (2017). *Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: К.І.С., 1136 с.
- Загреба, М. (2015). *Монети України 1992–2014: Каталог. 10-те вид., перероб. та допов.* Київ: Логос, 244 с.
- Зайцов, А. А. (1956). *Орден святого Великомученика и Победоносца Георгия. Исторический очерк*. Нью-Йорк, 19 с.
- Касьянов, Г. (2018). *Past Continuous: Історична політика 1980–2000-х: Україна та сусіди*. Київ: Лаурис, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.
- Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік. (2000). *Українська нумізматика і боністика*, 1, 21–40.
- Каталог пам'ятних і ювілейних монет України. 1 півріччя 2000 року. (2000). *Українська нумізматика і боністика*, 2, 11–20.
- Потильчак, О. В. & Перепелюк, О. М. (2025). Монети як носії пам'яті: радянський наратив «Великої вітчизняної війни» у перших комеморативних емісіях України (1995). *Культурологічний альманах*, 4, 151–161. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.17>
- Портнов, А. В. (2009). «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень. *Україна Модерна*, 4(15), 206–218.
- Санько, В. В. (Ред.) (2004). *Ордена и медали СССР*. Минск: ООО «Харвест», 350 с.
- Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 319 p.
- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck Verlag, 424 s.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
- Nora, P. (Ed.). (1984). *Les Lieux de mémoire. Vol. 1: La République*. Paris: Gallimard, Bibliothèque illustrée des histoires, 674 p.
- Tumarkin, N. (1994a). *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York: Basic Books, 242 p.
- Tumarkin, N. (1994b). Memorials, Myths, and Memory: The Soviet War Cult. *Slavic Review*, 53(4), 983–999.

References:

- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck Verlag [in German].
- Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Banknoty i monety Ukrainy 1990–2004 roky. (2005). Banknotes and coins of Ukraine, 1990–2004. Information and reference journal. Supplement to the journal “Bulletin of the National Bank of Ukraine”, (9), 228 pp. [in Ukrainian].
- Banknoty i monety Ukrainy 2005. (2006). Banknotes and coins of Ukraine, 2005. Information and reference journal. Supplement to the journal “Bulletin of the National Bank of Ukraine”, (10), 124 pp. [in Ukrainian].
- Hrynevych, V. A. (2011). The politics of memory of World War II in Ukraine: In search of identity and consolidation]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* – Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine, (4), 111–127. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001118918> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. (2017). *Memory politics of the presidents of Ukraine (1994–2014): Foundations, messages, implementation, results*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. (2020). Memory of World War II in Ukraine: Decommunization of state policy discourse and memorial practices. In O. Hrytsenko, N. Honcharenko, I. Kuznietsova, et al., *Memory culture of contemporary Ukrainian society: Transformation, decommunization, Europeanization*, pp. 118–141. Kyiv: Institute of Cultural Studies of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (2018). *Past Continuous: Historical politics of the 1980s–2000s: Ukraine and its neighbors*. Kyiv: Laurus; Anthropos-Logos-Film. [in Ukrainian].
- Kataloh pamiatnykh i yuvileinykh monet Ukrainy 1999 rik. (2000). Catalogue of commemorative and jubilee coins of Ukraine, 1999] *Ukrainska numizmatyka i bonistyka – Ukrainian Numismatics and Bonistics*, (1), 21–40. [in Ukrainian].

-
- Kataloh** pamiatnykh i yuvileinykh monet Ukrainy. 1 pivrichchia 2000 roku. (2000). Catalogue of commemorative and jubilee coins of Ukraine. First half of 2000. *Ukrainska numizmatyka i bonistyka – Ukrainian Numismatics and Bonistics*, (2), 11–20. [in Ukrainian].
- Nora, P.** (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire [Between memory and history: Realms of memory]. *Representations*, 26, 7–24. [in French].
- Nora, P.** (Ed.). (1984). *Les lieux de mémoire. Vol. 1: La République* [Realms of memory. Vol. 1: The Republic]. Paris: Gallimard, Bibliothèque illustrée des histoires. [in French].
- Portnov, A. V.** (2009). “The Great Patriotic War” in the memory politics of Belarus, Moldova, and Ukraine: Several comparative observations. *Ukraina Moderna*, 4(15), 206–218. [in Ukrainian].
- Potylchak, O. V., & Perepeliuk, O. M.** (2025). Coins as carriers of memory: The Soviet narrative of the “Great Patriotic War” in the first commemorative issues of Ukraine (1995). *Kulturolohichniy almanakh – Cultural Studies Almanac*, (4), 151–161. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.17> [in Ukrainian].
- Sanko, V. V.** (Ed.). (2004). Orders and medals of the USSR. Minsk: Harvest. [in Russian].
- Tumarkin, N.** (1994b). Memorials, Myths, and Memory: The Soviet War Cult. *Slavic Review*. 1994. 53, 4, 983–999. [in English].
- Tumarkin, N.** (1994a). *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York: Basic Books. [in English].
- Zahreba, M.** (2015). *Coins of Ukraine, 1992–2014: Catalogue* (10th ed., rev. and enl.). Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
- Zaitsov, A. A.** (1956). The Order of the Holy Great Martyr and Victorious George: A historical essay. New York. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 13.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 07.02.2026

Transformation of organisational learning in the German Armed Forces: from the Imperial Army to the Bundeswehr (1914–2024)

Yuriy M. Pashchuk

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

PhD in Engineering, Associate Professor (Ukraine)

email: ypashchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAY-9475-2021>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189325274>

Abstract.

The article aims to provide a historical and analytical overview of the development of organisational learning in the German Armed Forces from 1914 to 2024. The study covers four key periods: the First World War (1914–1918); the formation of the Reichswehr (1919–1935); the interwar and wartime evolution of the Wehrmacht (1935–1945); and the transformation of the Bundeswehr within NATO's collective defence framework (1955–2024). **The research methodology** combines a heuristic approach with a historical reconstruction of the examined events. The source base includes scholarly and military publications, NATO doctrinal documents, and informational materials. The study applies a historical-systemic analysis of lessons learned capability based on a retrospective examination of its seven basic components: four "pillars" (organisational structure, process, tools, and personnel training); a key element (information sharing); and the foundational layer (mindset and leadership). **The scientific novelty** lies in the integrated comparative analysis of over a century of the German organisational learning model, including the identification and in-depth examination of its core components. The research highlights the main characteristics of institutional resilience and continuity within the German military organisational culture, which have ensured its capacity for systemic adaptation, innovation, and inheritance of best practices. **Conclusions.** The military-historical analysis of learning practices in German military organisations revealed key institutional and structural transformations, enabling an assessment of their effectiveness and alignment with contemporary approaches. The findings have practical and scholarly significance, providing a methodological foundation for enhancing the NATO-compatible Lessons Learned System of the Armed Forces of Ukraine. The recommendations developed in the study can be applied to improve doctrinal documents, knowledge-management processes, and learning culture.

Keywords: organisational learning, lessons learned process, organisational (institutional) culture, German Armed Forces, Ukrainian Armed Forces, NATO.

Трансформація організаційного навчання в збройних силах Німеччини: від імперської армії до Бундесверу (1914–2024)

Юрій Пащук

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

кандидат технічних наук, доцент (Україна)

email: ypashchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AA9-9475-2021>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189325274>

Анотація.

Мета статті – виконати історико-аналітичний огляд розвитку організаційного навчання у збройних силах Німеччини впродовж 1914–2024 років. Дослідження охоплює чотири ключові періоди: Першу світову війну (1914–1918); формування Рейхсверу (1919–1935); міжвоєнну та воєнну діяльність Вермахту (1935–1945); трансформацію Бундесверу в межах колективної оборони НАТО (1955–2024). **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні евристичного підходу й історичної реконструкції вивчених подій. Джерельну базу становлять наукові та військові публікації, доктринальні документи й інформаційні матеріали НАТО. Застосовано історико-системний аналіз організаційного навчання на основі ретроспективного дослідження семи базових компонентів: чотирьох «стовпів» – організаційної структури, процесу, засобів і підготовки персоналу; ключового елемента – обміну інформацією; «фундаменту» – менталітету та культури навчання особового складу, лідерства командирів. **Наукова новизна** полягає в інтегрованому порівняльному аналізі понад столітньої еволюції німецької моделі організаційного навчання з ідентифікацією її базових складових, ґрунтовним їх вивченням. Дослідження висвітлює основні риси інституційної стійкості та наступності організаційної культури збройних сил Німеччини, що забезпечували їхню здатність до системної адаптації, новаторства та наслідування. **Висновки.** Військово-історичний аналіз розвитку практики вивчення та впровадження досвіду у німецьких військових організаціях дозволив виявити її інституційні та структурні зміни, оцінити чинники ефективності та відповідності сучасним підходам. Отримані результати мають практичне та наукове значення, формуючи методологічне підґрунтя для підвищення дієвості НАТО-сумісної Системи вивчення та впровадження досвіду Збройних Сил України. Розроблені рекомендації можуть бути застосовані для вдосконалення доктринальних документів, процесів управління знаннями та підвищення культури організаційного навчання.

Ключові слова: організаційне навчання, процес вивчення та впровадження досвіду, організаційна (інституційна) культура, збройні сили Німеччини, НАТО.

The Problem Statement. In the military domain, organisational learning constitutes a core mechanism of armed forces development. It enables troops to adapt, emulate, and innovate. Its primary purpose is to improve doctrinal and guidance documents, as well as strategy, operational art, tactics, organisational structures, and military technologies (Farrell, 2010, p. 569; Dyson, 2020, p. 2). Historical experience demonstrates decisive importance of military learning. However, in practice, the frequent use of the term “lesson learned” (LL) often obscures the actual substance of this activity and weakens institutional motivation to develop effective learning procedures (Milton, 2010, p. 7). Undervaluing LL practices or ensuring their poor performance at any level (tactical, operational, or strategic), especially in wartime, results in defeat on the battlefield and severe consequences (Lynch, 2019). Armed forces operating in an uncertain and turbulent security environment require strengthened capacities for rapid and effective lessons learning, and continuous adaptation (Schulte et al., 2020, p. 153–154, 157).

Analysis of Sources and Recent Research. The outlined issue has held a prominent place in scholarly discourse for an extended period. Contemporary studies of LL systems over the past two decades highlight the decisive role of historical continuity and military culture in shaping effective organisational learning (Schulte et al., 2020, p. 157). M. Visser (2008; 2017) examined the Second World War (WW2) through an integrated four-dimensional “learning organisation” model, using the German and U.S. armed forces as case studies. N. Milton (2010) formulated conceptual approaches to modern LL processes based on an analysis of organisational learning in leading militaries. D. Davidson (2010) assessed how cultural and political factors affected the U.S. military learning after the events of 11 September 2001. Drawing on the British experience in Afghanistan, T. Farrell (2010) developed an organisational learning model aimed at enhancing military adaptability. N. Dixon (2011)

.....
proposed a historical reproduction of the evolution of the U.S. LL system, emphasising the persistence of its core components.

Dr. R. Foley conducted a historical and comparative analysis of learning-from-experience practices in the German and British armed forces during the First World War (WW1) (Foley, 2014; Foley, 2015). His research demonstrated significant differences in how the two armies approached organisational learning. At the same time, scholars K. Harkness and M. Hunzeker (Harkness & Hunzeker, 2015) highlighted the limitations of learning mechanisms during the British campaign in Cameroon, emphasising the decisive influence of political constraints. Subsequent studies (Coticchia & Moro, 2016; Edmunds et al., 2016; Griffin, 2017) examined the main challenges of intergenerational knowledge transfer and the dependence of adaptation and innovation on the broader socio-cultural environment.

Prof. T. Dyson (Dyson, 2020) analysed LL models in the German and British armed forces and assessed their effectiveness. D. Barno and N. Bensahel (Barno & Bensahel, 2020) identified the roots of the weak adaptive performance of the U.S. military in twenty-first-century wars. F. Hoffman (Hoffman, 2021) synthesised the LL practices of U.S. forces across four major conflicts: Korea (1950–1953), Vietnam (1964–1975), Iraq (2003–2011), and Afghanistan (2001–2021).

Despite a substantial body of scholarly work, the historical evolution of LL processes in the armed forces of leading states remains insufficiently studied. The interaction between institutional continuity and innovation, as well as their impact on the effectiveness of learning mechanisms, remains unclear. Addressing these gaps is essential for a deeper understanding of how military organisations form, retain, and utilize knowledge accumulated across different historical periods.

In this context, a systematic examination of the development of learning within the German Armed Forces (GAF) from 1914 to 2024 is especially pertinent. Historically, the German Army demonstrated characteristics of a military structure capable of systematically assimilating combat experience. A notable case is the analysis of the defeat at Jena-Auerstedt (1806), which triggered a fundamental remodelling of the Prussian Army. The reforms of Scharnhorst, Gneisenau, and Boyen laid the foundations for decentralized command, a professional officer corps, and an institutional capacity for learning (Craig, 1955; Citino, 2005; Daniels, 2025, p. 5). Germany's LL capability remained consistent in later periods. It pioneered semi-formal mechanisms for collecting and analysing operational experience during WW1 (Foley, 2014, p. 6). Throughout WW2, it was among the first to develop and institutionalize formal LL procedures (Dyson, 2020). Today, the Bundeswehr has established a modern and effective learning system (Dyson, 2020; p. 1).

The Purpose of the Article. The article aims to conduct a comprehensive military-historical analysis of the evolution of organisational learning in the German Armed Forces from 1914 to 2024. It examines the factors that shaped its institutional continuity and innovation, and outlines mechanisms relevant for adaptation within the Armed Forces of Ukraine.

The Results of the Research.

Imperial Army. At the outset of WW1, the GAF established one of the most consistent semi-formal learning procedures (Foley, 2014; Foley, 2015). This approach was based on the institutionalized processing of combat experience, grounded in the Prussian tradition of military-historical analysis and the high training of officers (Corum, 1992, p. 7). The Imperial Army cultivated a supportive professional environment by strengthening military education, encouraging initiative, and advancing the careers of intellectually capable officers (Foley, 2014, pp. 10–11).

In 1916, the GAF introduced after-action reports (AARP; *Erfahrungsberichte*), a «reactive» learning tool based on «passive» information collection (Weber et al., 2001, pp. 20–21). Divisions and army corps were required to submit these reports after each operation (Foley, 2014, p. 13). For the first time, a dedicated LL body – War Experience Department (*Kriegserfahrungsabteilung*) – was established within the General Staff to collect and analyse combat experience. A network of training centres was created to disseminate lessons learned following the “teach the teachers” principle (Foley, 2014, p. 13). Within units, formations, and commands, formalized knowledge-transfer channels were implemented to ensure the flow of information both upward and downward through the command hierarchy (Lynch, 2019).

The effectiveness of the semiformal learning was demonstrated during the Somme campaign, where decisions based on collected AARPs led to the replacement of the outdated defensive doctrine with an innovative strategic and tactical approach (Foley, 2014, p. 13). At the initial stage, military organisations independently initiated requests for and exchanges of these reports. Corrective actions were implemented in a decentralised manner based on commanders' decisions. They included strengthening defensive measures, deepening positions, and modifying the battle command and control. On 1 December 1916, the consolidated lessons informed the publication of «Principles of Defensive Operations in Positional Warfare». The document was refined on the basis of additional AARPs, and a revised version was issued on 1 March 1917 (Foley, 2014, pp. 13–14).

.....

In 1916, the General Staff established two training centres on the Western Front to prepare commanders, test innovations, and facilitate experience sharing among German and Allied forces (Foley, 2014, pp. 14–15). These measures ensured timely doctrinal updates aligned with the evolving combat environment. They strengthened the army's capacity for rapid adaptation through the creation of coherent collective knowledge circulating vertically between units and the General Staff (Foley, 2014).

The German military learning was marked by early and consistent institutionalization of the LL process, which enabled rapid modernization of tactics, technologies, and organisational structures across the forces (Foley, 2014; Foley, 2015; Lynch, 2019). Its effectiveness was indirectly illustrated by the GAF operational performance, which exceeded that of the British Army by a factor of 1.49, the French by 1.53, and the Russian by 5.4 (Corum, 1992, p. 24). Despite significant progress, the Imperial Army in WW1 lacked a centralized LL structure and formal LL training. Paper-based products were the main systematic channel for sharing lessons, and their circulation was slow. Although the officer corps showed leadership in implementing learning procedures, most personnel had limited awareness of these mechanisms and did not participate meaningfully in the LL process (Foley, 2014, p. 11).

Historical analysis of the WW1 indicates that Germany and its allies had no realistic prospects of victory (Corum, 1992, p. 4). Despite tactical and operational achievements, German commanders made a series of strategic miscalculations (Corum, 1992; Lynch, 2019). Moltke's abandonment of the Schlieffen Plan undermined the prospect of a rapid campaign (Corum, 1992, p. 5). Falkenhayn's attritional strategy at Verdun failed to achieve its objectives (Corum, 1992, p. 5–6). The opportunity for a decisive offensive on the Eastern Front in 1915 was disregarded, and Ludendorff's 1918 operations ended unsuccessfully (Corum, 1992, p. 6). Ultimately, the numerical and material superiority of the Entente determined Germany's strategic defeat (Corum, 1992; Lynch, 2019). In this context, scholars argue that the Imperial Army's tactical effectiveness stemmed primarily from a productive LL process, which enabled rapid adaptation to the conditions of trench warfare (Foley, 2014; Lynch, 2019). Yet the failure to internalize key strategic lessons in time became one of the factors leading to defeat (Foley, 2014; Lynch, 2019). This contrast highlighted the paradox of the situation and underscored the need for coherent learning at all levels (Lynch, 2019).

Reichswehr. The signing of the Treaty of Versailles in 1918 led to the dismantling of the previous military system and the establishment of the Reichswehr (1919–1935). It required a revision of organisational principles and training, which in turn catalysed the development of alternative LL mechanisms. To this end, the General Staff under von Seeckt devised a reform methodology in 1919 (Corum, 1992). Its approach to post-operational analysis remains relevant for contemporary LL practices (Dyson, 2020). A large remodelling programme involved several hundred officers for systematic and unbiased examination of wartime experience (Corum, 1992). The method of forming analytical groups was particularly noteworthy. Von Seeckt personally organized the selection of officers based primarily on analytical ability and initiative rather than solely on combat experience.

The research findings guided key decisions that shaped the development of the Mobile Doctrine in the 1920s, which later evolved into the Blitzkrieg Concept in the 1930s (Corum, 1992). A critical factor in achieving comprehensive learning from the war was the socio-cultural environment. The command promoted professional debates, enabling officers to present and defend alternative concepts without fear of disciplinary repercussions (Corum, 1992). The personnel exemplified meticulousness, responsibility, and integrity, traits characteristic of the German military tradition. Individual leadership played a key role. General von Seeckt became the central figure in transforming the army and initiating LL procedures. His achievements were especially significant given the political constraints and internal resistance he faced (Corum, 1992).

The Reichswehr implemented the semi-formal LL process trialled during WW1. Its application, however, was brief, limited to 1919–1920 (Corum, 1992). No dedicated LL structures or personnel training were established, and the force largely remained unaware of organisational learning, with minimal participation.

Wehrmacht. In the subsequent period (1935–1945), the GAF retained a leading position in organisational learning. They institutionalized the first formal LL procedures, which featured a structured process and a clear system for collecting and analysing regular standardized reports. These practices differed significantly from earlier semi-formal methods.

Despite its reputation as a rigid, hierarchical force characterized by strict obedience (Befehl ist Befehl; Kadavergehorsam), the Wehrmacht demonstrated a high capacity to learn, adapt, and emulate (Visser, 2008, p. 128). During the invasion of Poland in September 1939, the Army High Command (AHC; Oberkommando des Heeres) introduced an advanced philosophy that recognized the uncertainty and volatility of war and required a decentralized approach to respond to these conditions (Visser, 2008). This orientation encouraged commanders to overcome the «fog of war» through initiative, independent judgment, and responsibility. The systemic approach known as «Auftragstaktik»

emphasized the formulation of clear objectives while granting broad autonomy in execution (Visser, 2008, p. 130; Dungveckis, 2021, p. 2). It represented an early precursor to the modern NATO concept of Mission Command.

The campaign in Poland, despite its rapid success, exposed multiple shortcomings. Within 18 days, the army nearly exhausted its fuel, ammunition, and equipment stocks and suffered substantial materiel losses (Visser, 2008). In October 1939, Colonel-General von Brauchitsch ordered the submission of «maximally critical and objective» AARPs within one month, beginning at the regimental level (Visser, 2008, p. 131). This became one of the earliest documented applications of formal LL procedures (Visser, 2008, p. 131; Dyson, 2020, p. 4). The practice relied on trust and honesty, which created a favourable socio-psychological environment essential for adequate learning (Visser, 2008). Based on the analysis of submitted AARPs, the core principles of the Blitzkrieg doctrine were confirmed. Also, significant deficiencies were identified, including gaps in training, command initiative, and inter-service coordination.

Although Hitler opposed such critical assessments, the AHC adopted remedial measures. A key outcome was the transformation of lessons from the Polish campaign into a six-month retraining programme (Visser, 2008, p. 132). It covered both experienced and newly formed or reserve units. Training centres employed officers and NCOs with combat experience as instructors. A specialized training unit for commanders delivered three- and four-week courses attended by up to 300 officers per cycle (Visser, 2008, p. 132). The effectiveness of this formal learning approach became evident during the Western campaign in May 1940, when the Wehrmacht defeated the armed forces of France, Belgium, the Netherlands, and the British Expeditionary Force within six weeks.

This example showed that organisational learning could function efficiently even within rigid hierarchical structures (Visser, 2008). Trust, accountability, and leadership were decisive. Junior commanders required space for initiative within the assigned mission. Senior officers fostered an open learning climate, treated mistakes as opportunities for improvement, and focused on solutions rather than blame. Active engagement of senior leadership was therefore essential for fruitful learning practices (Visser, 2008; Dyson, 2020; Hunzeker, 2021).

During the WW2, the Wehrmacht created the first comprehensive LL System in military history, which is widely regarded as one of the most effective (Dyson, 2020; NATO 2024). Its principles shaped subsequent approaches to organisational learning not only in the Bundeswehr but also across NATO armed forces, particularly in the United States, which became a leading innovator in this field from the 1980s onward. The LL System consisted of three core components (NATO 2024, pp. 24–26):

1) Incipient centralized LL organisational structure. The Army General Staff (Generalstab des Heeres) oversaw the overall process. The AHC coordinated lesson analysis. The Troop Office (Truppenamt), later Army Inspectorate (Heeresinspektion), analyzed reports from divisions and corps and produced new doctrinal documents. The War Experience Department collected observations and generated lessons. “Trophy teams” (Beutekommandos) examined captured equipment and documents. Scientific institutions formed LL teams that systematically studied operational experience, focusing on tactics, weapons, and training. Field historians and war correspondents gathered information on the front line and submitted analytical reports to higher headquarters. Although this LL structure was not fully developed by modern standards, it represented a coherent institutional framework.

2) A standardized two-stage LL process was introduced. The first stage, «Analysis», involved the centralized collection of observations and their systematic examination. The Wehrmacht employed a rigorous methodology to study the tactics, organisation, and materiel of both friendly and opposing forces. The second stage, «Implementation», focused on remedial actions. It emphasized improving operational training and enhancing adaptability to dynamic battlefield conditions. Based on the acquired experience, the AHC produced and disseminated analytical and directive documents (Taktische Erfahrungen). Training centres processed these materials, instructors received refresher training, and curricula were adjusted accordingly. Tactical-level commanders then trained according to the updated lessons.

3) A developed set of «reactive» tools using «passive» data collection (Weber et al., 2001; NATO 2024). First, after-action reviews (AARV; Nachbesprechungen), which had been used in the Prussian Army since the late nineteenth century (Craig, 1955; Citino, 2005). By the interwar period, the Reichswehr made them mandatory for all exercises, and during the WW2 they became a key instrument for capturing combat experience (Dyson, 2020). Commanders, with the active involvement of their subordinates, analysed mistakes and shortcomings, formulated recommended actions, and submitted their findings through the chain of command. Second, «war diaries» (Kriegstagebücher) documented daily activities, enemy tactics, losses, and weapon performance. Divisional headquarters produced the most valuable of these records. Third, formal AARPs (Erfahrungsberichte) were prepared immediately after each operation and captured essential lessons. Fourth, periodic interim

.....
reports were submitted from regimental level upward and assessed unit performance and weapon effectiveness over defined intervals.

Key features of the German LL System in WW2 can be identified (Foley 2014, pp. 287–290; NATO 2024, pp. 24–26):

1) Rapid response. Although dissemination relied on paper reports and bulletins, critical frontline experience was analysed, circulated, and implemented within weeks.

2) Scale and decentralisation. The modernised doctrine of «Auftragstaktik» ensured the involvement of all personnel in the LL process, primarily through mandatory AARVs. Commanders assumed strengthened leadership roles and were directly engaged in LL activities. They had the autonomy to adapt corrective measures to specific operational conditions.

3) Limitations. The absence of an extensive network of LL bodies and the lack of specialised training reduced the system's coherence.

Overall, the LL System enhanced the Wehrmacht's effectiveness and its capability for adaptation, emulation, and innovation (NATO 2024, p. 26). On the Eastern Front, the formal LL mechanism for submitting and analysing AARPs addressed critical shortcomings in training, tactics, and weapons employment. This substantially improved anti-tank performance (Dyson, 2020, p. 4). However, despite strong tactical and operational learning, the Wehrmacht assimilated strategic experience only to a limited degree, which contributed to its defeat in the WW2 (Craig, 1955; Citino, 2005; Hunzeker, 2021).

Bundeswehr. In the post-war period, most armed forces largely abandoned formal learning. Historically, semi-formal and formal LL procedures were applied mainly within the scope of specific campaigns (Foley, 2014, pp. 287–290; Dyson, 2020, p. 1). This was also the case in Germany, which joined NATO in 1949 and whose armed forces were reconstituted under Allied supervision as the Bundeswehr.

By the late 1980s and early 1990s, after the end of the Cold War, technological and conceptual progress in learning enabled the United States and, later, other leading NATO states, including Germany, to establish permanent formal LL processes (Dyson, 2020, p. 1). These practices evolved significantly during multinational operations, beginning with the 1991 Iraq mission. NATO's operation in Afghanistan (ISAF, International Security Assistance Force, 2001–2014) became the decisive catalyst for developing all major components of the contemporary Bundeswehr LL System (Dyson, 2020, p. 1; Daniels, 2025, p. 1). The turning point came in 2006, when German units faced a sharp rise in attacks. The need to enhance force protection and improve troop adaptation to the operational environment became the primary driver behind the institutionalisation of organisational learning processes (Dyson, 2020, p. 187).

After the WW2, from the first deployment during UNPROFOR in 1995 to the EUFOR mission in Congo in 2006, the GAF lacked formal LL structures (Dyson, 2020, p. 169). Temporary ad hoc officers were assigned to study peacekeeping experience in addition to their primary duties (Dyson, 2020, p. 169). The only LL instrument was the after-operation reports, which did not support in-depth analysis of training, equipment, education, or other aspects, and often overstated successes while understating problems (Dyson, 2020, p. 169). Knowledge accumulation and dissemination were limited. No LL database existed, reports were neither synthesised nor distributed (Dyson, 2020, p. 170). Most lessons identified were not converted into capability improvements across the DOTMLPF-I spectrum (NATO 2022, p. 30).

In 2006, the Army Command established the first permanent LL section, staffed by six officers responsible for organising the collection and analysis of observations and for disseminating lessons (Dyson, 2020, pp. 170, 190). In the ISAF contingent, LL staff officers (LLSOs) were appointed on a rotational basis, and LL teams were employed. This arrangement significantly improved tactics, techniques, and procedures, particularly in the area of force protection and especially in counter-improvised explosive device measures (Dyson, 2020, p. 190).

In June 2008, the LL section was transferred to the Operations Command, where a joined J357 section was established (Dyson, 2020, p. 170). It assumed a leading role in coordinating the LL process and in collecting and analysing observations from deployed contingents and exercise participants. Since 2010, the mandatory deployment of LLSOs and the involvement of LL points of contact (LLPOCs), sometimes at the company level, significantly improved organisational learning in the missions (Dyson, 2020, pp. 170–172). This enabled the production of systemic lessons with immediate operational relevance.

Between 2008 and 2016, the personnel of J357 increased to 17, and its mandate expanded to include oversight of remedial actions (Dyson, 2020, p. 171). Since 2016, the section has contributed to integrating long-term lessons into the development of land forces at the tactical level (Dyson, 2020, pp. 169–170). Subsequently, the Bundeswehr developed an extensive LL organisational structure that encompassed a broad network of LLSOs and LLPOCs (NATO 2024, pp. 26–27; Daniels, 2025, p. 1):

1) The Centre for Operational Communication (Zentrum für Operative Kommunikation, ZOPKomBw). It analysed operations, formulated proposals for improving DOTMLPF-I capabilities, and maintained close cooperation with NATO partners, including the US Center for Army Lessons Learned.

2) The Army Combat Training Centre (Gefechtsübungszenrum Heer, GÜZ). It provided operational training informed by collected experience. In particular, it employed the advanced virtual reality (VR) and augmented reality (AR) systems to prepare personnel for combat environments.

3) The Training and Exercises Command (Kommando Ausbildung und Übungen, KdoAusbUeb). It integrated validated lessons into educational and training programs and coordinated training across all branches.

4) Center for Leadership Development and Civic Education (Zentrum Innere Führung, ZIF). It studied tactical aspects and examined the impact of operations on personnel, producing recommendations on psychological and moral support.

In 2006, the Bundeswehr introduced both «reactive» and «active» LL tools and employed «passive» and «active» collection methods (Dyson, 2020, pp. 169–170; NATO 2024, pp. 26–28; Daniels, 2025, pp. 16–17). The core of «reactive» instruments comprised AARVs and AARPs submitted by contingent commanders. Their approval and subsequent sharing required prior review by the Chief of Staff of the Operations Command and J357 specialists during the debriefing phase (Dyson, 2020, p. 172). Reports were also screened for strategically, politically, or media-sensitive content, and dissemination was restricted when necessary (Dyson, 2020, p. 212). Additional data were collected through voluntary surveys conducted in home stations after operations, with participation rates reaching up to 23% of personnel. These surveys and interviews assessed the adequacy and quality of pre-deployment training (Dyson, 2020, pp. 169–170).

Key «active» tools included (Dyson, 2020, p. 173; NATO 2024, p. 28):

1) Incident reports (since 2009), which analysed critical incidents and combat engagements. These reports underwent additional legal review by contingent legal advisers.

2) «Quick Look» forms (since 2010), which have been completed by contingents, providing rapid identification of weaknesses across DOTMLPF-I areas and corresponding recommendations.

3) Reports from contingent commanders and LLSOs (since 2010) distinguishing potential best practices.

«Active» collection also involved targeted requests to contingents to gather data needed for practical problem-solving. LL bodies regularly issued mandatory questionnaires, including those assessing pre-deployment training four weeks before mission deployment (Dyson, 2020, p. 173). Since 2006, the «Interest in Insights» mechanism (Erkenntnisinteresse) has been used to distribute targeted surveys to contingents and personnel groups. It enables rapid assessment of unit performance and supports the refinement of tactics, techniques, and procedures (Dyson, 2020, p. 173; NATO 2024, p. 28).

The introduction of the information platform InfoSysEEBw by the Operations Command in 2004 marked a significant milestone in the development of the modern German LL System (NATO 2024, p. 28; Daniels, 2025, p. 15). InfoSysEEBw served as a centralized database that supported oversight of the entire learning cycle – from the registration and initial analysis of observations to decision-making, implementation, and the dissemination of validated lessons (NATO 2022). Since 2010, the German military has had access to the NATO LL Portal, which was actively used to study experiences from partners. The informational compatibility between the InfoSysEEBw system and the NATO Lessons Learned Portal ensured its deep integration with the NATO Joint LL System and enhanced the level of the Bundeswehr's interoperability within the Alliance (NATO 2018; NATO 2024).

In 2004, the GAF implemented a formal learning process aligned with the standardized NATO model and adapted to national conditions (Daniels, 2025, p. 15; Dyson, 2020, pp. 180–181; Fischer, 2008, pp. 51–52). The LL procedures defined by the «Standing Operating Procedure für die Durchführung bundeswehrgemeinsamer Auswertung von Einsätzen und einsatzgleichen Verpflichtungen» primarily applied to overseas military operations and to Bundeswehr activities conducted within NATO and the European Defence framework (Fischer, 2008, p. 52). During the «Analysis» phase, the observations were submitted through formal channels, primarily via InfoSysEEBw (Dyson, 2020, p. 173; Fischer, 2008, p. 54). After registration, LLSOs selected and analysed them. The Operations Command then verified each observation with the contingent commander or LLSO and consulted additional personnel. Anonymous submissions were not permitted, as each case had to include a verifiable point of contact. If the Operations Command and the Army LL Branch judged the observation to warrant further action, it became a lesson identified (NATO 2022, p. 10, 19). The Army LL Branch assigned responsibility for corrective measures to the relevant Army body and recorded the process within a dedicated InfoSysEEBw page.

At the onset of the «Implementation» phase, a dedicated «Massnahmen» (measures) page was established to specify the required remedial actions (Dyson, 2020, p. 180). The primary authority

.....
responsible for transforming experience in remedial actions was the Training and Doctrine Command. Through this command, elements of DOTMLPF-I were adjusted, particularly combat training programmes, military education content, and training standards, which ensured systematic integration of lessons learned (Dyson, 2020, pp. 180–181; NATO 2024, pp. 28–29). The Army LL Branch later verified the effectiveness of these measures, normally within one year. A distinctive feature of the German LL model at the “knowledge utilisation” stage was a dedicated mechanism for assessing the quality of remedial actions (Fischer, 2008, p. 5). This mechanism was implemented through catalogues for the development of required skills and competences, as well as catalogues for goal achievement and the execution of combat training plans (Fischer, 2008, p. 5). Upon completion of validation, the acquired experience was reclassified as a “lesson learned” or a “best practice” (NATO 2022, p. 21) and subsequently disseminated within the Bundeswehr. The LL process for a specific case was then formally closed (Dyson, 2020, p. 180).

Lessons learned training was one of the Bundeswehr’s development priorities and was considered essential for effective learning (NATO 2024). The training system for German LL personnel was built on a network of six NATO courses that ensured standardized preparation and unified LL procedures across the Alliance (NATO 2022). All staff serving in NATO headquarters had to complete LL training (NATO 2018).

Appropriate learning awareness among service members was maintained through regular training sessions, information briefings, and practical workshops. In the professional military education system, a basic course in organisational learning was integrated into officer-training programmes. Cadets acquired fundamental principles of the LL procedures and the use of relevant information systems (NATO 2024, p. 28).

A key indicator of the effectiveness of the German learning process was the short duration of its cycle. In most cases, the dissemination of critically important lessons took two to four weeks (NATO 2024, p. 29). This period covered the time from the submission of observations to the receipt by the troops of processed results, including the assignment of appropriate remedial actions. This responsiveness was enabled by several factors: the integrated use of the modernised InfoSysEEBw, the NATO LL Portal, and artificial-intelligence tools; a robust LL organisational structure; strong analytical capacity among LLSOs and LLPOCs; and clearly defined procedural timelines (NATO 2024, pp. 29–30).

The contemporary Bundeswehr’s «learning foundation» – a deeply ingrained mindset, a mature military culture, and well-developed leadership – ensured both institutional continuity and capacity for innovation. The professional character of the GAF was reflected in the high level of personnel awareness of LL processes and their active involvement in them, particularly in after-action reviews. Most commanders actively contributed to organizing LL procedures (Daniels 2025, pp. 10–11). The officer corps combined traditional discipline with initiative and innovation rooted in the concept of «Auftragstaktik». German military climate was characterized by cohesion, individual and collective effectiveness, and constructive, adaptive, and transformational leadership (Dungveckis 2021, p. 7). Its foundation was formed by the synergy of high moral standards inherent in German discipline and pedantry, the principles of an effective learning military organisation, and a well-developed culture of innovation (Janke, 2021, pp. 4–6; Schulte et al., 2020, p. 175). This socio-professional environment created favourable conditions for effective organisational learning, whose continuity and sustainability was confirmed by more than a century of historical experience.

The Bundeswehr’s LL model was not fully optimal (Janke, 2021, pp. 4–8; NATO 2024, pp. 28–30; Dyson, 2020). Some procedures required substantial harmonisation across services and branches. LL personnel were not always actively involved in organising and improving the learning process (Dyson, 2020, p. 26). Uneven LL training of personnel and inconsistent, low-quality documentation and analysis of good and bad practices reduced the effectiveness of its processing (NATO, 2002, p. 43). Deficiencies in the training and practical performance of LL officers weakened communication with personnel and led to intensive, uncontrolled informal exchange of experiences (Dyson, 2020, p. 215). At the unit level, LL procedures were often applied inconsistently, and their effectiveness frequently depended on the individual qualities and leadership of commanders. The influence of resistance to change and bureaucratic inertia was not fully eliminated (Schulte et al., 2020, p. 175). A culture of fear and the concealment of negative experience persisted, creating a vicious circle in which fear of punishment limited learning and encouraged the repetition of mistakes and problems (Janke, 2021, p. 4). Existing decision-making and feedback mechanisms did not always ensure the timely and effective implementation of lessons identified (Dyson, 2020).

The findings of this study can be applied to strengthen the LL capability of the Armed Forces of Ukraine (UAF). Bundeswehr practices can serve as a benchmark. First, doctrinal documents must be updated and aligned with NATO standards, while knowledge-management and knowledge-transformation procedures require improvement. Since 2004, the GAF has used the InfoSysEEBw

platform for digital learning information exchange and LL process monitoring. By contrast, the UAF LL Portal, planned for mid-2021, has not yet been launched.

A unified experiences-governance vertical is required. To integrate lessons into the DOTMLPFI components, a coordinating body similar to the German Training and Exercises Command (KdoAusbUeb) should be designated. Standardised post-operation questionnaires and a mechanism, «Interest in Insights» (Erkenntnisinteresse), should also be introduced. Expanding training and simulation complexes based on real operational experience would be beneficial.

A deeper historical analysis of Bundeswehr organisational culture is essential for applying its results in Ukrainian practice. It should provide a basis for phased, trial implementation of key approaches in the long term. German experience has to be used critically: only effective LL elements should be adapted, with full consideration of Ukraine's security and resource conditions. Further improvements in organisational learning within the UAF require stable political and financial support, as well as regular audits of its effectiveness.

Conclusions. The study encompasses a retrospective analysis of organisational learning in the German Armed Forces over more than a century (1914–2024). It allows for tracing the historical dynamics of all seven core LL dimensions and the evolution of methodologies for acquiring, processing, and transforming knowledge.

The German Army was the first to apply semi-formal LL procedures during WW1, long before other armies. Subsequent stages – Reichswehr and Wehrmacht – demonstrate continuity and innovation in LL practices. Today, the Bundeswehr is among the leading forces implementing advanced formal processes for analysing and applying lessons in line with NATO standards. Its learning system relies heavily on modern information, communication, and simulation technologies, including artificial intelligence-based solutions. Its effectiveness is reinforced by a mature learning culture and systematic leadership. The LL model preserves continuity by integrating contemporary approaches with careful consideration of historical experience.

The research on the evolution of German learning practices has both theoretical and applied value. It allows the identification of effective mechanisms that can be adapted to enhance the LL capability of the Ukrainian Armed Forces under current challenges and conditions of ongoing war.

Funding. The author has not received any financial support for the research, authorship, and publication of this article.

References:

- Barno, D. & Bensahel, N.** (2020). *Adaptation Under Fire: How Militaries Change in Wartime*. New York: Oxford University Press, 2020, 430 p. [In English].
- Citino, R.** (2005). *The German Way of War: From the Thirty Years' War to the Third Reich*. University Press of Kansas, 2005. 428 p. [In English].
- Corum, J.** (1992). *The Roots of Blitzkrieg: Hans von Seeckt and German Military Reform*. University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, U.S.A. 1992. ISBN 9780700606283/0700606289. 294 p. [In English].
- Coticchia, F. & Moro, F.** (2016). Learning from Others? Emulation and Change in the Italian Armed Forces since 2001. *Armed Forces and Society*. Vol. 42, 4: pp. 696–718. [In English]. <https://doi.org/10.1177/0095327X15626725>.
- Craig, G.** (1955). *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*. Oxford University Press, 1955. 536 p. [In English].
- Daniels, G.** (2025). Does the Bundeswehr Learn From Its Operational Experiences? *Creative Media Partners, LLC*, 22 May 2025 p. 48 p. [In English].
- Davidson, J.** (2010). *Lifting the Fog of Peace: How Americans Learned to Fight Modern War*. University of Michigan Press. 2010. [In English]. <https://doi.org/10.3998/mpub.236784>.
- Dixon, N.** (2011). A Model Lessons Learned System – The US Army. *2011 Best Practices for Government Libraries*. E-Initiatives and e-Efforts: pp. 227–231. [In English]. URL: http://www.lexisnexis.com/tsg/gov/best_practices_2011.pdf.
- Dungveckis, L.** (2021). *Measuring military organizational culture. The development of command culture effectiveness scale*. Master's Thesis. Tampere University of Applied Sciences. August 2021. 74 p. [In English].
- Dyson, T.** (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes*. Abingdon: Routledge. 1st Edition. 272 p. [In English].
- Edmunds, T. et al.** (2016). Reserve Forces and the Transformation of British Military Organisation: Soldiers, Citizens and Society. *Defence Studies*. Vol. 16, Issue 2, pp. 118–136. [In English]. <https://doi.org/10.1080/14702436.2016.1163225>.
- Farrell, T.** (2010). Improving in War: Military Adaptation and the British in Helmand Province, Afghanistan, 2006–2009. *Journal of Strategic Studies*. Vol. 33, Issue 4, pp. 567–594. [In English]. <https://doi.org/10.1080/01402390.2010.489712>.

- Fischer, R. (2008). Lessons Learned in militärischen Systemen Vergleich internationaler Prozessmodelle aus der Perspektive des Wissensmanagements und Ableitungen für die Heerestruppende. Fachhochschul-Studiengang Angewandtes Wissensmanagement. Hochschule Burgenland Repository. 73 p. [In German]. URL: <https://fhburgenland.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16083coll1/id/90523/>.
- Foley, R. (2014). Dumb donkeys or cunning foxes? Learning in the British and German armies during the Great War. *International Affairs*. Vol. 90, Issue 2, March 2014, pp. 279–298. [In English]. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12109>.
- Foley, R. (2015). Organizational Culture and Learning during the First World War. Research from the Defence Studies Department, King's College London. 17 June 2015. [In English]. URL: <https://defenceindepth.co/2015/07/08/organizational-culture-and-learning-during-the-first-world-war/>.
- Griffin, S. (2017). Military innovation studies: multidisciplinary or lacking discipline? *Journal of strategic studies*. Vol. 40 (1–2), pp. 196–224. [In English]. <https://doi.org/10.1080/01402390.2016.1196358>.
- Harkness, K. & Hunzeker, M. (2015). Military maladaptation: counterinsurgency and the politics of failure. *Journal of strategic studies*. Vol. 38 (6), pp. 777–800. [In English]. <https://doi.org/10.1080/01402390.2014.960078>.
- Hoffman, F. (2021). Mars Adapting: Military Change During War. Annapolis, MD: Naval University Press, 2021. Naval Institute Press. March 15, 2021, 368 p. [In English].
- Hunzeker, M. (2021). Dying to Learn: Wartime Lessons from the Western Front. Cornell University Press. July 2021. Online ISBN: 9781501758478. [In English]. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501758454.001.0001>.
- Janke, R. (2021). Plädoyer wider die Angst vor Fehlern. Shit happens. IF-Zeitschrift für Innere Führung. Vol. 3/21, pp. 8–15. [In German]. URL: <https://www.bundeswehr.de/resource/blob/5097870/66afe2867832ce2bda52fd70ba86dd7e/03-6-if-zeitschrift-fuer-innere-fuehrung-03-2021-data.pdf>.
- Lynch, J. (2019). The Three Types of Organisational Learning. *The Strategy Bridge*. July 30, 2019. [In English]. URL: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/7/30/the-three-types-of-organisational-learning>.
- Milton, N. (2010). The Lessons Learned Handbook: Practical approaches to learning from experience. Chandos Publishing. 2010, ISBN 978843345879. 206 p. [In English].
- NATO 2010. The Lessons Learned Handbook. Joint Analysis and Lessons Learned Centre. Lisbon, Portugal. First Edition, October 2010. 55 p. [In English].
- NATO 2018. Two Strategic Command's (Bi-SC) Directive 080-006. Lessons Learned. 23 February 2018, NATO Unclassified. 25 p. [In English].
- NATO 2022. The NATO Lessons Learned Handbook. NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre. Fourth Edition, June 2022. 59 p. [In English].
- NATO 2024. Lesson Learned Processes in the Armed Forces of NATO Member States. 2024. 48 p. [In English].
- Posen, B. (1984). The Sources of Military Doctrine: France, Britain, and Germany Between the World Wars. Cornell University Press, 283 p. [In English].
- Schulte, B. et al. (2020). Exploring the Embeddedness of an Informal Community of Practice Within a Formal Organizational Context: A Case Study in the German Military. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. Vol. 27(2), pp. 153–179. [In English]. <https://doi.org/10.1177/1548051819833382>.
- Visser, M. (2008). Learning under conditions of hierarchy and discipline: The case of the German Army, 1939–1940. *Learning Inquiry*. Radboud University. Vol. 2(2), August 2008, pp. 127–137. [In English]. <https://doi.org/10.1007/s11519-008-0031-7>.
- Visser, M. (2017). Teaching giants to learn: lessons from army learning in World War II. *Learning Organization: An International Journal*. Vol. 24 (3), pp. 159–168. [In English]. <https://doi.org/10.1108/TLO-09-2016-0060>.
- Weber, R. et al. (2001). Intelligent Lessons Learned Systems. *Expert Systems with Applications*. Vol. 20 (1), pp. 17–34. [In English]. [https://doi.org/10.1016/S0957-4174\(00\)00046-4](https://doi.org/10.1016/S0957-4174(00)00046-4).

Hostages of freedom: ukrainian prisoners of war (2014–2024)**Oleksandr Ye. Lysenko**Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine
Doctor in History, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine (Ukraine)email: ukr2ww@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57523002900>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3061907>**Liudmyla M. Khoynatska**

Institute of World History of The National Academy of Sciences of Ukraine

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: L.Khoynatska@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203768202>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HZS-3480-2023>**Abstract.**

The purpose of the study is to analyze the issue of captivity in the context of the contemporary armed conflict between the Russian Federation and Ukraine. **The methodological framework of the study** is based on theoretical and conceptual findings of military history experts and interdisciplinary scientific approaches, integrating methods of history, jurisprudence, social psychology, and military anthropology, as well as the terminological apparatus employed in modern global socio-humanitarian studies. **The scientific novelty** of the material is defined by oral history sources, some of which were collected by the authors, and their original interpretative solutions.

Conclusions. Large-scale military operations in eastern Ukraine have resulted in the capture of a significant number of Russian and Ukrainian servicemen. In this regard, the horrific conditions of Ukrainian Armed Forces (UAF) prisoners of war during the Anti-Terrorist Operation (ATO) and the Russian full-scale invasion have gained particular resonance. Based on the testimonies of combatants returned through prisoner exchanges, the article analyzes the methods of physical and psychological pressure applied to prisoners in places of detention with the complicity of the military-political leadership of the Russian Federation. Based on the processed documentary evidence, the study proves the Russian Federation's violation of the international legal norms of the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949, and the effective inaction of international structures responsible for the observance and protection of international humanitarian law.

Keywords: Russian-Ukrainian war, captivity, places of unlawful detention, international law, human rights violations.

Заручники свободи: українські військовополонені (2014–2024 рр.)

Олександр Лисенко

Інститут історії України Національної академії наук України
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна)

email: ukr2www@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57523002900>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3061907>

Людмила Хойнацька

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України (Україна),

кандидат історичних наук, доцент,

email: L.Khoynatska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203768202>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HZS-3480-2023>

Анотація.

Метою статті є аналіз проблеми військового полону в контексті сучасного збройного протистояння між Російською Федерацією та Україною. **Методологічну основу дослідження** становлять теоретико-концептуальні напрацювання фахівців воєнної історії, міждисциплінарні прийоми наукового пізнання, що поєднують методи історії, правознавства, соціальної психології, воєнної антропології, а також термінологічний апарат, що застосовується в сучасній світовій соціогуманітаристиці. **Наукову новизну** матеріалу визначають усноісторичні джерела, частина яких здобута авторами, а також їхніми оригінальними інтерпретаційними рішеннями. **Висновки.** Масштабні воєнні дії на Сході України спричинили полонення значеної кількості російських і українських військовослужбовців. У зв'язку з цим особливого резонансу набули жорсткі умови утримання військовополонених ЗСУ під час АТО на сході України та російської широкомасштабної агресії. На основі свідчень комбатантів, які повернулися з полону в межах обміну, проаналізовано методи фізичного та психологічного тиску, що застосовуються до військовополонених у місцях несвободи за сприяння військово-політичного керівництва РФ. На основі опрацьованого документального масиву доведено порушення РФ міжнародних правових норм Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. та фактичну бездіяльність міжнародних структур, відповідальних за дотримання й захист гуманітарного права.

Ключові слова: російсько-українська війна, полон, місця незаконних ув'язнень, міжнародне право, порушення прав людини.

Постановка проблеми. Після початку російсько-української війни у 2014 р. інформація про становище українських військовополонених майже не потрапляла в ЗМІ, залишаючись поза публічним дискурсом. Тема військового полону актуалізувалася під час широкомасштабного вторгнення військ РФ на територію України. Це пояснюється захопленням у полон військових під час відсічі агресору і вдалих контрнаступальних дій ЗСУ в 2022 р.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній українській історіографії не існує комплексних наукових досліджень, присвячених цій темі. Наразі відбувається накопичення емпіричного матеріалу. Основну увагу науковці й громадські діячі приділяють опрацюванню інформації, наданої українськими військовослужбовцями, які перебували в російському полоні і яким пощастило повернутися звідти в межах обміну.

Під час реалізації спецпроекту газети «Народна армія», головним редактором якої став полковник Роман Драпак, здійснено чотири видання книжки «Вклоняємось доземно українському солдату», в якій зібрані інтерв'ю військових журналістів із ветеранами АТО (Драпак, 2014; 2015, 2016, 2017). Це життєві історії окремих учасників боротьби за незалежність України, писані під час бойових дій на Донбасі.

Опубліковано п'ять випусків збірника «Усна історія російсько-української війни» за результатами опитувань учасників війни на сході України (Лініков, 2015–2018; Павленко, 2019). Їх підготували дослідники з історичного факультету Запорізького національного університету. Для фіксування цілісної картини подій російсько-української війни опитуваних поділено на цільові групи: військовослужбовці ЗСУ, представники Національної гвардії, бійці добровольчих батальйонів.

Коаліцією громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі» у співпраці з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини опубліковано збірник

.....
спогадів українських військовополонених «Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі» (Белоусов, Кориневич, Мартиненко, 2015). Видання стало підсумком моніторингового дослідження, що мало на меті документування фактів серйозних порушень прав людини під час позбавлення свободи в зоні збройного конфлікту на сході України. Коаліція є неформальним об'єднанням 17 громадських правозахисних організацій та ініціатив, більшість яких походять із Луганської та Донецької областей. Коаліція була створена 29 грудня 2014 р. Однією з перших спільних ініціатив її учасників став проєкт, підтриманий Гельсінським фондом (Варшава), у межах якого організації-члени спільно зібрали свідчення осіб, які перебували в незаконних місцях несвободи, підконтрольних «Луганській і Донецькій народним республікам».

Також видано звіт «Говорять застінки. Воєнні злочини проти полонених і факти присутності військовослужбовців РФ на Донбасі. На основі свідчень жертв полону та тортур», підготовлений документаторами громадської організації Truth Hounds за сприяння National Endowment for Democracy, у співпраці з Українською Гельсінською спілкою з прав людини в межах кооперації з Платформою громадянської солідарності та Коаліцією за Міжнародний кримінальний суд (Бриних, Бабій, Коваль, Мовчан, 2018).

Інформативним статистичним джерелом є звіти ООН.

У моніторингових звітах про порушення прав людини в незаконних в'язницях привернуто увагу міжнародної громадськості до описаних проблем, розроблено рекомендації щодо відповідальності осіб, винних у цих діях.

Однією з перших наукових розвідок із проблематики військового полону в російсько-українській війні стало дослідження Олександра Лисенка «Проблема військового полону в російсько-українському збройному протистоянні» (Лисенко, 2024, с. 9–14).

Метою наукової розвідки є вивчення, аналіз і розкриття умов утримання українських військовополонених на тимчасово окупованих територіях Сходу України та РФ і доведення до світової спільноти порушень прав людини в місцях несвободи.

Виклад основного матеріалу. Створення масових армій і перехід до тотальних методів ведення бойових дій викликали необхідність ухвалення у другій половині XIX – на початку XX ст. низки міжнародних конвенцій щодо статусу військовополонених: Женевських 1864 і 1906 рр., Брюссельської 1874 р., Гаазьких 1899 і 1907 рр. У цей період у міжнародному праві визначено такі принципи військового полону й становища військовополонених: запобігання участі в продовженні бойових дій (за бранцями визнано статус беззбройних воїнів, які виконали свій військовий обов'язок), право на повагу до гідності, судовий захист, забезпечення харчуванням та медичною допомогою, листування й надання різноманітних видів допомоги з боку відповідних державних органів та міжнародних організацій.

Розв'язання агресії РФ проти України у 2014 р. та російське широкомасштабне вторгнення у 2022 р. призвели до загибелі десятків тисяч мирних людей і військовослужбовців, поширення забутих означень «безвісти зниклий» та «військовополонений», що вживалися під час світових і локальних війн.

У сучасному міжнародному праві статус військовослужбовців, які потрапили в полон, регулюється Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12 липня 1949 р. (далі – Конвенція), в основу якої покладено Женевську конвенцію 1929 р. Для України Конвенція набула чинності 03 січня 1955 р. після її ратифікації Указом Президії Верховної Ради УРСР від 03 липня 1954 р. Норми міжнародного гуманітарного права мають застосовуватись у випадках будь-яких збройних конфліктів, в умовах оголошеної війни та в мирний час. Женевські конвенції є міжнародними багатосторонніми угодами у сфері законів та звичаїв війни й спрямовані на захист жертв збройних конфліктів.

Від моменту отримання статусу військовополоненого особа підпадає під захист Конвенції, за дотримання положень якої відповідає держава, що утримує військовополонених. Зокрема, військовослужбовців, захоплених під час бою, повинні в короткий термін евакуювати до таборів, розміщених на достатній відстані від зони бойових дій, щоб вони перебували в безпеці. Умови перебування в таких таборах мають відповідати тим, якими користуються війська, що утримують їх у полоні, розташовані в тій самій місцевості. Усі речі та предмети особистого користування залишаються в розпорядженні військовополонених. Вони мають право одержувати поштою чи будь-якими іншими способами посилки, що можуть задовольнити їхні матеріальні, фізіологічні та духовні потреби.

Під час допиту військовополонені зобов'язані повідомити лише свої прізвище, ім'я та військове звання, дату народження й армійський, полковий, особовий чи серійний номер або, якщо цього немає, іншу рівноцінну інформацію. Для одержання інших відомостей не можуть бути застосовані фізичні, моральні тортури й інші форми примусу.

Військовополонених не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експериментам будь-якого характеру, вони повинні мати захист від актів насилля та

.....
заякування, а також від образ і цікавості публіки. Військовополонені за всіх обставин мають право на повагу до їхніх особи й честі. Держава, що має військових у полоні, зобов'язана забезпечувати їх безоплатне утримання, а також надавати безплатну медичну допомогу. Працездатні військовополонені можуть бути використані на різноманітних роботах із урахуванням їхнього віку, статі, військового звання та фізичної спроможності, за умови, що цей вид діяльності не нашкодить їхньому здоров'ю.

Будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає військових або цивільних громадян у полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу їхньому здоров'ю, забороняються й розглядаються як серйозне порушення Женевської конвенції.

З першого дня вторгнення Росія порушує правила ведення війни й масово скоює воєнні злочини. Крім того, її влада веде активну інформаційну, економічну, релігійну війну, застосовує шовіністичну пропаганду, здійснює хакерські атаки. Це стосується всіх аспектів протистояння, зокрема, і проблеми військового полону.

У 2014–2021 рр. українських військовослужбовців позбавляли свободи як Росія, так і підконтрольні їй незаконні збройні формування на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей, особливо в період боїв за м. Іловайськ, Донецький і Луганський аеропорти та м. Дебальцеве.

Сергій Степанов, військовослужбовець 93-ї окремої механізованої бригади, призваний до ЗСУ на початку березня 2014 р., згадує: «Покровка, Красноармійськ, Піщане, Піски – у всіх цих населених пунктах тримали оборону, вели запеклі бої. 22 січня 2015 р., коли наші військові залишилися фактично обеззброєними, бойовики вдоволено припинили вогонь. Сепаратисти, мов варвари, здирали з бійців бронезилети, чоботи та бушлати... Знімали срібні та золоті ланцюжки, годинники та обручки. Вивертали кишені, забираючи все... Навіть розпочату пачку цигарок забрали в мене з кишені...» Жадібно розділивши між собою здобич, бойовики завантажили до своїх машин українських захисників і повезли їх у невідомому напрямі. Але кількох залишили стояти майже роздягненими на морозі під пильним наглядом. Терористи повели хлопців до огорожі найближчої хати. «Підійшла дівчина-снайпер зі своїм хлопцем, – продовжує воїн. – Їм хотілось трохи "розважитися". І саме там, під чиєюсь хатою, почали нас по черзі... розстрілювати. Першим був мій друг Сергій. У цей час її друг з реготом фільмував наші тортури. Мені "снайперка" вирішила прострелити ноги. Мабуть, убивати одним пострілом здалося їй нудною справою. Спочатку ліве коліно, потім праве... Третій вистріл вона готувала в голову. Та я увесь час інерційно хапався за ноги, не в змозі терпіти той страшний біль... У момент пострілу я вкотре схопився за коліна, а куля пролетіла трохи вище над головою... Саме в цей час під'їхала автівка, в якій були наші полонені, і бойовики залишили нецікаву "забавку"» (Драпак, 2014, с. 57, 58).

На окупованій частині Донбасу як місця ув'язнення використовувалися будівлі колишніх силових структур, адміністративні корпуси, ангари тощо. Не пристосовані для утримання людей приміщення вирізнялися значною вологістю, нестабільним температурним режимом (холод узимку і спека влітку), відсутністю дотримання санітарно-гігієнічних норм. Звіт, який підготувала громадська організація Truth Hounds за сприяння National Endowment for Democracy в співпраці з Українською Гельсінською спілкою з прав людини в межах кооперації з Платформою громадянської солідарності та Коаліцією за Міжнародний кримінальний суд, доводить, що найбільш масові утримання й тортури полонених мали місце в м. Донецьк у будівлі колишнього управління СБУ (база «Мотороли»), м. Сніжне (будівлі колишніх ізолятора тимчасового тримання, військомату та міськради), м. Горлівка (будівля колишнього управління СБУ), м. Луганськ (будівлі колишніх обласної державної адміністрації та обласної ради), м. Торез (автобаза) й м. Алчевськ (будівля колишнього військомату) (Бриних, Бабій, Коваль, Мовчан, 2018, с. 21–38). Такі місця не були пристосовані навіть для короткотермінового тримання людей.

За підрахунками Коаліції громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі», на непідконтрольній українському урядові території Донецької та Луганської областей була наявна мережа із 79 неофіційних місць тримання: у «ДНР» – 41, у «ЛНР» – 38 (Белоусов, Кориневич, Мартиненко, 2015, с. 22, 23).

Захоплення в полон військовослужбовців ЗСУ та бійців добровольчих батальйонів відбувалося внаслідок бойових зіткнень за безпосередньою участю ЗС РФ і бойовиків незаконних збройних формувань, зокрема донських козачих угруповань, до яких входили як місцеві жителі, так і найманці з РФ. Матеріали дослідження Комісії громадських організацій свідчать, що 83,3 % захоплень у полон здійснювали військовослужбовці ЗС РФ і лише 16,7 % – незаконні збройні формування. Здебільшого право ухвалення рішення про дальше тримання українських військовополонених комбатанти РФ делегували ватажкам незаконних формувань «ЛНР» і «ДНР» (Мороко, 2018, с. 15, 37). Наприкінці серпня 2014 р. до полону потрапили комбатанти ЗСУ (військовослужбовці в/ч 3056, 51-ї та 55-ї бригад, 39-го батальйону територіальної оборони, 8-го армійського корпусу), Національної гвардії, зокрема бійці

батальйону «Донбас». До полонених майже в усіх випадках захоплення застосовували фіксацію за допомогою пластикових хомутів, дроту, ременів і скотчу. Очі їм надовго затуляли пов'язками, а на голову накидали мішок. У місцях несвободи, що передували підвалам Донецького СБУ, полонені зазнавали тортур і нелюдського поводження, відомі також факти вбивства бранців та добивання поранених комбатантів, які здалися в полон (Бриних, Бабій, Коваль, Мовчан, 2018, с. 21, 22).

З інтерв'ю Віталія (позивний «Баро»), бійця 55-ї окремої артилерійської бригади у складі оперативного командування «Схід» ЗСУ, 1967 р. н., жителя м. Запоріжжя, який у липні 2014 р. добровільно мобілізувався до ЗСУ, дізнаємося, що він потрапив у полон поблизу с. Осикове й м. Моспине Донецької області в перші місяці своєї служби. Перебував у полоні від 24 серпня до 14 вересня 2014 р. в ізоляторі тимчасового утримання (далі – ІТУ) для засуджених у м. Сніжне Донецької області. «Камера в нас п'ятимісна була, – згадує Віталій, – а в ній сиділо 30 людей. Спали штабелями на підлозі. [...] серпень місяць, там і спека була така, що сірник кинь і воно загориться. [...] 30 людей, кожен по разі вдихне – духота. Воду за часом відключали, як в зоні. Купалися в камері. А бувало, що і взагалі без води там сиділи, так чисто, по ковточку. Туалет там прямо в камері був. [...] спали і на нарах, і під нарами, на підлозі, всюди. Раз на добу [дають] пластмасову тарілочку, в ній на сантиметр якоїсь баланди. Це на добу» (Васильчук, Мороко, Молдавський, 2016, с. 264, 265).

Військовослужбовець Національної гвардії України, теж на ім'я Віталій, 1979 р. н., який так само перебував у полоні в ІТУ м. Сніжне Донецької області й повернувся звідти до м. Запоріжжя в жовтні 2014 р., розповідає: «Спочатку в камерах жили. Потім, може, через тиждень нас перевели в гаражі на території ІТУ. Нас там було багато. Гараж протікав. Якщо ти свої речі швиденько не змотав і кудись не сховав, щоб вони не промокли, то вони будуть у тебе повністю мокримі. [...] Півтори чашки [каші] клали в тарілку і все, ну і шматок хліба. Це все. Це два рази на добу. Також два рази на добу виводили в туалет. Не сходив – твої проблеми, чекай наступного разу» (Мороко, 2015, с. 125, 128).

Полонених змушували працювати: рити окопи, розбирати зруйновані будівлі, розвантажувати снаряди, розмінювати території. Змушували проводити ексгумації або ховати загиблих, що завдавало великих моральних страждань. Підйом до роботи відбувався близько 05:00, праця тривала приблизно до 19:00.

Згаданий вище військовополонений за позивним «Баро» (прізвище свідомо не вказуємо) працював на розбиранні зруйнованих будівель і розмінуванні територій без будь-якого досвіду й інструктажу. Ця праця давала можливість отримати хоча б якусь додаткову їжу. «Якщо виходили працювати в полоні, то нам давали пластмасове відерце на 8 або 10 людей похавать. Там перше, друге, хліба вдосталь, але ми не все з'їдали, залишали для пацанів, що сиділи в ізоляторі, їх на роботу або не брали, або не було роботи» (Васильчук, Мороко, Молдавський, 2016, с. 265).

Згадує перебування в полоні командир розвідувального взводу 90-го окремого аеромобільного батальйону 35-річний Володимир Костів, якого захопили в ніч на 20 січня 2015 р.: «Привезли в Донецьк, скинули з броні й почали бити та знущатися. Приставляли до скроні пістолети, кричали, що ми станемо героями тільки – посмертно. За два дні вивели на "парад ганьби" в місто. Примусили нести вісім трун з тілами цивільних. І байдуже їм було, що тих мирних вбили вже тоді, коли ми були в полоні. Там у всіх деформована логіка. Коли вони захопили аеропорт, стали нас водити на роботи в термінал. Ми діставали з-під завалів тіла наших хлопців. Відкопали сімнадцятьох. Далі бетонні брили ми підняти не могли. Просили бойовиків дати екскаватор. Не хотілося, щоб тіла хлопців шури їли. Техніку не дали» (Драпак, 2014, с. 94, 95). 53 % військовополонених насильно залучали до виконання примусових робіт, 11 % виходили на такі роботи добровільно, 35 % з них були хворими (Белоусов, Кориневич, Мартиненко, 2015, с. 72, 74).

Упродовж усього терміну перебування під вартою та на шляху з інших місць утримання комбатанти ЗСУ зазнавали побиття й поводження, що принижує гідність. Окупанти вдавалися до методів хімічного впливу, використовували електрику тощо. Є також дані про вчинення злочинів сексуального та гендерного характеру. Зокрема, зґвалтування й утримання жінок та чоловіків у спільних приміщеннях. Більшість затриманих свідчать, що перебували в постійному страху, очікуючи, коли бойовики зайдуть до камери для скоєння актів побиття та приниження чи задля імітації розстрілу. Застосування тортур, жорстоке поводження й допити у 2014 р. – першій половині 2015 р. підтверджують 86 % військовополонених ЗСУ, 56 % із яких унаслідок катувань зазнали каліцтв і тілесних ушкоджень (Белоусов, Кориневич, Мартиненко, 2015, с. 58, 65, 66).

Тривалість і частота допитів були різними. Вони могли відбуватися з перервами. У низці випадків їх проводили лише з метою катування людини, не маючи наміру отримати інформацію. Окремі респонденти зазначали, що їм ставили запитання з наперед відомими відповідями або

.....
вимагали обмовляти себе. Об'єднує всі допити те, що під час їх проведення 100 % військовослужбовців не мали можливості отримати бодай якусь правову допомогу.

З метою психологічного тиску російські силовики часто змінювали місця утримання українських військовополонених і повністю ізолювали їх у «камерах-одиначках», позбавляючи контакту й емоційної підтримки між собою.

Під час гібридної війни з'явилися й гібридні форми полону, коли ворожа воююча сторона намагається використати відмінності у традиціях і корпоративних культурах структурних військових підрозділів для формування конфліктів у середовищі військовополонених. Використовуючи ідеологічні протиріччя й імітуючи співпрацю з окремими бранцями, охорона колоній намагалася посіяти недовіру між представниками Сил оборони (ЗСУ, добровольчі батальйони) і Сил безпеки (структури СБУ, МВС), позбавляючи їх стратегії виживання завдяки взаємодопомозі.

Почастішали випадки утримання військовополонених в одній камері з кримінальними злочинцями. Щоб придушити волю і психологічний спротив українських військовополонених, практикували їх утримання в одній камері з кримінальниками, цивільними, які не визнали влади окупантів, і комбатантами російських окупаційних військ. Так, бранці відчували подвійний психологічний тиск як із боку російських комбатантів, так і з боку карних злочинців. В умовах вимушеної ізоляції окупанти впроваджували максимально травмуючі форми взаємодії військовополонених, методи їхньої індоктринації і навіть прямого вербування (Sek, 2020).

Респонденти часто ставали безпосередніми свідками катування інших людей у їхній присутності або в зоні видимості / чутності, що спричиняло сильні моральні страждання. На це вказують 100 % усіх опитаних військовослужбовців, тобто навіть ті, які, за їхніми словами, не зазнали катувань. «Серед цих трьох, – розповідає один зі свідків, – які були в полоні в Жіночого батальйону, двоє були кастровані, за їхніми словами (один з них зараз живе у Львові). Кастрацію проводили показово перед іншими полоненими» (Белоусов, Кориневич, Мартиненко, 2015, с. 59, 61).

Військовослужбовець Національної гвардії України Віталій, який перебував у полоні в ІТУ м. Сніжне Донецької області, згадує: «Якось привели до нас чоловіка якогось, до трусів розділи його, кайданками причепили до "УАЗика", заборонили напувати, годувати, заборонили наблизитися. Сказали, що це місцевий мародер. А за мародерство в них смертна кара. У підсумку чоловіка навіть не розстріляли, він помер тому, що не напували й не годували. Просто помер голодною смертю, просто помер в кайданах. Нам регулярно говорили, мовляв, "переходьте до нас, у нас гарно". Але бачачи, як вони [окупанти] поведуться з людьми, яку будують державу ["ДНР"] ... [ми відповідали] "Що ви творите?"» (Мороко, 2015, с. 125).

Євген Бондаренко з Харківщини, батько п'ятих дітей, добровольцем пішов захищати територіальну цілісність України. Служив кулеметником у 22-му батальйоні територіальної оборони. На початку вересня 2014 р. його розвідувальний підрозділ отримав завдання захопити блокпост окупантів у одному з районів Луганщини. У бою Євген зазнав контузії, потрапив у полон. «Мене відвезли до будівлі колишнього головного управління СБУ в Луганську. У полоні я пробув 52 доби. Спочатку мене били, вимагаючи, щоб я зізнався в тому, що начебто є офіцером Національної гвардії. Постійно погрожували відрізати палець і відвезти в якийсь напівзруйнований населений пункт та віддати місцевим, які вважають, що це зробили українські військові. Однієї ночі мене допитували, як вони самі називалися, "морські піхотинці". Коли дізнались, що в мене 5 дітей (найменшому з них лише 6 місяців), сказали "може, тебе хоч діти врятують" і почали вибивати адресу моєї родини. Після того допиту я хотів накласти на себе руки [...]. Разом з нами в підвалі були й місцеві жителі, які не прийняли влади бандитів. Одного разу привели чоловіка, в минулому – офіцера УБОЗу. Терористи побачили, що в нього є автомобіль Toyota Camry. Згодом прийшли до нього додому. Кілька годин били, а потім забрали машину та винесли з будинку все цінне. А ще він мені розповідав, що в Луганську бойовики розмістили оголошення, яким солодкими обіцянками щодо працевлаштування спокусили колишніх працівників силових структур. У визначений час зібралося близько 200 осіб. Їх оточили озброєні люди, побили, запхали у вантажівки, а потім вивезли в невідомому напрямку...» (Драпак, 2014, с. 93, 94). Такі дії російських окупантів нагадують методи знищення нацистськими карателями цивільного населення під час Другої світової війни.

Окрему увагу варто звернути на «паради військовополонених» – акції примусової ходи бранців центральними вулицями і площами міст, супроводжуваної прокльонами й агресивними діями місцевих українофобів та сепаратистів. Особливостями такого поводження з військовополоненими є видовищність, орієнтація на ЗМІ та публіку задля більшого приниження честі й гідності, перетворення полонених на беззахисну мішень для психологічних і фізичних ексекцій з боку екзальтованих представників населення, яким їх представляють як тих, «хто вбивав мирних жителів».

На початку широкомасштабного вторгнення влада РФ зарезервувала кілька колоній та в'язниць для утримання військовополонених у сусідніх з Україною (Курській, Білгородській, Брянській і Ростовській) областях. 24 лютого 2022 р. російські війська почали вторгнення поблизу м. Харків, Херсон, Чернігів, Суми з територій Росії, Білорусі й тимчасово окупованого Криму. Завдяки спротиву Збройних Сил України та сил самооборони вже в перші дні агресії російська армія зазнала масштабних утрат у живій силі й техніці. Оскільки плани швидкого завершення «спецоперації», розпочатої Росією, були зірвані, українських бійців, які потрапляли в полон, почали переміщувати в глиб РФ, навіть до м. Іркутськ. За інформацією Медійної ініціативи за права людини, створено інтерактивну мапу, на якій наразі налічується 42 такі місця. Військовополонених увесь час переміщують з однієї такої точки до іншої, щоб заплутати сліди перебування. У багатьох випадках це ускладнює їх пошук (Михайлов, Коломієць, 2023).

Роздратування російського командування через невдачі на фронті призвело до жорстокішого поводження з військовослужбовцями ЗСУ. Якщо завданням полону є ізоляція воїнів від ведення бойових дій із метою послаблення противника, то РФ вдалася до прямого знищення бранців.

Усьому світові став відомий терористичний акт, учинений у ніч із 28 на 29 липня 2022 р. поруч із с-щем Оленівка проти українських військовополонених – захисників «Азовсталі» в м. Маріуполь. У ту ніч від вибухів на території колишньої Волноваської виправної колонії № 120, де утримували українських захисників, загинули 53 бранці, понад 130 поранено. Дехто помер від ран уже по дорозі до лікарні. За даними РФ, у бараці на той час перебувало 193 особи. Але якимось дивним чином жоден із працівників колонії внаслідок вибуху не постраждав. Інцидент мав на меті деморалізувати українські військові сили.

Кількість страт українських військовополонених почала суттєво зростати наприкінці 2023 р. До цього переважали різні форми знущань і катувань. За інформацією заступника начальника Департаменту протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту, Офісу генпрокурора Тараса Семківа, станом на 22 листопада 2023 р. розслідували 53 кримінальні провадження щодо розстрілів 177 оборонців України (Сірак, 2024).

Від 01 грудня 2023 р. до 29 лютого 2024 р. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні зафіксувала страти окупантами 32 українських військовополонених (Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024). Російські комбатанти здійснюють відеофіксацію розстрілів українських військових, які здались у полон, на мобільні телефони й викладають відеоматеріали в соціальних мережах. Мета цих дій одна – зламати мотивацію українських військовослужбовців, залякати українське суспільство, продемонструвати свою жорстокість, безкарність і безглуздість спротиву Москві.

У РФ діє система катувань полонених, якої навчають окремих «спеціалістів». «За це відповідають окремі люди. [...] види тортур описані, і по них вчать», – зазначив представник Головного управління розвідки Міністерства оборони України Андрій Юсов на форумі «Геноцидальні практики РФ в Україні: від Голодомору до російсько-української війни» (Сірак, 2024).

«Майже всі українські військовополонені – 95 % – зазнають тортур у Росії. Найгірше, що я бачила за 20 років відвідування в'язнів від імені ООН. Катування дуже поширені і мають структурний характер, катувати українських військових починають уже з першого допиту», – заявила очільниця Моніторингової місії ООН з прав людини в м. Київ Даніель Белл в інтерв'ю нідерландському телеканалу NOS (Звіт ООН: 95 % українських..., 2024).

Від жовтня 2024 р. оприлюднено 40-ву періодичну доповідь Управління Верховного комісара з прав людини ООН (УВКПЛ) – «Поводження з військовополоненими та оперативна інформація щодо ситуації з правами людини в Україні», в якій зазначено, що російська влада піддає українських військовополонених широкомасштабним і систематичним тортурам і жорстоко з ними поводить. Детальні систематичні звіти про катування або жорстоке поводження під час тримання під вартою в Російській Федерації надали 169 зі 174 українських військовополонених, опитаних УВКПЛ від березня 2023 р. Їхні розповіді були підтверджені іншими джерелами інформації. Українські військовополонені розповіли про жорстокі побиття, ураження електричним струмом, сексуальне насильство, задуху, тривалі стресові пози, примусові надмірні фізичні вправи, позбавлення сну, імітацію страти, погрози насильством і приниження.

Під час перебування в полоні українців піддавали не тільки фізичним та моральним знущанням, а й ідеологічній «обробці». Кожен ранок військовополонених розпочинався з виконання гімну Росії, за незнання слів якого могли побити. «Принесли перелік своїх солдатів, які загинули в Харківській, Луганській та інших областях, яких вони вважали героями, і змушували нас вчити ці прізвища. Якщо помилявся хоч в одній букві, били. Не було жодного цілого ребра. А ще змушували співати різні російські пісні. Їх вмикали росіяни по гучномовцю. Змушували кричати гасла про нашого президента (Зеленського). Але ми відмовлялися це

.....
робити. Насдесь знімали, видали текст, стали з автоматами за спиною...», – згадує український прикордонник Олександр Зарва, який повернувся з полону під час обміну 03 січня 2024 р. (Двічі мене «розстрілювали»... , 2024).

Одним із завдань «персоналу» місць утримання є поповнення бойових утрат РФ і використання українських військовополонених для ведення бойових дій на боці Росії. У цьому виявляється гібридний характер полону – не тільки вивести військовослужбовців із бойових дій, а й використати у своїх цілях, придушивши їхній психологічний спротив. Саме з таких 70 військовополонених, зібраних із різних СІЗО на території, контрольованій «ДНР», утворено широко розрекламований у ЗМІ РФ добровольчий батальйон «Богдан Хмельницький» (Ізвозікова, 2023).

Для українського суспільства є надзвичайно важливим донесення достовірної інформації щодо злочинів, скоєних російськими окупантами. Науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні за ініціативою генерального директора Юрія Савчука майже відразу після початку російського широкомасштабного вторгнення почали активно збирати артефакти й створювати джерельну базу, записуючи спогади учасників та свідків цієї війни.

Науковці Музею організовували зустрічі з українськими військовополоненими відразу після їхнього повернення в межах обміну, записували спогади і здійснювали збір предметів для комплектування фондів колекцій. Так, 08 лютого 2024 р. з російського полону повернулися військовослужбовці Державної прикордонної служби України Антон Довжик та Олександр Лазовський, які напередодні широкомасштабного вторгнення несли службу у військових частинах у м. Маріуполь, а вже 08 березня, після реабілітації, дали інтерв'ю музейникам. Прикордонники виконували бойові завдання, доки не потрапили на Металургійний комбінат «Азовсталь». 18 травня 2022 р. вони вийшли з «Азовсталі» за наказом Верховного Головнокомандувача ЗСУ, Президента України Володимира Зеленського. 21 місяць перебували в російському полоні на окупованій території України: близько місяця – у виправній колонії на території селища Оленівка Донецької області, від 15 червня 2022 р. – у м. Довжанськ (перейменоване квазідержавним утворенням «ЛНР» на м. Свердловськ) у виправній колонії № 38 (на той час окупанти утримували там майже 500 місцевих ув'язнених, розмістили й близько 400 українських військових бранців).

«Приїхали ми в м. Свердловськ у 38-му колонію. Прийняли нас "нормально". Побили палицями, руками, ногами. Голови на наступний день попухали, лікті попухали. Зайшла адміністрація – начальник і перший зам й сказали: "Це ми вам показали так, як може бути кожного дня. Женева на вас не поширюється". – Нам дали зрозуміти, хто в домі хазяїн», – згадує Антон Довжик (НМІУДСВ. Акт прийняття № 064 від 08.03.2024).

В інтерв'ю музейникам Олександр Лазовський ділиться враженнями про перебування в полоні: «У колонії до нас зайшов перший зам і сказав: "Ми вас за військовополонених не вважаємо. Ви для нас просто в'язні. Ви тут надовго, а деякі надто надовго. Вас не обмінюють. Ви Україні не потрібні"... Пацанам шили статті, начебто за розстріл мирних, били їх на допитах. Якщо на тебе завели справу, то відмовитися від неї ти вже не відмовишся. Ти все одно її підпишеш» (НМІУДСВ. Акт прийняття № 065 від 08.03.2024).

У фондівій колекції Музею представлені особисті речі старшого солдата, командира танка 2-го окремого танкового батальйону 1-ї окремої танкової Сіверської бригади Збройних Сил України Богдана Пантюшенка, який перебував у полоні «ДНР» від 18 січня 2015 р. (1794 дні). Його визнали винним у скоєнні низки «злочинів», як-от тероризм, убивство, вчинення екстремістських дій, спрямованих на порушення «територіальної цілісності РФ» та ін. Засідання суду тривало 20 хв, адвоката не було, прокурор вимагав два довічні строки. Богдана засудили до позбавлення волі на 18 років у колонії суворого режиму. Покарання відбував у Макіївській виправній колонії № 32. На особливу увагу заслуговує листівка, зроблена на замовлення дружини полоненого Вікторії, для використання під час мітингів та акцій на його підтримку (НМІУДСВ. НД-31842). Тільки 01 серпня 2019 р. відбулося засідання «апеляційної палати верховного суду ДНР». І лише 29 грудня 2019 р. Богдан Пантюшенко повернувся з тимчасово окупованої території в межах обміну.

Офіс генерального прокурора України на запит видання ZMINA повідомив, що має інформацію про не менше ніж 311 військовополонених українців, із яких 251 засудили в незаконному російському суді в окупованому м. Донецьк, 47 – у м. Луганськ, 13 – у Південному окружному військовому суді РФ (Понад 300 українських..., 2024).

За даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, від 24 лютого 2022 р. до кінця жовтня 2024 р. в Україну повернули тіла 169 загиблих у полоні військових. Здебільшого смерті спричинені катуванням та відсутністю елементарної медичної допомоги. Водночас існують підстави припускати, що кількість загиблих полонених значно більша (Климик, 2024).

Цікавими є занотовані науковими співробітниками Музею свідчення старшого сержанта, фельдшера 1-го Донецького прикордонного загону Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України (в/ч 9937) Сергія Сімонова, який під час боїв зазнав поранення й був направлений до польового шпиталю. 8 квітня 2022 р. шпиталь, де перебував Сімонов, потрапив в оточення. За спогадами самого Сергія, він і його поранені побратими вимушені були здатися в полон, бо альтернативою була смерть. Після проходження фільтраційних заходів Сергій був направлений спочатку до колонії № 120 в селищі Оленівка Донецької області, пізніше – до колонії суворого режиму № 36 м. Суходільськ Луганської області. Сергій згадує, що у бранців зазвичай відбирали формений одяг. Його формену флісову куртку залишили через те, що вона була дуже забруднена кров'ю. В ув'язненні полонені не мали інформації про зовнішній світ, за винятком повідомлень із російських пропагандистських газет і радіо. Утім, невдовзі бранці виявили, що після кожного успіху ЗСУ російські тюремники вдаються до жорстокого побиття. Зі слів Сергія, особливо сильно їх били після вересневого контрнаступу українських військ на Харківщині та під час визволення м. Херсон у листопаді 2022 р. Сімонов пригадував, що в такі тяжкі моменти він роздивлявся вишивку на підкладці куртки, яку зробила бабуся – єдине, що нагадувало йому про родину та життя за межами табору й надавало сил.

23 листопада 2022 р. Сергій Сімонов разом з іще 34 захисниками України був звільнений у межах обміну полоненими. Після повернення продовжив службу за контрактом у складі 10-го окремого прикордонного загону ДПСУ (НМІУДСВ. НД-34708).

Полон залишається одним із найважчих сегментів досвіду війни українських комбатантів. Це насамперед пов'язано із застосуванням до військовополонених тортур, насилля, різних видів психологічного й фізичного тиску, руйнуванням особистості бранців.

«У одного з хлопців наших, якого ми евакуювали, але він вже помер, вуха були зрізані, можливо [окупанти] використали їх як трофей, – розповідає солдат полку "Азов", 1992 р. н., на ім'я Максим, – "Ядру" голову відрізали. Ми навіть не думали стосовно полону, тому що в нас завжди була граната, ми знали, якщо наблизитися до того, що нас в полон візьмуть, краще підірватись і когось з собою забрати, ніж залишатися і в полон потрапити» (Лініков, 2018, с. 8, 120).

«Страшно потрапити знову в полон, – зізнається військовий 55-ї окремої артилерійської бригади ЗСУ, – це не сорок перший рік, зараз комп'ютери, тебе сфотографували, в базу занесли, кнопку клац – і все про тебе відомо. Вони сказали: "Ще раз попадеш до нас – п...а тобі, розстріляємо". Тому я і попросився в інші місця, в бік Маріуполя, моє прохання [в частині] виконали» (Васильчук, Мороко, Молдавський, 2016, с. 17, 271).

Висновки та перспективи дальших розвідок. За даними ООН, у Росії та на тимчасово окупованих територіях України дислокується щонайменше 38 місць позбавлення волі для військових бранців. У багатьох із задокументованих випадків тортур або жорстокого поводження з полоненими брали участь представники різних державних установ, що часто свідчить про значний рівень координації між ними. Крім того, російські громадські та публічні діячі відкрито закликають до катувань і навіть страти українських військовополонених. Понад 95 % звільнених із російського полону розповідають про фактичні страти українських військовослужбовців і знущань над ними.

Уже з квітня 2022 р. стало відомо що РФ, порушуючи Женевську конвенцію 1949 р., утримує захоплених у полон українських вояків у колоніях загального режиму без перепрофілювання в'язниць у табори для військовополонених. Постійні знущання й тортури, примусова ізоляція від навколишнього світу, психологічний тиск і надходження викривленої інформації доводять бранців до відчаю і, як наслідок, втрати сенсу життя.

Російські фіктивні судові процеси повністю нівелюють основоположні принципи міжнародного гуманітарного права щодо юридичного імунітету українських військовополонених і спрямовані на де-факто легітимізацію помсти за те, що вони воювали, захищаючи свою країну. Це вказує на вчинення тяжкого порушення міжнародного гуманітарного права за ст. 130 III Женевської конвенції та воєнного злочину позбавлення справедливого судового розгляду за ст. 8(2)(a)(vi) Римського статуту.

Наразі Росія не допускає міжнародних організацій ООН і Міжнародного комітету Червоного Хреста до місць перебування українських полонених, не залучає до підготовки та обміну. Тому структури, відповідальні за моніторинг дотримання й захист Женевських конвенцій та гуманітарного права, фактично не працюють. Кремль коментує майже всі резонансні факти злочинів, або називаючи їх фейками, або звинувачуючи в них Україну.

Фізичне знищення українських військових у полоні, зокрема через страти, катування та жахливі умови тримання, свідчить про елементи геноциду.

І тільки 02 жовтня 2024 р. депутати Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) einstimmig ухвалили резолюцію «Зниклі безвісти, військовополонені та цивільні особи, які перебувають у полоні внаслідок агресивної війни Російської Федерації проти України».

У резолюції наголошено на необхідності притягнути до відповідальності порушників гуманітарного права й застосувати універсальну юрисдикцію для розслідування таких злочинів, посилити тиск на Росію для звільнення військових і цивільних полонених.

У ній також наведено останні дані, згідно з якими станом на вересень 2024 р. загалом 65 956 військовослужбовців та цивільних осіб зареєстровані як зниклі безвісти або захоплені в полон РФ. Від початку широкомасштабного вторгнення лише 3672 особи були повернуті з російського полону, серед них третина в Україні вважалася зниклими безвісти, оскільки Росія всупереч міжнародним зобов'язанням не надавала про них інформації.

Завдання громадськості, науковців, музеєзнавців полягає у фіксації численних фактів страт і тортур українських військовополонених із тим, щоб представити відповідні докази до Міжнародного кримінального суду. Карну відповідальність мають нести як виконавці злочинних дій, так і їхні командири та військово-політичне керівництво.

Джерела та література:

- Бєлоусов, Ю. Л., Кориневич, А. О., Мартиненко, О. А.** та ін. (2015). *Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі / Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі»*. Київ: Компринт, 84 с.
- Бриних, Я., Бабій, В., Коваль, Д., Мовчан, С.** (2018). *Говорять застінки. Воєнні злочини проти полонених і факти присутності військовослужбовців РФ на Донбасі. На основі свідчень жертв полону та тортур*. Режим доступу: https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2018/05/Report_Torture_ukr_NED.pdf. Назва з екрана.
- Двічі мене «розстрілювали»** (2024). *Двічі мене «розстрілювали»: прикордонник, якого вважали зниклим, повернувся з полону*. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovyya-dvichi-rozstrilyuvaly-prykordonnyk-pro-rosiyskyy-polon/32801044.html>. Назва з екрана.
- Драпак, Р.** (Упоряд.). (2014). *Вклоняємось доземно українському солдату*. К.: ЦДО МО України «Народна армія», 192 с.
- Драпак, Р.** (Упоряд.). (2016). *Вклоняємось доземно українському солдату*. 3-тє вид. К.: Народна армія, 196 с.
- Драпак, Р.** (Упоряд.). (2017). *Вклоняємось доземно українському солдату*. Кн. 4. К.: Народна армія, 195 с.
- Драпак, Р., Ткачук, Н.** (Упоряд.). (2015). *Вклоняємось доземно українському солдату*. 2-ге вид. К.: Народна армія, 195 с.
- Звіт ООН** (2024). *Звіт ООН: 95 % українських військових, що потрапляють росіянам в полон, зазнають тортур*. Режим доступу: <https://mind.ua/news/20277364-zvit-oon-95-ukrayinskih-vijskovih-shcho-potraplyayut-rosiyanam-v-polon-zaznayut-tortur>. Назва з екрана.
- Ізвощікова, А.** (2023). *Військовополонених українців залучають до війни на боці Росії: чи законно це*. Режим доступу: <https://suspilne.media/632880-vijskovopoloneni-ukrainciv-zalucut-do-vijni-na-boci-rosii-ci-zakonno-ce-suspilne-poasnuemo/>. Назва з екрана.
- Климик, М.** (2024). *184 українці померли у російському полоні від початку великої війни, – Коордштаб*. Режим доступу: <https://mipl.org.ua/184-ukrayincziv-pomerly-u-rosijskomu-poloni-vid-pochatku-velykoyi-vijny-koordshtab/>. Назва з екрана.
- Лисенко, О.** (2024). *Проблема військового полону в російсько-українському збройному протистоянні. Україна в культурно-історичних процесах минулого та сьогодення: тези I Всеукраїнської наукової конференції* (сс. 9–14). Переяслав.
- Лініков В.** (ред.). (2016). *Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / Укр. ін-т нац. пам'яті; Запоріж. нац. ун-т; Запоріж. облдержадмін. Вип. 3. Київ: К.І.С., 200 с.*
- Лініков В.** (ред.). (2018). *Усна історія російсько-української війни (2014–2018 роки) / Укр. ін-т нац. пам'яті; Запоріж. нац. ун-т; Запоріж. облдержадмін. Вип. 4. Київ: К.І.С., 384 с.*
- Михайлов, Д., Коломієць, Д.** (2023). *Щонайменше 42 місця утримання, деякі в глибині РФ. Де і в яких умовах перебувають українські військовополонені*. Режим доступу: <https://suspilne.media/512997-sonajmense-42-misca-utrimanna-deaki-vglibini-rf-de-i-v-akih-umovah-perebuvaut-ukrainski-vijskovopoloneni/>. Назва з екрана.
- Мороко, В.** (ред.). (2015). *Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / Укр. ін-т нац. пам'яті; Запоріж. нац. ун-т; Запоріж. облдержадмін. Вип. 1. Київ: К.І.С., 176 с.*
- НМІУДСВ** – Національний музей історії України у Другій світовій війні.
- Павленко, М.** (ред.). (2019). *Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / Укр. ін-т нац. пам'яті; Запоріж. нац. ун-т; Запоріж. облдержадмін. Вип. 5. К.: К.І.С., 432 с.*
- Павленко, М.** (ред.). (2016). *Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / Укр. ін-т нац. пам'яті; Запоріж. нац. ун-т; Запоріж. облдержадмін; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Вип. 2: 55-а окрема артилерійська бригада. Київ, К.І.С., 464 с.*

- Понад 300 українських** (2024). Понад 300 українських військовополонених засудили незаконні окупаційні та російський суди, – Офіс генпрокурора Режим доступу: https://lb.ua/society/2024/11/18/645727_ponad_300_ukrainskih.html. Назва з екрана.
- Сірак, Я.** (2024). РФ розробила систему катувань, якої навчають окремих «спеціалістів». Режим доступу: <https://hromadske.radio/news/2024/11/23/rf-rozrobila-systemu-katuvan-iaoi-navchaiut-okremykh-spetsialistiv-yusov>. Назва з екрана.
- Сек, О.** (2020). Strategies of Survival in the System of Interpersonal Relations in Conditions of Forced Isolation and War pp. *Social Studies: Theory and Practice* Vol. 9, No. 2. P. 125–133. Режим доступу: <https://social-studies.upsl.edu.pl/images/NR2-2020/9.pdf>. Назва з екрана.
- United Nations Ukraine** (2024). United Nations Ukraine. Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024. Режим доступу: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/report-human-rights-situation-ukraine-1-dec-2023-29-feb-2024.pdf> Назва з екрана.

References:

- Bielousov, Yu. L., Korynevych, A. O., Martynenko, O. A.** et. al. (2015). Those who survived hell: testimonies of victims about places of illegal imprisonment in Donbas] / Koalitsiia hromadskykh orhanizatsii ta initsiatyv «Spravedlyvist zarady myru na Donbasi». Kyiv: Kompyrnt, 84 p. [in Ukrainian].
- Brinih, Ya., Babij, V., Koval, D., Movchan, S.** (2018). The curtains speak. War crimes against prisoners and the facts of the presence of Russian military personnel in Donbas. Based on the testimonies of victims of captivity and torture. Retrieved from https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2018/05/Report_Torture_ukr_NED.pdf. [in Ukrainian]
- Drapak, R.** (Comps.). (2014). We bow down to the Ukrainian soldier. Kyiv: TsDO MO Ukrainy «Narodna armii», 192 p. [in Ukrainian].
- Drapak, R.** (Comps.). (2016). We bow down to the Ukrainian soldier. 3rd edition. Kyiv: Narodna armii, 196 p. [in Ukrainian].
- Drapak, R.** (Comps.). (2017). We bow down to the Ukrainian soldier. Book 4. Kyiv: Narodna armii, 195 p. [in Ukrainian].
- Drapak, R., Tkachuk, N.** (Comps.). (2015). We bow down to the Ukrainian soldier. 2nd edition. Kyiv: Narodna armii, 195 p. [in Ukrainian].
- I was "shot" twice** (2024). I was "shot" twice: a border guard who was considered missing returned from captivity. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovya-dvichi-rozstrilyuvaly-prykordonnyk-pro-rosiyskyy-polon/32801044.html>. [in Ukrainian].
- Izvoshchikova, A.** (2023). Ukrainian prisoners of war are being recruited into the war on the side of Russia: is this legal. Retrieved from <https://suspiilne.media/632880-vijskovopoloneni-ukrainciv-zalucavut-do-vijni-na-boci-rosii-ci-zakonno-ce-suspiilne-poasnuemo/> [in Ukrainian].
- Klymyk, M.** (2024). 184 Ukrainians have died in Russian captivity since the beginning of the Great War. Retrieved from <https://mipl.org.ua/184-ukrayincziv-pomerly-u-rosijskomu-poloni-vid-pochatku-velykoyi-vijny-koordshtab/> [in Ukrainian].
- Linikov, V.** (Eds.). (2016). Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2016) / Ukr. in-t nats. pamiaty; Zaporiz. nats. un-t; Zaporiz. oblderzhadmin. (Vol. 3). Kyiv: K.I.S., 200 p. [in Ukrainian].
- Linikov, V.** (Eds.). (2018). Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2016) / Ukr. in-t nats. pamiaty; Zaporiz. nats. un-t; Zaporiz. oblderzhadmin. (Vol. 4). Kyiv: K.I.S., 384 p. [in Ukrainian]
- Lysenko, O.** (2024). The problem of military captivity in the Russian-Ukrainian armed confrontation. *Ukraine in the cultural and historical processes of the past and present: theses of the 1st All-Ukrainian Scientific Conference* (pp. 9–14). Pereyaslav. [in Ukrainian].
- Mihajlov, D., Kolomiets, D.** (2023). At least 42 detention centers, some deep inside the Russian Federation. Where and in what conditions are Ukrainian prisoners of war held. Retrieved from <https://suspiilne.media/512997-sonajmense-42-misca-utrimanna-deaki-vqlibini-rf-de-i-v-akih-umovah-perebuva-ukrainski-vijskovopoloneni/>. [in Ukrainian].
- Moroko, V.** (Ed.). (2015). Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2015) / Ukr. in-t nats. pamiaty; Zaporiz. nats. un-t; Zaporiz. oblderzhadmin. (Vol. 1). Kyiv: K.I.S., 176 p. [in Ukrainian].
- NMIUDSV** – National Museum of the History of Ukraine in World War II.
- Over 300 Ukrainian prisoners** (2024). Over 300 Ukrainian prisoners of war were convicted by illegal occupation and Russian courts, – Prosecutor General's Office. Retrieved from https://lb.ua/society/2024/11/18/645727_ponad_300_ukrainskih.html. [in Ukrainian]
- Pavlenko, M.** (Eds.). (2019). Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2015) / Ukr. in-t nats. pamiaty; Zaporiz. nats. un-t; Zaporiz. oblderzhadmin. (Vol. 5). Kyiv: K.I.S., 432 p. [in Ukrainian]
- Pavlenko, M.** (Eds.). (2016). Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2016)] / Ukr. in-t nats. pamiaty; Zaporiz. nats. un-t; Zaporiz. oblderzhadmin; In-t ukr. arkhoeorafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. (Vol. 2). Kyiv, 464 p. [in Ukrainian].

-
- Sek, O.** (2020). Strategies of Survival in the System of Interpersonal Relations in Conditions of Forced Isolation and War pp. *Social Studies: Theory and Practice* Vol. 9, No. 2. P. 125–133. Retrieved from <https://social-studies.upsl.edu.pl/images/NR2-2020/9.pdf>. [in Ukrainian].
- Sirak, J.** (2024). The Russian Federation has developed a system of torture that is taught to individual "specialists". Retrieved from <https://hromadske.radio/news/2024/11/23/rf-rozrobyla-systemu-katuvan-iakoi-navchaiut-okremykh-spetsialistiv-yusov>. [in Ukrainian].
- UN report** (2024). UN report: 95 % of Ukrainian soldiers captured by Russians are tortured. Retrieved from <https://mind.ua/news/20277364-zvit-oon-95-ukrayinskih-vijskovih-shcho-potraplyayut-rosiyanam-v-polon-zaznayut-tortur>. [in Ukrainian].
- United Nations Ukraine** (2024). United Nations Ukraine. Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024. Retrieved from https://ukraine.un.org/en/264355-report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024?afd_azwaf_tok.

Надійшла до редакції / Received: 03.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 14.02.2026

Russian propaganda narratives against Ukraine: cognitive structure and strategic functions (2014–2025)

Vadym Yu. Bespeka

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy of Ministry of Defense of Ukraine

PhD in History, Doctoral Student (Ukraine)

email: bvu1927@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3811-341X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPS-8457-2022>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze key Russian propaganda narratives used as instruments of cognitive aggression against Ukraine in 2014–2025. The study focuses on identifying their functional purpose, ideological heritage, and role in legitimizing the Russian Federation's military aggression. **The methodological basis** of the publication is based on structural-analytical and comparative approaches, as well as the generalization of the results of published studies of Russian information campaigns in political, media, and diplomatic discourse. **The scientific novelty** of the work lies in its approach to Russian propaganda narratives as an integrated system of cognitive operations that shape the boundaries of perception, emotional reactions, and the logic of political decision-making, and makes it possible to trace their evolution and ideological continuity during 2014–2025. **Conclusions.** The article shows that basic Russian propaganda narratives (“Nazi regime,” “one people,” “illegitimate government,” “war with NATO,” inversion of guilt) form a stable semantic framework within which the Russian Federation's military aggression against Ukraine is presented as necessary, morally justified, and historically determined. These narratives perform a number of complementary functions. These are the legitimization of violence, the mobilization of Russian society, the neutralization of the aggressor state's responsibility, and the disorientation of external audiences. All of the above narratives are systemic and reproducible. They draw on the ideological legacy of the Soviet and imperial periods and function as elements of the Russian Federation's targeted cognitive operations. Beyond their immediate propaganda role, these narratives are intended to shape long-term patterns of perception and interpretation. In the context of hybrid warfare, they are used to influence political decision-making, public attitudes, and international responses.

Keywords: hybrid warfare, disinformation, cognitive operations, propaganda narratives, Russian propaganda, strategic communications.

Російські пропагандистські наративи проти України: когнітивна структура та стратегічні функції (2014–2025 рр.)

Вадим Беспєка

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

доктор філософії з історії та археології, докторант

email: bvu1927@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3811-341X>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPS-8457-2022>

Анотація.

Метою статті є аналіз ключових наративів російської пропаганди, які використовувалися як інструменти когнітивної агресії проти України у 2014–2025 роках, визначено їх функціональне призначення, ідеологічну спадщину та роль у легітимізації військової агресії Російської Федерації. **Методологічна основа** публікації ґрунтується на структурно-аналітичному та порівняльному підходах, а також узагальненні результатів опублікованих досліджень російських інформаційних кампаній у політичному, медійному та дипломатичному дискурсі. **Наукова новизна** роботи полягає в підході до російських пропагандистських наративів як до інтегрованої системи когнітивних операцій, що формують межі сприйняття, емоційні реакції та впливають на прийняття політичних рішень, і дозволяють простежити їх еволюцію та ідеологічну спадкоємність у 2014–2025 роках. **Висновки.** У статті показано, що основні російські пропагандистські наративи («нацистський режим», «єдиний народ», «нелегітимний уряд», «війна з НАТО», перенесення вини) утворюють стабільну семантичну структуру, в рамках якої військова агресія Російської Федерації проти України подається як необхідна, морально виправдана та історично зумовлена. Ці наративи виконують низку взаємодоповнювальних функцій. Це – легітимізація насильства, мобілізація російського суспільства, нейтралізація відповідальності держави-агресора та дезорієнтація зовнішньої аудиторії. Усі вищезазначені наративи є системними та відтворюваними, адже базуються на ідеологічній спадщині радянського та імперського періодів. Також функціонують як частина цільових когнітивних операцій Російської Федерації, використовуються як для пропагандистських цілей, так і для формування довгострокових моделей сприйняття реальності. У контексті гібридної війни вони мають на меті вплинути на політичні рішення, суспільні настрої та міжнародну реакцію.

Ключові слова: гібридна війна, дезінформація, когнітивні операції, пропагандистські наративи, російська пропаганда, стратегічні комунікації.

Постановка проблеми. Проблематика полягає у системному використанні Росією пропагандистських наративів як ключового інструменту когнітивної агресії проти України. Від початку російсько-української війни у 2014 р., пропагандистські наративи: «нацистська влада», «громадянська війна», «один народ», «зовнішнє управління», «війна з НАТО» – творять цілісну ідеологічну систему, яка легітимізує агресію, делегітимізує українську державність, а також формує альтернативну реальність, націлену на різні аудиторії. Аналіз цих наративів, з'ясування їхньої структури та функцій є критично важливим, щоб зрозуміти механізм російської інформаційної агресії та вибудувати ефективну систему для її протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика російських пропагандистських наративів проти України набула популярності з початком російсько-української війни у 2014 р. як серед вітчизняних, так і зарубіжних політологів, істориків, дослідників безпеки, медіааналізу та соціальної психології. У їхніх працях досліджено різні аспекти когнітивної агресії РФ проти України: наративи, які використовує пропаганда, механізми маніпуляції контекстом, стратегії делегітимації супротивника.

Серед українських історичних та етнополітичних досліджень виділимо колективну монографію «Донбас в етнополітичному вимірі» під загальною редакцією В. Котигоренка (Котигоренко та ін., 2014). У ній автори розкрили специфіку Донбасу як регіону, його історичні та мовно-культурні характеристики, які російська пропаганда використала для створення наративу так званого «громадянського конфлікту». Історик С. Кульчицький трактує російсько-українське протистояння як екзистенційну війну (Кульчицький, 2024). Ю. Поліщук у своєму дослідженні розкриває проблему інформаційної війни РФ проти України, її ключові об'єкти – ідентичність, ціннісні орієнтації, межі інтерпретації, а також еволюцію практичних механізмів впливу та протидії в умовах повномасштабної війни (Поліщук, 2025).

Історико-ідеологічні засади російської дезінформації є предметом дослідження у роботах Є. Магди (Магда, 2021) та В. Ткаченко (Ткаченко, 2020). Перший розглядає історію як інструмент

легітимації зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації, у той час як В. Ткаченко порівнює політику історичної пам'яті в Україні та Росії. Схожим до цих праць за концептуальною основою є дослідження Л. Якубової (Якубова, 2024). У ньому авторка аналізує Україну як «alter ego» путінської Росії. Вона розкриває механізм проєкції власних внутрішніх проблем і страхів РФ на український простір як основу для ідеологічного виправдання агресії. М. Стрельбицький і М. Гринь (Стрельбицький & Гринь, 2023) у своїй праці проаналізували юридично-політологічний аспект когнітивної війни.

Аналізу ключових російських пропагандистських наративів та механізмів їх реалізації присвячені дослідження Н. Бугайової та К. Степаненко (Bugayova & Stepanenko, 2025), а також колективна праця А. Пазюка, Д. Ланде, Є. Шнурко-Табакової та П. Кінгстона (Paziuk et al., 2025). Ідеологічний, символічний та медійний аспект пропаганди розглянуто в дослідженнях Л. Бідочко (Bidochko, 2024) та М. Безносюка (Beznosiuk, 2024). Конспірологічна складова російських наративів і її роль у виправданні агресії розкрита у роботах І. Яблокова (Yablokov, 2015; 2018).

Важливими у висвітленні російської інформаційної війни є праці Я. Дарчевської (Darczewska, 2014), Е. Ланге-Йонатамішвілі (Lange-Ionatamishvili, 2015) та К. Джайлза (Giles, 2016). У них окреслено роль інформаційно-психологічних операцій РФ під час анексії Криму й початку війни на Донбасі. Аналітичні звіти Atlantic Council DFRLab (2023) і дослідження К. Пюннійонімі й А. Тольвіна (Pynniemi & Tolvin, 2025) розкривають еволюцію пропагандистських наративів напередодні та під час повномасштабного вторгнення. К. Пол та М. Метьюз (Paul & Matthews, 2016) у своїй праці визначили принцип, за яким працює російська пропаганда, увівши до наукового обігу концепцію «вогнетет брехні».

У низці праць, зокрема Л. Пейсахіна й А. Розенаса (Peisakhin & Rozenas, 2018), І. Яценка (Iashchenko, 2023), А. Ерліха та К. Гарнера (Erlich & Garner, 2023) розкрито вплив російських пропагандистських медіа на суспільство. Дослідження Е. Лукаса й П. Померанцева (Lucas & Pomerantsev, 2016), роботи А. Гаєти, С. Алвізі, П. Ентонісамі та М. Васіма (Gaeta et al., 2025), С. Воллнера, С. Коупленда і А. Джустоцці (Wallner et al., 2025), а також колективне дослідження під редакцією Б. Катени (Catena et al., 2025) аналізують роль цифрових платформ і штучного інтелекту в інформаційних кампаніях та когнітивних операціях Кремля.

Так, використана джерельна база характеризується всебічністю і рівномірністю охоплення джерелами предмету дослідження і дозволяє сформулювати цілісне уявлення про російську когнітивні операції проти України. Поєднання робіт політологів та істориків з дослідженнями у сфері безпеки та медіа щодо проблеми російської імперської спадщини, політики пам'яті, пропаганди дає можливість дослідити когнітивну агресію РФ та встановити її стратегію.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз російських пропагандистських наративів проти України, висвітлити їхню когнітивну структуру та стратегічні функції від початку агресії РФ у 2014 р. до кінця 2025 р. Це дасть можливість краще зрозуміти природу російської гібридної війни, а також її інформаційну складову.

Виклад основного матеріалу. Для виправдання агресії та делегітимізації політичного керівництва України серед власного населення і зовнішньої аудиторії російська пропаганда виробила низку ключових наративів і повторюваних тем. Ці наративи мають глибоке історичне коріння у радянській та імперській традиціях. Їх актуалізація російською пропагандою відбулася після Революції Гідності 2014 р. Напередодні та під час повномасштабного вторгнення 2022 р. використання цих наративів набуло ще більшої інтенсивності. До головних тем, які формують єдину, внутрішньо суперечливу міфологію війни РФ проти України, належать наративи про «нацистів», «нелегітимну владу», «єдиний народ», «війну з НАТО» тощо. Вони є класичними імперськими моделями легітимації насильства через апеляцію до «історичної місії». Усі вищеперераховані конструкції виконують як пропагандистську, так і когнітивну функції (Магда, 2021).

Ключовим та найбільш поширеним кремлівським наративом в інформаційній війні проти України, починаючи з 2014 р., є формування образу української влади як «неонацистської хунти», що прийшла до влади внаслідок «перевороту» та розгорнула «геноцид російськомовного населення» (Bidochko, 2024). У російському медійному дискурсі ця теза подається як безсумнівна аксіома: Київ зображується осередком «фашистської диктатури», нібито поставленої Заходом. Саме від цієї диктатури необхідно «визволити» Україну. Так, наприклад, гасло «денацифікації» Кремль активно використовував як інструмент виправдання анексії Криму, збройного втручання на Донбасі та згодом – повномасштабного вторгнення. У когнітивному вимірі цей наратив працює, як тригер. Він запускає наперед сформовані асоціації та емоційні реакції, необхідні для того, щоб легітимізувати агресію в очах аудиторії, на яку він спрямований. Наратив повинен активувати закріплені в суспільній свідомості радянські емоційні схеми («фашизм», «священна війна», «визволення»). Як наслідок, це автоматично знижує рівень критичного мислення й підвищує готовність сприймати реальність крізь призму емоційних

.....
інтерпретацій (Yablokov, 2018).

Цей міф є складною конструкцією і має три ключові складові. Твердження про нібито системне переслідування та фізичне знищення етнічних росіян і російськомовних громадян в Україні є першим його елементом. Російська пропаганда роками тиражувала вигадки про «заборону російської мови», «етнічні чистки» на Донбасі та масові вбивства мирного населення українськими військовими. Дії Збройних сил України без жодних доказів кваліфікувалися як «геноцид», що мало створити псевдоюридичне й моральне підґрунтя для «вимушеного втручання» РФ. Уже у 2014 р. російські телеканали поширювали наративи про «бомбардування мирних міст Донбасу» та «знищення російськомовного населення», подаючи агресію Росії як реакцію на вигаданий геноцид (Snegovaia, 2015, р. 11–13). Водночас українські академічні дослідження етнополітичних процесів на Донбасі переконливо демонструють відсутність будь-яких ознак етнічного чи мовного геноциду до початку російського втручання, натомість фіксують складну, але інтегровану соціальну та мовну реальність регіону (Котигоренко та ін., 2014).

Наступним елементом міфу є теза, що в Україні «при владі перебувають неонацисти». Так, усі проукраїнські та проєвропейські уряди, починаючи з 2014 р., послідовно зображувалися кремлівською пропагандою «фашистами», «бандерівцями» та спадкоємцями нацистської ідеології. Тож радянський міф про Велику Вітчизняну війну та ототожнення української ідентичності з образом «історичного ворога» російська пропаганда використовує як емоційний ресурс для мобілізації суспільства й формування ненависті до України (Yablokov, 2018). Це вчергове підтверджує тезу, що історія в політичній культурі Російської Федерації, як і в російській імперії та СРСР, – інструмент для консолідації суспільства та легітимізації агресії (Магда, 2021).

Наратив про «русофобію» та нібито системне знищення російської культури в Україні є третім елементом цього міфу. Його ключова теза зводиться до твердження про існування в Україні «русофобського режиму», який наче цілеспрямовано викоринює російську мову, культуру, церкву та історичну пам'ять. Цю ідею послідовно й систематично поширюють як кремлівські посадовці, так і підконтрольні їм пропагандистські медіа, ретранслюючи фейки про заборону російської мови та утиски Православної церкви Московського патріархату. Реальний стан справ суперечить цим твердженням, українські й міжнародні дослідники неодноразово доводили це. Наприклад, до 2022 р. російська мова широко використовувалася в освіті, медіа, діловодстві та повсякденному спілкуванні, а російськомовні громадяни були представлені на найвищих рівнях державної влади в Україні. Проте РФ свідомо ігнорує будь-які докази, оскільки використовує образ «стражденного російськомовного народу», який нібито потребує зовнішнього «захисту» (Bidochko, 2024).

Так, пропаганда РФ перетворила комплекс міфів про «нацистів» і «геноцид» на один із важливих інструментів виправдання своєї агресії. Російські державні ЗМІ та прокремлівські ресурси роками трансливали сюжети про «звірства укронацистів», підігріваючи атмосферу ненависті. Незважаючи на те, що ці наративи повністю безпідставні, проте завдяки їх постійному повторенні сформувався ефект когнітивного насичення. Як наслідок хибна інформація стала сприйматись як істина. Це сформувало у масовій свідомості значної частини населення РФ паралельну реальність, у якій війна проти України є морально виправданою місією, «священною боротьбою» – захистом «невинних» і покаранням «нацистів» (Lucas & Pomerantsev, 2016; Yablokov, 2015). Цинізм цього міфу полягає в тому, що саме дії РФ з 2014 р. призвели до масових жертв серед цивільного населення Донбасу, а з 2022 р. під гаслом «денацифікації» російські війська знищували міста Сходу й Півдня України – насамперед ті, де проживала значна кількість російськомовних громадян.

З часом наратив про «нацистський режим» і «геноцид» інтегровано у систему освіти Російської Федерації. У 2022 р. в російських школах запроваджено обов'язкові пропагандистські заняття «Разговоры о важном». На цих уроках дітям нав'язується уявлення про «справедливу» війну як «вимушену» боротьбу з нацизмом в Україні (Beznosiuk, 2024; Erlich & Garner, 2023). На нашу думку, така інтерпретація повністю корелює з висновками Ю. Поліщука, який показує, що від початку інформаційна війна РФ була спрямована на тривале перепрограмування ціннісних і смислових орієнтацій власного населення (Поліщук, 2025).

Дискредитація української державності через конструювання образу як «нелегітимної», «кримінальної» влади в Києві – це другий ключовий наратив Кремля. Принцип його роботи наступний: якщо інституції оголосити «нелегітимними», то будь-які рішення держави можна трактувати як незаконні, а сама держава не заслуговує на підтримку. Офіційна риторика РФ про «київську хунту» та «режим», який нібито прийшов до влади шляхом перевороту й узурпації повноважень, закріпилась після Революції Гідності 2014 р. Російські медіа і дипломати, зокрема, російські представники в ООН та інших міжнародних організаціях регулярно поширювали меседжі, що українське політичне керівництво – це «путчисти». Така апеляція до лексики латиноамериканських переворотів мала на меті нав'язати міжнародній аудиторії асоціацію з військовою диктатурою (Bidochko, 2024; Atlantic Council DFRLab, 2023).

Головною метою цього міфу є внутрішня дестабілізація України, підлив довіри до українських політичних інституцій, поширення чуток про нібито конфлікти у вищому військово-політичному керівництві та формування відчуття «неминучої поразки». Після початку повномасштабного вторгнення цей інструментарій активно реалізовувався через серії інформаційно-психологічних операцій, характерною рисою яких стали швидкість поширення й багаторазове повторення одних і тих самих меседжів. У підсумку це призводило до ефекту виснаження, коли здатність аудиторії критично сприймати інформацію знижувалася (Erllich & Garner, 2023; Стрельбицький & Гринь, 2023). У межах цього дискурсу демократичну зміну влади в Україні подають як «злочинну узурпацію», тоді як російська агресія – це нібито «виправлення несправедливості» (Ткаченко, 2020).

Для зовнішньої аудиторії цей самий наратив використовували з іншою метою – знецінити підтримку України та нав'язати уявлення про «безперспективність» допомоги. У такому ключі російська пропаганда маркує Україну як «failed state» й поширює мем «Україна – 404», який підміняє політичний аналіз глузуванням і в спрощеній формі транслює тезу про нібито «неіснування» української держави (Bidochko, 2024).

Для легітимізації військової інтервенції у лютому 2022 р. наратив нелегітимності був публічно поєднаний із риторикою «денацифікації». Крім того, російський диктатор В. Путін у своїх промовах доповнив цей комплекс твердженнями про «історичну випадковість» України та «помилковість» її кордонів, а також прямими образами на адресу законної влади. Усе це створювало інформаційне тло для легітимізації вторгнення, яке нібито є «звільненням від хунти» (Atlantic Council DFRLab, 2023; Bidochko, 2024).

Такі конструкції не є новими і спираються на давню імперську традицію заперечення української суб'єктності та спробу підмінити право на державність аргументом «історичної доцільності», яку визначає метрополія. У цьому сенсі «нелегітимність» у кремлівській риторичі виступає політичною технологією, що приховує справжню суть політики Росії, а саме претензію на контроль над Україною (Кульчицький, 2024; Якубова, 2024; Ткаченко, 2020).

Важливим елементом цього напряму є теза про «зовнішнє управління Україною». У результаті формується когнітивна рамка, в межах якої суверенітет України заперечується. Кремль систематично повторює, що українські лідери нібито є маріонетками Вашингтона і Брюсселя, а відтак держава не має власної суб'єктності. У цьому дискурсі президенти П. Порошенко та В. Зеленський постають як «ставленики Держдепу», а ухвалення українських рішень пояснюється не внутрішнім політичним процесом, а міфічними «наказами Заходу». За даними DFRLab, мотив «Україна – маріонетка Заходу» входив до ключових тем кремлівської пропаганди напередодні повномасштабного вторгнення (Atlantic Council DFRLab, 2023). Головною метою цього наративу є представлення будь-якої української влади як «чужої» та знімає з Російської Федерації відповідальність за агресію, підміняючи причинно-наслідкові зв'язки тезою, нібито йдеться не про війну проти України, а про протистояння із Заходом на її території (Bidochko, 2024; Erllich & Garner, 2023).

Твердження, що Росія нібито воює не з Україною, а з НАТО та «колективним Заходом» є ще одним базовим наративом російської пропаганди. У цій логіці РФ виступає стороною, що «обороняється» і протистоїть сильнішому ворогу, а сама теза виконує подвійну когнітивну функцію. По-перше, вона мобілізує агресивність, а по-друге – зменшує когнітивний дисонанс російського населення щодо ролі РФ як ініціатора війни. У кремлівській пропаганді вторгнення постає як вимушений крок, обумовлений «експансією НАТО». Практичним втіленням цього наративу було те, що у лютому 2022 р. В. Путін висунув ультимативні вимоги щодо «гарантій невступу України до НАТО», а потім інтерпретував їх неприйняття як доказ «оточення Росії» (Bugayova & Stepanenko, 2025; Giles, 2016; Lange-Ionatamishvili, 2015).

Цей наратив складається з трьох блоків тез. По-перше, він ґрунтується на заяві, ніби Захід після Холодної війни «порушив обіцянки не розширювати НАТО на схід», а вступ східноєвропейських країн до Альянсу подається як «зрада» та пряма загроза РФ. Російські політики, включно з В. Путіним, регулярно оголошували потенційне членство України в НАТО «червоною лінією» та одним із головних мотивів вторгнення. За їхніми твердженнями Україна є «плацдармом НАТО», де нібито мають з'явитися військові бази, ракети або навіть ядерна зброя, спрямовані проти РФ. Тому війна проти України – це превентивний удар «для недопущення удару по Росії». Кремлівська пропаганда сформувала уявлення про «неминучість західної агресії», що дозволило перекласти причину і провину за війну на Альянс (Bugayova & Stepanenko, 2025; Giles, 2016; Lange-Ionatamishvili, 2015).

По-друге, заперечення самостійності України як сторони конфлікту. Цю тезу озвучують не лише кремлівські пропагандистські медіа, а й високопосадовці, такі як С. Лавров та С. Шойгу. У цьому наративі стверджується, що всі дії Києва нібито інспіровані Вашингтоном, що Україна «воює до останнього українця» «чужою зброєю і чужим розумом за чужі інтереси», а Збройні сили України подаються як «натовський легіон». Такі твердження покликані виправдати

.....
труднощі на фронті через аргумент «нам протистоїть все НАТО», а також посягати на довіру між Україною та її союзниками, нав'язуючи уявлення про «цинічне використання» українців і неминучість того, що партнери, зрештою, «кинуть» Україну (Bugayova & Stepanenko, 2025; Atlantic Council DFRLab, 2023; Rynhöniemi & Tolvin, 2025).

По-третє, поширюється твердження, що Росію нібито «примусили обставини», що вона «до останнього намагалася домовитися», але її «не почули», а отже, початок так званої «спецоперації» подається як вимушений крок задля власної оборони. Для підкріплення цього нарративу активно використовують псевдозагрози на кшталт «біологічної зброї в таємних американських лабораторіях» або вигаданих планів створення «брудної бомби» на території України. У 2022 р. російські політики неодноразово озвучували ці абсурдні та фантастичні твердження на міжнародних майданчиках, зокрема в ООН. Така поведінка цілком відтворює радянські дезінформаційні практики періоду Холодної війни. Так, Росія подібно до СРСР постійно наповнює інформаційний простір страхом і тривогою, підштовхуючи аудиторію до висновку про «превентивність» і «вимушеність» російського насильства. Можна стверджувати, що наратив «оборони від НАТО» виявився універсальним поясненням війни (Paul & Matthews, 2016; Snegovaya, 2015; Giles, 2016).

Ядерний шантаж світової спільноти, а найперше союзників України, – важливий інструмент психологічного стримування у когнітивній війні Росії проти України. Російські медіа й високопосадовці регулярно просувають її через апеляції до «ризиків ядерної війни», особливо напередодні самітів НАТО, ухвалення рішень щодо надання Україні високотехнологічних систем озброєння або розширення санкцій проти РФ з боку західних держав. У такому форматі сама погроза перетворилася на зброю когнітивного впливу, яка діє через очікування катастрофи без фактичного застосування сили (Bugayova & Stepanenko, 2025; Giles, 2016; Wallner, Copeland & Giustozzi, 2025).

Поряд з аргументами ризику ескалації та ядерної загрози на міжнародну спільноту направлені псевдораціональні пропагандистські аргументи «втоми від війни», необхідності «компромісів» і «негайних переговорів». Російські дипломати, експерти та медіа активно використовують ці формули, створюючи когнітивний тиск на інституції колективної безпеки. Агресію РФ при цьому подають як конфлікт, що потребує врегулювання за рахунок поступок України, а не як грубе порушення міжнародного права (Alvisi, Anthonysamy & Waseem, 2025).

Економічні труднощі, енергетична криза чи міграційні виклики в Європі кремлівські пропагандисти інтерпретують як прямий наслідок підтримки України. Ширший контекст – російська воєнна агресія не враховується. Кремлівські медіа, вириваючи окремі факти з ширшої картини, формують помилкові висновки. Їхня логіка проста – держави Заходу підтримують Україну, як наслідок, мають численні внутрішні проблеми. Тобто, щоб їх позбутися, потрібно перестати надавати будь-яку підтримку Україні. Відбувається підміна понять. Морально-правова оцінка війни замінюється міркуваннями «ціни» та «взаємної вигоди» (Molder, 2023; Bugayova & Stepanenko, 2025).

Основна мета такої риторики – сформувані страх у західному суспільстві та політичних елітах і тим самим стимулювати сповільнення або повне припинення підтримки України з боку західних союзників. Самі по собі ці наративи не здатні змінити політику підтримки Заходом України, але досягають результату у сповільненні процесу передачі озброєння та техніки через деморалізацію партнерів України.

Одним із найдавніших і водночас базових наративів Кремля є твердження, що українці й росіяни становлять «один народ». Цей наратив походить із російської імперської теорії «триєдиного русского народа», яка відводить українцям роль «молодшого брата», тоді як Київ у цьому міфі – це «колыска» виключно російської державності. У липні 2021 р. В. Путін виніс цей підхід у формат програмного тексту, який медійно та освітньо масштабували: українську мову маркували як «діалект», українську ідентичність – як продукт «інтриг Заходу», а саме існування незалежної України – це ніщо інше, як тимчасова помилка, яка має бути виправлена (Atlantic Council DFRLab, 2023; Yablokov, 2018).

Головними силами цього нарративу є три взаємопов'язаних твердження. По-перше, українці та росіяни нібито тотожні за «походженням і ментальністю», а відмінність між ними – штучна конструкція. По-друге, українська державність подається як «випадковий геополітичний проєкт», а її кордони – як «нелегітимні подарунки», що дозволяє перевести питання суверенітету з площини права в площину «історичної доцільності». По-третє, Росія позиціонує себе як «старшого брата», який має право «повернути» українців у спільний простір, поєднуючи патерналізм із прихованою погрозою сили. Як результат, анексія Криму та підтримка сепаратизму на Донбасі пояснювались як «повернення свого» – території та людей, яких оголошено «історично російськими» (Peisakhin & Rozenas, 2018). Згодом, уже в 2022 р., цей мотив став виправданням повномасштабного вторгнення. Російська пропаганда подала його як «возз'єднання». Незважаючи на те, що для зовнішньої аудиторії паралельно активували інші

нарлативи – «нацизм» і «ґеноцид», які є взаємовиключними, вони співіснують у пропаґандистській системі тому, що у них різні адресати (Darczewska, 2014; Bugayova & Stepanenko, 2025; Yablokov, 2018).

Теза про «братні народи» суперечить як історичному розвитку української нації, так і сучасній соціально-політичній реальності. Українці мають окрему ідентичність, мову й культуру, а українська державність формувалася в ході тривалої боротьби за політичну суб'єктність і право на самовизначення. Кремлівська пропаганда свідомо іґнорує ці обставини, підтримуючи імперські настрої та знімаючи з агресора моральну відповідальність за війну. Для російської аудиторії ця риторика слугує легітимацією насильства, нормалізуючи заперечення української суб'єктності як нібито «аномалії», що підлягає усуненню (Ткаченко, 2020; Yablokov, 2018).

Типовою коґнітивною технікою, яку використовує Москва, є перевертання ролей агресора і жертви. Вона розмиває причинно-наслідкові зв'язки, породжує хаос і невизначеність, де аудиторія втрачає здатність відрізнити первинну подію від її пропаґандистського «трактування». Кремль систематично застосовує наратив перевертання ролей, у межах яких Україні та Заходу приписуються злочини, які насправді зробила Росія. В українському контексті з 2014 р. Кремль просуває дві тези такого перевертання. Перша – «Україна сама розв'язала війну на Донбасі»: конфлікт 2014 р. «внутрішньоукраїнський», заперечуючи роль РФ, а українські сили маркують як «карателів», які ніби прийшли придушити «волевиявлення» мешканців регіону, тоді як Росія подається як зовнішній «гуманітарний» помічник (Khaldarova & Pantti, 2016; Iashchenko, 2023; Rynhöniemi & Tolvin, 2025). До того ж українські дослідження регіону показують, що «громадянська війна» є пропаґандистським конструктором (Котигоренко та ін., 2014).

Друга теза полягає у запереченні воєнних злочинів Російської Федерації та створенні версій про «постановки». Найвідомішим прикладом такої практики стала реакція Москви на оприлюднення доказів масових убивств цивільних у Бучі та інших деокупованих містах. Кремль традиційно вдався до прямого заперечення, стверджуючи, що матеріали інсценували українські і західні спецслужби. Аналогічно збиття рейсу МН17 у 2014 р. супроводжувалося з боку РФ численними взаємовиключними версіями, мета яких – перевантажити інформаційний простір і сформувати сумнів як ключову реакцію. Ця тактика називає модель «вогнемет брехні». Її суть полягає в тому, що аудиторію засипають великою кількістю пояснень, унаслідок чого втрачаються орієнтири і готовність прийняти будь-яку зручну інтерпретацію (Paul & Matthews, 2016). Активізація цих фейків відбувається відразу після чергових ударів РФ. Тези про те, що «Україна сама обстріляла мирне населення» чітко синхронізовані з обстрілами українських міст Росією. Як приклад, у березні 2022 р. після руйнування пологового будинку і драмтеатру в Маріуполі в результаті російських обстрілів кремлівські спікери та пропаганда відразу заявили, що «це зробили самі українські націоналісти», аби «очорнити Росію» (Atlantic Council DFRLab, 2023; Paziuk et al., 2025; Paul & Matthews, 2016).

На першому етапі коґнітивної війни РФ проти України були характерні грубі, примітивні ідеологічні наративи. Напередодні повномасштабного вторгнення, а особливо у промові В. Путіна 24 лютого 2022 р. головними тезами були «нацистська загроза» та «екзистенційна оборона». Головна мета цих меседжів полягала в мобілізації власного суспільства на «спеціальну воєнну операцію». Оскільки бліцкригу не відбулося і війна затягувалась, то вже наприкінці 2022 р. ситуація змінюється. У цей час російська коґнітивна кампанія удосконалюється та ускладнюється. У ході цієї трансформації на порядок денний виходять складніші інструменти маніпуляції контекстом та імітації раціонального вибору. Упродовж 2023–2024 років відбувається зміна акцентів, унаслідок чого розмиваються причинно-наслідкові зв'язки. Уся російська пропаганда працює над нормалізацією війни та над тим, щоб у власній внутрішній аудиторії сформувати уявлення про її «неминучість» і «безальтернативність» (Rynhöniemi & Tolvin, 2025).

У 2024–2025 рр. в інструментарії Кремлівського коґнітивного впливу з'являються тези «мирних переговорів за будь-яку ціну», «замороження конфлікту» або «компромісу». Мир тут постає як самоціль, і жодним чином не йдеться про справедливість, відповідальність за порушення міжнародного права. Звичайно, ніякого миру російське політичне керівництво не прагне, це – лише черговий інструмент створення псевдорациональних наративів для уникнення відповідальності за агресію та окупацію територій України. Ці наративи, як і попередні, зміщують фокус з категорій справедливості, міжнародного права та безпеки до емоційного виснаження й прагнення «повернення до нормальності». РФ намагається не лише знайти підтримку чи залучитись лояльністю, головним завданням її коґнітивних операцій цього періоду є формування апатії, фаталізму та готовності приймати нав'язану реальність (Gaeta et al., 2025).

Загалом тези про «нацистів», «нелегітимну владу», «єдиний народ», «війну з НАТО» та перенесення вини становлять комплекс російської пропаганди проти України. Завдання кожного з цих наративів посилити один одного. Можемо спостерігати, що один і той же конфлікт у спікерів Кремля може бути «самозахистом», «визвольною місією» або «виправлення історичної

помилки». Сформовані ще у 2014 р. головні пропагандистські міфи залишаються актуальними сьогодні. Російська пропаганда не відзначається оригінальністю і повторює їх, змінюючи лише акценти та інформаційні приводи (Catena, Ditrych & Kovalčíková, 2025; Gaeta, Alvisi, Anthonysamy & Waseem, 2025).

Висновки. Російські когнітивні інструменти поступово еволюціонують і пристосовуються до нових обставин. Кремль вибудовує довгострокову інформаційну стратегію, яка виходить за межі пропаганди в її класичному розумінні та набуває рис системної когнітивної війни. Створені в її межах ідеологічні міфи, історичний ревізіонізм та псевдораціональні інтерпретації передбачають заперечення української політичної суб'єктності і легітимацію агресії. Внутрішній і зовнішній виміри цієї системи взаємопов'язані. Наративи про «нацизм», «нелегітимну владу» та «єдиний народ» насамперед працюють на внутрішню аудиторію Російської Федерації. Вони покликані мобілізувати суспільство й надати війні морального виправдання. Натомість тези про «втому від війни», «необхідність переговорів», ризики ескалації та ядерної загрози спрямовані переважно на зовнішні аудиторії й мають на меті послабити підтримку України з боку її партнерів. Якщо на початковому етапі всі ресурси пропагандистської машини були зосереджені на прямій ідеологічній мобілізації, то з часом відбувся перехід до тонших механізмів впливу на процес ухвалення рішень у суспільствах і серед політичних еліт. У цьому процесі фокус відповідальності за війну поступово зміщується з агресора – Російської Федерації – на жертву, тобто Україну, яку намагаються подати як сторону, що «не бажає миру» і «прагне продовження війни до останнього українця».

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення цього дослідження.

Джерела та література:

- Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н. та ін. (2014). Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 584 с.
- Кульчицький, С. (2024). Російсько-українське протистояння як екзистенційна війна. *Світогляд*, 5 (109), 3–11.
- Магда, Є. (2023). Історія як інструмент легітимації та побудови зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації на початку ХХІ ст. *Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах*. Частина I / за заг. ред. А. І. Кудряченка. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», С. 128–155.
- Ткаченко, В. М. (2020). *Політика історичної пам'яті в Україні та Росії в умовах політичного транзиту: монографія*. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 144 с.
- Якубова, Л. (2024). Україна як alter ego путінської Росії: методична розробка публічної лекції / за ред. В. Смоля. Київ: НАН України, Інститут історії України, 72 с.
- Atlantic Council DFRLab. (2023). Our Experts Decode the Putin Speech That Launched Russia's Invasion of Ukraine. *New Atlanticist*, 22 February. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/markup/putin-speech-ukraine-war/>.
- Beznosiuk, M. (2024). Kremlin Expands Youth Indoctrination in Russia and Occupied Territories of Ukraine (Part One). *Eurasia Daily Monitor*, 22(126), 11 September. URL: <https://jamestown.org/program/kremlin-expands-youth-indoctrination-in-russia-and-occupied-territories-of-ukraine-part-one>.
- Bidochko, L. (2024). Painting Ukraine as a Junta: Decoding Russia's Disinformation Tactics. *Kennan Institute (Wilson Center)*, 16 January. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/painting-ukraine-junta-decoding-russias-disinformation-tactics>.
- Bugayova, N., & Stepanenko, K. (2025). A Primer on Russian Cognitive Warfare. *Institute for the Study of War*. URL: <https://understandingwar.org/research/cognitive-warfare/a-primer-on-russian-cognitive-warfare/>.
- Catena, B., Ditrych, O., & Kovalčíková, N. (2025). Smoke and Mirrors: Building EU Resilience Against Manipulation through Cognitive Security. *European Union Institute for Security Studies*, 7 October. URL: <https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/smoke-and-mirrors-building-eu-resilience-against-manipulation-through-cognitive>.
- Darczewska, J. (2014). The Anatomy of Russian Information Warfare: The Crimean Operation, a Case Study. *OSW*, 22 May. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf.
- Erlich, A., & Garner, C. (2023). Is pro-Kremlin Disinformation Effective? Evidence from Ukraine. *International Journal of Press/Politics*, 28(1), 5–28. DOI: <https://doi.org/10.1177/19401612211045221>.
- Gaeta, A., Alvisi, S., Anthonysamy, P., & Waseem, M. (2025). Computational Analysis of Information Disorder in Cognitive Warfare. *Online Social Networks and Media*, 100322. DOI:

- <https://doi.org/10.1016/j.osnem.2025.100322>.
- Giles, K. (2016). *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/NDC%20fm_9.pdf.
- Iashchenko, I. (2023). Russian Disinformation about the Ukrainian Conflict since 2014: Fact-checking and Recurring Patterns. *Aspenia Online*, 18 September. URL: <https://aspeniaonline.it/russian-disinformation-about-the-ukrainian-conflict-since-2014-fact-checking-and-recurring-patterns>
- Khaldarova, I., & Pantti, M. (2016). Fake News: The Narrative Battle over the Ukrainian Conflict. *Journalism Practice*, 10(7), 891–901. DOI: <https://doi.org/10.1080/17512786.2016.1163237>
- Lange-Ionathamishvili, E. (2015). Analysis of Russia's Information Campaign Against Ukraine. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence (NATO StratCom COE)*. URL: https://stratcomcoe.org/cuploads/pfiles/russian_information_campaign_public_12012016fin.pdf.
- Lucas, E., & Pomerantsev, P. (2016). Winning the information war: Techniques and counter-strategies to Russian propaganda in Central and Eastern Europe. *Center for European Policy Analysis (CEPA)*, August. URL: <https://cepa.org/our-work/winning-the-information-war/>.
- Mölder, H. (2016). The War of Narratives – Putin's Challenge to International Security Governance in Ukraine. *Sõjateadlane (Estonian Journal of Military Studies)*, 2, 88–113. URL: <https://ojs.utlib.ee/index.php/st/article/view/23973>.
- Paul, C., & Matthews, M. (2016). *The Russian «firehose of falsehood» propaganda model: Why it might work and options to counter it*. RAND Corporation, July. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html>.
- Paziuk, A., Lande, D., Shnurko-Tabakova, E., & Kingston, P. (2025). Decoding Manipulative Narratives in Cognitive Warfare: A Case Study of the Russia-Ukraine Conflict. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 8. DOI: <https://doi.org/10.3389/frai.2025.1566022>.
- Peisakhin, L., & Rozenas, A. (2018). Electoral Effects of Biased Media: Russian Television in Ukraine. *American Political Science Review*, 112(3), 675–693. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055418000188>.
- Polishchuk, Y. (2025). Information Warfare as a Component of Russian Aggression against Ukraine: Historiography of the Problem. *Ukrainian Historical Journal*, (6), 35–49. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.035>.
- Pynnöniemi, K., & Tolvin, A. (2025). Reconstructing Kremlin Strategic Deception: The Logic of Disinformation Narratives during the First Phase of the Full-Scale Invasion of Ukraine. *Journal of Slavic Military Studies*, 58(1), 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1080/13518046.2025.2548727>.
- Snegovaya, M. (2015). Putin's Information Warfare in Ukraine: Soviet Origins of Russia's Hybrid Warfare. *Institute for the Study of War*, September. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/193932/Russian%20Report%201%20Putin's%20Information%20Warfare%20in%20Ukraine-%20Soviet%20Origins%20of%20Russias%20Hybrid%20Warfare.pdf>.
- Strelbytskyi, M., & Hryn, M. (2023). Cognitive warfare of Russia against Ukraine. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Legal Sciences*, 1 (64), 46–52. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.7>.
- Wallner, C., Copeland, S., & Giustozzi, A. (2025). Russia, AI and the future of disinformation warfare. *Royal United Services Institute (RUSI)*, June. URL: <https://static.rusi.org/russia-ai-and-the-future-of-disinformation-warfare.pdf>.
- Yablokov, I. (2015). Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT). *Politics*, 35(3–4), 301–315. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9256.12097>.
- Yablokov, I. (2018). *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World*. Cambridge: Polity Press, 2018. 288 p.

References:

- Atlantic Council DFRLab. (2023). Our Experts Decode the Putin Speech That Launched Russia's Invasion of Ukraine. *New Atlanticist*, 22 February. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/markup/putin-speech-ukraine-war/> [in English].
- Beznosiuk, M. (2024). Kremlin Expands Youth Indoctrination in Russia and Occupied Territories of Ukraine (Part One). *Eurasia Daily Monitor*, 22(126), 11 September. URL: <https://jamestown.org/program/kremlin-expands-youth-indoctrination-in-russia-and-occupied-territories-of-ukraine-part-one> [in English].
- Bidochko, L. (2024). Painting Ukraine as a Junta: Decoding Russia's Disinformation Tactics. *Kennan Institute (Wilson Center)*, 16 January. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/painting-ukraine-junta-decoding-russias-disinformation-tactics> [in English].

-
- Bugayova, N., & Stepanenko, K.** (2025). A Primer on Russian Cognitive Warfare. *Institute for the Study of War*. URL: <https://understandingwar.org/research/cognitive-warfare/a-primer-on-russian-cognitive-warfare/> [in English].
- Catena, B., Ditrych, O., & Kovalčíková, N.** (2025). Smoke and Mirrors: Building EU Resilience Against Manipulation through Cognitive Security. *European Union Institute for Security Studies*, 7 October. URL: <https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/smoke-and-mirrors-building-eu-resilience-against-manipulation-through-cognitive> [in English].
- Darczewska, J.** (2014). The Anatomy of Russian Information Warfare: The Crimean Operation, a Case Study. *OSW*, 22 May. URL: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf [in English].
- Erlich, A., & Garner, C.** (2023). Is pro-Kremlin Disinformation Effective? Evidence from Ukraine. *International Journal of Press/Politics*, 28(1), 5–28. DOI: <https://doi.org/10.1177/19401612211045221> [in English].
- Gaeta, A., Alvisi, S., Anthonysamy, P., & Waseem, M.** (2025). Computational Analysis of Information Disorder in Cognitive Warfare. *Online Social Networks and Media*, 100322. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.osnem.2025.100322> [in English].
- Giles, K.** (2016). *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/NDC%20fm_9.pdf [in English].
- Iashchenko, I.** (2023). Russian Disinformation about the Ukrainian Conflict since 2014: Fact-checking and Recurring Patterns. *Aspenia Online*, 18 September. URL: <https://aspensiaonline.it/russian-disinformation-about-the-ukrainian-conflict-since-2014-fact-checking-and-recurring-patterns> [in English].
- Khaldarova, I., & Pantti, M.** (2016). Fake News: The Narrative Battle over the Ukrainian Conflict. *Journalism Practice*, 10(7), 891–901. DOI: <https://doi.org/10.1080/17512786.2016.1163237> [in English].
- Kotygorenko, V., Kalakura, O., Kovach, L., Kotsur, V., Kochan, N., Makarenko, N. et. al.** (2014). Donbas in the ethno-political dimension. Kyiv: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 584 p. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2024). Russian-Ukrainian confrontation as an existential war. *Svitohliad*, 5 (109), 3–11 [in Ukrainian].
- Lange-Ionatamishvili, E.** (2015). Analysis of Russia's Information Campaign Against Ukraine. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence (NATO StratCom COE)*. URL: https://stratcomcoe.org/cuploads/pfiles/russian_information_campaign_public_12012016fin.pdf [in English].
- Lucas, E., & Pomerantsev, P.** (2016). Winning the information war: Techniques and counter-strategies to Russian propaganda in Central and Eastern Europe. *Center for European Policy Analysis (CEPA)*, August. URL: <https://cepa.org/our-work/winning-the-information-war/> [in English].
- Magda, Ye.** (2023). History as a tool of legitimation and construction of the foreign policy strategy of the Russian Federation at the beginning of the 21st century. *Rosiiska imperska derzhavnist: suchasni mizhnarodni vymiry: analitychnyi almanakh. Part I /* ed. by A. I. Kudriachenko. Kyiv: State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", pp. 128–155 [in Ukrainian].
- Mölder, H.** (2016). The War of Narratives – Putin's Challenge to International Security Governance in Ukraine. *Sõjateadlane (Estonian Journal of Military Studies)*, 2, 88–113. URL: <https://ojs.utlib.ee/index.php/st/article/view/23973> [in English].
- Paul, C., & Matthews, M.** (2016). The Russian «firehose of falsehood» propaganda model: Why it might work and options to counter it. *RAND Corporation*, July. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html> [in English].
- Paziuk, A., Lande, D., Shnurko-Tabakova, E., & Kingston, P.** (2025). Decoding Manipulative Narratives in Cognitive Warfare: A Case Study of the Russia-Ukraine Conflict. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 8. DOI: <https://doi.org/10.3389/frai.2025.1566022> [in English].
- Peisakhin, L., & Rozenas, A.** (2018). Electoral Effects of Biased Media: Russian Television in Ukraine. *American Political Science Review*, 112(3), 675–693. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055418000188> [in English].
- Polishchuk, Yu.** (2025). Polishchuk, Y. (2025). Information Warfare as a Component of Russian Aggression against Ukraine: Historiography of the Problem. *Ukrainian Historical Journal*, (6), 35–49. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.035> [in Ukrainian].
- Pynnöniemi, K., & Tolvin, A.** (2025). Reconstructing Kremlin Strategic Deception: The Logic of Disinformation Narratives during the First Phase of the Full-Scale Invasion of Ukraine. *Journal*

-
of *Slavic Military Studies*, 58(1), 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1080/13518046.2025.2548727> [in English].
- Snegovaya, M.** (2015). Putin's Information Warfare in Ukraine: Soviet Origins of Russia's Hybrid Warfare. *Institute for the Study of War*, September. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/193932/Russian%20Report%201%20Putin's%20Information%20Warfare%20in%20Ukraine-%20Soviet%20Origins%20of%20Russias%20Hybrid%20Warfare.pdf> [in English].
- Strelbytskyi, M., & Hryn, M.** (2023). Cognitive warfare of Russia against Ukraine. *Naukovi pratsi Mizhregionalnoi akademii upravlinnia personalom. Yurydychni nauky*, 1 (64), 46–52. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.7> [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. M.** (2020). Politics of historical memory in Ukraine and Russia in the conditions of political transit: monograph. Kyiv: State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". 144 p. [in Ukrainian].
- Wallner, C., Copeland, S., & Giustozzi, A.** (2025). Russia, AI and the future of disinformation warfare. London: *Royal United Services Institute (RUSI)*, June. URL: <https://static.rusi.org/russia-ai-and-the-future-of-disinformation-warfare.pdf> [in English].
- Yablokov, I.** (2015). Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT). *Politics*, 35(3–4), 301–315. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9256.12097> [in English].
- Yablokov, I.** (2018). *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World*. Cambridge: Polity Press, 2018. 288 p. [in English].
- Yakubova, L.** (2024). Ukraine as the alter ego of Putin's Russia: methodological guidelines for a public lecture / ed. by V. Smolii. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. 72 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.2026

The position of the People's Republic of China on the russian-ukrainian war: foreign policy concepts and strategic interests

Oleh M. Oliynyk

Institute of World History, NAS of Ukraine
Candidate of Economic Sciences, Senior Researcher (Ukraine)
email: ooliynyk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0083-9960>

Oleksandr V. Marushchenko

Vasyl Stefanyk Carpathian National University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: maruolek@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3391-8291>

Abstract.

The purpose of the article is to conduct a thorough analysis of China's foreign policy in the context of the Russian-Ukrainian war in order to form a clear understanding of Beijing's motives regarding its position in relation to Russian aggression against Ukraine, to consider China's main foreign policy concepts and priorities, to clarify China's relations with Western countries and to develop recommendations for Ukraine in order to incline Beijing to a more pro-Ukrainian position. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specifically historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** of the study lies in the analysis and systematization of China's main foreign policy concepts, on the basis of which a generalized conclusion is made about the country's strategic foreign policy course and its position regarding the Russian-Ukrainian war. **Conclusions.** It is clarified that China is persistently implementing global initiatives, positioning itself as a responsible player on the world stage. In relation to the United States, Chinese leaders pursue a "big country" policy and try to talk with Washington on an equal footing. In relation to the Russian-Ukrainian war, Beijing takes a restrained position, avoiding criticism of the Russian Federation and demonstrating its commitment to international law. It is proven that China's relations with the Russian Federation are strategic in nature, therefore Beijing is not interested in isolating Moscow and imposing sanctions against it. It is found that China and Ukraine have strategic partnership relations and close trade relations. It is emphasized that relations between the two countries are important. In this context, a number of recommendations have been developed for the formation of a more pro-Ukrainian position of China.

Keywords: cooperation, security, global initiatives, Russian aggression, strategic dialogue.

Позиція Китайської Народної Республіки щодо російсько-української війни: зовнішньополітичні концепти та стратегічні інтереси

Олег Олійник

Інститут всесвітньої історії НАН України
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник (Україна)
email: ooliynyk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0083-9960>

Олександр Марущенко

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: maruolek@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3391-8291>

Анотація.

Метою статті є проведення ґрунтовного аналізу зовнішньої політики Китаю в контексті російсько-української війни задля формування чіткого розуміння мотивів Пекіну щодо його позиції по відношенню до російської агресії проти України, встановлення основних зовнішньополітичних концептів Китаю і пріоритетів, з'ясування відносин Піднебесної із західними країнами та розробки рекомендацій для України задля схвалення Пекіну до більш проукраїнської позиції. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** дослідження полягає в проведенні аналізу та систематизації основних зовнішньополітичних концептів Китаю, на основі яких зроблено узагальнений висновок про стратегічний зовнішньополітичний курс країни та її позицію щодо російсько-української війни. **Висновки.** Встановлено, що Китай наполегливо впроваджує глобальні ініціативи, позиціонуючи себе як відповідального гравця на світовій арені. По відношенню до США китайські лідери проводять політику «великої країни» і намагаються розмовляти з Вашингтоном на рівних. По відношенню до російсько-української війни Пекін займає стриману позицію, уникаючи критики РФ та демонструючи відданість міжнародному праву. Доведено, що відносини Китаю з РФ носять стратегічний характер, тому Пекін не зацікавлений в ізоляції Москви та запровадженні санкцій проти неї. З'ясовано, що Китай та Україна мають відносини стратегічного партнерства та тісні торгові взаємини. Зроблено акцент, що відносини між двома країнами є важливими. У цьому контексті розроблено низку рекомендацій для формування більш проукраїнської позиції Китаю.

Ключові слова: безпека, глобальні ініціативи, російська агресія, співробітництво, стратегічний діалог.

The Problem Statement. In the context of the protracted Russian-Ukrainian war, an important factor in Ukraine's victory is the foreign policy factor. Ukraine needs political, economic, and military support from the international community, since it is extremely difficult to defeat the Russian aggressor on its own. It is worth noting that after the Russian occupiers invaded the territory of Ukraine, most Western countries showed support for the country by providing large-scale assistance – economic, financial, humanitarian, and military. Thousands of Ukrainian citizens have found refuge in European countries. At the initiative of former US Secretary of Defense Lloyd Austin, the Ramstein Contact Group on Defense of Ukraine was convened on April 22, 2022 – a coalition of approximately 50 countries from around the world that decided to help Ukraine fight Putin's aggression. Since the establishment of the Contact Group, diplomatic meetings of defense ministers from several dozen countries around the world have been held regularly, at which the issues of synchronizing and accelerating the provision of military weapons to Ukraine to counter a full-scale Russian invasion and discussing issues of supporting Ukraine after the end of the war are discussed. Within the framework of the Contact Group, Ukraine received significant amounts of military weapons, equipment and ammunition, in particular: Patriot, SAMP-T and IRIS-T air defense systems, HIMARS, Leopard tanks, F-16 and Mirage aircraft, etc. In total, the participants of the Contact Group announced security assistance to Ukraine worth almost \$170 billion. (MOY, 2025).

Unlike Western countries, Asian countries, including China, have a more restrained stance on Russian aggression against Ukraine. In the issue of the Russian-Ukrainian war, Chinese leaders are primarily guided by their own interests. China and the Russian Federation have a long-standing

.....
historical relationship, which is also associated with joint military actions against both internal and external enemies of communist China, in particular the Japanese interventionists, and the Chaikanshi regime. It is worth noting, however, that during that period, aid came from the USSR, not directly from the Russian Federation. Over the years of large-scale reforms, China has become a powerful player on the world political map. The Chinese leadership is proposing new ideas for the future world order, backing them with economic power and financial resources. Therefore, Beijing's influence on world processes is growing. Although China has not recognized the Russian Federation as an aggressor, the country's leadership has developed proposals for resolving the Ukrainian crisis (this is how Beijing defines the Russian-Ukrainian war).

Ukraine and China have established a strategic partnership, which involves active interaction across a wide range of relations, including security. China's position on the Russian-Ukrainian war is important, therefore there is a need to build a format for relations between Ukraine and China that would encourage the Chinese leadership to take a more pro-Ukrainian position. In this context, there is a need to study the foreign policy of China at the current stage, determine its features and take them into account in the foreign policy of Ukraine.

Analysis of Sources and Recent Research. The topic of studying China's foreign policy is quite popular given that China's role in world processes is growing; the country's global initiatives are gaining greater international support, primarily from the countries of the Global South, which link their future with China. Western countries are also closely monitoring Beijing's "behavior" on the world stage, while demonstrating a more restrained attitude towards its global initiatives.

In the context of the research topic, it is worth familiarizing yourself with a number of studies presented by foreign and domestic experts on China's foreign policy.

A thorough analysis of China's foreign policy under the rule of the country's leader Xi Jinping was presented by Zekeriyya Akdağ from Sakarya University (Turkey) in his article "China's Assertive Foreign Policy and Global Vision under Xi Jinping." The author argues that with Xi Jinping's accession to the presidency, China has begun to demonstrate a more assertive stance or behavior on many issues. Xi Jinping has replaced the country's traditional "low-profile" foreign policy with a more assertive and confident one based on the motto "pursuing success." Although Xi's foreign policy approach has at times seemed more assertive, it is not belligerent, the author believes. The Xi administration, like previous administrations, has pursued a strategy of avoiding conflict while trying to protect China's interests on the international stage. The Xi Jinping administration has begun to emphasize new strategies such as "China's rejuvenation," the "Chinese dream," and the "shared future of mankind." By prioritizing foreign policy, Beijing confirms that China practices "great-power diplomacy" and advocates for a "new type of major-power relations" that aims to shape an international environment that directly affects China's core interests and status goals (Zekeriyya, 2024).

Beijing's position on the Russian-Ukrainian war was examined by Mohammed Saeida from Al-Istiqlal University (Palestine) in the article "China's Foreign Policy towards the Russian-Ukrainian Crisis". In his research, the author concluded that China's voting pattern for resolutions condemning Russia's behavior at the United Nations was characterized by a cautious and restrained approach. This approach demonstrates China's desire to maintain friendly relations with both Russia and Ukraine, while recognizing the complexity of the issue (Saeida, 2023).

In a joint article by Alden, A., Zolkina, M., & Fiala, L., "China Factor' in the Russia-Ukraine War," the researchers draw attention to the fact that since 2022, China has been pursuing a two-pronged policy – maintaining close ties with Moscow while seeking to maintain relations with Europe, which is leading to growing skepticism in Kyiv. Traditionally focused on trade, agriculture, and strategic industries, China's engagement with Ukraine is part of a broader effort to reshape the international order and expand Beijing's global influence. Understanding the "China factor" is essential for shaping a stable and balanced security environment in Ukraine and Europe (Alden, A., Zolkina, M., & Fiala, L., 2025).

Researchers Alicja Bachulska and Ivana Karásková from the European Council on Foreign Relations note in the article "Great changes unseen: The China-Russia nexus and European security" that China is cautiously avoiding overt intervention in Russia's war against Ukraine. The contrast between its diplomatic rhetoric and actual behavior over the past three and a half years suggests that Beijing is acutely aware of the reputational and material risks associated with being seen as complicit in the invasion of Ukraine. Aligning with Russia as an openly hostile or revisionist actor would threaten China's global positioning, risking secondary sanctions and alienating key economic partners, especially in Europe. As a result, China has adopted a position of calibrated support: reinforcing Russian narratives about the causes of the war and NATO's role in the conflict, maintaining high levels of trade and diplomatic engagement with Russia, but refraining from supplying lethal weapons or directly supporting Russian policies (Bachulska, Karásková, 2025).

.....

The article's authors "No Limits? The China-Russia Relationship and U.S. Foreign Policy" Robert D. Blackwill and Richard Fontaine from the Council on Foreign Relations (USA) in the article examined the interaction between Beijing and Moscow in the context of Russian aggression. They believe that the growing quasi-alliance between China and Russia poses the greatest threat to vital US national interests in the last sixty years. In their view, the concerted effort to undermine U.S. policy and the international order has made significant progress over the past decade and will continue for the foreseeable future. While the United States and its partners have yet to mount an adequate response to this historic challenge, there is reason for optimism about the West's ability to cope with the strengthening Sino-Russian alliance (Blackwill, Fontaine, 2024).

In recent years, several monographs by foreign authors devoted to the history of China and the modern policy of the Chinese leadership have been translated into Ukrainian and published in Ukraine. In particular, in 2024, a Ukrainian translation of the monograph by the Australian-American Linda Jaivin, "The Shortest History of China," was published, in which the author reports that for millennia, China has influenced world trade, military strategy, aesthetics, and philosophy. The author of the book turns several thousand years of history into a short, readable story: from philosophical origins to the political system of China, from the COVID-19 pandemic to the hypothetical hegemony of the PRC in the future. She concludes that modern China is perceived in different ways: as an economic power, a symbol of urbanization, a propagandist and aggressive superpower striving for world domination (Jaivin, 2024).

In 2025, a Ukrainian translation of the book by British author Michael Sheridan, "The Red Emperor. Xi Jinping and His New China" (Sheridan, 2025), was published, in which the author talks about China and its current leader. The author presents a portrait of Xi Jinping as the "new emperor," a man who rules over 1.4 billion people and has the second largest economy in the world. According to the author, Xi is the absolute ruler of China, his word is law in everything, from war and peace to the ruthless campaign against Covid-19. He seeks to maintain the dominant position of the Chinese Communist Party, make China the supreme power in the East, and achieve global leadership.

In 2018, a collective monograph "Ukraine – China – 25 years of cooperation: results of cooperation and prospects. "One Belt, One Road" edited by O. Oliynyk was published, which analyzed the results and prospects of Ukrainian-Chinese cooperation over the 25 years since the establishment of diplomatic relations, which were transformed into strategic partnership relations (Oliynyk, 2018). In the article by S. Radziyevska "China's Role in Global Governance", which was included in this monograph, the author presented four possible options for strengthening China's role in global governance. In the author's opinion, the most likely option for China will remain the option of building up "military muscles", increasing activity in the BRICS and SCO organizations, and increasing its participation in the development of integration processes, which may lead to the formation of its own bloc of subordinate allies (Radziyevska, 2018).

With the beginning of Russia's full-scale aggression against Ukraine, O. Oliynyk prepared a number of informational and analytical materials, including: "China's Position on Russian Military Aggression against Ukraine" (Oliynyk, 2023a), "Relations between the PRC and the EU in the Conditions of the Russian-Ukrainian War" (Oliynyk, 2023b, pp. 186–191), "The Rise of Xi Jinping's Status in China's Leadership and Its Influence on the Implementation of Beijing's Foreign Policy" (Oliynyk, 2023c, pp. 16–31), "Prospects for Cooperation between Ukraine and China in the Conditions of Intensification of Bilateral Relations" (Oliynyk, 2023d, pp. 184–189), "China's Foreign Policy Strategy in the Modern Era" (Oliynyk, 2024, pp. 871–883), "Internal and External Factors in the Formation of China's Foreign Policy in the First Quarter of the 21st Century" (Oliynyk, 2025, pp. 53–79) and others. In his articles, the author says that Xi Jinping is trying to behave on the world stage as a world-class leader, who talks on an equal footing with the first persons of the world's leading countries, pursues a persistent foreign policy of a large country, and also demonstrates determination in defending the country's national interests. The researcher also thinks that on the issue of the Russian-Ukrainian war, China behaves with restraint, declaring its commitment to the principles of international law and the UN Charter. According to the author, Beijing is not interested in Moscow's victory, just as it is not interested in its defeat. The weakened and isolated from the outside world, the Russian Federation is a beneficial object of influence from China and its vassal in promoting foreign policy concepts.

Of interest to the scientific and general community is the Ukrainian translation of the collection of speeches by President Xi Jinping of the People's Republic of China "On Public Administration in China. Volume 1", which was published in Ukraine in 2021. The book is dedicated to the activities of the leader of the People's Republic of China Xi Jinping as an ideologist of the idea of socialism with Chinese characteristics for a new era as a guiding ideology that the Communist Party of China will adhere to over the long term. The publication also contains a large number of speeches by the leader of the People's Republic of China on public administration issues, new ideas, views, considerations, answers to important theoretical and practical questions related to the development of the party and

.....
the state in new historical conditions, which reveal the political course pursued by the Xi Jinping's new leadership of the CPC Central Committee (Xi Jinping, 2021).

In an article by Konstantin Voitovsky, the chief consultant of the Strategic Planning Department of the Center for Security Studies of the National Institute of Security Studies, "Ten Ways the War in Ukraine Will Change the World: A Review of EIU Research," the author notes that, cut off from the international political, economic, and financial system, Russia will turn east to strengthen its alliance with China. What began as a "marriage of convenience" has grown into a strategic partnership over the past decade. For China, the alliance with Russia provides security for its northern border, natural resources, and a shared authoritarian approach and attitude toward the West (Voitovsky, 2022).

The foreign policy of the Chinese leadership is also presented in a series of collections of official speeches by President Xi Jinping entitled "On Public Administration". The collection, which was developed in 2014, published the report of the Chinese leader "To Create a Bridge of Friendship and Cooperation in Eurasia", which he made on April 1, 2014 during a visit to the College of Europe in Bruges (Belgium). In his speech, the President of the People's Republic of China expressed the hope that China, together with its European friends, will create a bridge of friendship and cooperation in Eurasia. To do this, joint efforts must be made to create four bridges – peace, growth, reform and civilizational progress – in order to create a strategic partnership between China and Europe that is even more significant and influential (Xi Jinping, 2014, pp. 382–384).

The position of the Chinese leadership on the current global governance system is presented in Xi Jinping's report "Enhancing Our Country's Ability to Participate in Global Governance," which he delivered at the 35th Seminar of the Politburo of the 180th CPC Central Committee, and which was published in 2017 in the collection of official speeches of President Xi Jinping entitled "On State Governance." In this report, the Chinese leader stated that promoting the transformation of the global governance system is a common cause of the international community, and in this matter, it is necessary to firmly adhere to the principles of joint discussion, joint construction and joint use of the fruits, so that the requirement for the transformation of this system is embodied in the common opinion of all parties and flows into joint actions (Xi Jinping, 2017).

This book also presents the report of the leader of the PRC, "Jointly Creating a World Community with a Shared Future," in which he advocates the idea of multipolarity and multilateralism as a way to safeguard peace and sustainable development. In this context, Xi Jinping emphasizes the important role of the UN and other international organizations (Xi Jinping, 2017, pp. 768–785).

A number of publications devoted to China's position on the Russian-Ukrainian war were prepared by authors of Ukrainian non-governmental analytical centers. Thus, Yuriy Poyta from the Center for International Security in his article "China's Formal Neutrality on the Russian-Ukrainian War: Conclusions for Ukraine" notes that after the start of the full-scale Russian-Ukrainian war in 2022, China, in general, continued to adhere to its formally neutral position, but Beijing significantly strengthened the Russian vector of its foreign policy, in particular: China significantly deepened economic ties and increased energy purchases in Russia (which provides significant economic support for the Russian political regime); began work on the construction of new gas pipelines from the Russian Federation to the PRC; strengthened political and military cooperation, diplomatic coordination with Russia; opposed the exclusion of Russia from the G20 and voted against the exclusion of Russia from the UN Human Rights Council. The author believes that it is most likely that China will generally continue its so-called "pro-Russian neutrality", which is due to the importance for the PRC to maintain relations with both the West and Russia. In his opinion, China will most likely not provide Russia with military-technical support and will be cautious about providing assistance in circumventing sanctions, but will assist Russia informationally, diplomatically, economically and partly technologically. Given the above, the researcher emphasizes, Ukraine's relations with China should be adjusted taking into account China's global goals of achieving world leadership and attempts to undermine the West's positions, which pose long-term challenges for Ukraine (Pota, 2023).

In the article of the researcher of the Program of Russian and Belarusian Studies Anton Oksentiuk "Military interaction between the Russian Federation and the People's Republic of China and its impact on the course of the Russian-Ukrainian war", it is noted that the People's Republic of China has not yet begun open and large-scale supplies of military equipment to the Russian Federation. Although Beijing avoids direct military support for Moscow in the war against Ukraine, it provides indirect assistance – by supplying critically important goods, equipment and components. In the conclusion to the cited article, the author notes that this format of interaction allows the Russian Federation to maintain the ability to produce modern weapons systems even under severe international pressure. As a result, the military-technical partnership with China is becoming not only important, but also crucial for the implementation of Moscow's modern military strategy (Oksentiuk, 2025).

Summing up the analysis of recent studies and publications, both international and Ukrainian, it can be stated that the research community is closely monitoring Beijing's foreign policy course and its

attitude to the Russian-Ukrainian war. The analysis of the above publications gives grounds to assert that China upholds the principles of multipolarity and multilateralism, will seek to strengthen its influence in the world, and will demonstrate "formal neutrality" towards the Russian-Ukrainian war, which will require Ukraine to adjust its foreign policy course taking into account the challenges that will arise as a result of such foreign policy behavior of China.

This article is a continuation of this direction of scientific research, which allows for a deeper understanding of China's foreign policy at the current stage and its position on the Russian-Ukrainian war.

The Purpose of the Article. The authors of the article set out to conduct a thorough analysis of China's foreign policy at the current stage, establish China's main foreign policy concepts, strategic interests and priorities, clarify China's relations with Western countries, form a clear understanding of Beijing's motives regarding its position regarding Russian aggression against Ukraine, and develop recommendations for Ukraine to sway Beijing towards a more pro-Ukrainian position.

The Results of the Research. An analysis of China's foreign policy actions regarding the Russian-Ukrainian war shows that Beijing did not support the Kremlin's invasion of the territory of Ukraine. At the same time, China abstained from recognizing the Russian Federation as an aggressor during the UN vote. The UN General Assembly Resolution ES-11/1 of 02.03.2022 condemned the Russian Federation's announcement on February 24, 2022 of a "special military operation" in Ukraine and demanded that the Russian Federation immediately, completely and unconditionally withdraw all its armed forces from the territory of Ukraine within its internationally recognized borders. This UN resolution was supported by 141 states. At the same time, China categorically opposes the use of nuclear weapons during the Russian-Ukrainian war. Chinese leaders note that it is necessary to jointly oppose the threat of nuclear weapons and nuclear blackmail, which may be a point of contact with Western countries in their intentions to stop Russian aggression against Ukraine. (United Nations, 2022).

The explanation for this position of the PRC regarding the Russian war against Ukraine lies in the presence of a number of factors that need to be taken into account in order to better understand the motives of the Chinese leadership regarding Russian aggression.

In this context, it is worth noting the economic and security components of China's motivation for the war in Ukraine.

The economic component is that Russia is a significant market for Chinese goods. It is also profitable for China to buy Russian energy resources at prices significantly lower than market prices, which to some extent compensates for China's losses from Western sanctions that were imposed by Western countries against Beijing in connection with its continued cooperation with Moscow, after most countries in the world condemned the actions of the Russian invaders.

The security component is that in the event of a military conflict between China and the United States, most likely over the Taiwan issue, Russia will remain the only partner capable of providing military support to Beijing. In addition, the parties are linked by a number of regional associations, in particular, the SCO, BRICS, CSTO etc. After successfully reclaiming Hong Kong and Macau, China has been trying to regain control of Taiwan. In 1954, the United States passed the Taiwan Relations Act, which aims to maintain peace, security, and stability in the Western Pacific and advance United States foreign policy through continued commercial, cultural, and other relations between the United States and Taiwan. The law establishes the US obligation to provide defense assets and services, including in the event of external threats to Taiwan's security, the nature and scope of which are determined by the US President and Congress. Under this law, the US supplies Taiwan with the most advanced types of military equipment and technology. In September 2024, US President Joe Biden approved \$567 million in defense assistance to Taiwan, nearly double the \$345 million in defense support for Taiwan approved by the Biden administration in July 2023. The military aid package includes funding for military training, procurement of supplies, anti-tank and anti-aircraft weapons, and comprehensive outreach (Reuters, 2024).

Beijing views such active assistance to Taiwan from the US as Washington's intentions to oppose China's policy of "peaceful reunification" of Taiwan with mainland China.

It is worth noting that with the appearance of Xi Jinping on the political arena, there has been a significant shift in Beijing's foreign policy behavior. China's foreign policy has become more global in nature. Xi Jinping openly declares that China is a major country on the political map of the world and should play a more active role in world processes. He backs up his claims about China's greatness with global initiatives and projects aimed at creating new international alliances, trade and transport routes. The Chinese leader began his political activity in world politics with the global project "One Belt, One Road" (OBOR), announced in 2013 during a visit to Kazakhstan. The project aims to connect the major economies of Eurasia through infrastructure, trade and investment. It is a global project focused on connecting transport routes and communication networks of different continents, including Asia, Africa, America and Europe. As of January 2023, 151 countries have been registered

.....
as participants in the project. At the initiative of the leader of the Celestial Empire, the Asian Infrastructure Investment Bank was established, with 105 countries as members. The authorized capital of the bank is \$100 billion. With the assistance of the Chinese leader, the Silk Road Fund was established with a share capital of \$40 billion (CRS, 2023).

In 2021, during the general debate at the 76th session of the UN General Assembly, Chinese President Xi Jinping proposed the Global Development Initiative (GDI), which aims to guide global development to a new stage of balanced, coordinated, and inclusive growth. On January 20, 2022, the Permanent Representative of the PRC to the UN, Ambassador Zhang Jun, held the kick-off meeting of the Group of Friends of the Global Development Initiative (GDI), which marked the official establishment of the Group of Friends, in which more than 20 heads of UN agencies participated and delivered speeches. The document's developers hope to strengthen communication and cooperation in priority areas of the global development goals to provide fresh political momentum to global efforts to respond to the COVID-19 pandemic, recover from the pandemic, and implement the Sustainable Development Goals. In April 2022, at the annual conference of the Asian Forum in Boao, China, Xi Jinping presented a concept paper called China's Global Security Initiative (GSI), which indicates China's intention to play a much greater role in international politics. Also in March 2023, the Chinese leader announced another initiative called Global Civilization Initiative (GCI). As defined by Xi Jinping, this initiative aims to respect the diversity of civilizations, the common values of humanity, the importance of the inheritance and innovation of civilizations, and strong international exchanges and cooperation between people. He emphasizes that, in contrast to the West's claims of "the superiority of certain civilizations and the clash of civilizations," China calls for upholding the principles of equality, mutual learning, dialogue, and inclusiveness among civilizations. He emphasizes the importance of cultural exchanges that go beyond alienation, mutual learning, beyond clashes and coexistence, beyond feelings of superiority.

In his speech at the 25th meeting of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization, which took place on September 1, 2025 at the Meijiang International Convention and Exhibition Center in the Chinese city of Tianjin Xi Jinping reaffirmed his commitment to the idea of globalization and to demonstrating China as a global player and world leader ready to lead world development. In addition to previously announced initiatives, the Chinese leader announced the Global Governance Initiative (GGI). He explained the need for such an initiative by saying that the Cold War mentality, hegemonism, and protectionism continue to haunt the world. New threats and challenges are only intensifying. The world has entered a new period of turbulence and transformation. Global governance has reached a new crossroads. He identified the following as the main pillars of the new initiative: upholding sovereign equality, ensuring the international rule of law, practicing multilateralism, advocating a people-centered approach, and focusing on real action (Cheung, 2025).

Thus, through global initiatives, Beijing is trying to prove that modern China is a great country that is concerned with the problems of world security, global development, and the protection of the interests of all nations, regardless of their level of development and role in world processes. Through these initiatives, the Chinese authorities are trying to fill the fundamental principles of peaceful coexistence of nations with real meaning, when each nation has equal rights in the system of international relations. At the same time, they are ready to take responsibility for the implementation of their initiatives and are determined to support the countries of the Global South in protecting their rights and interests.

However, it cannot be ruled out that through global initiatives, Beijing is trying to "create a circle of friends," that is, to enlist the support of other countries in its confrontation with the United States, first and foremost. In this matter, China has already achieved some success. In particular, in March 2023, the Chinese leader brokered an agreement between long-time antagonists Iran and Saudi Arabia to restore diplomatic relations. According to researchers at the Atlantic Council, this was a turning point that could potentially change the Middle East and the role of the United States in this vital region (Atlantic Council, 2023).

China's position is different from that of the United States on the resolution of the Russian-Ukrainian crisis, both in its principles and practical actions, making this area a new arena of competition between the two states.

According to analysts at the European Union Institute for Security Studies, China is likely to try to use the Global Security Initiative to prove that it is acting for peace, including in Ukraine (mentioned once in the concept), linking it to the recently published 12-point document – "The Position of the PRC on the Political Settlement of the Crisis in Ukraine" (Ekman, 2023).

It is worth noting that after the introduction of sanctions by Western countries against the PRC due to its position on the Russian-Ukrainian war, Beijing did not remain isolated from the outside world. The leadership of the Celestial Empire confidently implements its global projects and achieves new achievements in the international arena.

.....

The successes of Chinese diplomacy have inspired Beijing to engage in more active foreign policy activities, primarily in the countries of the Global South, which include developing countries, in particular the countries of Southeast Asia, Central Asia, Latin America, and Africa, which have The China-Africa Cooperation Summit was held in Beijing from September 4 to 6, 2024. According to experts, the role of the private sector and people-to-people exchanges have become an increasingly important part of the Forum on China-Africa Cooperation (FOCAC) over the past 24 years since its establishment, injecting new impetus into China-Africa relations. During the FCAC Summit, China pledged to provide African countries with 50 billion U.S. dollars in financial support over the next three years and will continue to build industrial parks and assist in the industrialization of Africa for the sustainable development of the African continent (Mboya, 2024).

While the US openly pursues a policy of containment of China and has declared it its main competitor, the European Union is demonstrating a more moderate position and is trying to find a compromise option for cooperation with China, since open confrontation will have serious economic consequences for the EU itself. The main principles and directions of cooperation between the parties are enshrined in the EU-China Cooperation Strategy, which was adopted in 2020. The strategy states that the EU and China, as important players in a multipolar world, share responsibility for promoting peace, prosperity and sustainable development for the benefit of all. They agree to continue to strengthen and develop their strategic partnership for the benefit of both sides, based on the principles of equality, respect and trust (EEAS, 2020).

It is worth noting that European and Chinese leaders jointly declared the need to respect the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine immediately after the Russian aggression against Ukraine. At the initiative of the EU, an EU-China summit was held on April 1, 2022, the most important goal of which was a dialogue with Beijing regarding the Russian Federation's war against Ukraine. During the summit, European Council President Charles Michel called on China to help end the war in Ukraine. For her part, European Commission President Ursula von der Leyen stressed that "the continuation of the war and the disruption it creates in the global economy are in no one's interests, and certainly not China's." She emphasized that "equidistance is not enough. Active work to achieve peace is important. And every actor must play their role" (European Council, 2022). Following the summit, the Chinese Foreign Ministry published a press release presenting Beijing's position on Russia's war against Ukraine. In the statement, the Chinese side emphasized that "China deeply regrets that the situation in Ukraine has reached the state it is in now. China's position on the Ukrainian issue is that China always stands on the side of peace and draws its conclusions independently, taking into account the specifics of each issue." (Paiders, 2022).

It is worth noting that Beijing did not recognize Russia as an aggressor during the UN vote, but China is complying with the requirements of international sanctions imposed by Western countries against Russia. In particular, two of China's largest state-owned banks, the Industrial and Commercial Bank of China and the Bank of China, have stopped financing purchases of Russian goods due to financial sanctions from countries such as the United States. These banks have also stopped issuing dollar-denominated letters of credit to Russian companies. The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) has suspended and is reviewing all activities related to Russia and Belarus. According to the Financial Times, Chinese mobile phone manufacturers Huawei, Xiaomi and Oppo have reduced mobile phone shipments to Russia by more than 50 percent due to the risk of secondary sanctions on China. China has also refused to supply Russian airlines with aircraft spare parts. According to Reuters, British oil company INOPEC has suspended talks on a potential investment of \$500 million in a joint venture with Russian petrochemical holding Sibur – the East Siberian Petrochemical Plant. Chinese petrochemical company Sinopec has also stopped cooperation with Russian gas producer Novatek on joint gas projects. According to Reuters, representatives of the Chinese Foreign Ministry have instructed representatives of Sinopec, as well as China National Petroleum Corporation and China National Offshore Corporation to review their business ties and investment plans with Russian partners (Reuters, 2022).

China and Ukraine have established strategic partnership relations, which were formalized during the visit of the President of the People's Republic of China to Ukraine in June 2011, during which the Joint Declaration on the Establishment and Development of Strategic Partnership Relations between Ukraine and the People's Republic of China was signed. In December 2013, during the state visit to the People's Republic of China of the President of Ukraine, the Treaty on Friendship and Cooperation between Ukraine and the People's Republic of China, the Joint Declaration of Ukraine and the People's Republic of China on Further Deepening Strategic Partnership Relations, and the Program for the Development of Strategic Partnership Relations between Ukraine and the People's Republic of China for 2014–2018 were signed (MFA of Ukraine, 2022).

After the start of Russian aggression against Ukraine, the parties have maintained a dialogue at the level of heads of state and foreign policy departments.

.....

In February 2023, the Minister of Foreign Affairs of Ukraine Dmytro Kuleba met with the Chairman of the Foreign Affairs Commission of the Central Committee of the Communist Party of China Wang Yi during the Munich Security Conference and had a telephone conversation with the member of the State Council of the PRC, Minister of Foreign Affairs of the PRC Qin Gang. Wang Yi once again stated that the war in Ukraine must be immediately ended through negotiations with the aggressor. He also added that China is preparing a peace initiative for Russia and Ukraine. The Head of the Ukrainian Foreign Ministry stressed that no compromises on the territorial integrity of Ukraine or any other country in the world are possible. He also stated that Ukraine wants China to play its role in deterring Russia (MFA of China, 2023).

On April 26, 2023, a telephone conversation took place between the President of Ukraine Volodymyr Zelensky and the President of the People's Republic of China Xi Jinping. During the conversation, the leaders of the countries discussed ways to strengthen the Ukrainian-Chinese partnership. They exchanged views on "China's peace plan and the Ukrainian "peace formula". According to the message of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, there are "certain moments, points of intersection" in the proposals of the parties. Thus, the positions of Ukraine and China coincided on the non-use of nuclear weapons and their non-proliferation. For his part, the Chinese leader reported that Beijing agreed that nuclear facilities should not be taken hostage. The President of Ukraine emphasized that before the full-scale phase of Russia's war against our state, China occupied an important place among Ukraine's trading partners. V. Zelensky expressed hope that this conversation will give a powerful impetus to the return, preservation and development of this dynamic at all levels (Mazurenko, 2023).

On February 24, 2023, the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China published a document – "China's Position on the Political Settlement of the Ukrainian Crisis" (Plan), which reflects the position of the Chinese authorities on the end of the Russian invasion of Ukraine (Bortnik R., Krasovskaya O., 2023). The document's achievement is that in the first paragraph of the Plan, the Chinese side declares respect for the sovereignty of all countries, the need to effectively support the sovereignty, independence and territorial integrity of all countries, as well as to encourage the equal and uniform application of international law, and double standards should be rejected. The weak part of the Plan is the eleventh paragraph, which declares the termination of unilateral sanctions. This is evidence that Beijing opposes the sanctions imposed by Western countries against Moscow. This wording indicates that China is not interested in the defeat of the Russian Federation.

In order to implement the agreements reached during the telephone conversation of the heads of state on May 16-17, 2023, the Special Representative of the Government of the PRC for Eurasian Affairs Li Hui visited Ukraine. During the meeting of the Special Representative of the Government of the PRC with the Minister of Foreign Affairs of Ukraine D. Kuleba, the parties discussed current issues of interaction between Ukraine and China both at the bilateral level and within the framework of international organizations, as well as ways to stop Russian aggression. D. Kuleba informed Li Hui about the principles of restoring a sustainable and just peace based on respect for the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. He emphasized that Ukraine does not accept any proposals that would entail the loss of its territories or freezing the conflict. The Minister noted the importance of China's participation in the implementation of the Peace Formula of the President of Ukraine, the Black Sea Grain Initiative, ensuring nuclear safety and other important international efforts. The parties separately discussed the long-term prospects for the development of bilateral relations between Ukraine and China and agreed to increase dialogue on key issues of the bilateral and international agenda (Kizilov, 2023).

On February 17, 2024, on the sidelines of the 60th anniversary Munich Security Conference, another meeting between the Minister of Foreign Affairs of Ukraine D. Kuleba and his Chinese counterpart Wang Yi took place. The participants of the meeting discussed bilateral relations, trade, and the need to restore a just and lasting peace in Ukraine, and also agreed to maintain Ukrainian-Chinese contacts at all levels and continue our dialogue (Interfax, 2024).

In February 2024, China's Special Representative Li Hui visited Brussels, where he met with the heads of the European External Action Service (EEAS). According to the EEAS, the parties discussed Russia's illegal aggressive war against Ukraine and ways to promote a just and sustainable peace. During the meeting, European diplomats informed the Chinese Special Representative that Russia's war is a real threat to the security of the European Union, and therefore China's position on the war inevitably affects their bilateral relations. They added that the EU remains committed to supporting Ukraine in everything that is "necessary for victory." It was also emphasized during the meeting that the EU expects China, as a permanent member of the UN Security Council, to play a constructive role and use every opportunity to protect and promote the UN Charter and international law in order to ensure that the Russian Federation withdraws its troops from Ukraine beyond its internationally recognized borders (Espresso, 2024).

After visiting Brussels, Li Hui arrived in Ukraine on March 7, 2024 as part of shuttle diplomacy. During the meeting with Ukrainian government officials, the Chinese diplomat was briefed on the situation on the battlefield, the functioning of the "grain corridor", the return of prisoners of war, and the protection of the rights of civilian hostages. For his part, the Chinese special representative once again stated that China advocates an end to hostilities and a political solution to the Ukrainian crisis (Chiu, 2024).

China's position on the Russian-Ukrainian war was announced by Chinese President Xi Jinping during his visits to France, Serbia and Hungary in May 2024. During the talks in France, the leaders of the two countries exchanged views on international and regional issues of mutual interest, discussing, in particular, Russia's war against Ukraine. French President Emmanuel Macron tried to convince the Chinese leader of the reality of the threat posed by Russia to both France's national security and Europe in general, calling on China to limit exports of dual-use products to the Russian Federation. In turn, Xi Jinping stated that China did not initiate the "Ukrainian crisis" and is not a party or participant in it. In his opinion, China plays a constructive role in seeking a peaceful resolution of the "crisis". The Chinese President also stressed that his state is ready to work with France to find a reasonable way out of the "crisis" (Tishchenko, 2024).

During a Security Council meeting at UN Headquarters in New York on May 29, 2024, China's Permanent Representative to the UN Fu Kun stated that China's position on the Ukrainian issue is consistent and clear, and that it is in the best interests of all parties to seek a political settlement through an early cessation of hostilities. He believes that the continued flow of weapons and ammunition to the battlefield will only complicate the crisis and deepen the brutality, danger and unpredictability that war brings. This will lead to more innocent casualties, diminishing the hope for a peaceful end to the hostilities, as well as having a further negative impact on regional peace and stability (CGTN, 2024).

On June 4–6, 2024, the First Deputy Minister of Foreign Affairs of Ukraine A. Sybiga visited China to hold another round of Ukrainian-Chinese political consultations. During the meeting, the parties discussed current issues on the bilateral agenda, outlined joint steps to intensify contacts at the highest and highest levels, strengthen the positive dynamics of trade and economic cooperation, as well as further interaction within the framework of international organizations. The interlocutors emphasized the importance of adhering to the principles of the UN Charter and international law. As noted by the parties, mutual respect for sovereignty and territorial integrity is the foundation on which the bilateral relations between Ukraine and China are based. The Ukrainian side once again called on the Chinese partners to make a practical contribution to achieving a just and lasting peace in Ukraine (Bandouil, 2024).

On July 24, 2024, in the Chinese city of Guangzhou, the next meeting of the Minister of Foreign Affairs of Ukraine D. Kuleba with his Chinese counterpart Wang Yi took place. The heads of the foreign ministries of the two countries discussed the issue of stopping Russian aggression against Ukraine and the possible role of China in achieving a just peace. D. Kuleba informed his Chinese counterpart about the results of the Peace Summit in Switzerland and explained the logic of further steps in implementing the Ukrainian Peace Formula. He confirmed Ukraine's readiness for negotiations with Russia, but only on condition of a good-faith approach from the Russian side. The Head of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine emphasized that a just peace in Ukraine meets the strategic interests of the PRC, and the role of China as a global force for peace is important (LB.ua, 2024).

Conclusions. An analysis of China's foreign policy regarding Russian aggression against Ukraine in the context of Sino-Ukrainian relations allows us to draw certain conclusions:

- China's announcement of global initiatives – "One Belt, One Road", the Global Development Initiative, the Global Security Initiative, the Global Governance Initiative, the Global Civilization Initiative – confirmed the shift in Beijing's foreign policy towards strengthening its aspirations for global influence and its application for active participation in international processes;
- Global Initiatives are key features of Chinese foreign and security policy. They are aimed at rejecting the world primacy of one single country (according to official Chinese documents), and are tools that will help China achieve global superiority. In fact, they are China's answer to the future of the world order. Through these initiatives, Beijing seeks to create a favorable external environment that will support China's sovereignty, security and development interests;
- Taiwan has become a stumbling block in geopolitical interests between the US and China. Today, the situation looks like neither side is ready to give up its own interests on this issue. As a result, an "arms race" continues in the Pacific region;
- Beijing pursues a pragmatic policy towards Moscow. China's interaction with Russia allows it to obtain cheap energy resources and count on support in the event of a military confrontation with the West;

- China is not interested in continuing military aggression against Ukraine and advocates a cessation of hostilities and negotiations with the aggressor to find a political solution. China categorically opposes the use of any weapons of mass destruction.

The results of the study provide grounds for developing a number of recommendations for the Ukrainian side, which include a set of measures aimed at activating the mutually beneficial strategic partnership between Ukraine and China, in particular the following:

- strengthen interaction with Beijing, intensify strategic dialogue and the activities of the Commission on Cooperation between the Government of Ukraine and the Government of the People's Republic of China in order to strengthen China's constructive role in ending the Russian-Ukrainian war and establishing peace in Ukraine, as well as developing large-scale cooperation, in particular in the economic, cultural, scientific, educational and military spheres;
- together with the Chinese side, develop a new Program for the Development of Strategic Partnership Relations between Ukraine and the PRC, since the previous program, designed for 2014–2018, has lost its validity;
- to analyze the implementation of the Action Plan on cooperation and accelerating the implementation of common intentions in the trade and economic, investment spheres, infrastructure and energy sectors, agricultural, industrial and humanitarian spheres, etc., which was signed on December 23, 2020 by Vice Prime Minister O. Stefanishyn and Vice Premier of the State Council of the PRC Liu He during the Fourth Meeting of the Commission on Cooperation between the Government of Ukraine and the Government of the People's Republic of China; based on the results of the analysis, to develop new projects for the successful implementation of the Action Plan and participation in the global initiative "One Belt, One Road";
- regularly hold political consultations at the level of deputy foreign ministers of the two countries on current issues of bilateral relations and, primarily, on joint actions aimed at ending the war in Ukraine and achieving a just peace based on international law;
- as Ukraine is a candidate for accession to the European Union, Ukraine's relations with China should take into account the EU's policy towards this country, which, against the backdrop of global conflicts such as the war in Ukraine, involves a complex, dual approach: being a partner (on climate, trade), a competitor (economic justice, technology) and a systemic rival (human rights, security), with a key focus on "de-risking" supply chains (especially critical technologies/raw materials) to increase resilience, promote the EU's autonomy, protect its interests through stronger trade instruments, while maintaining dialogue to manage tensions, all while countering Russian influence and its support from China.

Funding. The authors did not receive any financial assistance for the research and publication of this article.

References:

- Alden, A., Zolkina, M., & Fiala, L.** (2025). Understanding the 'China Factor' in the Russia-Ukraine War. PeaceRep: The Peace and Conflict Resolution Evidence Platform, University of Edinburgh. [In English] <http://dx.doi.org/10.7488/era/6172>.
- Atlantic Council** 2023. Experts react: Iran and Saudi Arabia just agreed to restore relations, with help from China. Here's what that means for the Middle East and the world. [In English] URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react/experts-react-iran-and-saudi-arabia-just-agreed-to-restore-relations-with-help-from-china-heres-what-that-means-for-the-middle-east-and-the-world/>.
- Bachulska, A., Karásková, I.** (2024) Great changes unseen: The China-Russia nexus and European security. [In English] URL: <https://ecfr.eu/publication/great-changes-unseen-the-china-russia-nexus-and-european-security/>.
- Bandouil, S.** (2024). Ukrainian and Chinese delegations meet for political consultations in Beijing. *The Kyiv Independent*. [In English] URL: <https://kyivindependent.com/ukrainian-and-chinese-delegations-meet-for-political-consultations-in-beijing/>.
- Blackwill, R., Fontaine, R.** (2024). No Limits? The China-Russia Relationship and U.S. Foreign Policy. *Council on Foreign Relations*. [In English] URL: <https://www.cfr.org/report/no-limits-china-russia-relationship-and-us-foreign-policy>.
- Bortnik R., Krasovskaya O.** (2023). Peace plans for Ukraine: initiators, essence, comparisons, and perspectives (11 plans for peace and/or war). [In English] URL: <https://uiamp.org/en/peace-plans-ukraine-initiators-essence-comparisons-and-perspectives-11-plans-peace-and-or-war>.
- CGTN** 2024. Chinese envoy urges political settlement of Ukraine conflict. [In English] URL: <https://news.cgtn.com/news/2024-07-26/Chinese-envoy-urges-political-settlement-of-Ukraine-conflict-1vxIMJuMPuM/index.html>.

- Cheung, K.** (2025). Xi's Four "Global Initiatives": China's Blueprint for a Parallel World Order. *Special Competitive Studies Project*. [In English] URL: https://scsp222.substack.com/p/xis-four-global-initiatives-chinas?utm_source=substack&utm_medium=email&utm_content=share.
- Chiu, L.** (2024). Worlds Apart: Chinese Envoy Meets Ukrainian Officials in Kyiv to Discuss Peace Plans. *Kyiv Post*. March 8. [In English] URL: <https://www.kyivpost.com/post/29195>.
- CRS 2023.** Asian Infrastructure Investment Bank (2023). *Congressional Research Service*. May 4. [In English] URL: <https://www.congress.gov/crs-product/IF10154>
- Ekman, A.** (2023). China's global security initiative. [In English] URL: <https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/chinas-global-security-initiative>
- EEAS 2020.** Strategic Agenda for Cooperation. [In English] URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/china/eu-china-2020-strategic-agenda-cooperation_en.
- European Council 2022.** EU-China summit: Restoring peace and stability in Ukraine is a shared responsibility. [In English] URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/01/eu-china-summit-restoring-peace-and-stability-in-ukraine-is-a-shared-responsibility/>.
- Espresso 2024.** Special Representative Li Hui's visit to Brussels: EU calls on China to limit supply of advanced technologies to the Russian Federation [In Ukrainian] URL: <https://espresso.tv/svit-vizit-spetspredstavnik-li-khueya-v-bryussel-es-zaklikav-kitay-obmezhati-postachannya-peredovikh-tehnologiy-do-rf>.
- Interfax 2024.** Ukrainian, Chinese FMs meet in Munich (2024). [In English] URL: <https://interfax.com/newsroom/top-stories/99561/>.
- LB.ua 2024.** Kuleba, Wang Yi hold three-hour talks in China (2024). *LB.ua*. 24 July. [In English] URL: https://en.lb.ua/news/2024/07/24/30830_kuleba_wang_yi_hold_threehour_talks.html.
- Kizilov, Y.** (2023). China's special envoy, who was ambassador to the Russian Federation, visited Ukraine. [in Ukrainian] URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/17/7402655/>.
- Mazurenko, A.** (2023). President Zelenskyy had telephone call with Xi Jinping. [In English] URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/04/26/7399505/>.
- Mboya, C.** (2024). What happened in Beijing in September? An Analysis of FOCAC and the Geopolitics of Africa's Partnerships. [In English] URL: <https://afripoli.org/what-happened-in-beijing-in-september-an-analysis-of-focac-and-the-geopolitics-of-africas-partnerships>.
- MFA of Ukraine 2022.** Political Relations between Ukraine and China. [In English] URL: <https://china.mfa.gov.ua/en/partnership/political-relations-between-ukraine-and-china>.
- MFA of China 2023.** Wang Yi Meets with Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba. [In English] URL: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/3265_665445/3250_664382/3252_664386/202302/t20230221_11028316.htm.
- MOY 2025.** The "Ramstein" format helps build a new security system for Ukraine and Europe. Ministry of Defense of Ukraine. [in Ukrainian] URL: <https://mod.gov.ua/news/format-ramshtajn-dopomagaye-buduvati-novu-sistemu-bezpeki-dlya-ukrayini-ta-yevropi-rustem-umyerov>.
- Oksentyuk, A.** (2025). Military interaction between the Russian Federation and the People's Republic of China and its impact on the course of the Russian-Ukrainian war. [in Ukrainian] URL: <https://prismua.org/wp-content/uploads/2025/04/RU-CN-Mil.-Coop.pdf>.
- Oliynyk, O.** (2023a). «China's position on Russian military aggression against Ukraine». [in Ukrainian] URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-kytaiu-shchodo-rosiiskoi-voiennoi-ahresii-proty-ukrainy.html>.
- Oliynyk, O.** (2023b). «Relations between the PRC and the EU in the context of the Russian-Ukrainian war». XXVI Oriental Studies Readings by A. Krymsky: Proceedings of the International Scientific Conference, November 30, 2023. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-47>
- Oliynyk, O.** (2023c). "The Rise of Xi Jinping's Status in China's Leadership and Its Influence on the Implementation of Beijing's Foreign Policy." *Ukraine and the World in the Face of Military Challenges: A Collective Monograph*. Sumy. 186 p. [in Ukrainian] URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/89f01931-1b33-4c51-9c49-fa20ca046016/content>.
- Oliynyk, O.** (2023d). "Prospects for cooperation between Ukraine and China in the context of the intensification of bilateral relations." *Chinese civilization: traditions and modernity: materials of the XVII International Scientific Conference*, December 14, 2023. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.36059/978-966-397-347-0-48>
- Oliynyk, O.** (2024). "China's Foreign Policy Strategy in the Modern Era". *Historia localis. Historia globalis*. Kyiv. 952 p. [in Ukrainian]. URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/historia-localis-historia-globalis-studii-na-poshanu-andriia-kudriachenka-vidpov-red->

vasyl-tkachenko-uporiad-ctepan-vidnianskyi-petro-vozniuk-denys-ivanov-viktor-lushchak-andrii-martynov-volodymyr-rozumiuk-viktorii-soloshenko-vasyl-tkachenko.html.

- Oliylyk, O.** (2025). "Internal and external factors shaping China's foreign policy in the first quarter of the 21st century". Internal and external factors shaping the foreign policy courses of Asian countries in the first quarter of the 21st century: collection of scientific papers. Kyiv. 212 p. [in Ukrainian] URL: <https://ivinas.gov.ua/images/Factors-foreign-policy-Asian-countries-21.pdf>.
- Oliylyk, O.** (2018). Ukraine – China – 25 years of cooperation: results and prospects. "One Belt, One Road". Kyiv. 391 p. [in Ukrainian] URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/ukraina-kytai-258786887.html>.
- Paiders, J.** (2022). Chinese Ambassador Liang Jianquan talks about China's assessment of Russia's invasion of Ukraine and global security challenges. [In English] URL: <https://nra.lv/interviews/384900-chinese-ambassador-liang-jianquan-talks-about-chinas-assessment-of-russias-invasion-of-ukraine-and-global-security-challenges.htm>.
- Poita, Yu.** (2023). China's formal neutrality regarding the Russian-Ukrainian war: conclusions for Ukraine. [in Ukrainian] URL: <https://analytics.intsecurity.org/formal-chinese-neutrality/>.
- Pohorilov, S.** (2023). Chinese special representative goes to Ukraine and Russia. *Ukrainska Pravda*. [In English] URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/05/12/7401853/>.
- Radzievska, S.** (2018). China's role in global governance. Ukraine – China – 25 years of cooperation: results and prospects. "One Belt, One Road". Kyiv. 391 p. P. 39–48. [in Ukrainian]. URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/ukraina-kytai-258786887.html>.
- Reuters 2024.** Biden approves \$567 mln in defense support for Taiwan, White House says. [In English] URL: <https://www.reuters.com/world/biden-approves-567-mln-defense-support-taiwan-white-house-says-2024-09-30/>.
- Reuters 2022.** Russia's Sibur to revise strategy on joint gas project with Sinopec. [In English] URL: <https://www.reuters.com/business/energy/russias-sibur-revise-strategy-joint-gas-project-with-sinopec-2022-04-08/>.
- Saaida, M.** (2023). China's Foreign Policy towards the Russian-Ukrainian Crisis. *RersearchGate*. [In English] DOI:10.5281/zenodo.10864579.
- Sheridan, M.** (2025). The Red Emperor. Xi Jinping and his new China. Kyiv. 368 p. [in Ukrainian].
- Tishchenko, K.** (2024). Chinese leader says he wants to cooperate with France to "resolve crisis" in Ukraine. *Ukrainska Pravda*. [In English] URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/05/05/7454382/>.
- Zekeriyya Akdağ** (2024). China's Assertive Foreign Policy and Global Visions Under Xi Jinping. *Journal of Academic Inquiries*. Vol. 19, № 1. P. 204–221. [In English] DOI:10.17550/akademikincelemeler.1423366.
- United Nations 2022.** Resolution adopted by the General Assembly on 2 March 2022. [In English] URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/ES-11/1>.
- Xi, Jinping.** (2014). The state governance of China. Beijing. 642 p. [in Russian].
- Xi, Jinping.** (2017). The state governance of China. Beijing. Volume 2. 802 p. [in Russian].
- Xi, Jinping.** (2021). The state governance of China. Volume 1. Kyiv. 560 p. [in Ukrainian].
- Voitovsky, K.** (2022). Ten ways the war in Ukraine will change the world: a review of EIU research. [in Ukrainian]. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/az-viyna-v-ua-10-zmin-svitu-1.pdf>.
- Yavin, L.** (2024). The Shortest History of China. Kyiv. 256 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 09.02.2026

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**» входить до категорії «**А**» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.).

Журнал індексується у Web of Science, Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Наукове видання

**УДК 93/94(06)
Н 35**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 55. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2026. – 220 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2026-55

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія А), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 1346 від 10.10.2025 р.)

Видання індексується у Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О. П.

Технічний редактор Маліновська А. С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.

21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06

email: info@vspu.edu.ua

<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 27.02.2026 р. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Друк. арк. 27,5. Умовн. друк. арк. 25,6. Обл.-видавн. арк. 27,7.

Наклад 300 прим. Зам. № 1517/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК №5254 від 05.12.2016 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

email: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>